

Хмельницька обласна державна адміністрація
Управління культури, національностей і релігій облдержадміністрації
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної Спілки Краєзнавців України

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

**III Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника**

Кам'янець-Подільський
Видавництво «Медобори-2006»
2013

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

**Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 9 від 20.09.2013 р.)**

Рецензенти:

- С.В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
провідний науковий працівник Львівського історичного музею
- Л.І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий працівник
Інституту Археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- В.С. Травінський**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника (відповідальний редактор)
- Р.В. Йолтуховський**, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
- Н.М. Рибчак**, завідувач організаційного відділу Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
- А.Ф. Гуцал**, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін
Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка
- О.Б. Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка,
голова Кам'янець-Подільської міської Національної Спілки Краєзнавців України
- О.Д. Могилов**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології
НАН України
- Б.С. Строць**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія»
ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України»
Інституту Археології НАН України
- А.Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О.Л. Баженов**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії
та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – 270 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

УДК 902.2:623.1](477.43)
ББК 63.5(4Укр33)+68.516.121

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтеченська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

ЗМІСТ

Травінський В. Чому Кам'янець-Подільський державний історичний музей заповідник претендує на роль регіонального центру археологічних та фортифікаційних досліджень	5
---	---

Секція 1. Давня археологія

Ільків М. Скарби бронзових виробів як елементи поселенських структур гальштатського періоду Північної Буковини.....	6
Овчінников Е., Виногородська Л., Болтанюк П. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион), м. Кам'янець-Подільський.....	10
Бокій Н., Могилов О., Панченко К. Колективне поховання скіфського часу в Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї	17
Мезенцева І. Матеріали з розкопок поселення ранньоскіфської доби (VII-VI ст. до н.е.) біля с. Іване-Пусте Тернопільської обл. в експозиції НМІУ	24
Крютченко А. К вопросу о преднамеренном обжиге валов лесостепных городищ скифского времени.....	29
Гуцал А. Ранньослов'янське капище з поселення с. Чабанівка	34
Нечитайло П. Менгір із с. Сурженці	37
Семенчук С. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я.....	40
Добрянський В. Геологічне формування печер на Західному Поділлі та їх антропогенне використання: історія та питання вивчення, дослідження і збереження.....	45
Везир Т. Роль паннонського та дакійського лімесів у взаємовідносинах Римської імперії з варварським світом	50
Старік О., Прошніченко М. Археологічна розвідка у с. Токівське Апостолівського району Дніпропетровської області.....	56

Секція 2. Середньовічна археологія

Дідух Л. Князівські знаки на матеріалах давньоруського часу в колекції НМІУ.....	61
Пивоваров С., Калініченко В. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я.....	66
Гринчишин Б. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України.....	73
Тимчук І. Християнська культова символіка населення Правобережжя Середнього Подністров'я (XI – перша половина XIII ст.).....	76
Брель О., Діденко Я. Елементи жіночого костюму XVII ст. (за результатами археологічних досліджень козацького цвинтаря XVI – XVII ст. у Чигирині).....	79
Кукса Н. Археологічні студії в Свято-Іллінській церкві у Суботіві в середині XX – на початку XXI ст.	84
Хададова М. Нові дослідження літописного Іскоростеня	85
Болтанюк П., Мегей В. Гончарні клейма з Вірменського бастиону м. Кам'янець-Подільський	87
Терський С. Проблеми вивчення військово-стратегічних шляхів галицько-волинського князівства... ..	93

Секція 3. Фортифікація

Носов К. Происхождение машикулей	96
Карашевич І. Середньовічне укріплення Яник-Хісар (Паланка).....	106
Корчак А., Зварич Т. Оборонна система міста Заложці: джерела, історіографія та польові дослідження	111
Підставка Р. Деякі особливості спорудження замкового палацу Збаража.....	118
Сандуляк В. Хотинська фортеця в контексті еволюції фортифікації Середнього Подністров'я.....	125
Болтанюк П., Кондратюк Д. Замок у селі Рихта.....	129
Ганусевич Н. Історія та розвиток фортифікації Микулинецького замку, пам'ятки архітектури XVII ст.	133

Осадчий Є. Остроги Московської держави першої половини XVII ст. південного фасу Білгородської засічної смуги	137
Климчук А. Маріямпільський замок над Дністром	141
Гарунова Н. Фортификационные работы в крепости Кизляр в середине XVIII в., как главном военном пункте Российского государства на Кавказе.....	145
Белик Ю., Смекалова Т., Ткачук Т. Роль географического фактора при возведении батареи у высшей точки Тарханкутского полуострова	148
Добрянський В. До питання побудови та реконструкцій оборонних споруд південно-східного прясла Чортківського замку	152
Старенький І. Bastioni та батареї Кам'янець-Подільського	156
Єсюнін С. Іконографія фортифікацій Поділля в польських періодичних виданнях XIX століття.....	162
Федунків З. Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на карті Фрідріха фон Міга	166
Ющенко М. Приклад застосування супутникових знімків для виявлення фортифікаційних споруд XIX-XX століть в околицях м. Заліщики.....	173
Рига Д. Реконструкція та упорядкування території колишньої фортеці в Чернігові на початку XIX ст.....	177
Дячок В. Про ув'язнення Устима Карманюка (Кармалюка) в Кам'янець-Подільській фортеці: вигадки та дійсність у світлі документів.....	179
Дзісяк Я. Ріки як геогенні фортифікації, умови їх подолання: липень-серпень 1920 р.....	186
Сезин С. Очаковские разработки.....	191
Милосердов А. Прорыв Летичевского укрепрайона, анализ причин неудач советских войск в ходе обороны в полосе ЛеУРа в июле 1941 г.....	199
Свінцицька Л. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янець-Подільського на ділянці західного в'їзного вузла міста.....	207
Виногородська Л. Укріплені пам'ятки Поділля (за матеріалами археологічних досліджень)	210
Мошак М. Угода про ремонт Руської та Польської брам 1646 року, як нове джерело для вивчення окремих аспектів обороноздатності та життєдіяльності Кам'янець-Подільського середини XVII ст.....	215
Мошак М. Діаріуш Міхала Кучинського від 1764 року, про першу спробу російських військ заволодіти кам'янецьким Замокком.....	218

Секція 4. Галерея дослідників

Баженов Л., Баженов О. Є.Й. Сіцінський – дослідник історії Бакоти та її давньоруського скельного монастиря	221
Трембіцький А., Йолтуховський Р. Звіт Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею за 1926 рік, як джерело науково-дослідної роботи музею	224
Гуцал В. І.С. Винокур та вчителі-красознавці.....	227
Маярчак С. Висвітлення археології Хмельниччини у наукових періодичних виданнях СРСР	230
Яцечко-Блаженко Т., Петрович В. Місто Кременець та його замок у спогадах іноземців.....	237
Адамишин О. Наукова діяльність Романа Багрія в Інституті суспільних наук АН УРСР.....	240
Галатир В. Археологічні дослідження та давньоархеологічні знахідки на околицях сіл Чабанівка, Чугор, Гута-Чугорська.....	244
Трембіцький А., Іваневич Л. Археологія Північної Буковини чи Буковинського Поділля у працях Івана Жуковського.....	247

Секція 5. Археологічна експозиція

Мінакова К. До питання про сучасний стан музеєфікації масового археологічного матеріалу.....	253
Федорів Т. Портрети Потоцьких та Садовських з Фундації ім. Ієроніма Садовського у колекції Львівського історичного музею.....	257
Тирон О., Паламарчук С. Концепція археологічної експозиції музею Придунав'я: пошук оптимальних рішень презентації матеріалів археологічних експедицій.....	259
Волкова В. Кам'янецька фортеця XIX ст. як губернська тюрма та виправне арештантське відділення	264
Захар'єв В. Археологічно досліджені давньоруські церкви Хмельниччини	265

ВСТУПНЕ СЛОВО

Віктор Травінський

директор

Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЧОМУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК ПРЕТЕНДУЄ НА РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Відповідно до Статуту Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, основними напрямками в його роботі являються: заходи в галузі охорони культурної спадщини, науково-дослідна робота, науково-фондова, експозиційна, науково-просвітницька та екскурсійна роботи.

Потрібно відмітити, що практично по всіх напрямках в діяльності музею, за останні роки спостерігається позитивна динаміка.

Науково-дослідна робота в музеї є пріоритетним напрямком. При достатньо стабільній кількості підготовлених, написаних та опублікованих музейних розробок, наукових статей, доповідей, науково-популярних матеріалів, текстів лекцій та екскурсій, організації круглих столів, спостерігається явна тенденція якісного їх зростання. Аналізуючи наявність культурної спадщини, яка знаходиться на балансі музею, колекцій його фондів, матеріалів попередніх та нинішніх історичних досліджень, наукову еліту міста, в музеї прийшли до висновку, що ключовим в науково-дослідній роботі можуть бути питання археології та фортифікації. Саме ці напрямки дають можливість музею бути регіональним центром їх досліджень, і саме таку мету ми поставили кілька років тому. Ми продовжуємо справу розпочату у 1993 році Центром Поділлязнавства та Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець».

На чому базуються наші прагнення? По-перше, ми повинні мати відправні елементи, які включають в себе наявність фортифікаційних споруд, школу їх досліджень, можливостей для цих досліджень, постійно діючу археологічну експедицію, археологічний музей, бюро археологічної реконструкції, реставраційний центр тощо. Частина цього вже є, інше буде створене в майбутньому. По-друге, необхідність розширення наукових зв'язків як всередині держави, так і активізація контактів з європейським науковим співтовариством. Для реалізації цього послужать проведення конференцій, семінарів, курсів підвищення кваліфікації, тематичних зустрічей, які б залучали представників найрізноманітніших наукових шкіл нашої держави та ближнього зарубіжжя. Саме з цього в 2011 році ми розпочали, організувавши на базі музею Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я». Конференція мала успіх і дала корисний матеріал для вивчення та аналізу цікавих для нас напрямків. В наступному 2012 році було вирішено провести Другу таку конференцію, яка відкрила нові горизонти в археологічному та фортифікаційному дослідженнях і разом з цим показала необхідність залучення нових результатів наукових досліджень. Тому було вирішено в цьому році провести Третю науково-практичну конференцію з питань археології та фортифікації Середнього Подністров'я. Наші намагання не виявилися марними. Вже з перших організаційних моментів по підготовці до конференції, з перших надісланих наукових статей, ми зрозуміли наскільки є корисними, необхідними і цікавими питаннями археології та фортифікації, а перелік кандидатів на участь в конференції підтвердив та приблизив до можливостей Кам'янець-Подільському державному історичному музею-заповіднику стати регіональним центром археологічних та фортифікаційних досліджень. З цього можна зробити короткий висновок – є наявність необхідної бази, зацікавленість наукового середовища, продумані поетапні кроки музею.

Насамкінець, хочеться подякувати всім хто підкладає надійне плече в організації науково-дослідної роботи в музеї і зокрема, в організації та проведенні науково-практичної конференції з питань археології та фортифікації. В перше чергу працівникам музею, Кам'янець-Подільському Національному університету ім. І. Огієнка, міській організації Спілки краєзнавців України, ДП «ОАСУ Подільська археологія», управлінню культури, національностей і релігій Хмельницької обласної державної адміністрації.

СЕКЦІЯ І. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ

Микола Ільків

директор Чернівецької філії

«Охоронної археологічної служби України»

Інституту археології НАН України

СКАРБИ БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ ЯК ЕЛЕМЕНТИ ПОСЕЛЕНСЬКИХ СТРУКТУР ГАЛЬШТАТСЬКОГО ПЕРІОДУ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

На основі вивчення скарбів бронзових виробів гальштатського періоду з межиріччя Верхнього Сіре-ту та Середнього Дністра простежується тенденція їх зв'язку з поселенськими структурами (городищами, поселеннями, курганами) та давніми шляхами сполучення.

Ключові слова: скарби бронзових виробів, гальштатський період, поселенські структури, шляхи сполучення, Північна Буковина.

Важливою категорією археологічних джерел виступають скарби. Вони можуть входити до складу певної археологічної пам'ятки, тобто бути її об'єктом, або ж, виявлені відособлено, виступати в якості окремої пам'ятки. Стосовно фінального етапу бронзового віку кількісно переважає саме останній випадок. Особливо чітко це спостерігається на прикладі Європейської металургійної провінції з багаточисельними скарбами [1; 14, с. 288-293], до складу якої входила також територія Північної Буковини в період пізнього та фінального етапів бронзового віку.

У межах регіону зафіксовано знахідки восьми скарбів бронзових виробів гальштатського періоду, а також два комплекси рубежу пізнього та фінального етапів бронзового віку (табл. 1). Вони, на перший погляд, теж переважно відособлені відносно інших типів синхронних пам'яток, а випадкові обставини виявлення більшості знахідок залишають нез'ясованими чимало важливих питань. Однак, співставлення місцезнаходження скарбів з відомими умовами виявлення та результатами дослідження їх округи дозволяють порушити питання взаємозв'язку скарбів та поселенських структур гальштатського періоду. Останні представлені у регіоні старожитностями голіградської культури. Не вдаючись до питання різних варіантів найменування цієї культури канельованої кераміки, варто згадати про її широке датування в регіоні – орієнтовно в межах другої половини XIII – VIII ст. до н.е., тобто до передскіфського часу включно.

Таблиця 1

Загальна характеристика скарбів бронзових виробів Північної Буковини

№	Скарб	К-сть металевих предметів	Керамічна посудина	Топографія	Розташування відносно інших типів пам'яток	Характер депонування (умовний)	Датування
1	Прилипче	>>7	–	?	?	?	BrD-НаА1
2	Коровія	≥38	–	височинна	?	ливарний	
3	Глиниця(?)	4	–	?	до 4 км від поселення та городища	вотивний	НаА1-НаВ1
4	Новосілка	>32	+	низинна	на території поселення	торговий	
5	Шипинці	2	–	низинна	у курганному насипі	вотивний	
6	Кіцмань II	14	–	височинна	на території поселення (?)	домашній	
7	Волока	8	–	низинна	за 60 м від поселення та 4 км від городища	вотивний	
8	Бурдей	≈10	+ (?)	височинна	за 50 м від поселення та 250-600 м від городища	?	НаВ
9	Просіка	13	+	височинна (?)	у межах 0,1-7 км від поселення та городища	вотивний	
10	Кіцмань I	2(?)	–	височинна	у курганному насипі (?)	вотивний(?)	?

Для початку варто встановити просторовий зв'язок типу «скарб – поселення», «скарб – городище», «скарб – курган» або більш складне поєднання пам'яток. Високий показник виявлених об'єктів у регіоні дозволяє робити подібні співставлення. Так, скарб із Новосілки (Мамаївців) виявлено на території поселення раннього етапу голіградської культури (уроч. Селище), яке входило до складу гнізда поселень з низинною топографією (рис. 1:I). Комплекс складався з 1-2 наконечників списів та близько трьох десятків браслетів, складених у керамічній посудині, що дозволяє умовно трактувати його як «торговий» [5]. На території поселення був захований, очевидно, скарб із Кіцманя (II) [12, с. 92-94], вміст якого вказує на «домашній» характер комплексу: сокири-кельти та браслети різних типів, ніж та уламок серпа – всього 14 виробів. Скарб із Волоки (7 кельтів у казанку) походить безпосередньо з околиці поселення голіградської культури (уроч. Цурч) [2]. Він, очевидно, має вотивне походження і датується періодом НаВ1.

У площині вотивного підходу до інтерпретації скарбів, який набуває все більшої популярності та прихильників, у межах Карпато-Дністровського регіону розглядалися також комплекси з Неділиськ та Руди [10; 7, с. 96-97]. До цього переліку хотілося б додати «скарб» бронзових виробів з Просіки (Пресикарен), виявлений за випадкових обставин у 1885 р. Він складався з казанка, всередині якого була наповнена попелом урна в оточенні 12 сокир-кельтів (поховання?) [15, s. CXVII, fig.8]. У цій же площині варто, очевидно, розглядати й бронзові вироби у насипах курганів, відомі з Шипинців (кельт і браслет) [17] та Кіцманя (кельт і, можливо, казан) [18, s.14-15]. Знахідки бронзових речей, в т.ч. скарбів, у курганних насипах зафіксовані й на сусідніх територіях в ареалі поширення голіградських пам'яток, зокрема в Галичині: Галич, Велика Кам'янка, Мушкатовець [19, s. 162]. Тобто, швидше можна говорити про якусь закономірність, ніж випадковість чи виняток. Крім того, курганні групи відомі поблизу городищ і скарбів у Волоці, Кам'янці та Ревному.

Відмінна ситуація спостерігається щодо взаєморозташування скарбів і городищ. Достовірно не зафіксовано жодної знахідки скарбу бронзових виробів у межах городища, проте чотири комплекси розташовані поряд: Бурдей (Ревне), Волока (Грушівка), Глиниця (Коростовата) й Просіка. Місцезнаходження перших двох відоме точно, двох останніх – лише орієнтовно. У безпосередній близькості чи неподалік цих городищ відомі й окремі випадкові знахідки предметів озброєння чи поліфункціональних знарядь на зразок сокир-кельтів. Так, згадуваний вище скарб із Просіки виявлений неподалік селища та городища Кам'янка – Широка Поляна (Сучевени), уроч. Коргана (Турецький Вал), а нижче за течією р. Сірет у районі с. Черепківці виявлено бронзовий меч (рис. 2:II) [10]. Бурдейський скарб знайдено біля поселення (уроч. Михалецьке Поле) та неподалік комплексу з гальштатськими укріпленнями (городища Ревне I-III). На одному з них виявлено також бронзову сокиру-кельт (рис. 1:II) [6, с. 175]. Значна концентрація знахідок відома у районі с. Волока: два мечі, наконечник списа, кельт і скарб бронзових виробів (уроч. Цурч) недалеко від городища. В околиці на берегах р. Дереглуй і його приток локалізується також «гніздо» поселень голіградської культури (рис. 2:I). Цю ж тенденцію демонструють знахідки із Глиниці: сокира-кельт з уроч. Пропасна біля укріплень городища (уроч. Замка) і поселення та умовний скарб з чотирьох наконечників списів. Один із них з прорізним пером міг виступати на вершні штандарту [4]. Помітно також, що топографія місцезнаходження скарбів повторює в загальному зміню тенденції розташування поселенських структур – з «низької» на ранньому етапі до «високої» на пізньому.

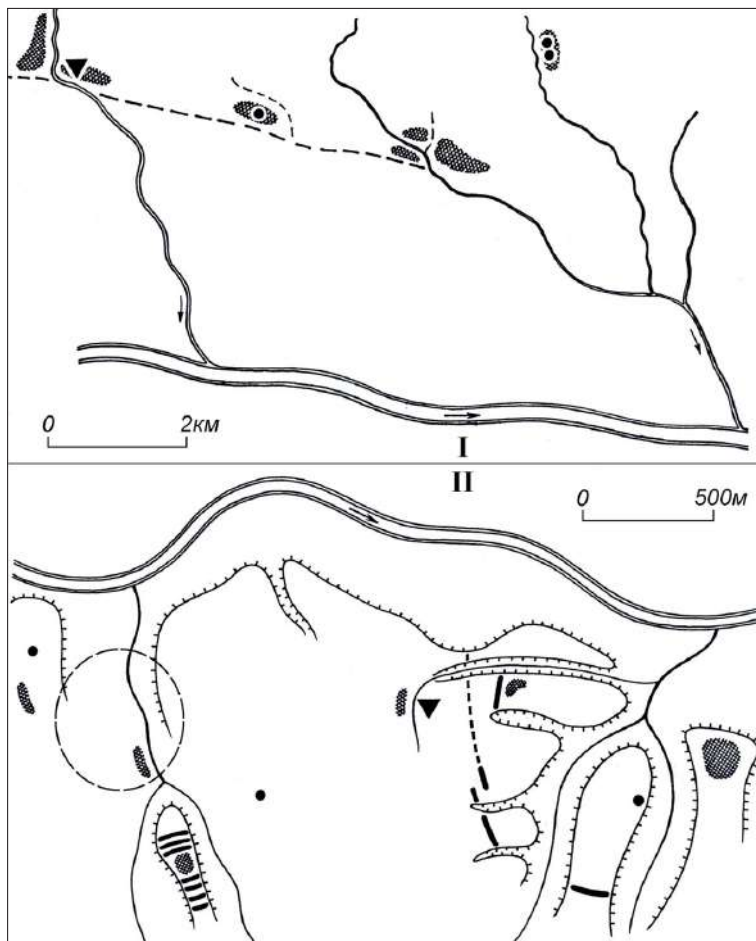

Рис. 1. Місцезнаходження скарбів та поселенських структур гальштатського періоду в районі Чернівці – Мамаївці (I) та Ревне – Коростовата (II).

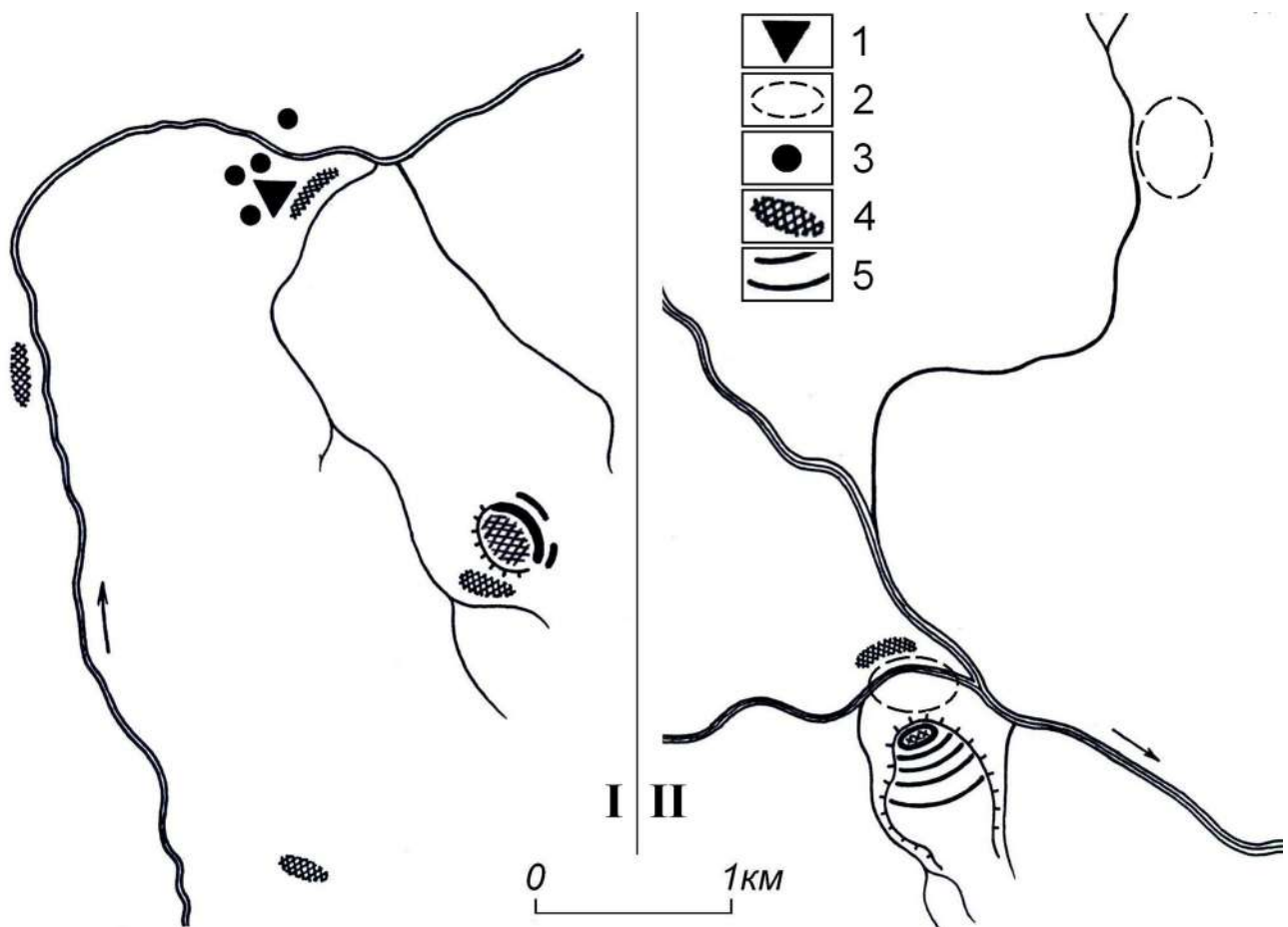

Рис. 2. Місцезнаходження скарбів та поселенських структур гальштатського періоду в районі Волоки (I) та Просіки – Сучевен (II): 1 – скарб бронзових виробів; 2 – ймовірний район виявлення скарбу; 3 – поодинокі знахідки бронзових виробів; 4 – ареал поширення культурного шару на поселеннях та городищах; 5 – укріплені лінії (вал і рів) городищ голіградської культури.

Місцезнаходження бронзових мечів поблизу городищ відмічені й на території Західного Поділля [9, с. 70], а у Підгірцях на Львівщині скарб гальштатсько-латенської доби був знайдений безпосередньо на городищі зі стратиграфічною прив'язкою до його валу, якому дослідники відводять культову функцію [13, с. 65-66].

На території Північної Буковини відомо значно більше городищ гальштатського періоду, однак у межах більшості з них синхронних культурних нашарувань не виявлено і вони, відповідно, трактуються як городища-сховища. Це не стосується перелічених пам'яток, які містять сліди заселення, що теж свідчить про їх особливий статус. Не можна, звісно, без належних фактів синхронізувати дані скарби з городищами, появу яких відносять до IX ст. до н.е. [8], але їх взаємозв'язок з певними мікрорегіонами як військовими, економічними та культовими осередками є очевидним.

Картографування скарбів бронзових виробів, поодиноких металевих предметів озброєння та городищ наводить на думку про існування й більш масштабного рівня прив'язок. По-перше, скарби та городища традиційно розглядаються в якості індикаторів давніх шляхів сполучення. Тяжіння до давніх доріг та їх ключових пунктів може пояснити концентрацію на певних ділянках різночасових старожитностей. Вони дозволяють реконструювати шлях пізнього та фінального етапів бронзового віку вздовж рік Дністер – Совиця / Потічок – Прут – Дерембул – Сірет. Завдяки вдалому географічному розташуванню він приблизно у тих же рамках функціонував й у добу середньовіччя та новий час. Нерідко в наступні епохи, насамперед слов'янами, продовжували використовуватися й рештки гальштатських укріплень [3].

По-друге, городища голіградської культури формують у межах Галицько-Буковинського Прикарпаття потужну оборонну лінію вздовж р. Прут, переважно на високих терасах правого берега: Чернівці (Винна Гора і Шанці), Ревне I-III, Коростовата, Зеленів (?), Рудники. Південніше ця лінія через Волоцьке городище поступово переходить на правий берег р. Сірет, де вона представлена городищами в Кам'янці та Сіреті.

Таким чином, скарби бронзових виробів гальштатського періоду з межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра варто вивчати у комплексі з іншими типами археологічних пам'яток голіградської культури.

ри: поселеннями, курганами, городищами. Особливої уваги вимагає встановлення хронологічного співвідношення між депонуванням скарбів та функціонуванням укріплень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бочкарёв В.С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. – СПб.: Инфо Ол, 2010. – 232 с.
2. Войнаровський В.Н., Смирнова Г.И. Новые находки древних бронз в окрестностях с. Волока на Буковине // РА. – 1993. – № 4. – С. 183-190.
3. Ільків М. Сірето-Дністровська ділянка шляху доби пізньої та фінальної бронзи // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі. – Львів-Тустань, 2011. – С. 21-23.
4. Ільків М. Маловідомий комплекс знахідок бронзових виробів з околиць Глиниці на Буковині // ПССІАЕ. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2012. – Т. (1)33. – С. 19-34.
5. Ільків М. Мамаївський скарб бронзових виробів // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2013. – Т. 1(35). – С. 9-17.
6. Ільків М.В., Пивоваров С.В. Розвідки в басейні р. Прут // АДУ. 2009. – Київ-Луцьк: ІА НАНУ, 2010. – С. 173-175.
7. Кобаль Й. Бронзові казани у верхів'ї Дністра // МДАПВ. – 2006. – Вип. 10. – С. 92-99.
8. Малеев Ю.Н. Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 86-101.
9. Олійник В., Стефанович М. Бронзовий меч ранньогальштатського періоду зі Синькова на Придністровському Поділлі // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. – К.-Л., 2009. – С. 129-131.
10. Павлів Д. Скарб із с. Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 257-272.
11. Павлів Д. Нові знахідки зброї ранньогальштатського часу з Прикарпаття // МДАПВ. – 2011. – Вип. 15. – С. 385-391.
12. Пивоваров С., Ільків М. Нові знахідки скарбів епохи бронзи – раннього заліза на території Буковини // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – К.-Л., 2009. – С. 89-98.
13. Филипчук М. Основні підсумки археологічних досліджень слов'яно-руських пам'яток у Верхньому Подністров'ї протягом 2000-2007 рр. // Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000-2007 рр. – Львів: РАС, 2011. – С. 61-81.
14. Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 624 с.
15. Gutter. Notiz 121 // MCC. – 1885. – Jg. XI. – S. CXVII.
16. Niculică V.P. Doua obiecte de bronz descoperite la sfarsitul secolului al XIX-lea la Sopenit (Nordul Bucovinei) // SCIVA. – Т. 62. – Nr. 1-2. – P. 107-128.
17. Romstorfer K.A. Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz // MZK. – 1903. – Fol. 3. – Bd. 2. – S. 399-400.
18. Szombathy J. Prahistorische Recognoscirungstour nach der Bukowina im Jahre 1893 // JBLM. – 1894. – Jg. 2. – S. 12-21.
19. Zurowski K. Zabutki brazowe z mlodszej epoki brazu i wczesnego okresu zelaza z dorzecza gornego Dniestru // РА. – 1949. – R. 25. – T. VIII. – Z. 2. – S. 155-247.

Список скорочень:

АДУ – Археологічні дослідження в Україні
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
РА – Российская археология
JBLM – Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums
MCC / MZK – Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale
РА – Przegląd Archeologiczny

Овчинников Е.В.

кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу археології
енеоліту-бронзового віку
Інституту Археології НАН України

Виногородська Л.І.

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу
давньоруської і середньовічної археології
Інституту Археології НАН України

Болтанюк П.А.

магістр історії,
старший науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

КЕРАМІКА КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ З ТЕРИТОРІЇ СТАРОГО ЗАМКУ (ПІВНІЧНИЙ БАСТІОН) М. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

У статті надаються результати аналізу керамічного комплексу Кукутень-Трипілля з нещодавно проведених розкопок на території Кам'янець-Подільської фортеці.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Старий замок, Північний бастіон, Кукутень-Трипілля, кераміка.

Під час розкопок 2008, 2010 років на Північному бастіоні Кам'янець-Подільського замку було досліджено культурні нашарування трипільського часу, чорноліської культури та періоду Середньовіччя (XIII – поч. XVI ст.) [2; 6; 7]. Основні роботи зосередились на траншеї № 1, яка була закладена поперек бастіону в районі башти Комендантської-1. Звідси походить найбільша кількість матеріалу. Саме тут, під середньовічними культурними нашаруваннями було виявлено потужний (до 1,0 м) шар чорного кольору, насичений керамікою, кістяними та кам'яними знаряддями періодів Трипілля та Чорнолісся. Межа між культурними шарами енеоліту та фінальної бронзи – Раннього заліза становила, швидше, умовну лінію, що визначалася глибиною знаходження знахідок – шар Чорноліської культури (до 0,3 м) перекривав шар із трипільськими матеріалами. Останні, що переважали кількісно та відрізнялися яскравістю і різноманіттям, попередньо були датовані пізнім етапом Трипілля. Проте, як показало більш детальне вивчення керамічних виробів, знахідки можуть бути віднесені до кількох періодів Кукутень-Трипілля. Надаємо опис матеріалів, які є обробленими на сьогодні¹.

Перше групування трипільського керамічного комплексу «Північний бастіон» зроблене за найбільш яскравою ознакою – способом оформлення поверхні виробів. Знахідки розподілені на багато та стримано орнаментований посуд. Як правило, певній техніці нанесення декору та характеру зовнішньої поверхні – шереховата або гладенька – відповідає і особлива технологія сировини, що може вказувати на ймовірне призначення виробів. Зазвичай виділяють дві великі групи – «столову» або «парадну» багато орнаментовану кераміку та більш грубу «кухонну». Остання бідніша за орнаментациєю, але є більш зручною для повсякденного використання у побуті та здатна витримувати перепади температур під час приготування їжі.

Зазначимо, що дослідники визнають умовність термінів «столовий» і «кухонний». У свій час В.О. Дергачов відзначив, що «застосовуючи терміни «столовий посуд», «кухонний посуд», слід, однак, враховувати, що вони відображають техніко-технологічну, а не функціональну ознаку» [8, с. 55]. В сфері техніко-технологічного аналізу кераміки методологічна та методична сторони обґрунтовані О.О. Бобринським та Е.В. Сайко [1; 16; 17]. Складовими технологічного процесу виступають: технологія сировини, процес формовки, обробка поверхні і випал. Кожен з них є необхідним компонентом виготовлення виробу і знаходиться у тісному зв'язку з іншими [17, с. 134]. Саме цей набір характеристик є визначальним при виготовленні керамічної посудини і надає їй властивості тримати рідину, сипучі продукти, витримувати перепади температур при приготуванні їжі.

Первісним обов'язковим компонентом, що організує весь технологічний процес керамічного виробництва, є технологія сировини – тобто традиції підготовки формовочних мас [17, с. 135]. Саме технології сировини найбільш швидко починають реагувати на процес змішання різних в культурному відношенні груп населення [1, с. 97-98]. Аналіз цих культурних традицій дозволяє виділити в їх складі культурну специфіку

¹ Дослідження поки ще не закінчені, результати кінцевого аналізу буде надано незабаром.

носіїв кожного культурного утворення, з одного боку, та традиції, здобуті в результаті процесу змішання, з іншого. Проте цей аспект дослідження кераміки Трипілья, на відміну від аналізу типології форм, стилістики орнаменту тощо, є найменш вивченим.

У групі багато орнаментованого посуду («столового») виділяються дві великі підгрупи, які різняться в першу чергу технікою нанесення декору – це жолобчато-рельєфний візерунок або розпис. Відмінності простежуються і за іншими технологічними характеристиками – у технології сировини, особливостях формовки, режимах випалу.

Жолобчато-рельєфна техніка нанесення декору представлена двома варіаціями – заглиблені лінії, які утворюють складні візерунки, часто у сполученні із округлими ямками, та канелюри, що в різних напрямках, але рівномірно вкривають більшу частину поверхні посудин, не утворюючи складних орнаментальних схем.

Посудини, орнаментовані заглибленими лініями, виконані з погано відмуленої глини, в тісті присутні шамот і пісок. Випал проходив у відновлювальному середовищі при невисокій температурі і не завжди рівномірно – колір черепка змінюється в залежності від умов випалу від сірувато-жовто-коричневого до темно-сірого. Зовнішня поверхня виробів досить акуратно оброблена, але зустрічаються посудини із грубим формуванням, без додаткового ретельного оброблення стінок. Лінії заглибленого орнаменту неглибокі, округлі в перетині, виконані недбало. Поверхня між заглибленнями іноді має сліди лощіння або сліди червоної фарби.

Форму більшості виробів визначити важко з огляду на фрагментність посудин. Ймовірно, що це горщики, миски, покритки із вертикально проткнутими ручками-вушками [рис. 1, 1, 2, 4, 6], вузькогорлі великі посудини.

Декор, утворений заглибленими лініями, представлений елементами меандра, дугами, стрічками, що йдуть горизонтально або навскісно. Зони між основними лініями малюнку заповнюються короткими відрізками аналогічних ліній, округлими ямками. Візерунки вкривають більшу частину поверхні посудин майже до самого денця.

Посуд, прикрашений канелюрами, істотно відрізняється за техніко-технологічними характеристиками. Він виготовлений з відмуленої глини, яка містить невелику кількість шамоту та пилоподібний пісок. Випал виробів міг проходити в різних умовах – в окисаційному режимі (помаранчево-палевий колір черепка) або у відновлювальному середовищі (черепок має кольори від жовтувато-сірих до темно-сірого). Зовнішня поверхня оброблена дуже ретельно, добре заглажена, іноді залощена.

За формою серед посуду із канелюрами виділені лише кубки невеликих розмірів. Вони мають широке горло із різко відігнутих назовні краєм вінців, округлий тулуб і маленьке денце, іноді ввігнуте.

Візерунки, утворені канелюрами, досить прості. Це спрощено-лінійні композиції, де горло посудин оперезують кілька горизонтально спрямованих широких канелюр, а ті, що вкривають тулуб, тонкіші і спрямовані вертикально або навскіси [рис. 1; 5, 7]. Іноді канелюри між собою додатково розділені лініями дрібних наколювань, нанесених за допомогою зубчастого штампу [рис. 1; 3].

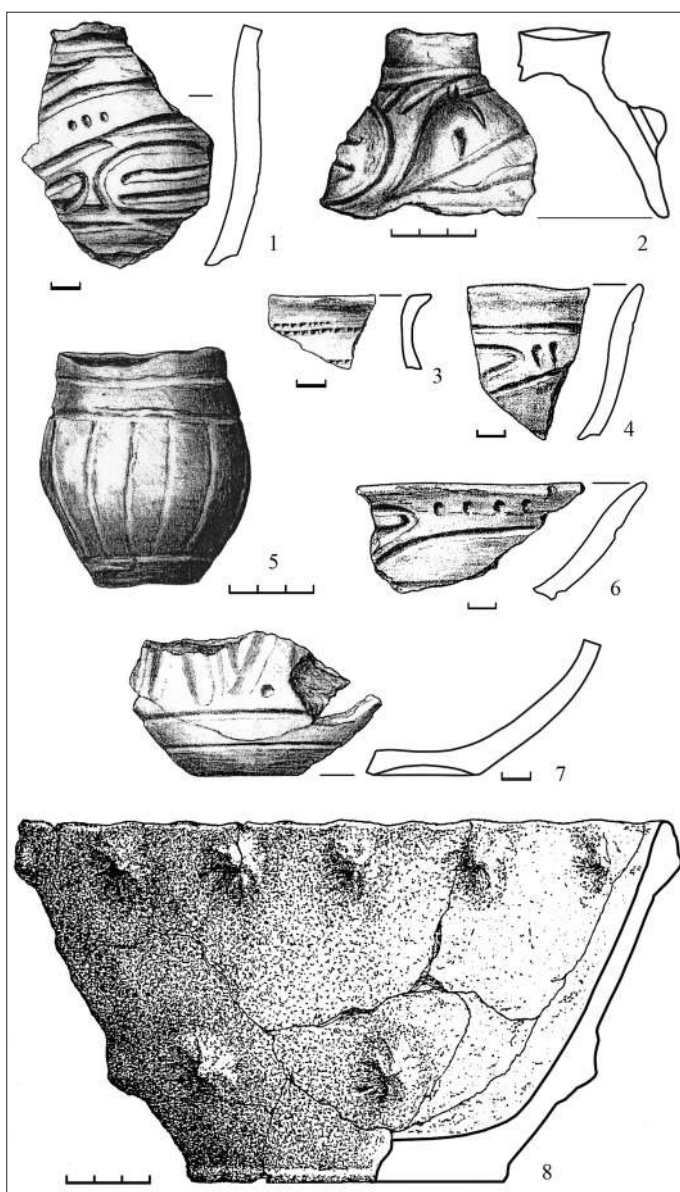

Рис. 1. Кам'янець-Подільський, Старий замок, Північний бастион, матеріали Кукутень-Трипілья: кераміка «столова» з рельєфно-жолобчастим орнаментом – 1-7; кераміка «кухонна» з рустованою поверхнею – 8

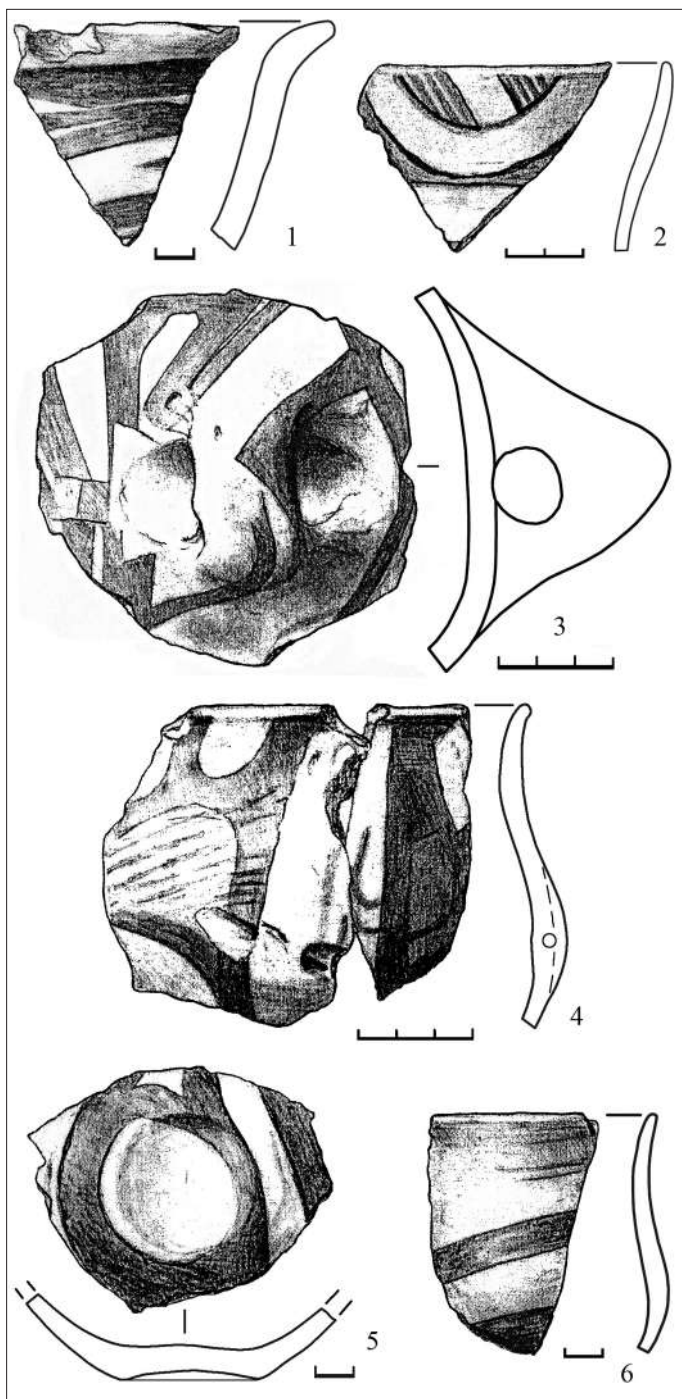

Рис. 2. Кам'янець-Подільський, Старий замок, Північний бастион, матеріали Кукутень-Трипілля: кераміка «столова» з поліхромним розписом

звичай використовується для облямування неширокими контурними лініями основних фігур схеми. Білим кольором зафарбовувалися окремі зони між основними фігурами орнаменту. З відомих стилістичних груп, що були виділені для розписного посуду культури Кукутень Г. Шмідтом [24, s. 24], і в подальшому доопрацьованих багатьма дослідниками (В. Думитреску, І.Нестор, А. Ніцу, М. Петреску-Димбовица, Н.М. Виноградова та ін.), найближчим для поліхромних розписів з Північного бастиону є стиль δ^{1a} .

Зустрічається також біхромний розпис (стиль δ^2), коли розпис чорною фарбою наносився по природному фону черепка, іноді разом з червоною, або тільки темно-червоною фарбами. Білі тонкі лінії, а зрідка сітка, є додатковими елементами, що облямовують та підкреслюють основну орнаментальну схему.

Більш рідкісними є розписи стилів δ^3 і δ^4 , коли по природній або ангобованій поверхні виробу малюнок виконується чорною і червоною фарбами (стиль δ^3), а також тільки чорною або тільки червоною фарбами (стиль δ^4). Білий колір не використовується.

Посуд із розписом істотно відрізняється за своїми техніко-технологічними характеристиками. Для нього активно використовуються озалізовані глини, які набували після випалу різних відтінків помаранчевого кольору. Особливістю гончарних мас, де використовувалися ці сорти глин, є відсутність спеціально внесених домішок-опіснювачів, оскільки такі глини містили деяку частку алевритової домішки. Остання – це переважно дуже дрібний пилоподібний пісок розмірами 0,1-0,3 мм і менше з окремими крупнішими піщинками. Використання подібних мас, доволі складних у роботі через порівняно меншу пластичність, вимагало певних навичок та досвіду. Е.В. Сайко вважає цю технологію сировини новим рівнем у гончарстві Трипілля і визначає час її появи як кінець етапу В I [17, с. 142-143].

Домішками, що не впливали на технологію виготовлення кераміки, можна вважати поодинокі зерна злаків, крихти шамоту, кровавика (гематиту) і шматочки вапняку. Розміри останнього різні – від дуже маленьких до 1,0×0,5 см. Очевидно, що при підготовці маси та під час ліплення ці фрагменти, як і зерна злаків, могли бути вилучені, але їх лишали або додавали в тісто навмисно, ймовірно, з міркувань ритуального характеру.

Поверхню посуду піддавали спеціальній поетапній обробці, до якої входили ангобування, нанесення орнаменту та лошіння. Зовнішня поверхня, а в мисок і внутрішня добре заглажена та вкрита тонким шаром ангобу-обмазки червонувато-помаранчевих або білуватих відтінків. Ангобовану поверхню прикрашали розписом, а потім ложили.

Випалювали розписну кераміку завжди в окислювальному середовищі, здебільшого рівномірно і за високої температури (700-900°C). Якість виробів добра, кераміка міцна, легка, черепок «дзвінкий».

За стилями розпису знайдений у Північному бастионі трипільський посуд розподіляється на вироби із поліхромними, біхромними та монохромними малюнками.

У поліхромних розписах основну роль відіграє здебільшого червона фарба, якою нанесена основна орнаментальна схема. Чорна фарба за-

За формою виділяються кубки тонкостінні приземкуваті, миски конічні, крatersи, великі вузькогорлі посудини. Посудини декоровані геометричними візерунками – прямолінійними горизонтальними або навскісними смугами, колами, овалами, напівовалами, меандрами, волютами. Іноді орнаментальний фриз розділений по вертикалі метопами [рис. 3, 1].

Окреме місце серед розписної кераміки займають великі посудини із кулеподібним тулубом із вузьким циліндричним горлом, край вінців слабо відігнутий назовні [рис. 3, 2]. За техніко-технологічними показниками вони близькі вищеописаним виробам підгрупи розписного посуду. Ангоб найчастіше має білуватий відтінок. Розпис монохромний, виконаний чорною або темно-коричневою фарбою. Малюнок складається з прямолінійних стрічок, утворених кількома (3-4 і більше) паралельними лініями. Орнаментальні схеми досить прості – відрізки стрічок розташовуються у орнаментальному фризі вертикально або навкоси, стикаючись між собою під різними кутами і утворюючи V-, X-, Y- подібні фігури [рис. 3, 1]. Близьким є і фрагмент миски, прикрашеної навскісною сіткою, нанесеною на зовнішню поверхню [рис. 3, 2].

Більш грубий та бідно орнаментований – «кухонний» посуд, також представлений кількома підгрупами.

Найвідоміша з них – це своєрідна кераміка з домішкою товченої черепашки у тісті (кераміка типу «Кукутень С» за Г. Шмідтом). Проблема її появи неодноразово розглядалася Т.Г. Мовшею, В.М. Даниленко, М.М. Шмаглієм, І.В. Палагутою, О.В. Цвек, Ю.Я. Рассамакіним та ін. Незважаючи на достатньо численну бібліографію питання, суперечки довкола атрибуції цієї групи не вщухають. Вона розглядається або як показник «степової експансії» [9], або, навпаки, підкреслюється можливість її зв'язку з ранньоземлеробським середовищем [12]. Найбільш вірогідним уявляється зв'язок цієї кераміки зі скелянською культурою (за Ю.Я. Расамакіним), а її розвиток відбувається у Трипіллі паралельно з еволюцією інших гончарних технологій достатньо тривалий час [13].

Випал виробів, здебільшого рівномірний, відбувався у відновлювальному режимі, за рахунок чого черепок на зламі набуває різних відтінків сірого кольору. Відновлювальне середовище забезпечує можливість випалу посудин при невисоких температурах, коли при взаємодії вуглецю та заліза окис останнього перетворюється у закис, а відкладення в порах вільного вуглецю ущільнює та зміцнює поверхню виробів [17, с. 148]. Але часто спостерігається нерівномірний випал кераміки із порушенням умов відновлювального середовища. Ймовірно, деякі з виробів потрапляли на короткий час ще і в окисаційне середовище. На це вказує тонкий прошарок світло-коричневих відтінків на зовнішніх поверхнях посудин. Колір виробів має різні відтінки цегляного, сіро-коричневого, чорного тонів.

Характерним прийомом обробки «кухонних» посудин було вирівнювання та загладжування поверхні зубчастим інструментом, внаслідок чого вона вкривалася т.зв. «розчосами». Г.Ф. Коробковою експериментально встановлено, що вживання останнього давало змогу рівномірно розподіляти шар глиняної маси із великою домішкою спіснотвача по поверхні посудини, оскільки зайва глина вільно проходила між зубцями шпателя [18, с. 221]. По вінчику «розчоси» йдуть вертикально чи трохи навкоси, по тулубу – вертикально, горизонтально, або косо. Але трапляються посудини і з ретельно заглаженими поверхнями.

Серед посудин із домішкою подрібненої черепашки за формою виділені лише горщики. Посудини трохи приземкуваті, сталої форми – широке горло, опуклі плічка, нешироке дно. Декоровані під краєм вінців го-

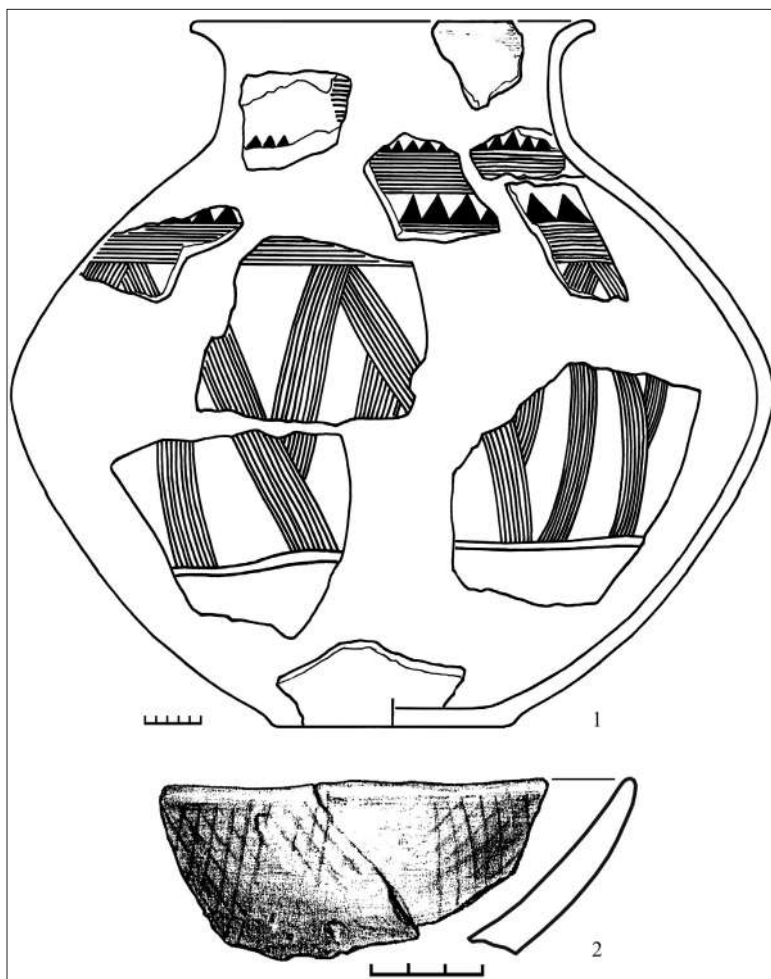

Рис. 3. Кам'янець-Подільський, Старий замок, Північний бастион, матеріали Кукутень-Трипілля: кераміка «столова» з монохромним розписом

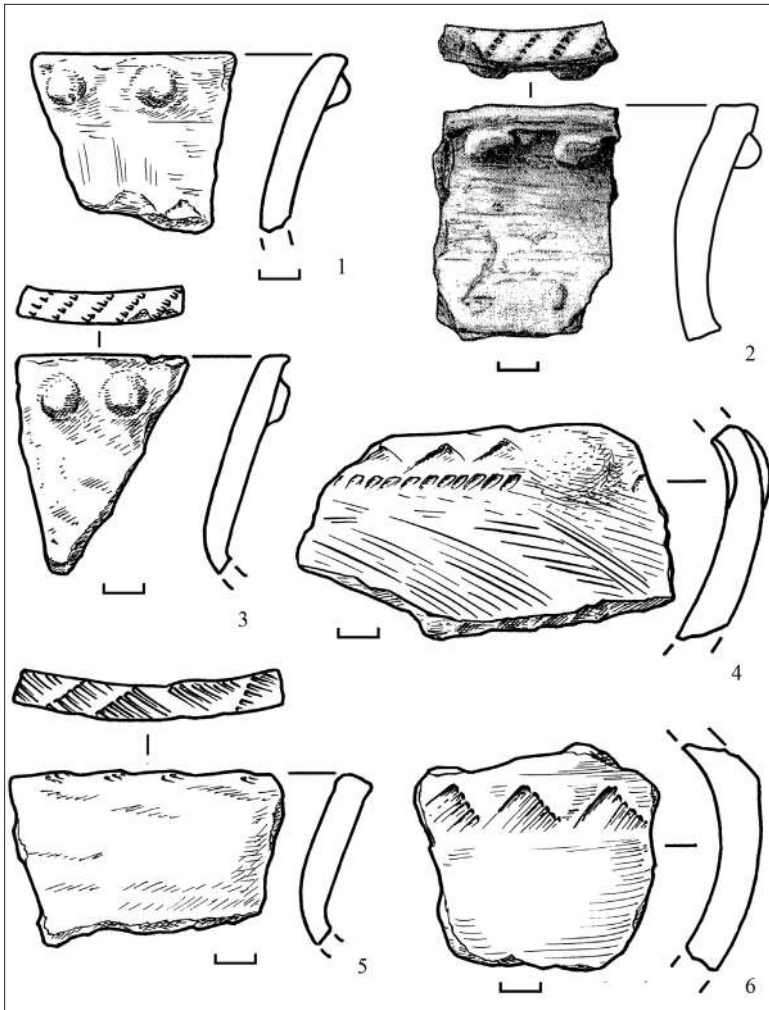

Рис. 4. Кам'янець-Подільський, Старий замок, Північний бастион, матеріали Кукутень-Трипілля: кераміка «кухонна» з домішкою подрібненої черепашки

ризоньтальним рядом округлих виступів «перлин» [Рис. 4, 1-3]. Зустрічаються поодинокі виступи на плічках, вони менш рельєфні і видавлені пальцем зсередини посудини [Рис. 4, 4].

Горщики зазвичай мають орнамент у виді горизонтально спрямованих рядів вдавлень або наколювань, виконаних за допомогою зубчастого штапу (гребінцем) та інших орнаментирів. По верхньому зрізу вінців крім прямих наколювань гребінцем зустрічаються відбитки трикутних форм, виконані, ймовірно, аналогічним орнаментиром. Для цього останній було поставлено трохи навкіс відносно поверхні, що орнаментується, і натиснуто лише одним кутом [Рис. 4, 5]. Плічка прикрашалися також горизонтальними рядами аналогічних заглиблень – трикутний штап, наколювання гребінцем, ямки [Рис. 4, 4, 6].

У групі «кухонного» посуду виділена ще одна досить яскрава серія (підгрупа) посудин. Вони виготовлені з щільної маси з домішкою дрібного піску, окремих зерен шамоту. Подрібнена черепашка майже не зустрічається, але досить часто трапляються крихти вапна. Випал кераміки проходив аналогічно виробам попередньої підгрупи – у відновлювальному середовищі із додатковим короткочасним випалом у окисаційному режимі. Поверхня посудин заглажена недбало, сліди «розчосів» відсутні.

Появу кераміки із такими техніко-

технологічними характеристиками пов'язують із центральноєвропейськими культурами, контакти з якими фіксуються від середнього і до найпізнішого етапів Трипілля [3; 4; 11, с. 26, 32; 20; 21]. Віднесення її до «кухонного» посуду запропоновано нами попередньо. Дійсно, близькі за технологією «сіро-лощені» посудини часто розглядають як одну з підгруп «столового» посуду [10; 15], а іноді відносять до «кухонної» кераміки [23, с. 23-24; 19]. І останнє не позбавлене сенсу, враховуючи близькість деяких технологічних прийомів у виготовленні «сіро-лощеного» та «кухонного» посуду (відновлювальний випал, кальцити у якості спіснюючих домішок), а також високу термостійкість кераміки обох груп.

Серед виробів цієї підгрупи виділяються такі форми, як миски, горщики, великі вузькогорлі посудини.

Миски мають потовщений навкісно зрізаний край вінців (часто Т-подібний у перетині), трохи опуклі стінки. Зріз вінців та верхня частина стінок із зовнішнього боку орнаментовані рядами відбитків шнура, штапу різних форм, дрібних ямок та наколювань [Рис. 5, 3, 4].

Для горщиків характерні широке і високе горло, відігнутий назовні край вінців, овальний у профілі тулуб. Орнаментовані вони відбитками штапу різних форм, стрічками з кількох рядів відбитків шнура, ямками та наколюваннями [Рис. 6].

Ще один тип – великі посудини із високим горлом і кулеподібним тулубом [Рис. 5, 1]. Іноді вони оздоблювалися розташованими на плічках масивними петельчастими ручками із характерним виступом у верхній частині [Рис. 5, 2]. Орнаментовані такі посудини під горлом аналогічно вищеописаним мискам та горщикам – горизонтально спрямованими стрічками з кількох рядів відбитків шнура.

Очевидно, що вище описані серії кераміки загалом мають відношення до Кукутень-Трипілля, але істотно різняться між собою. Це викликає питання про необхідність з'ясування їх співвідношення між собою та віднесення до певних хронологічних періодів. У Подністров'ї відомі різночасові трипільські поселення, де представлені комплекси кераміки із усіма наявними ознаками виявленими на Північному бастионі

Кам'янець-Подільського замку. Основною опорною пам'яткою для нас стало багат шарове поселення Поливанів Яр, найбільш досліджене на сучасному етапі вивчення Кукутені-Трипілля [14].

Найраніший період існування трипільського поселення на місці Північного бастиону представлений керамікою із жолобчато-рельєфною орнаментацією. Окрім декору з заглиблених ліній, дуже показовим є наявність тут кубків з канелюрами у сполученні із зубчастим штампом. До цього часу, ймовірно, треба віднести і «кухонну» миску із рустованою поверхнею та конічними наліпами [Рис. 1, 8]. Найближчі аналогії даним серіям посуду виявляються у пам'ятках борисівського типу на Середньому Дністрі (Поливанів Яр III), Південному Бузі (Борисівка, Печора I), Буго-Дніпровського межиріччя (Зарубинці).

Вперше борисівський тип як самостійний локальний варіант початку етапу Трипілля В I був виділений К.К. Черниш [22]. В подальшому О.В. Цвек віднесла ці поселення до перехідного часу від етапу Трипілля А до етапу Трипілля В I, виокремлюючи дві фази – ранню (Зарубинці) та пізню (Красноставка) [20]. Отже, попередньо можна вважати, що Верхнє Подністров'я входило до ареалу розповсюдження пам'яток борисівського типу та датувати найбільш ранні матеріали з території досліджень Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку початком етапу Трипілля В I.

Ще один хронологічний період яскраво представлений посудинами із розписом із поліхромними, біхромними та монохромними малюнками. Найбільш притаманні кераміці з Північного бастиону стилі розпису δ^{1a} , δ^2 , δ^3 і δ^4 . У цьому регіоні переважання подібних стилів характерне для пам'ятки Крутобородинці I, третьою хронологічною фазою залищицької групи [5, с. 41, 74-75]. На Середньому Дністрі аналогічний комплекс має поселення Поливанів Яр II [14, с. 89, 93-109]. В гончарній масі «кухонних» горщиків вже використовується подрібнена черепашка. Декор з рядів виступів-«перлин» під краєм вінців, та горизонтальних рядів трикутного штампу, наколювань гребінцем, ямок по плічках посудин має трохи ширші хронологічні межі [14, с. 89, 92, 121-132], але також вкладається в час існування залищицьких пам'яток – етап Трипілля В I / В II.

Найпізніші матеріали з Північного бастиону Кам'янець-Подільського замку представлені яскравим комплексом «кухонної» кераміки зі шнуровим та ямковим орнаментом, з яким співвіднесені великі розписні посудини із кулеподібним тулубом із вузьким циліндричним горлом. Загалом такі комплекси мають широке коло аналогій у пам'ятках етапу Трипілля С II, але абсолютне переважання «кухонної» кераміки (70% і більше) та характерні прямолінійні розписи, в яких відображене повне розпадання традиційної спіралі, притаманні виключно пам'яткам гординештської групи. Останні ілюструють найпізніший етап існування Кукутені-Трипілля у Верхньому Подністров'ї [8, с. 121-123, 198].

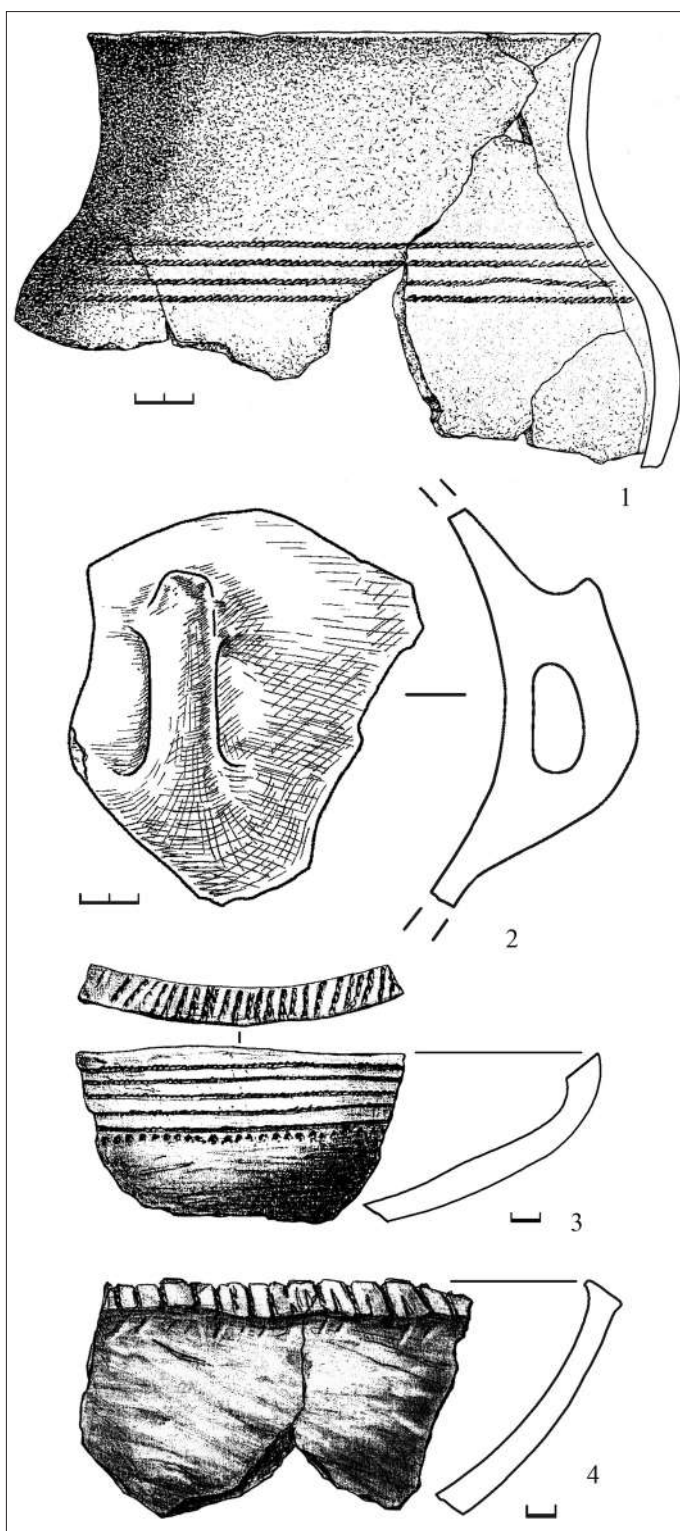

Рис. 5. Кам'янець-Подільський, Старий замок, Північний бастион, матеріали Кукутені-Трипілля: кераміка «кухонна» з лощеною поверхнею

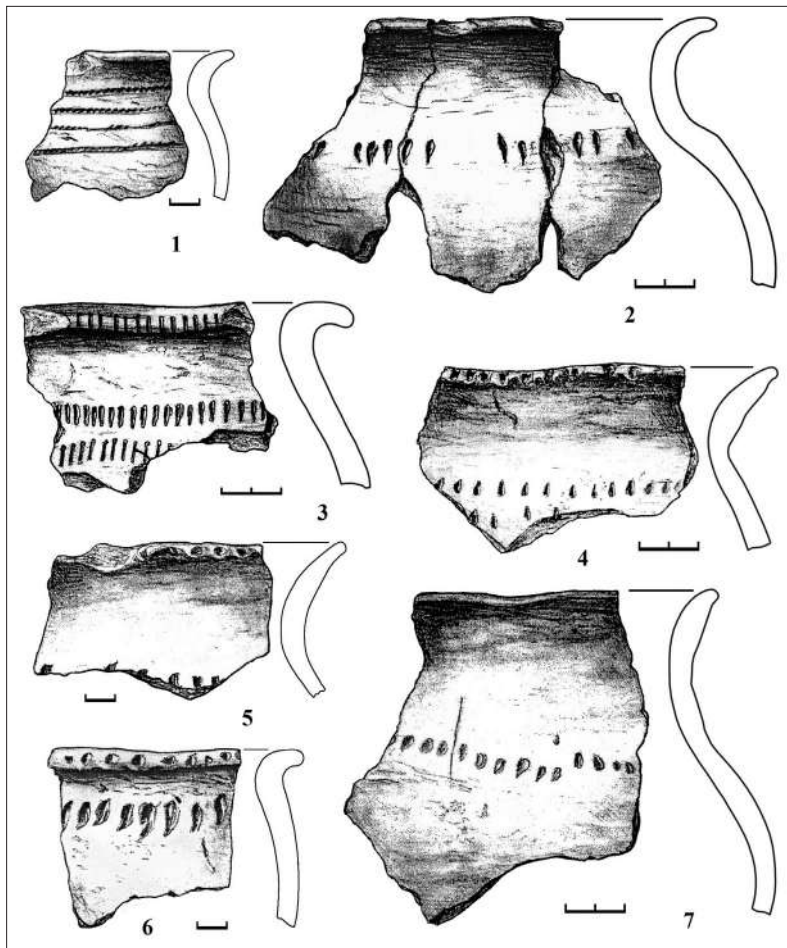

Рис. 6. Кам'янець-Подільський, Старий замок, Північний бастіон, матеріали Кукутень-Трипілля: кераміка «кухонна» з лощеною поверхнею

Отже, попередній аналіз наявних керамічних матеріалів з розкопок території Північного бастіону Кам'янець-Подільського замку свідчить про наявність трьох культурних шарів Кукутень-Трипілля на території фортеці. На цьому місці існували три поселення, розділені між собою значними проміжками часу. Вони відносяться до різних локальних типів, існуючих у різні хронологічні періоди: Перше поселення – борисівського типу, початок середнього Трипілля В I, друге – заліщицької групи, третя заключна фаза Трипілля В I / В II, Третє – гординештського типу, фінал найпізнішого Трипілля С II. Результати аналізу мають попередній характер, тому хронологічні межі окремих культурних шарів можуть бути уточнені і відкорректировані. Але на сьогодні вже можна стверджувати, що до низки багатшарових пам'яток Кукутень-Трипілля додана ще одна – Кам'янець-Подільський, Старий Замок.

Список використаної літератури:

1. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения / АН СССР. ИА. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
2. Болтанюк П.А. Давні культурні нашарування на території замку м. Кам'янець-Подільського за дослідженнями 2008 року // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура, м. Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102-104.
3. Видейко М.Ю. Триполье и неолитические общества на Среднем Днепре: вопросы взаимодействия // Od neolithyzacji do poczatkow epoki brazu. – Poznan: Wyd-wo Poznanskie, 2001. – S. 215-229: ил.
4. Видейко М.Ю. Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V век н.э.: Материалы международной археологической конференции (10-14 окт. 1994 г.) / Приднестровск. ГКУ, НИЛ «Археология». – Тирасполь, 2002. – С. 60-62.
5. Виноградова Н.М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры: (Периодизация, хронология, локальные варианты) / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. – Кишинев: Штиинца, 1983. – 107 с.
6. Виногородська Л.І., Болтанюк П.А. Археологічні дослідження Північного бастіону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008-2010 рр. // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура, м. Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102-104.
7. Виногородська Л.І., Болтанюк П.А. Дослідження Північного бастіону Кам'янець-Подільського замку // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 62-63.
8. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья : Опыт систематизации / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 206 с.
9. Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 188-236.
10. Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья / АН УССР. ИА. – К.: Наук. думка, 1977. – 160 с.
11. Круц В.О., Рижов С.М. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 23-32.
12. Манзура И.В. Владеющие скипетрами // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 237-295.

13. Палагута И.В. Керамика типа «Кукутени С»: проблема происхождения и дальнейшие метаморфозы // Трипільський світ та його сусіди: Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Збараж, 20-25 серпень 2001. – Збараж, 2001. – С. 37-38.
14. Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье / РАН. МАЭ. – СПб.: МАЭ РАН, 2003. – 240 с.
15. Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця I // Ржищівський археодром: Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років: Збірник наукових праць. – К.: Академперіодика, 2002а. – С. 19-40.
16. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. – М.: Наука, 1982. – 212 с.
17. Сайко Э.В. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур // Studia Praehistorica. – София, 1984. – Вып. 7. – С. 131-152.
18. Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. – Л.: Наука, 1983. – 253 с.
19. Скакун Н.Н., Старкова Е.Г. К вопросу о межкультурных связях в эпоху развитого Триполья В II (по керамическим материалам поселения Бодаки) // Неолит – энеолит юга и неолит севера Восточной Европы / РАН. ИИМК: Сборник научных трудов. – СПб., 2003. – С. 132-139.
20. Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – С. 31-45.
21. Цвек О.В. Структура східнотрипільської культури // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 28-40.
22. Черныш Е.К. Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // КСИА АН СССР. – М., 1975. – Вып. 142. – С. 3-10.
23. Шмаглій М.М. Кераміка поселень городського типу // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 20-37.
24. Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. – Berlin – Leipzig, 1932. – 131 s.

Нінель Бокій

кандидат історичних наук, доцент
Кіровоградського державного педагогічного
університету ім. Володимира Винниченка

Олександр Могилів

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Кирил Панченко

асистент
Кіровоградського державного педагогічного
університету ім. Володимира Винниченка

КОЛЕКТИВНЕ ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ЛІСОСТЕПОВОМУ ПРАВОБЕРЕЖНОМУ ПОДНІПРОВ'І

Стаття присвячена публікації одного з ґрунтових поховань Світловодського могильника на Кіровоградщині. Захоронення, де виявлені рештки п'яти небіжчиків, може бути віднесене до IV ст. до н.е.

Ключові слова: скіфський період, Дніпровський Правобережний Лісостеп, ґрунтовий могильник, катакомба, колективне поховання.

Для поховального обряду населення скіфського часу в Північному Причорномор'ї характерні, як відомо, переважно підкурганні захоронення. Помітно поступаються їм у кількісному відношенні ґрунтові тілопокладення. Вивчення останніх значно ускладнюється специфікою їх пошуку, через відсутність сьогодні помітних зовнішніх ознак. В Українському Лісостепу ґрунтовий обряд поховання добре відомий у передскіфську добу [76, с. 42–46; 29, с. 34–35]. Безкурганні традиції захоронення небіжчиків продовжують існувати тут й у скіфський період: могильники у Пирогові [42, с. 35–37; 64, с. 138–145; 43, с. 100–110], Грищенцях [61, с. 142–151], Заломях [20, с. 22–24], Чорному Лісі [75, с. 125]. При цьому, загалом безумовно домінують підкурганні могили [36, с. 27]¹. Інша ситуація спостерігається у степовій зоні. Тут поширення ґрунтового обряду поховання часто пов'язується з початком скіфської осілости, а значна частина таких захоронень датується кінцем V – IV ст. до н.е. [68, с. 87–88; 69, с. 63–72; 58, с. 206–208; 59, с. 66; 60, с. 171–177]. У кінці V – в IV ст. до н.е. спостерігається рух степових скіфів на північ – в межі Лісостепу, які поширюють тут свій вплив

¹ Окрім цього, за скіфської доби у лісостеповій зоні відома і серія поховань на поселеннях [див. напр. 55, с. 242; 12, с. 22–23].

[73, с. 84–85]. Очевидно, проявом взаємодії місцевого населення (що мало, як згадувалось, й безкурганні традиції захоронень) та номадів, окремі з яких на Нижньому Дніпрі почали переходити до осілости, стало поширення на півдні Правобережного Лісостепу в IV ст. до н.е. ґрунтових поховань з багатьма степовими рисами. Відомі вони, насамперед, за матеріалами Світловодського могильника на Кіровоградщині [19, с. 101]. Він розташовувався на західних околицях Світловодська, на правому березі р. Цибульник. Його було відкрито у 1975 р. В ході робіт, що тривали з перервами до 1990 р., силами Кіровоградського краєзнавчого музею та Кіровоградського педагогічного інституту під керівництвом Н.М. Бокій (20.06.1937 – 01.07.2008), а згодом – й І.А. Козир, досліджено понад півтори сотні ґрунтових поховань та низку курганів. Більшість з них датуються IV ст. до н.е.

У нашій роботі хотілося б зупинитися на *ґрунтовій могилі 65*, що містила групове захоронення. Вона була розкопана в північній частині могильника у 1982 р. На північ від неї розташовані поховання 87, на північний схід – гробниці 62 і 64, на захід і південний захід – могили 88, 89, 98.

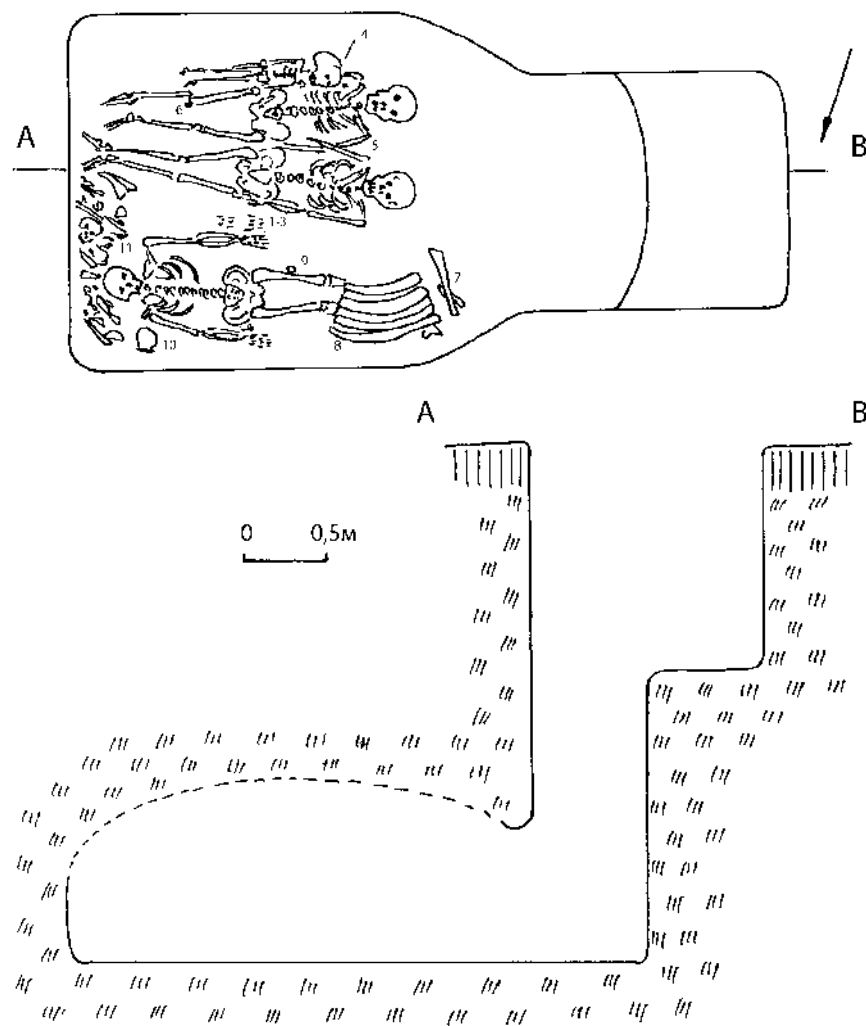

Рис. 1. Світловодськ, могила 65, план.

Поховальна споруда являла собою катакомбу, що обвалилась (рис. 1). Її вхідна яма, орієнтована за лінією північний схід – південний захід, мала довжину – 1,4 м, ширину – 1,2 м, глибину – 3,2 м. Під південно-західною стінкою ями, на глибині 1,4 м, знаходилась материкова сходи́на завширшки 0,7 та заввишки 1,8 м. Поховальна камера була продовженням вхідної ями. Її довжина – 2,25 м, ширина – 1,8 м, глибина – 3,2 м від рівня давньої поверхні.

Похоронення було колективним (рис. 1), у могилі розчищено рештки 5-ти осіб: чоловік, жінка, дитина років 3-х у центрі; жінка під північною стінкою та кістки ще одного небіжчика, зсунуті під схіну стінку. Три перших кістяки лежали витягнуто на спині головою на південний захід. Зліва від чоловіка на рівні таза та стегна лежали 24 бронзових, 1 кістяний та 1 залізний наконечники стріл у двох купках (1–3) (рис. 2, 8–22). На грудях жіночого кістяка знайдена бронзова(?) сережка (4) (рис. 2,4). Фрагмент іншої сережки знаходився під лівою плечовою кісткою (5) (рис. 2,1). Біля правого коліна жінки розчищено

пастову квадратну намистину (6) (рис. 2,2).

Під північною стінкою поховальної камери знаходився четвертий небіжчик – жінка (?) років 35–ти. Вона лежала витягнуто на спині головою на північний схід. На її гомілкових кістках та ступнях ніг виявлено рештки жертвовної їжі: частина грудної клітини з передньою ногою корови. З ними лежав залізний ніж із дерев'яною ручкою (7). Тут прослідковується й дерев'яний тлін, вірогідно – від підноса та залізна скоба, що можливо його зкріплювала (8) (рис. 2,6). Біля лівого стегна знайдена пастова намистина (9) (рис. 2,3), на грудях був якийсь залізний, вигнутий у середній частині предмет, що не зберігся. Біля правого плеча розчищено ліпну посудину чорного кольору (10) (рис. 2,5). За головою похованої знаходились кістки людини та жертвовної тварини, зсунуті під стінку; а з ними – залізний ніж з дерев'яною ручкою (11) (рис. 2,7). Вірогідно – це рештки першого поховання в цій катакомбі.

Перейдемо до опису поховального інвентаря.

1. Наконечники стріл бронзові довжиною 2,3–4,1 см (рис. 2,8–20) відносяться до наступних різновидів:

А. Трьохлопатеві з втулкою, що виступає та гострими кінцями лопатей, які утворюють шипи (4 екземпляри; рис. 2,8). Такі вістря широко розповсюджені в сагайдачних наборах 2-ї – 4-ї чвертей V ст. до н. е. [66, рис. 11,16,17,20,21,26; 12,1–12, 24,25,27; 13,7,31,32], однак вони продовжують існувати й у IV ст. до н. е. Особливо багато в цей час їх у Степу: кургани Чортотлик [1, рис. 64,29], Краснокутський [47, рис. 18,е], Бабина Могила [53, рис. 62, 11], 2, могила 1, біля Первомаївки [31, рис. 11,3], 13 групи Капулівка I, Страшна Могила, 13, поховання 1 поруч із Богданівською збагачувальною фабрикою [78, рис. 9,4; 10,21; 40,5], 5 і 11 коло Нагорного [50, рис. 6,1; 17,1,5], 4 неподалік Балтазарівки [39, рис. 1,5,7,8]. Відомі вони й у Правобережному Подніпров'ї: кургани 6 та 7 у Стебліві [72, рис. 31,6; 34,7], 2, поховання 1, у Петрівці [18, рис. 11,3]; на Лівобережжі: Єрківці [51, рис. 2,9]; у Середньому Подонні: Колбино, курган 10 [80, рис. 1,4, 7].

Б. Трьохлопатеві з втулкою, що виступає та асиметричними кінцями лопатей (2 предмети; рис. 2,15). Ці стріли, будучи модифікацією описаного вище типу, зустрічається теж у комплексах V–IV ст. до н. е., втім, значно рідше: кургани 504 в Броварках [25, табл. 29,6], 1, могила 2, у Дальньому [41, рис. 81,7], 5, поховання 1, біля Дивізії [4, рис. 2,6].

В. Трьохлопатеві з прихованою втулкою та рівною основою (2 наконечники; рис. 2,13). Подібні наконечники є характерними для середньоскіфського часу [66, рис. 9,12; 10,23, 41; 12, 16], однак, іноді трапляються вони й у комплексах IV ст. до н. е.: кургани Гайманова Могила [14, рис. 196,9], Плоска Могила [21, рис. 2,11], 14, поховання 1, біля Братського [41, рис. 90,4], 1, поховання 1, в Башмачці [23, рис. 1,4] у Степовій Скіфії; 32 біля Колбино [80, рис. 14,5; 37,7], 2 неподалік Дубового [10, рис. 3,1] у Середньому Подонні; 9 коло Старого Мерчика, 2 у Санжарах у Сіверськодонецькій групі [7, рис. 15,7; 25,3].

Г. Трьохгранні з прихованою втулкою та рівною основою (9 екземплярів; рис. 2,12, 17, 19, 20). Такі наконечники, що іноді мають парні прямокутні западини у основі граней, є одним з найпоширеніших типів у IV ст. до н. е. Вони часто зустрічаються у Степовій Скіфії: кургани Бердянський [54, рис. 1], Мелітопольський [77, рис. 128, 2], Товста Могила [52, рис. 105,3], Трьохбратній [11, рис. 2,8,9], Бабина Могила [53, рис. 62, 16], 17 біля Нагорного [50, рис. 17, 7], 5, поховання 1, поблизу Нового [79, рис. 1], 4 неподалік Іллінки [65, рис. 8,3], 2, поховання 2, групи Ковалівка II [38, рис. 67, 2], 3, могила 2, коло Нововолодимирівки [39, рис. 2,19]. Відомі вони у Середньому Побужжі: Іллінці, курган 493 [25, табл. 16,4]; Лісостеповому Правобережжю: кургани 383 біля Ковалів, 487 поблизу Makeївки [25, табл. 5,29; 10,7]. Нерідкі вони й для Лівобережного Лісостепу України, де вони знайдені в Дніпровському Терасовому Лісостепу: курган в Любарцях [33, рис. 4]; у Поворсклі: Скоробор, насип 9 (1965 р.) [81, рис. 6,45]; в Сіверськодонецькій групі: курган 3 Верхньогієвської групи біля Люботина [8, 1998, рис. 12,5]. Звичайними є такі вістря й для Середнього Подоння: кургани 7 у Терновому [71, рис. 12,5], 32 біля Колбино [80, рис. 37,6], 13 неподалік Руської Тростянки [70, рис. 19,6].

Д. Трьохгранні з прихованою втулкою та виїмками в основі граней (7 предметів; рис. 2, 9–11, 18). Це теж один із найпоширеніших типів наконечників IV ст. до н. е. Вони широко відомі у Степовій Скіфії: кургани Товста Могила [52, рис. 105,5], Трьохбратній [11, рис. 2,6,7], Гайманова Могила [14, рис. 390,4], Плоска Могила [21, рис. 2], Бердянський [54, рис. 1], 2 у Новому [79, рис. 3], 7 групи Первомаївка III і 1, поховання 1, групи Первомаївка V [32, рис. 8,3; 12,2], 17, могила 1, біля Криловки [40, рис. 7,6], 4 у Носаках [13, рис. 13,2–5], могила 3 Благовіщенського могильника [69, рис. 1,2,в]. Знаходять їх на Правобережжі Середнього

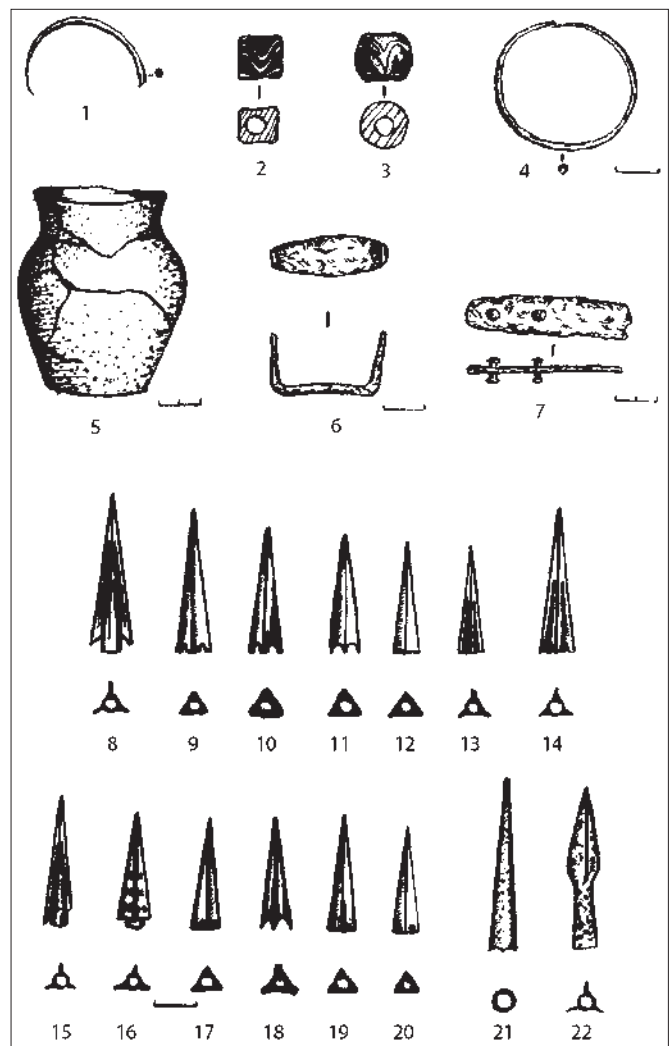

Рис. 2. Інвентар могили 65 Світловодського могильника. 1, 4, 8–20 – бронза, 2, 3 – скло, 5 – кераміка, 6, 7, 22 – залізо, 21 – кістка.

Дніпра: кургани 487 коло Макеївки [25, табл. 10,6], 1 в Лісовичах [37, рис. 3,15]; в Лівобережній Лісостеповій Україні: Старий Мерчик, курган 6 [7, рис. 12,4]. Немало таких предметів виявлено і в Середньому Подонні: кургани 10, 14, 32 могильника Колбино [71, рис. 38,5; 80, рис. 14,5; 37,4,5].

2. Наконечник стріли кістяний, кулеподібний, втульчастий з трьома вирізами в основі. Довжина 3,4 см (рис. 2,21). Подібні вістря є характерними для степових пам'яток IV ст. до н. е. [45, табл. 9,В,8; М,3]. Вони зустрічаються як у елітних скіфських курганах: Чортомлик [1, рис. 92,3], Бердянський [54, рис. 1], Мелітопольський [77, рис. 133, 2], 6 коло Башмачки [74, с. 75; 45, табл. 9,В,8], так і в рядових похованнях: Братське, курган 16, поховання 1 [41, рис. 92,3], Мамай-Гора, кургани 10 (могила 5) [5, рис. 19,9] і 133 [3, рис. 90,5]. У Дніпровському Правобережному Лісостепу вони виявлені у захороненнях сусідньої зі степом Тясминської підгрупи: кургани 13 біля Оситняжки [25, табл. 14,25], 4, поховання 1, неподалік Петрівки [18, рис. 2,1], 2, могила 2, групи Показове I [17, рис. 2,11].

3. Наконечник стріли залізний, втульчастий, трьохлопатевий, гостролистий, довжиною 3,9 см (рис. 2,22). Залізні наконечники стріл використовувались населенням півдня Східної Європи протягом всього скіфського періоду [82, с. 383–392]. Подібні до нашого гостролисті вістря, з'явилися у ранньоскіфський час, вірогідно, копіюючи однотипні бронзові наконечники: хут. Леніна, могила 2 [35, рис. 3,16], Клин Яр I поховання 7 [30, рис. 3,15–18]. Існують вони у середньоскіфську добу [83, с. 344]; продовжують пубутувати і в IV ст. до н. е., при цьому чисельно поступаючись іншим різновидам залізних наконечників, що мають найчастіше трикутну голівку. Хоча у могилах 1 кургану 2, та 2 кургану 4 в Петрівці на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу, вони досить чисельні [18, с. 203, 206, рис. 2,5]. Не рідкі такі предмети в пізньоскіфський час і в Середньому Подонні, з притаманними йому поховальним старожитностям залізними вістрями: кургани 8 біля Тернового [71, рис. 10,6], 11/16 Мاستюгинського могильника [70, рис. 21,14], 7 поблизу Ближнього Стояново.

Вцілому, сагайдачний набір з могили може бути віднесений до IV ст. до н. е.

4. Сережка зі світлого металу (бронзи (?)), мала форму кільця, виготовленого з круглого в перетині дроту. Один кінець загострений. Діаметр – 3,5 см (рис. 2,4).

5. Частина бронзової кільчастої сережки, виготовленої з круглого в перетині дроту. Один кінець загострено. Довжина фрагмента – 2,9 см (рис. 2,1). Вказані різновиди сережок, виділені В.Г. Петренко у тип 1, варіант 1, є найрозповсюдженішим різновидом у IV ст. до н. е., причому найчастіше вони зустрічаються у степових скіфських похованнях [62, с. 35, 36, табл. 23,1–3,6–8,10–13].

6. Намистина пастова квадратна чорна з жовтими хвилястими смугами. Висота 1 см, розмір основ – 0,9 на 0,9 см (рис. 2,2). Такі вироби іноді зустрічаються в пізніх скіфських комплексах: кургани 448 у Пастирському [25, рис. 14,21], 4, поховання 1, біля Петрівки [18, рис. 2,10], 11, могила 2, поруч із Нагорним [50, рис. 17,8]. К.М. Алексєєва віднесла схожі знахідки (тип 276) з античних пам'яток до IV–III ст. до н. е. [2, с. 49].

9. Пастова, коричнева намистина округло-біконічної форми. На тулові – поперечні жовті хвилясті лінії. Висота 1,1 см, діаметр – до 1,4 см (рис. 2,3). Ця бусина, хоч і різниться формою, вірогідно, відноситься до того ж культурно-хронологічного кола, що й описана вище.

7. Уламок залізного ножа з вигнутою спинкою та трикутним у перетині лезом. На руків'ї збереглась залізна заклепка, що кріпила дерев'яну ручку. Довжина фрагмента – 11,2 см. Залізні ножі з горбатою спинкою та дерев'яною ручкою, наряду з ножами з кістяним руків'ям, є звичайною знахідкою у пам'ятках скіфського часу в Північному Причорномор'ї [27, рис. 88,1–3,17,18,20; 49, рис. 2,1,2].

8. Скоба залізна має витягнуто-овальну основу та вужчі загнуті кінці. Довжина – 3 см, ширина – 1,1 см (рис. 2,6). Такі вироби, що скріплювали дерев'яний піднос чи блюдо від жертвовної їжі, не рідка знахідка у пам'ятках Північного Причорномор'я IV ст. до н. е., хоча іноді зустрічаються і раніше (див. нижче).

10. Мініатюрна чорна ліпна посудина з округлим корпусом і відігнутими вінцями. Дно рівне, орнамент відсутній. Висота – 9,5 см, діаметр вінець – 6,2–7,4 см, діаметр тулова – 8,2–9 см, діаметр дна – 5,7–6,2 см (рис. 2,5). За формою тулуба вона схожа до групи степових скіфських горщиків IV ст. до н. е., які, втім, часто мають більші розміри: Кам'янське городище; кургани 5 у Куті [26, табл. III, 2; IV,1]; 29, поховання 1, у Верхньотарасівці; 6, могила 10, біля Рисового; 16, захоронення 3, неподалік Новоолексіївки [24, рис. 2, 8–10]. В Лісостеповому Подніпров'ї такі знахідки рідкі. На Лівобережжі вони відомі в Поворсклі [44, рис. 166,4], На Правобережжі можна назвати горщик з кургану 5 біля Іванівки [36, рис. 33,5].

11. Уламок залізного ножа довжиною 7,5 см. Кінець трикутного в перетині леза втрачено. Дерев'яна ручка кріпилась на черешковій за допомогою двох залізних заклепок (рис. 2,7).

Переходячи до характеристики поховального обряду, відзначимо, що світловодська могила є катакомбою – спорудою, що часто розглядаються, як властиві власне скіфам, а їх поширення у Лісостепову зону – як проникнення сюди степових номадів [73, с. 50]. Поза всяким сумнівом, можемо припускати степовий вплив і в нашому випадку. При аналізі світловодської могили, може бути застосована класифікація В.С. Ольховського, яка, правда, переважно стосується підкурганних споруд. За нею, поховання 65 у Світловодську

може бути віднесено до катакомб типу II, варіанту 1А, що датується IV–III ст. до н.е. [56, с. 109, 117, рис. 2; 57, с. 27, табл. 2]. Щодо аналогій катакомбам (чи підбійним могилам) у ґрунтових некрополях, то паралелі цьому ми знаходимо у Степовій Скіфії. Насамперед слід назвати могильник у Скельках, де такі захоронення кількісно переважають (31 поховання – з 51) [68, с. 87]. Немало катакомб було й у І Благовіщенському могильнику [69, с. 71]. Досліджена така споруда й у некрополі Канфарка на о. Хортиця [60, с. 158]. В Миколаївці з 68 могил – 18 були катакомбами чи підбійними і містили багатший інвентар. А.І. Мелюкова пов'язує їх зі скіфськими поховальними спорудами [46, с. 108, 124, 125, 130, 137, 142]. Багато катакомб без зовнішніх ознак розкопано й на Мамай-Горі. Однак, на думку їх дослідників у давнину над ними могли бути невеликі насипи. Вони умовно розподіляють ґрунтові поховання по курганам, що в ряді випадків підтверджується наявністю навколокурганних ровиків, чи плям могильних викидів [5, с. 6, 7, 124; 6, с. 3, 5; 3, с. 3, 21].

Цікавим є й факт захоронення одночасно 5-ти чоловік у одній могилі. Зсунуті під стіну кістки одного небіжчика, ясно вказують на те, що в цьому випадку це явно різночасові поховання. Можна припускати, що світловодська катакомба була своєрідним сімейним склепом, куди з часом здійснювались дозахоронення. Колективні поховання не є чимось виключним для Північного Причорномор'я. В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін, виділяючи такі комплекси, відзначали, що у IV ст. до н.е. одночасно зі звичаєм ховати з чоловіком насильно вбиту жінку, поширюється її підзахоронення після природної смерті [34, с. 168–170]. В Степовій Скіфії, колективні поховання, складаючи близько 2,4%, помітно поступаються одиночним та парним. Вони найбільше характерні якраз для Подніпров'я, причому з їх числа більшу частину складають одночасові поховання знаті й залежних та супроводжуваних осіб, а меншу, як у нашому випадку, небагаті захоронення. В степу Північного Причорномор'я колективні могили – інновація IV ст. до н.е., невідома тут раніше [57, с. 100, 101]. Серед групових поховань в степових ґрунтових могильниках варто згадати захоронення 11 та 13 в Скельках, де в катакомбах було покладено відповідно 3 і 4 небіжчики [68, с. 28, 29, 35–37]. В могилі 44 Миколаївського могильника, що являла собою яму, захоронено 4 групи [46, с. 91, 92]. У всіх цих випадках зустрічається зсування кісток небіжчика вбік, при наступному допохованні. Колективні захоронення у пізній скіфській час іноді трапляються й у Правобережному Лісостепу [36, с. 47].

Спосіб захоронення (випростаний на спині) для IV ст. до н.е. є найбільш розповсюдженим як для Степу [57, с. 101], так і для Правобережного Дніпровського Лісостепу [36, с. 47]. В.С. Ольховський відзначає, що для колективних поховань є звичайним різне орієнтування кістяків [57, с. 102]. Так і в нашому випадку: 3 скелети лежать головою на північний захід, а 1 – на південний схід. Загалом таке орієнтування вписується в статистику Лісостепового Правобережжя, де переважає західний (часом, з відхиленнями на північ чи південь) напрям, а східний знаходиться на другому місці [36, с. 47]. Схожим чином орієнтація на захід переважає і в степу (63,2%), а положення головою на схід (з відхиленнями) займає друге місце: 22,4% [57, с. 102].

Весь інвентар могили у Світловодську типовий для небагатих захоронень: набір стріл, скромні прикраси, ножі, посуд.

Покладання заупокойної їжі в могилу є поширеним явищем у поховальних ритуалах племен Європейської Скіфії. В нашому випадку кістки тварини було покладено з дерев'яним підносом, скріпленим залізною скобою, у супроводі ножа. Комбінації таких компонентів¹ зустрічається й у V ст. до н.е.: Перещепине I, курган 2 (2002р.) [44, с. 110–112, рис. 120–121], Гладківщина, курган 2 [28, с. 66], Акимівка, курган 11, поховання 3 [22, с. 105]. Втім, найчастіше такі знахідки у курганах IV ст. до н.е. Переважно, їжу клали біля голови чи за головою. Але іноді вона може бути й у інших місцях: біля плеча, ніг, руки небіжчика, під стіною чи на вході до могили. Зазвичай, м'ясо належить коню, корові, вівці. Переважна кількість комплексів походить зі Степової Скіфії: кургани Товста Могила [52, с. 112, 113], Бабина Могила [53, с. 156, рис. 91], 1 (поховання 1), 4 (могили 3, 4, 8) групи Первомаївка II [31, с. 88, 105, 109, 110, рис. 2; 16,7,8; 17,1,2; 19,1], 13 (поховання 1 і 2) групи Капулівка I та 1 (могила 1) групи Капулівка II, 4 біля Страшної Могили, 13 поруч із Богданівською збагачувальною фабрикою [78, с. 121, 124, 129, 162, рис. 8; 9,12; 11], 8, захоронення 1, неподалік Нового [79, с. 6, рис. 2,2], 17, поховання 1, коло Криловки [40 с. 31, рис. 6, 4, 7], 15 (могили 1 і 2) групи Волчанськ I [67, с. 15, 16, рис. 13], 3, захоронення 6, біля Мар'янівки [15, с. 82, 83, рис. 2], 75, поховання 3, коло Солохи [48, с. 61, рис. 15], 4 поблизу Носаків [13, с. 93–95], 8, могила 1, неподалік Башмачки [23, с. 48, рис. 4,6] та інші. Характерні такі покладення й для комплексів Мамай-Гори [5, рис. 13; 38; 6, рис. 22; 3, рис. 14; 16; 18]. Північніше – в Лісостепу, такі знахідки рідкі, а значна їх частина зосереджена у Середньому Подонні – місці де більшість курганів відноситься до IV ст. до н.е. Серед комплексів, де вони відомі слід назвати кургани 15 коло Дубового [9, с. 143, рис. 4,3,4], 18 і 23 біля Колбино [71, с. 109, 114, рис. 40,13; 44,5,6]. На Правобережжі Середнього Придніпров'я залізні скоба та ніж знайдені в кургані 441 поблизу Пастирського [16, с. 96; 59, табл. 25,13].

¹ Звичайно, всі чотири компоненти (м'ясо, піднос, скоби, ніж) не обов'язково зустрічаються кожного разу. Іноді, окремі з них, через різні причини відсутні. У рідких випадках зустрічаються бронзові, а не залізні скоби [5, с. 54, 56, рис. 13].

Для датування могили, найважливіше значення має набір стріл, характерний для **IV ст. до н.е.** Підтверджують цю дату й інші знахідки.

Можна припускати, що світловодська могила була сімейним склепом рядової родини. Багаточисельність степових рис у поховальному обряді дозволяють думати, що в регіоні в цей час проходили складні процеси взаємодії місцевого населення, що мало ґрунтові традиції поховання, та степових іранців Нижнього Подніпров'я, у яких, на фоні осідання та переходу до безкурганних захоронень, спостерігається рух на північ – в Лісостеп.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). – Киев: Наукова думка, 1991. – 431 с.
2. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. – 1978. – Вып. 11–12. – 104 с.
3. Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора. – Запорожье, 2001. – Кн. II. – 282 с.
4. Андрух С.И., Оанча О.С. Скифський могильник IV–III ст. до н.е. поблизу с. Дивізія // Археологія південного заходу України. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 82–92.
5. Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. – Запорожье, 1999. – Кн. I. – 231 с.
6. Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. – Запорожье, 2004. – Кн. III. – 201 с.
7. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – Киев, 2000. – 236 с.
8. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С. 143–182.
9. Березуцкий В.Д. Исследование курганов скифского времени у хут. Дубовой на Среднем Дону в 2006 г. // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – Москва, 2009. – С. 141–152.
10. Березуцкий В.Д., Разуваев Ю.Д. Курганный могильник скифского времени у хут. Дубовой на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – Москва, 2004. – С. 53–68.
11. Бессонова С.С. Погребение IV в. до н.э. из Трехбратнего кургана // Скифские древности. – Киев, 1973. – С. 243–252.
12. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.). – Киев, 2001. – 256 с.
13. Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в урочище Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. – Киев, 1977. – С. 61–158.
14. Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. – Киев, 2012. – 748 с.
15. Білан Ю.О., Солтис О.Б. Скифські кургани поблизу с. Мар'янівка на Миколаївщині // Археологія. – 1998. – №1. – С. 82–98.
16. Бобринской А.А. Отчет о раскопках близ сел Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) // ИАК. – 1905. – №17. – С. 17–98.
17. Бокий Н.М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году // АИУ 1968 г. – Киев, 1971. – Вып. 3. – С. 154–159.
18. Бокий Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине // Скифы и сарматы. – Киев: Наукова думка, 1977. – С. 200–207.
19. Бокий Н.М. Позднескифский безкурганный могильник у г. Светловодска // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 101.
20. Бокий Н.М. Грунтовый могильник у с. Заломы // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч. 1. – С. 22–24.
21. Болтрик Ю.В., Савовский И.П. Курган Плоская Могила // Курганы Степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 98–107.
22. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Скифский курган с ранней уздой из Северо-Западного Причерноморья // Боспорские исследования. – 2010. – Вып. XXIII. – С. 104–122.
23. Волкобой С.С., Лихачев В.А., Шалобудов В.Н., Андросов А.В. Могильник у с. Башмачка // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск, 1981. – С. 45–60.
24. Гаврилюк Н.О. Кераміка степових скіфських поховань IV–III ст. до н.е. // Археологія. – 1980. – №34. – С. 17–30.
25. Галанина Л.К. Скифские древности Приднепровья // САИ. – 1977. – Вып. Д 1–33. – 68 с.
26. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. – 1954. – №36. – 240 с.
27. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – Київ, 2010. – 285 с.
28. Григорьев В.П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. – Киев, 1994. – С. 63–79.
29. Гуцал А.Ф. Бернашевский могильник из Среднего Поднепровья в системе памятников раннего железного века // Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь. – СПб., 1998. – С. 34, 35.

-
30. Дударев С.Л. Рунич А.П. К вопросу о степном влиянии на вооружение и войско северокавказцев в VII–V вв. до н.э. (на примере Пятигорья). – Грозный, 1992.
 31. Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 85–115.
 32. Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 72–97.
 33. Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. – 1966. – № 3. – С. 152–171.
 34. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н. э. – Киев: Наукова думка, 1983. – 380 с.
 35. Каминский В.Н. Погребальные комплексы из окрестностей Краснодара // СА. – 1987. – №2 – С. 254–259.
 36. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – Киев: Наукова думка, 1989. – 333 с.
 37. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые курганы раннего железного века в Поросье // Древности скифов. – Киев, 1994. – С. 41–62.
 38. Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. – Киев: Наукова думка, 1978. – С. 7–132.
 39. Ковпаненко Г.Т., Яковенко Э.В. Скифские курганы на юге Херсонщины // Скифские Древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 253–265.
 40. Колтухов С.Г. Скифы Северо-Западного Крыма в VII–IV вв. до н.э. (погребальные памятники) // Археологический альманах. – Донецк: Донбасс, 2012. – 268 с.
 41. Колтухов С.Г. Скифы Крымского Присивашья в VII – IV вв. до н.э. Погребальные памятники. – Симферополь: Издательство ЧП «Предприятие Феникс», 2012. – 140 с.
 42. Кубышев А.И., Максимов Е.В. Пироговский могильник // МИА. – 1969. – № 160. – С. 25–38.
 43. Кубышев А.И., Скиба Л.С., Скорый С.А. Похоронения скифского часу Пироговского могильника // Археологія. – 1995. – №1. – С. 100–111.
 44. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. – Київ, 2010. – 198 с.
 45. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – 1964. – Вып. Д 1–4. – 91 с.
 46. Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. – Москва: Наука, 1975. – 259 с.
 47. Мелюкова А.И. Краснокутский курган. – Москва: Наука, 1981. – 112 с.
 48. Мелюкова А.И. Скифские курганы возле Солохи (раскопки 1961–1962 гг.) // Евразийские древности. – Москва, 1999. – С. 60–97.
 49. Меркулов А.Н. Железные ножи Среднедонской культуры скифского времени // Восточноевропейские древности скифской эпохи. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2011. – С. 185–196.
 50. Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 187–234.
 51. Мозолевский Б.Н. Скифский курган у с. Ерквцы на Киевщине // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 211–215.
 52. Мозолевський Б.М. Товста Могила. – Київ: Наукова думка, 1979. – 252 с.
 53. Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, и Соболева Могилы). – Киев: Стилос, 2005. – 600 с.
 54. Мурзін В.Ю., Фіалко О.Є. Зброя з Бердянського кургану // Археологія. – 1998. – №3. – С. 103–112.
 55. Никитина Г.Ф. Землянка скифского времени у с. Оселивка Черновицкой области // СА. – 1979. – №3. – С. 241–249.
 56. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII–III вв. до н.э.). – М., 1991. – 256 с.
 57. Ольховский В.С. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА. – 1977. – №4. – С. 108–128.
 58. Остапенко М.А. К вопросу о скифских грунтовых могильниках в Степном Поднепровье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – Тирасполь, 1994. – С. 206–208.
 59. Остапенко М.А. Пам'ятки осілості скіфського часу на острові Хортиця // Археологія. – 2001. – №1. – С. 51–67.
 60. Остапенко М.А. Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. – Москва – Киев – Запорожье, 2007. – С. 143–179.
 61. Петренко В.Г. Могильник скифского времени у с. Грищенцы // МИА. – 1962. – №113. – С. 142–151.
 62. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // САИ. – 1978. – Вып. Д 4-5. – 144 с.
 63. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. // САИ. – 1967. – Вып. Д 1-4. – 180 с.
 64. Петровська Є.О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія. – 1970. – Т. XXIV – С. 129–145.
-

65. Плешивенко А.Г. Исследование скифских курганов в Днепропровском Надпорожье // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – С. 143–152.
66. Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. – 1987. – №59. – С. 17–36.
67. Полин С.В., Кубышев А.И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье). – Киев, 1997. – 87 с.
68. Попандопуло З.Х. Скифский грунтоый могильник Скельки. – Запорожье, 2011. – 115 с.
69. Попандопуло З.Х. Благовещенский I грунтоый могильник (по материалам исследований А.В. Бодянского) // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2012. – №12. – С. 63–72.
70. Пузикова А.И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). – Москва: Индирик, 2001. – 271с.
71. Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I – Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993–2000 гг. – Москва, 2001. – С. 53–143.
72. Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. – Киев, 1997. – 173 с.
73. Скорый С.А. Скифы в Днепропровской Правобережной Лесостепи. – Киев, 2003. – 161 с.
74. Спицин А.А. Раскопки, произведенные в 1897 г. близ д. Башмачки Екатеринославского уезда // ИАК. – 1901. – Вып. 1. – С. 69–79.
75. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія. – 1957. – Т. VII – С. 110–135.
76. Тереножкін А.И. Предскифский период на Днепропровском Правобережье. – Киев, 1961. – 247 с.
77. Тереножкін А.И., Мозолевський Б.Н. Мелитопольский курган. – Киев: Наукова думка, 1988. – 246 с.
78. Тереножкін А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 113–186.
79. Фиалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 4–18.
80. Шевченко А.А. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону // Археология Среднего дона в скифскую эпоху. – М., 2009. – С. 26–111.
81. Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. – Харьков, 1994. – С. 102–106.
82. Шрамко Б.А. Железные наконечники стрел Скифии // Эпоха раннего железа. – Киев–Полтава, 2009. – С. 283–393.
83. Эрлих В.Р. Железные наконечники стрел из Прикубанья: проблемы типологии и хронологии // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. – Москва, 2007. – С. 344–356.

Список умовних скорочень

АИУ – Археологические исследования в Украине
 ИАК – Известия Археологической комиссии
 МИА – Материалы и исследования по археологии
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
 СА – Советская археология
 САИ – Свод археологических источников

Ірина Мезенцева

старший науковий співробітник
 відділу «Найдавнішої історії»
 Національного музею історії України

«МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОСКІФСЬКОЇ ДОБИ (VII-VI ст. до н.е.) БІЛЯ с. ІВАНЕ-ПУСТЕ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ обл. В ЕКСПОЗИЦІЇ НМІУ»

Поселення біля с. Іване-Пусте Тернопільської обл. відноситься до пам'яток ранньоскіфської доби та датується VII-VI ст. до н.е. Місцеве населення вело осілий спосіб життя, займалося землеробством та скотарством. Були розвинені домашні ремесла: гончарство, обробка металів, ткацтво, косторізна справа.

Ключові слова: ранньоскіфська доба, наземні каркасні житла, бронзовий браслет, шпильки.

В 1958-1959 рр. Мельнице-Подільська археологічна експедиція Київського державного історичного музею (Д.І.М. УРСР) проводила розкопки на поселенні в с. Іване-Пусте Борщівського району Тернопільської обл. Це поселення було відкрито у 1935 р. Т.Сулімірським.

Поселення знаходилося в центрі сучасного села Іване-Пусте, на лівому березі Дністра. Складність розкопок полягала в тому, що вся його площа була забудована житловими і господарськими спорудами, та вкрита садами й городями. З півдня та заходу село оточує широка родюча равнина, яка тягнеться від Дністра на 7-11 км. З півночі до села примикає долина, по якій тече струмок [3, с. 2].

Експедицією було розкопано дві ділянки (200 та 100 кв. м). Перший розкоп (200 кв. м) був закладений на схилі правого берега долини, на території шкільної садиби. Після зняття шару 0,2-0,25 м у завалі виявлено залишки стін наземної глинобитної каркасної споруди, знищеної пожежою, у вигляді обпаленої глиняної обмазки з відбитками стовпів та лози. Після розчистки завалу виявлено контур наземного житла прямокутної форми розміром 6,3-4,1 м орієнтованого з півдня на північ. Стіни приміщення простежуються на залишках вугілля від круглих дубових стовпів (діаметром 0,15-0,18 м). Стовпи були закопані в ґрунт на 10-15 см та обплетені лозою, утворюючи дерев'яний каркас, який потім обмазувався з середини та зовні товстим шаром глини. Стіни всередині були побілені, про що свідчать фрагменти стіни. Підлога була вкрита тонким шаром глини та добре згладжена. У приміщенні було знайдено піч овальної форми розміром 0,75 x 0,65 м. Крім печі на долівці знайдені рештки відкритого вогнища розміром 0,5 x 1 м овальної форми. Долівка в цьому місці обпалена на глибину 0,15 м [3, с. 7].

Другий розкоп був закладений на великому зольнику, що знаходиться у східній частині поселення. Зольник має форму зрізаного конусу, діаметр якого 36 м, заввишки 3 м. На розкопі, на глибині 0,10-0,15 м були знайдені у великій кількості рештки глиняної обмазки, відбитки стовпів та лози. Ці рештки належали якійсь будівлі, що загинула під час пожежі. Також на глибині 0,6 м були знайдені рештки печі, поряд з якою були уламки бракованого глиняного посуду та керамічні шлаки, що дає підстави вважати цю піч гончарною [3, с. 21].

На розкопі також були знайдені уламки масивних жаровень, діаметром 0,6-0,8 м, в тісто яких були змішані зерна злаків та семена бобових культур. Велика кількість зерен хлібних злаків проса, ячменю, жита були поряд з жаровнями. За визначенням професора Д.К. Ларіонова тут були зерна твердої та м'якої пшениці, ячменю, бур'янів, проса, сочевиці, гороху, льону, жолудів, нетреби [5, с. 191].

Шматки глиняної обмазки, відбитки стовпів, лози, рештки зруйнованих печей та відкритого вогнища свідчать про те, що на поселенні існували наземні каркасні глинобитні житла.

Аналогічні наземні каркасні житла з вогнищами та печами були знайдені біля сіл Залісся Тернопільської обл. та Жаботин Черкаської обл., які датуються VII-VI ст. до н.е.

Численні знаряддя праці, побутові речі, які були знайдені під час розкопок свідчать про високий рівень господарства на поселенні.

Знахідки, які потрапили до музею, в експозиції представлені в незначній кількості, вони налічують 26 од. збер. Серед них: посуд (7 од. збер.), предмети кінської вузди (2 од. збер.), знаряддя праці (11 од. збер.), прикраси (6 од. збер.).

Представлений в експозиції посуд (переважно знайдений у фрагментах) можна поділити на столовий та кухонний. Кухонний посуд в більшості товстостінний, зроблений недбало, поверхня його шерехата. Столовий посуд зроблено більш старанно, він має гладеньку, іноді залощену поверхню.

До кухонного посуду відносяться:

1. Горщик ліпний (інв. № БД 6613, висота 50 мм, діаметр 45 мм, мал. 1а), з опуклим корпусом, прямими вінцями, денце пласке. Поверхня чорно-сірого кольору, шорстка. Аналогічні посудини були знайдені біля с. Медвін Київської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с.325, тб 20 (10)].

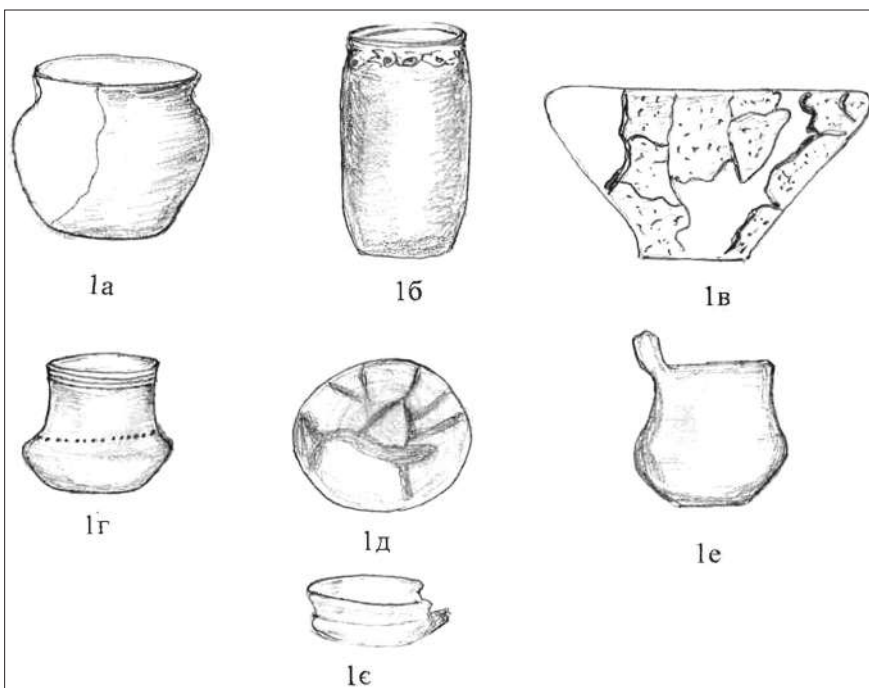

Рис. 1. Глиняний посуд

2. Горщик ліпний (інв. № БД 6622, висота 190 мм, діаметр денця 95 мм, мал. 1б). У формі банки. Стінки прямі, вінця прикрашені валиком з пальцевим орнаментом та наскрізними проколами під ним. Денце пласке. Відреставроване, склеєне з 5 фрагментів. Поверхня чорно-сірого кольору, шорстка. Аналогічні посудини були знайдені біля с. Журівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 325, тб 20(20)].

До столового посуду відносяться:

3. Миска конічної форми (інв. № БД 6620, діаметр вінець 330 мм, висота 165 мм, мал. 1в), з м'яко зігнутими до середини вінцями. Денце пласке. Відреставроване, склеєне з багатьох фрагментів, догіпсоване. Аналогічні миски були знайдені біля с. Казарівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 26, Рис. 20(7)].

4. Посудина сіроглиняна (інв. № БД 6609, діаметр вінець 123 мм, висота 9 мм, мал. 1г), округле денце якої продовжується високим циліндричним горлом з прямими вінцями. Поверхня прикрашена заглибленим орнаментом з 3-х смуг на плічках та під вінцями. Смуга з крапок прикрашає шийку посудини. Поверхня залощена. Відреставроване, склеєне з 8 фрагментів, догіпсоване. Аналогічні посудини були знайдені біля с. Медвін Київської обл. та м. Сміла Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. Ймовірно, посудина дакійського виробництва [1, с. 325, тб 20(13)].

5. Покришка червоноглиняна (інв. № БД 6615, діаметр 210 мм, товщина 15 мм, мал. 1д), пласка, округлої форми. Поверхня залощена. Відреставрована, склеєна з багатьох фрагментів, догіпсована [4, с. 112].

6. Посудина сіроглиняна, тонкостінна (інв. № БД 6608, діаметр 140 мм, висота 240 мм, мал. 1е). Денце пласке, тулуб опуклий, горло високе, циліндричне, вінця прямі, пласко зрізані. На шийці три врізні смуги. Зберігся закріплений на вінцях фрагмент ручки. Відреставрована, склеєна з 32 фрагментів, догіпсована. Аналогічні миски були знайдені біля с. Курилівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. Ймовірно, посудина дакійського виробництва [7, с. 33, Рис. 26(2)].

7. Черпак чорнолощений (інв. № БД 6610, діаметр 90 мм, висота 75 мм, мал. 1е) з неглибокою відкритою чашою. Вінця широкі, м'яко відхилені назовні. На тулобі ребро. Ручка відсутня. Ззовні на денці невелике заглиблення. Аналогічні черпаки були знайдені біля с. Бобриця Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 83, Рис. 51(1)].

Предмети кінської вузди:

1. Псалія кістяного тридирчастого фрагмент (інв. № БД 55-6592/8, довжина 150 мм, мал. 2а). Верхня частина відсутня. Середня частина має три наскрізні великі отвори. Нижня частина прикрашена у скіфському звіриному стилі у вигляді копитця. Фрагмент відреставрований, склеєний з п'яти уламків. Поверхня у вибоїнах та тріщинах. Аналогічні псалії були знайдені під час розкопок біля с. Старша Могила Сумської обл та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 340, тб 35(9)].

2. Вудил залізних фрагмент (БД 6606, довжина 65 мм, мал. 2б). Збереглась одна частина вудил з зігнутими на кінцях кільцями. Фрагмент дуже заіржавлений. Аналогічні вудила були знайдені під час розкопок у кургані № 40 біля с. Бобриця Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 15, Рис. 11(4)].

Про розвиток домашніх ремесел, таких як ткацтво, косторізна справа, обробка металів, гончарство свідчать представлені речі:

1. Голки кістяної фрагмент (БД 6592/9. Довжина 47 мм, мал. 3а) у вигляді стрижня округлої форми, який звужується до нижньої загостреної частини. Від верхньої частини збереглися рештки овального отвору. Поверхня полірована, з дрібними тріщинами. Аналогічні голки були знайдені під час розкопок Кам'янського городища Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 352, тб. 47(34)].

2. Шило залізне, квадратне у перетині, з трохи звуженими кінцями (БД 6605/2, довжина 65 мм, мал. 3б). Шило дуже заіржавлене. Аналогічні шила були знайдені під час розкопок Знаменівського городища Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 362, тб. 57(20)].

3. Пряслице зрізано-біконічної форми (інв. № БД 6590/8, діаметр 25 мм, висота 30 мм, мал. 3в) з вертикальним наскрізним отвором посередині. Дві основи зрізані. Верхня частина трохи вигнута навколо отвору, нижня частина похила до отвору. Біля отвору – сліди спрацьованості. Ребро заокруглене. Глина сіро-жовтого кольору. Поверхня шорстка. За класифікацією В.Є. Радзівської ці пряслиця можна віднести до типу V варіанту 3. Аналогічні пряслиця були знайдені в ур. Холодний Яр Черкаської обл., Моїсеевському городищі Курської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [10, с. 20, Рис. 1].

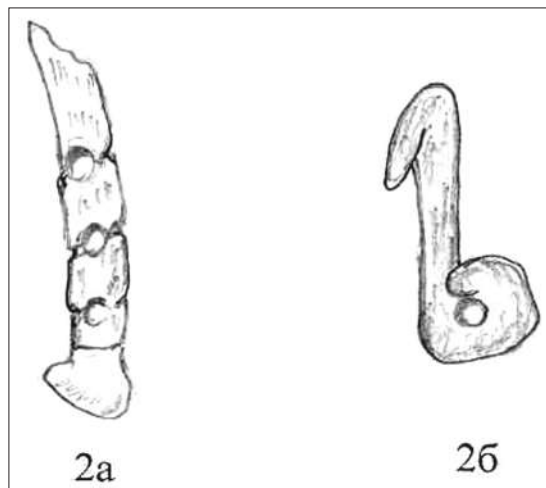

Рис. 2. Предмети кінської вузди

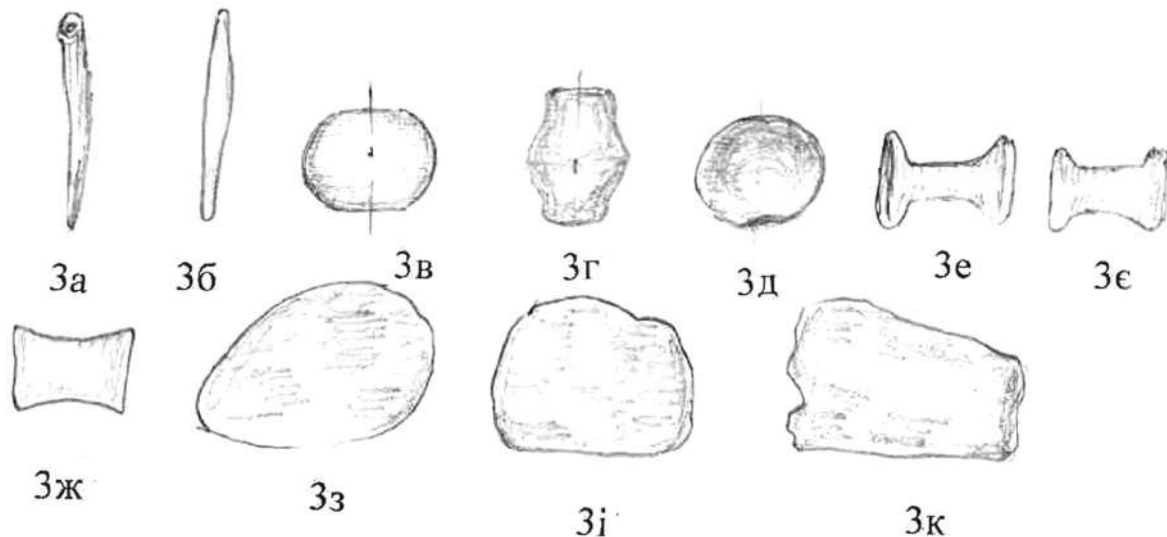

Рис. 3. Знаряддя праці

4. Пряслице біконічної форми (інв. № БД 6590/9 діаметр – 30 мм, висота – 20 мм, мал. 3г) з вертикальним наскрізним отвором посередині. Дві широкі зрізані основи. Біля отвору сліди спрацьованості. Глина сіро-жовтого кольору. Поверхня шорстка. За класифікацією В.Є. Радзівської це пряслице можна віднести до типу V варіанту 1. Аналогічні пряслиця були знайдені в ур. Холодний Яр, Шандерівка Черкаської обл., на Моїсеевському городищі Курської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [10, с. 20, Рис. 1].

5. Пряслице конічної форми (інв. № БД 6590/7, діаметр – 20 мм, висота – 22 мм, мал. 3д), з вертикальним наскрізним отвором посередині. Верхівка та основа ледь заокруглені. Глина сіро-жовтого кольору. Поверхня шорстка. За класифікацією В.Є. Радзівської це пряслице можна віднести до типу I варіанту 1. Аналогічні пряслиця були знайдені під час розкопок Бельського городища Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [10, с.20, Рис. 1].

6, 7, 8. Котушки глиняні (інв. № БД 6589/12, БД 6589/11, БД 6589/13, висота 28-34 мм, діаметр 16-23 мм, мал. 3е, 3є, 3ж), у вигляді циліндричної середньої частини з конусоподібно розширеними, плоскими, трохи ввігнутими посередині кінцями Поверхня шорстка, світло-сірого кольору. Існує декілька припущень щодо використання цих катушок. На думку Ганіної О.Д., вони слугували як прокладки, між посудом під час обпалення у гончарній печі, де вони були знайдені під час розкопок. Дослідники Стрельник М.О., Сорокіна С.О. вважають, що такі катушки для використання в якості грузил, без отворів, мають незручну форму. У випадку застосування їх як намоток, після досліджень під мікроскопом в середній частині не було знайдено слідів використання, Тому, ймовірно, використовувались такі катушки як гральні фішки [11, с. 288, Рис. 3(2)].

9, 10. Терочники кам'яні, (2 од збер. інв. № БД 6596/10 .60 x 60 мм, інв. № БД 6596/8, діаметр 60 мм, мал 3з,3і), майже круглої форми, частково оббиті. Аналогічні терочники були знайдені під час розкопок біля с.Бересняги Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 9, Рис. 5(1)].

11. Кам'яна точильного, гарно відполірованого фрагмент (інв. № БД 6596/9, довжина 67 мм, мал. 3к). Аналогічні точила були знайдені під час розкопок Більського городища Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [12, с. 85].

До прикрас, серед представлених знахідок, можна віднести шпильку бронзову, у двох фрагментах, (інв. № БД 55-1828, довжина 123 мм, діаметр шляпки 5 мм, мал. 4а), у вигляді тонкого круглого в перетині стрижня, з невеликою плоскою шляпкою у верхній частині. Нижня частина відсутня. Аналогічні шпильки були знайдені під час розкопок біля с. Казарівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 25, Рис. 20(8)].

Цікавою є бронзова шпилька (інв. №БД 55-1165, довжина 138 мм, мал.4б.), виготовлена з округлого в перетині дроту, який в середній частині зігнутий. Верхня частина прикрашена голівкою у вигляді петлі, нижня загострена. Дослідники називають такий тип голівок посохоподібним. Аналогічні шпильки були знайдені під час розкопок Шарпівського городища Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [9, с. 17, тб 11(26)].

3. Рідкісною знахідкою можна вважати гудзик глиняний, (інв. № БД 6607, 34 x 28 мм, мал.4в), плоский, круглий з двома круглими отворами для нашивання. Аналогічні гудзики були знайдені під час розкопок Більського городища Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [12, с. 105, Рис. 5(25)].

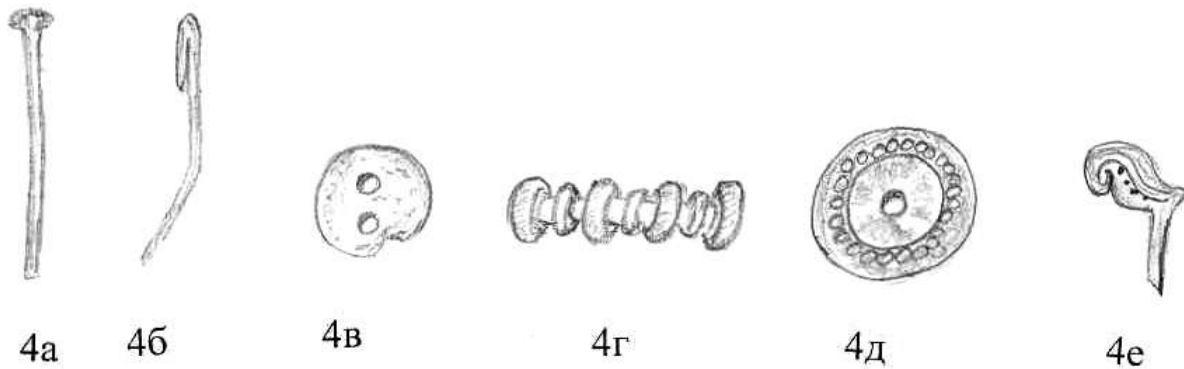

Рис. 4. Прикраси

4. Браслета бронзового фрагмент (інв. № БД 6602, довжина 48 мм, ширина 12 мм, мал.4г) прикрашений ззовні геометричним орнаментом у вигляді 4-х великих та 3-х маленьких видовжених рельєфних рубчиків. Зворотня сторона пласка. Аналогічні браслети були знайдені на території Румунії та відносяться до пізньоголіградських пам'яток фракійського гальштату (IX – VII ст. до н.е.) [13, с. 67, рис. 2,3].

5. Пряжка бронзова круглої форми (інв. № БД 6601, діаметр 35 мм, висота 13 мм, мал.4д). По центру пряжки круглий опуклий виступ з наскрізним отвором круглої форми посередині. По краях пряжки врізні кружечки. На звороті три петлі. Аналогічні пряжки були знайдені під час розкопок біля с. Золочів Тернопільської обл. та датуються VII ст. до н.е. [2, с. 223, Рис. 5(18)].

Специфічними для цього регіону є кістяні булавки, які увінчані стилізованими голівками грифонів:

6. Булавка (інв. № БД 6592/10, довжина 67 мм, довжина голівки 17 мм, мал. 4е) у вигляді круглого в перетині стрижня. Верхня частина прикрашена схематично зображеною голівкою грифона з великим звернутим дзьобом, яка представлена в однобічному пласкому рельєфі. На стрижні збереглися 2 врізні смуги. Нижня частина відсутня. Поверхня полірована з обох боків. Аналогічні шпильки були знайдені під час розкопок біля с. Новоселівка-Гримайлівська Тернопільської обл. та в ур.Скрипки біля с. Селище Черкаської обл., датуються VII-VI ст. до н.е. [9, с. 38, Табл. 15(9)].

Аналогії кістяних булавок з різьбленими голівками грифонів виявлені поки що тільки на території Західного Поділля, можливо всі вони місцевого виробництва, тому що в інших локальних групах пам'яток ранньоскіфської доби аналогії не відомі. Також місцевим варіантом виробництва можна вважати бронзові цвяхоподібні булавки з маленькою шляпкою та прямим стрижнем, у верхній частині інколи з насічками. Ці типові для Західного Поділля прикраси можна віднести до VII-VI ст. до н.е. Таке датування підтверджують і знахідки дакійських тонкостінних посудин та частини бронзового фракійського браслету, відомих на поселеннях VIII-VII ст. до н.е. в Румунії та Болгарії.

Таким чином, поселення відноситься до пам'яток ранньоскіфської доби та датується VII-VI ст. до н.е. Економічною основою господарства мешканців цього поселення було землеробство, про це свідчать знахідки великої кількості різних видів хлібних злаків та бобових культур, землеробські знаряддя праці та фрагментів посуду, в яких зберігалось зерно. На поселенні були розвинуті різні ремесла: гончарство, обробка металів, ткацтво, косторізна справа. Численні знахідки дакійського посуду свідчать про торгівельні стосунки населення Середнього Подністров'я з віддаленими регіонами Дакією та Фракією.

Отже, представлені матеріали з поселення біля с. Іване-Пусте значно доповнюють наші уявлення про життя, побут та культуру населення Середнього Придністров'я у ранньоскіфську добу.

Список використаних джерел:

1. Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – 463 с.
2. Археологія України. Під ред. Л.Л. Залізняка. – К., 2005. – 569 с.
3. Ганина О.Д. «Звіт про роботу Мельнице-Подільської археологічної експедиції у 1958-1959, 1962, 1963, 1965, 1979 рр». Науковий архів Інституту археології НАН України. № 1979/184, с. 34.
4. Ганина О.Д. Поселення скіфського часу у с. Іване-Пусте. – Археологія, №19, 1965. – С. 106 – 117.
5. Ганина О.Д. Зерна та насіння рослин у поселення в с. Іване-Пусте. – Археологія, №XXI – 1968. – С. 187 – 193.
6. Ганина О.Д. Результаты исследований поселения раннескифского времени в с. Иванэ-Пустэ Тернопольской области в 1962, 1965 и 1969 гг. // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 году в СССР. Археологические секции. Тбилиси. – 1971. – С. 27-29.
7. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К. – 1981. – 158 с.

-
8. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Т.1. – М., 1973. – 613 с.
 9. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII – III вв. до н.э. САИ. – вып. Д4-5. – 1978. – 142 с.
 10. Радзівська В.С. Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії // Археологія. – № 32. – К. – 1979. – С. 19-26.
 11. Стрельник М.О., Сорокина С.А., Хомчик М.А. Инвентар для настольних ігор (II тис. до н.е. – XIV ст.) у збірці музею. Тематичний збірник наукових праць музею. – К., 2011. – С. 261-288.
 12. Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища. – Скифские древности. – С. 82-113.
 13. Velika Dautova, Olga Brukner. – RUSEVLJAN GOMOLAVA. Novi sad, 1992. – 338 с.

Алексей Крютченко
главный хранитель
музея археологии и этнографии
Слободской Украины
Харьковского национального
университета им. В. Н. Каразина

К ВОПРОСУ О ПРЕДНАМЕРЕННОМ ОБЖИГЕ ВАЛОВ ЛЕСОСТЕПНЫХ ГОРОДИЩ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Теорія про навмисний випал серцевини валів змодельована І.А. Фабріціус спочатку була одноставно прийнята усіма дослідниками. Згодом Б.А. Шрамко базуючись на власних дослідженнях городищ в басейні р. Сіверський Донець, висунув низку аргументів проти теорії навмисного випалу. Шари обпаленої глини у подальшому пов'язували з пожежами, що виникли в наслідок військових сутичок чи з суто побутових причин. У 1990–2000 х рр. через значне збільшення кількості пунктів, на яких були зафіксовані сліди обпаленої глини деякі дослідники знову повернулися до «реанімовано теорії».

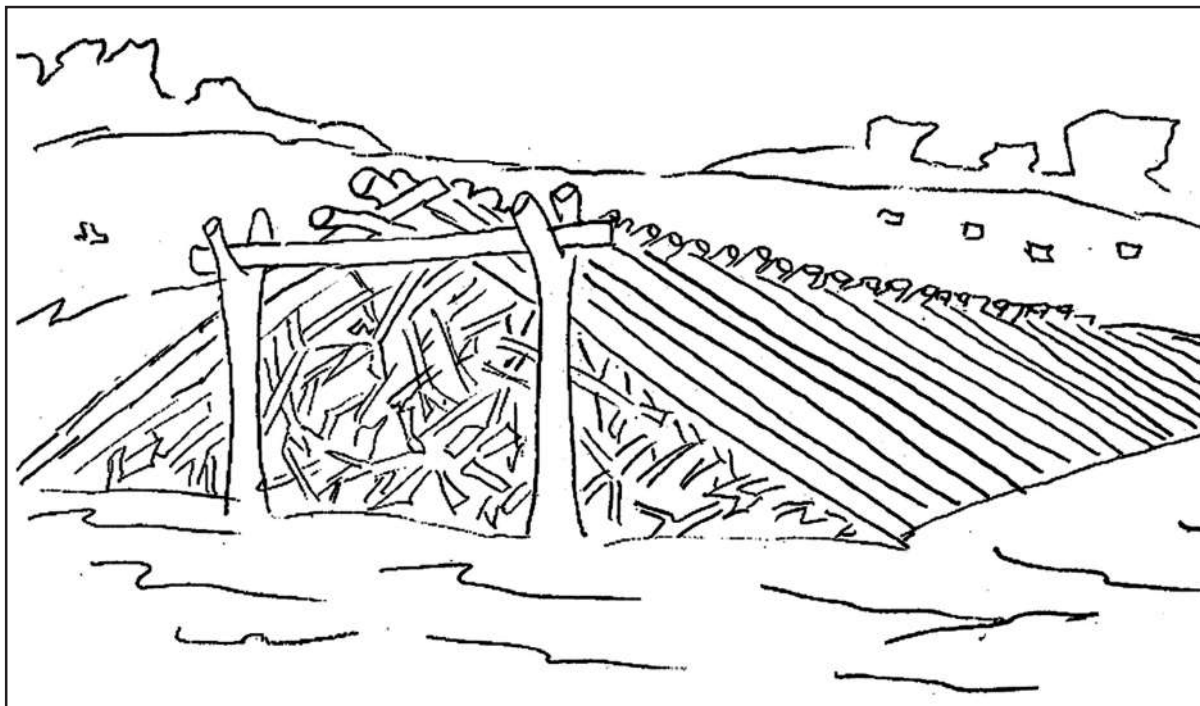
Ключевые слова: Лесостепь, скифская культура, фортификация, городища, прожженная глина.

Вопросы фортификации занимают важное место среди проблем, связанных с изучением военного дела населения Восточной Европы в VII–III вв. до н.э. Памятники военной инженерии того времени представлены, прежде всего, городищами и, в некоторой степени, длинными валами. Основная масса материалов исследований скифских укреплений происходит из раскопок проведенных еще в 50–60 гг. XX века. В последнее время в археологической науке наметилась тенденция к пересмотру основных постулатов, сформированных еще в советский период. Так, возникшая и, как казалось, решенная к середине 80–х гг. проблема, связанная с объяснением слоев прожженной глины обнаруженных в слоях ряда городищ скифского времени вновь стала предметом научных споров.

Впервые вопрос о преднамеренном прожиге валов был поставлен в трудах чешских и немецких исследователей средневековых городищ еще во второй половине XIX века [1, с. 257–271]. В русскоязычной историографии информация появилась уже в 1898 г. в работе Любора Нидерле «Человечество в доисторические времена...», [2, с. 538–540]. Ко времени выхода данной работы, чешскими и немецкими исследователями, уже было предложено два варианта реконструкции процесса спекания грунта в насыпи «славянских» валов. Первый заключался в разведении большого костра на поверхности вала. Согласно второму варианту территория, отведенная для возведения вала, по всей площади засыпалась древесным углем, который после перекрывал слой песка. На некоторых участках между слоем песка и угля находилась прослойка глины. Сооружение перекрывалось слоем камней, уложенных специально таким образом, чтобы образовались продухи; сверху они перекрывались еще одним слоем камней. Жар от углей спекал песок до остекленения. С целью увеличения толщины прожженного слоя, подобная операция повторялась три раза [1, с. 260–271].

Касательно памятников раннего железного века вопрос был поднят в конце 40-х гг. прошлого века. В 1938–1946 гг. в бассейне р. Тясмин с целью изучения уже известных городищ, а также исследования их окружи, были проведены крупномасштабные археологические разведки и раскопки под руководством И. А. Фабрициус [3, с. 80]. Одним из направлений деятельности экспедиции было изучение оборонительных сооружений скифского времени. В валу Шарповского городища были выявлены участки с обожженной глиной и древесные угли [3, с. 85]. На уровне древней дневной поверхности зафиксированы следы столбовых ям и обугленные концы столбов. На основе этих материалов автор сделала вывод об их преднамеренном обжиге и реконструировала процесс прожига валов следующим образом: специально заготовленные для постройки укрепления бревна укладывали на перекладины, поддерживаемые четырьмя столбами (по два с каждого края) таким образом, чтобы получилось двускатное сооружение. Боковые столбы образовывали подобие печного «горла», в которое можно было подбрасывать дрова по мере их сгорания. Устроенная по-

добным образом конструкция перекрывалась сырой землей из оврага. Насыпь, перекрывавшая изначальное сооружение, пропекалась в результате сжигания бревен. После обрушения сгоревшая, еще тлеющая конструкция перекрывалась слоем земли (рис. 1). Автор реконструкции допускала, что во время пропекаания насыпи также действовал продох. И. А. Фабрициус указывала на то, что прожог совершался не по всей площади укреплений, а только лишь на отдельных участках, соединенных, по ее мнению, между собой отрезками утрамбованной земли [3, с. 87–88]. И. А. Фабрициус считала, что суть пропекаания заключалась в укреплении поверхности вала и оно использовалось, как альтернатива каменной кирпиче [3, с. 88].

Прожег сердцевины в валах отмечали и другие исследователи. Так, А. И. Тереножкин отмечал прожженную сердцевину во внешнем вале Мотронинского городища [4, с. 89]. Фиксировала подобные отложения в валах правобережных городищ и В. Г. Петренко [5, с. 59]. Исследователи правобережных городищ практически единогласно приняли тезис о намеренном прожиге вала. Обнаруженные слои обгоревшей глины интерпретировали, со ссылкой на И. А. Фабрициус, как следы укрепления поверхности вала.

Интересные данные были получены А. И. Мелюковой при раскопках оборонительных сооружений городища у села Поливанов Яр в Кальменецком районе Черновицкой области. Тут наблюдалась картина, схожая с уже известными пунктами в Лесостепном Приднепровье, но, в отличие от других памятников, вал был дополнительно облицован по наружной стороне известняковым камнем [6, с. 32]. Хотя А. И. Мелюкова и связывала горелую глину со следами специального обжига, наличие облицовки вала говорит о том, что для укрепления от его оползания прожиг было явно недостаточно. Кроме того, факт фиксации камней, наравне с обожженной глиной, свидетельствует не в пользу тезиса И. А. Фабрициус об использовании прожженной глины в качестве альтернативы камню.

Г. И. Смирнова, основываясь на материалах Севериновского городища, связывала слои прокаленной глины со следами пожара и отмечала, что вал со следами обожженной глины был воздвигнут уже на существовавшем поселении [7, с. 91–92].

Впервые о намеренном пропекании в валах на левобережных памятниках писала В. А. Илинская, интерпретируя материалы раскопок Ширяевского городища [8, с. 109–122]. На краю поселения была открыта площадка из плотно утрамбованной глины. Подошва этой площадки была прожжена. В основе этой насыпи находились слои дерева, угля и золы. Под действием огня нижний слой был прожжен до состояния «крошкой» массы. Исследователь считала, что прожженная площадка предназначалась для укрепления искусственной насыпи с целью избегания ее смещения и размывов [8, с. 111–112].

Во время раскопок С. А. Семенова-Зусера на городище Б. Гомольша в 1949 г. было зафиксировано, что в некоторых случаях обугленная древесина, расположенная возле подошвы вала, перекрывает часть насыпи, которая провалилась и погасила горящую древесину [9, с. 1–21]. Данные наблюдения в последствии были использованы как один из аргументов против теории о намеренном выпале сердцевины вала [10, с. 191].

Противником теории о намеренном обжиге валов выступил Б. А. Шрамко. Он отмечал, что обожженная глина вала имеет рыхлую структуру и нигде не образует прочной корки. По мнению исследователя, остат-

ки скоплений обпаленной глины являлись результатом разрушения вследствие пожара бревенчатой стены, остатки которой перекрыл глинобитный вал [10, с. 191; 11, с. 94]. А. И. Пузикова, основываясь на материалах раскопок Русской Тростянки, также пришла к аналогичному выводу [12, с. 45]. А. А. Моруженко даже связывала следы пожаров на валах с походом Дария I и борьбой лесостепных племен со скифами в дальнейшем [13, с. 50–51; 14, с. 131; 15, с. 168–169].

После отказа в 1983 г. от теории о намеренном прожжении валов В. А. Ильинской [16, с. 265], столь долго поддерживающей идею И. А. Фабрициус, сложилось мнение о том, что вопрос окончательно закрыт.

Таким образом, на первом этапе исследователи основывались в основном на интерпретации материалов собственных раскопок. Наблюдалась четкая поляризация мнений. Признавая, либо не признавая намеренное пропекание валов на отдельном памятнике, авторы переносили данную модель на все остальные городища. Противники тезиса так и не смогли объяснить, почему следы пожаров в валах (будь то случайное возгорание, либо преднамеренный прожег) не фиксируются на самих поселениях.

Вновь проблема приобрела актуальность после проведения ряда исследований городищ на Среднем и Верхнем Дону, а также в бассейне Северского Донца. Основываясь на материалах 1 Перехвальского городища, И. Е. Бирюков первым «вернулся» к вопросу о намеренном прожжении сердцевины вала. В валах поселения были обнаружены мощные слои прожженной глины. Аналогичная ситуация обнаружена на городищах Александровское и Рябинки [17, с. 98]. К подобным выводам по результатам раскопок на Аверинском городище пришли В. Д. Березуцкий и А. Т. Синюк [18, с. 156]. Также на Аверинском укреплении зафиксированы слои желтой глины, которые перекрывали обожженную глину. Авторы связали их со следами «доливки» [18, с. 157]. Схожую ситуацию отметил А. А. Шевченко на городище Рассошки 1 на Среднем Дону [19, с. 137]. К подобным выводам пришли и исследователи северскодонецких памятников – Мохнач [20, с. 338–340; 20, с. 130–135], Водяное [22, с. 112], Циркуны [23, с. 18 – 29] (Рис. 2.1–2.4).

В совместной статье Д. С. Гречко и Г. Е. Свистун обобщили данные о некоторых аспектах в изучении городищ скифского времени северскодонецкого региона. Публикация посвящена вопросу о намеренном, прожжении оборонительных сооружений [23, с. 23–24]. Авторы привели свой вариант реконструкции данного процесса (хотя и допустили версию И. А. Фабрициус.): на месте, определенном для строительства, в результате сжигания большого количества древесины, была возведена раскаленная зольная подушка, на которую сверху выкладывали предварительно увлажненную глиняную массу. Благодаря увлажнению, увеличивалась степень и качество обжига сердцевины вала [23, с. 24; 19, с. 338–340].

В вышедшей в 2010 г. монографии Д. С. Гречко указал прожиг сердцевины вала в числе характерных особенностей северскодонецких городищ скифского времени [24, с. 30]. Л. И. Бабенко довольно критично отнесся к «реанимированной» Д. С. Гречко теории о намеренном прожиге валов. Неясной выглядит схема, при которой слой углей пропекал 70-сантиметровый слой глины, не прокаливая ни сантиметра слоя земли под ним. Л. И. Бабенко объяснил появление слоев пропеченной глины возможным ведением строительных работ в зимний период. Выжженный для оттаивания перед прокопкой рва грунт выкладывали на вал [25, с. 359].

На современном этапе одним из основных противников теории о намеренном обжиге сердцевины вала является Ю. Д. Разуваев. В статье «О следах военных столкновений на городищах...» автор отмечает, что «самоценность реконструируемого ими (И. А. Фабрициус, Д. С. Гречко, В. В. Колода, Г. Е. Свистун, Ю. Г. Чейндев А. К.) строительного приема остается не доказанной» [26, с. 235]. Автор связывает пожары со следами военных столкновений [26, с. 235–245].

Интересную версию о причинах появления следов пожарищ выдвинул П. Я. Гавриш на материалах Бельского городища [27, с. 62–65]. Автор связывал их со следами реконструкции укреплений самими жителями городища, однако никаких фактов в подтверждение своей теории исследователь не приводит.

Заканчивая историографический обзор, отметим, что прожженные слои встречаются в валах городищ [28, с. 64], дьяковской культур в Подмосковье и на верхнеокских памятниках эпохи раннего железа [29, с. 58].

А. С. Сыроватко фиксирует аналогичные слои на Протопоповском городище дьяковской культуры. В разрезе вала подстилающий слой золы чередуется с пропеченной глиной. Автор отождествляет данные слои со специфическим приемом древних строителей [29, с. 58]. Интересно заметить, что при разрезе соседнего участка оборонительной линии слоев пропеченной глины обнаружено не было [29, с. 61].

Известна также серия хозяйственных ям со следами обжига. В Яме № 3 на городище у с. Полковая Никитовка [13, рис. 22.8]. Стенки были обмазаны глиной и обожжены. Следы обжига фиксируются на некоторых ямах Марицкого [30, с. 31], Бельского городища [31, с. 323–324] и ряда других поселений. Случаев использования техники прожжения для фиксации столбовых конструкций зафиксировано не было.

Новые археологические раскопки, проведенные в 1990–2000-х гг. в бассейне Северского Донца и Дона, обозначились значительным расширением числа памятников, в укреплениях которых были зафиксированы

следы обожженной глины. Версия о десятках нападений на городищах по всей Лесостепи, результатом которых стало сгорание лишь небольшого отрезка укрепленной линии, в свете новых раскопок выглядела совсем несостоятельной ввиду отсутствия данных на рассматриваемых нами поселениях, которые соответствовали бы документально засвидетельствованным следам нападений, ярким примером которых может служить разрез вала Трахтемировского городища [37, с. 76–89]. Как следствие, ряд исследователей вернулись к «реанимированной» теории И. А. Фабрициус.

Итак, несмотря на то, что теория довольно длительное время работает в археологической науке, остаются вопросы, ставящие под сомнение теоретические разработки «за» и «против».

Так, угольно-золистые прослойки, обнаруженные под слоем прожженной глины на рассмотренных нами укреплениях, не прожигают ни на сантиметр погребенную почву. Фиксируется некая направленность прожигания. Зачастую, степень прокала глины плавно уменьшалась от подстилающего скопления золы [23, с. 23], либо слои прокаленной глины фиксируются сплошным пластом без видимого перехода от сильно обожженных слоев грунта к менее обожженным, а угольные прослойки не фиксируются [19, с. 137]. Третий вариант прожжения, известный в основном за пределами скифской культуры, представлен чередованием угольно-золистых прослоек со слоями глины [1, с. 260–271; 29, с. 58].

Еще одной интересной конструктивной деталью валов, содержащих в своей основе обожженную глину, можно считать, по нашему мнению, тот факт, что столбовые конструкции не углублялись в материк или суглинков, а крепились непосредственно в нее или в других слоях на ее уровне. Это свидетельствует о том, что строители по какой-то причине не могли, либо не хотели закрепить их на уровне дневной поверхности.

Ни в одном случае нет данных о том, что прокаленная глина – результат разрушенного при пожаре предыдущего строительного периода. На это указывает и отсутствие, за единственным исключением [3, с. 80–82], следов каких либо конструкций предшествовавших возведению вала.

Прожег в некоторых случаях не создавал плотной корки [10, с. 91]. При этом образовывалась сердцевина вала, которой было недостаточно для укрепления его от сползания в ров, и, по возможности, строители укрепляли вал камнем [6, с. 32].

Сомнение вызывает тезис о простоте прожигания глины [22, с. 112]. Об этом свидетельствует и сам процесс, реконструируемый сторонниками теории преднамеренного обжига. Действительно, прожженная сердцевина вала лежит в основе первого строительного периода в линии укрепений, но эта линия возводилась на тех поселениях, которые достраивались, дополнительно укрепляясь [32, с. 9–15; 8, с. 109–122], или расширяли свою площадь [33, с. 31]. Жизнь на этих поселениях уже существовала [33, с. 31; 7, с. 91–92]. К тому же, более ранние укрепления не имеют следов прожжения [33, с. 31; 33, с. 228–230].

Следует отметить, что и в пределах одного вала, во всех зафиксированных случаях, прожженные слои встречаются не по всей площади оборонительной линии, а на отдельных участках [35, с. 55–59; 3, с. 82–85]. При этом количество таких участков не установлено. Данное явление может отражать технику возведения оборонительных линий. Как показывают аналогии с английскими оппидумами, укрепления начинали возводить не по всей площади одновременно, а в нескольких точках [36, с. 243]. Вполне вероятно, что с участков валов, в толще которых фиксируются слои прожженной глины. Отсутствие следов термической обработки на подстилающей укрепления погребенной почве на валах городищ, на наш взгляд, указывает на то, что сам процесс прожигания не мог происходить непосредственно на месте строительства вала.

Интересно заметить что, среди культовых сооружений известен комплекс, обнаруженный Б. А. Шрамко на городище Караван. Культовое святилище с запада огибал обожженный докрасна глиняный вал [38, с. 184]. Но никто из исследователей не связывал слои прожженной глины с результатом действия культового огня.

Таким образом, слои обожженной глины являются чертой серии укрепений раннего железного века и известны на многих Восточноевропейских памятниках. Несмотря на то, что данное явление находилось во внимании ученых уже длительное время не выясненными остаются вопросы, связанные с их происхождением и функциональным назначением. Вполне вероятно, что данное явление маркирует место, с которого начиналось расширение (достройка) укрепений городища.

Список использованной литературы и источников:

1. Virchow R. Über die gebrannten Schlackenwälle der Oberlausitz // Zeitschrift für Ethnologie. – 1870. – №2.
2. Нидерле Л. Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. – Спб., 1898.
3. Фабрициус І. А. Тясминська експедиція // АП УРСР. – 1949. – Т. II.
4. Тереножкин А. И. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина // КСИИМК. – 1952. – Вып. XLIII.
5. Петренко В. Г. Культура племён Правобережного Среднего Поднепровья в IV III вв. до н. э. // МИА. – 1961. – № 96.

6. Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – 1958. – № 64.
7. Смирнова Г. И. Севериновское городище [по материалам Юго-подольской экспедиции 1947–1948, 1953 гг.] // АСГЭ. – 1961. – Вып. 2.
8. Глінська В. А. Городище скіфського часу на р. Сеймі (за матеріалами досліджень 1950 р.) // Археологія. – 1952. – VIII.
9. Семенов-Зусер С. А. Археологические раскопки на территории с. Большая Гомольша в 1949 году // НА ИА НАНУ. – 1949/17.
10. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. – Харьков, 1962.
11. Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – К., 1975.
12. Пузикова А. И. Поселения Среднего Дона // МИА. – 1969. – № 151.
13. Моруженко А. А. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: дис. доктора ист. наук. – Донецк, 1989.
14. Моруженко А. О. Досягнення радянських археологів у вивченні лісостепових поселен скіфського часу // ВХУ. – 1967. – Вип. 2.
15. Моруженко А. А. Городища лесостепных племен Днедро-Донского междуречья VII–III вв. до н.э. // СА. – 1985. – № 1.
16. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н.э. – К., 1983.
17. Бирюков И. Е. Первое Перехвальское городище на Верхнем Дону // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. до н.э. – Воронеж, 1998.
18. Синюк А. Т., Березуцкий В. Д. Мостищенский комплекс древних памятников (эпоха бронзы – ранний железный век). – Воронеж, 2001.
19. Шевченко А. А. Оборонительные сооружения городища скифского времени Россошки I на Среднем Дону // Археологические памятники Восточной Европы. – 2006. – Вып. 12.
20. Чендев Ю. Г., Колода В. В. Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеографии и почвенной геохимии // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004.
21. Свистун Г. Е., Чендев Ю. Г. Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности // АЛЛУ. – 2002. – № 2.
22. Гречко Д. С., Свистун Г. Е. Захисні споруди городища біля с. Водяне на Харківщині // Археологічні відкриття в Україні у 2002–2003 рр. – К., 2004.
23. Гречко Д. С., Свистун Г. Е. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці // Археологія. – 2006. – № 4.
24. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – К., 2010.
25. Бабенко Л. І. Рецензія на монографію Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – Київ: Інститут археології НАН України, 2010. – 286 с., 118 рис. // Древности. – Харьков, 2010.
26. Разуваев Ю. Д. О следах военных столкновений на городищах скифской эпохи в Лесостепном Подонье // Древности Восточной Европы. – Харьков, 2011.
27. Гавриш П. А. Памяткоохоронні роботи в Більському городищі // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – К., 2009.
28. Сарапулкина Т. В. Особенности Донского локального варианта городецкой культуры // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2008. – №10(50). – Вып. 8.
29. Сыроватко А. С. Юго-восточное Подмосковье в железном веке: к характеристике локальных вариантов дьяковской культуры. – М., 2009.
30. Пузикова А. И. Марицкое городище в Посеймье. – М., 1981.
31. И. Б. Шрамко Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009.
32. Колода В. В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. – 2007. – №2.
33. Крютченко А. А., Пеляшенко К. Ю. Этапы фортификационного строительства на Циркуновском городище // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции. – Харьков, 2012.
34. Пеляшенко К. Ю., Крютченко О. О. Дослідження на городищі скіфського часу біля с. Циркуни на Харківщині у 2008 // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. – К., 2009.
35. Шелехань О. В. Оборонні споруди Северинівського городища скіфського часу в басейні р. Південний Буг // Магістеріум (Археологічні студії). – 2009. – Вип. 45.
36. Piggot, S. Ancient Europe from the beginning of Agriculture to Classical Antiquity. – Edinburg, 1965.
37. Фиалко О. С., Болтрик Ю. В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – К., 2003.
38. Шрамко Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. – 1957. – № 1.

Список сокращений:

АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української Радянської Соціалістичної Республіки;
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград;
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград;
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград;
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України;
ХГУ – Харьковский государственный университет, Харків;
ВХУ – Вестник Харьковского университета, Харьков;
СА – Советская археология, Москва;
ВГПУ – Воронежский государственный педагогический университет;
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава;
ІА НАНУ – Інституту археології Національної Академії Наук України;
САИПИ – Сибирская Ассоциация исследователей первобытного искусства, Кемерово, Барнаул

Анатолій Гуцал

доцент кафедри
історії народів Росії та
спеціальних історичних дисциплін
КПНУ ім. І. Огієнка

РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ КАПИЩЕ З ПОСЕЛЕННЯ В С.ЧАБАНІВКА

У статті йде мова про розвідкові роботи експедиції Кам'янець-Подільського педуніверситету на ранньослов'янському поселенні біля села Чабанівка Кам'янець-Подільського району, де у 2000 р. було виявлено залишки давнього капища.

Ключові слова: поселення, слов'яни, капище, ідол, язичництво.

Як відомо, язичництво тисячоліттями являлось панівною релігією. Воно було стрижнем всього життя давніх людей, основою ідеології і моралі, одним з регуляторів суспільно-побутових відносин. Про язичницькі пам'ятки ми маємо здебільшого випадкові свідчення. Якихось конкретних відомостей, в силу різних причин, збереглося вкрай мало.

Особливого поширення язичництво набуло у середовищі ранньослов'янських племен VI-VII ст. н.е. Поділля виявилось в епіцентрі регіону, де формувалася спільнота східних слов'ян з її язичницькою основою духовності. Язичницькі центри знаходилися у різноманітних місцях: на лісових галявинах, гаях, прирічкових терасах, печерах, біля джерел і т.п. [10; 11], де виявлено ряд тогочасних ідолів, число яких, малопомітно, але все таки продовжує зростати. Тому кожна нова знахідка, яка хоч якоюсь мірою проливає світло на

Рис. 1. Видяг з півдня на місце розташування ранньослов'янського капища та поселення в урочищі Проруб біля с. Чабанівки.

цю тему, заслуговує на увагу. У 2000 р. під час розвідкових робіт у глибокому каньйоні басейна нижньої течії р. Ушиці експедицією Кам'янець-Подільського університету на місці селища ранніх слов'ян зафіксовано сліди давнього капища.

Поселення розташоване на правому березі річки, в урочищі Проруб неподалік с. Чабанівка, в верх по течії [6, с. 45, рис. 1]. Зараз поселення практично повністю затоплене водоймищем Дністровської ГАЕС. Берег тут поступово понижується у східному напрямку в сторону старого русла Ушиці. Площа поселення займала очевидно кілька гектарів. Про це можна судити хоча б на підставі того, що навіть при незначному пониженні рівня води відкривається вузька смуга культурного шару, яка тягнеться на віддалі понад 100 м. А це лише окраїна пам'ятки. Безпосередньо до водоймища із заходу примикає густий лісовий масив, розташований на крутому схилі,

порізаному ярами, вимитими стічними водами (рис. 1). Здається, що тут природою створені всі умови для реалізації духовних уподобань стародавніх мешканців краю. Нагадаємо, що ця місцевість особливо насичена пам'ятками археології. В радіусі кількох кілометрів розташовані Пижівське і Подільське городища скіфського часу, Староушицьке і Чабанівське – епохи Київської Русі, по обох берегах Ушиці майже суцільним ланцюгом розміщені різночасові поселення, в урочищі Вишнева досліджувалася група курганів раннього залізного віку. Так що життя тут вирувало безперервним потоком і язичницька релігія мала на цих землях глибокі генетичні корені.

По краю затопленої частини берега, під самим лісом, водою вимиваються уламки кераміки епохи ранніх слов'ян. Зустрічаються вони вздовж берега на протязі 100-120 м і заходять у воду. Це фрагменти ліпного посуду, які належать горщикам струнких пропорцій, більших (діаметр вінець 22-30 см) чи менших (діаметр вінець 10-15 см) розмірів. У них злегка відігнутий назовні заокруглений вінець, іноді орнаментований пальцевими заглибинами, рівне пласке дно (рис. 2). Тісто поганої якості, з домішками грубого шамоту, поверхня шереховата, забарвлення сірувато-чорного відтінку. Такий посуд за всіма показниками повністю повторює ті особливості, які характерні для керамічного виробництва ранньослов'янського населення Середнього Подністров'я. З аналогічними виробами зустрічаємося в матеріалах з поселень, досліджених у селах Бакота, Каветчина, Сокіл, Устя, Городок, та ін. [1, с. 50-51, рис. 25, 26; 9, с. 111, табл. I], які увібрали в себе риси притаманні, в першу чергу, таким культурам як Пражсько-корчакська і Лука-Райковецька.

При обстеженні території поселення було звернуто увагу на два великих вапнякових камені, які частково виступали з мулу. Вони лежали поряд, на віддалі всього 5 м один від одного. Цікавою виявилася форма обох каменів, яка дає підстави вважати одного із них ідолом, а другого жертвовною плитою, які разом репрезентують залишки давнього капища. Такі об'єкти, виготовлені здебільшого з дерева, а нерідко й з каменя, при різноманітних священнодіях виступали невід'ємними атрибутами. Їхні знахідки виявлені на обширній території євразійського континенту [10].

Один із каменів (ідол) мав вигляд стовпа висотою 1,65 м (рис. 3) Верхня його частина довжиною близько 0,8 м (приблизно половина всієї висоти) в перерізі мала форму прямокутника із розмірами сторін близько 22-25x32-35 см. Нижній кінець трапецієвидно розширений в один бік, де його величина сягає від 62 до 69 см. Одна сторона, якою камінь лежав доверху і частково бокові – мають сліди полірування, що, мабуть, є результатом дії води. Інші сторони більш шершаві але все одно гладкі. Видно, що камінь піддавався ручній обробці. Кути заглажені, позбавлені гостроти. Всі площини, хоча і мають певну горбкуватість,

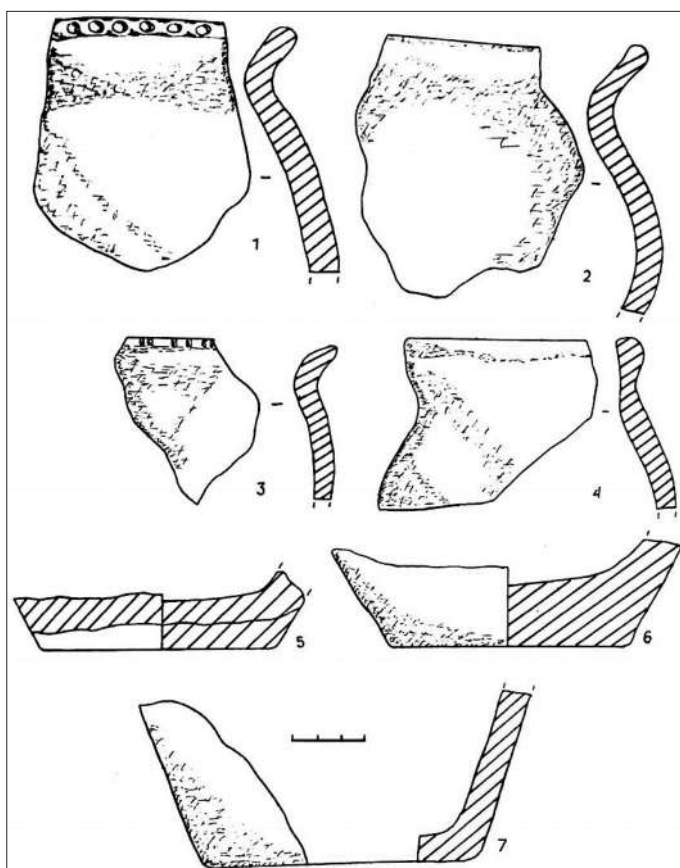

Рис. 2. Зразки кераміки з ранньослов'янського поселення в урочищі Проруб

Рис. 3. Кам'яний ідол

практично рівні. У нижній половині стовпа, на одній із його ширших сторін помітне невелике (на 1-1,5 см) кругле, діаметром до 39 см, заглиблення. Зроблене воно грубо, з нерівними краями, чіткіше вибите вверху і менш рельєфне нижче. Можна, очевидно, стверджувати, що давній скульптор намагався відтворити солярний символ. Загальновідомо, що коло (колесо) це символічний орнаментальний мотив, який широко представлений в давні часи на різноманітних предметах [8, с. 60] в тому числі і на ідолах (Ставчани) [2, с. 210-214; 3]. Саме цією стороною ідол був повернутий в сторону жертвовної плити. Він міг уособлювати собою верховне божество, можливо Сонце, якщо брати до уваги солярний знак. До неба і до сонця були звернуті всі прохання про благополуччя, щедрий врожай, успішне полювання, добре здоров'я тощо. Чабанівський ідол не має антропоморфних ознак. Проте дослідження показують, що культову роль у язичництві виконували не тільки антропоморфні фігури але дуже часто і предмети не наділені людськими рисами, наприклад, стовпоподібні ідоли [5, с. 136, рис. 64; 12, с. 157-158] і навіть просте каміння [13, с. 57-64].

Не виключено, що ідол з Чабанівки за своїм зовнішнім виглядом представляє одну з маловідомих, але розповсюджених форм язичницьких істуканів. Це підтверджується тим, що майже точна копія його відтворена в стелі, виявленій в районі Рогатина і опублікованій В.Антоневичем. Рогатинський моноліт має ще і вигравіюваний силует людської руки, що зайвий раз підтверджує його сакральне призначення [14, с. 43, табл. XLI, 7].

Жертвовна плита представляла собою масивний плитковий камінь у формі витягнутого шестикутника, розміри сторін якого були в межах 0,5-1 м (рис. 4, 5). Величина самої плити становила 1,75x1,45 м при товщині 0,25-0,3 м. Посередині її зроблено наскрізний овальний отвір діаметром 10x15 см. Поверхня плити загладже-

Рис. 4. Кам'яна жертвовна плита

на, на ній помітні 5 невеликих п'яткоподібних заглибин, скоріше за все природного походження, але не виключено, що і вони могли виконувати важливі функції в церемоніальний час. Нерідко їх вважали слідами, залишеними богами. Такі «слідовики» були добре відомі населенню далекої округи. Щоб «приложитися» до них, віруючі йшли за багато верст і однаково поклонялися камням із штучними чи природними виїмками. Треба думати, що на плиті відбувалися жертвоприношення, викладалися дари богам, виконувалися традиційні дії вшанування духів. Аналогічні жертвовники в окремих місцях збереглися навіть до наших днів. Так, у с. Міжгір'я, що на Тернопільщині, на високому березі р. Серет біля печер на трьох опорах стоїть кам'яна плита з видовбаними канавками. Місцеве населення із покоління в покоління передає давню інформацію про те, що це плита для жертвувань [4, с. 115].

Чабанівське капище розташоване на краю селища приблизно за 0,1 км від колишнього русла Ушиці. У цьому місці відсутні природні виходи каміння. Це означає, що складові елементи жертвовника, про які йшлося, доставлені сюди спеціально. Загалом, урочище Проруб і зараз шанується жителями Чабанівки. По верхній межі лісу, вище капища, розташовані джерела, які вважаються священними. Їх доглядають віруючі. Тут ставлять ікони, розвішують рушники, навідуються у свята. Без сумніву, ця традиція бере початок з глибини віків, з тих часів, коли і функціонувало селище ранніх слов'ян з його культовим центром.

Наявність ранньослов'янського культурного пласта на місці зосередження капища дає всі підстави віднести його до того ж періоду і відповідно атрибутувати як язичницький комплекс ранніх слов'ян.

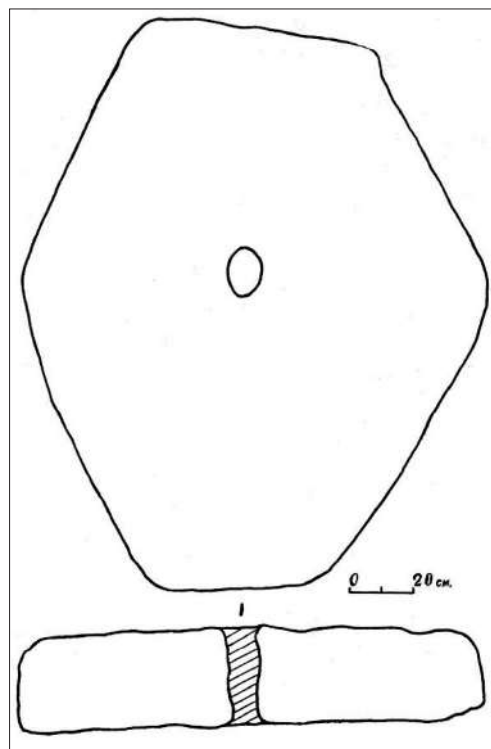

Рис. 5. Кам'яна жертвовна плита

Список використаних джерел та літератури:

1. Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К. : Наукова думка, – 1984. – 106 с.
2. Винокур И.С., Хотюн Г.Н. Языческие изваяния из с.Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 210-214.
3. Винокур И.С. Деякі язичеські символи в орнаменті черняхівської культури // Археологія. – 1970. – Т. 22. – С. 108-120.
4. Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Діпровського межиріччя II-V ст.н.е. – К. – 1972. – с. 115.
5. Винокур И.С. Черняхівська культура : витоки і доля. – Кам'янець-Подільський. – 2000. – 375 с.
6. Археологічні дослідження села Чабанівки у 2000-2001 рр.// Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збір. мат. Всеукр. Наук.-практ. конф. на честь 10-річчя відділу старожитностей Кам-Под. держ. істор. музею-заповідника – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 44-51.
7. Макаров Н.А., Чернецов А.В. К изучению культовых камней // Советская археология. – 1988. – №3. – С. 79-90.
8. Маркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // Советская археология. – 1962. – № 4. – С. 56-68.
9. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII). – К.: Наук. думка, 1975. – 153 с.
10. Русанова И.П. Истоки славянского язычества. – Черновцы: Прут, 2002. – 172 с.
11. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М. – 1981.
12. Тимошук Б.А. Надгробие из с.Мусоривка Черновицкой области // Советская археология. – 1957. – №3. – С. 157-158.
13. Шевельов В.В. Культовые камни в Каргополье. // Российская археология. – 1992. – №2. – С. 57-64.
14. Wlodzimerz Antoniewicz. Archeologia Polski. – Warszawa. – 1928.

Павло Нечитайло

кандидат історичних наук,
археолог

МЕНГІР ІЗ с. СУРЖЕНЦІ

Стаття присвячена додатковим дослідженням Суржинецького ідола. Було виявлено 2 етапи використання пам'ятки, хрести на поверхні та сліди повторної обробки. Об'єкт є одним з небагатьох менгирів, що збереглися на території України.

Ключові слова: кам'яна скульптура, мегаліти, менгир, наскельні зображення, хрести, язичництво, християнство.

Кам'яний ідол, поблизу с. Сурженці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, відомий в літературі. Він фігурує в багатьох роботах, без конкретного опису, ілюструючи еволюцію слов'янської кам'яної скульптури від менгирів до яскраво виражених антропоморфних ідолів [4; 6; 8]. Пам'ятку введено у науковий обіг І.С. Винокуром та А.Ф. Гуцалом. Ідол було виявлено у ході розвідки, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Тернава, вправо від дороги Кам'янець-Подільський – Стара Ушиця. Тут же зафіксовано залишки поселень черняхівського часу, VI-VII і XI-XIII ст. [2, с. 256; 3, с. 57]. На рисунку, який вже не один десяток років мандрує з публікації до публікації, ідол показаний з південно-західного боку, що не розкриває його дійсної форми та об'єму (Рис. 1.1). Традиційно, рисунок Суржинецького ідола подається поруч із зображенням артефакту з поховання №15 Раковецького могильника черняхівської культури, мабуть, щоб підкреслити їх подібність (Рис. 1.2) [5, с. 59-60]. Раковецький «ідол», судячи з публікації, дійсно має форму стовпа із заокругленою вершиною. Пам'ятка з с. Сурженці дещо інша. У результаті додаткових обстежень «ідола» у 2000-их роках вдалося виявити деякі елементи не враховані попередніми дослідниками.

Пам'ятка знаходиться на відстані близько 1 км на південний захід від траси на Кам'янець-Подільський (Т 2317), вниз за течією річки Тернава, на її лівому березі. Це кам'яний стовп, вертикально вкопаний в землю, висота над денною поверхнею 1,87 м. Ідол зроблений з сірого, товтрового, ніздратого вапняку, який зустрічається у великій кількості на берегах р. Тернави.

На висоті 1,4-1,45 м основа стовпа переходить у заокруглене розширене навершя. Південна частина навершя відкологата. Основа, витесана у формі восьмикутника, меншими сторонами орієнтована за сторонами світу (Рис. 2.1). Довжина граней менгіра: А-В – 24 см, В-С – 10 см, С-D – 23 см, D-E – 14 см, E-F – 28 см, F-G – 10 см, G-H – 27 см, H-A – 10 см. Орієнтація менших граней наступна: В-С – Пн, D-E – Зх, F-G – Пд, H-A –

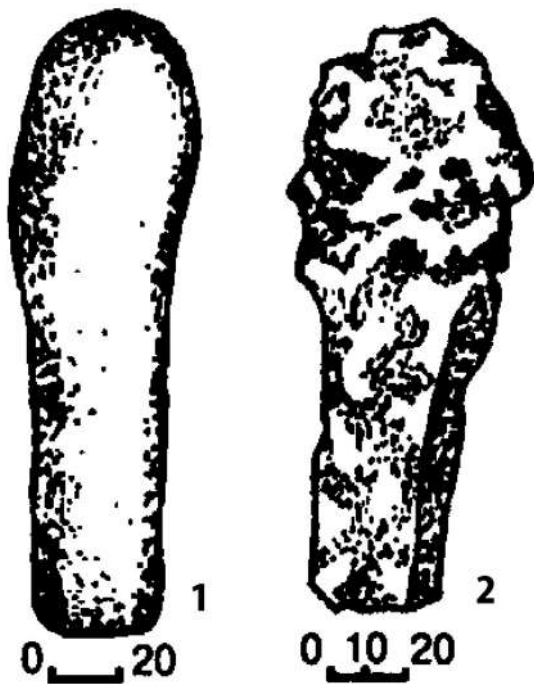

Рис. 1. Кам'яний ідол поблизу с. Сурженці

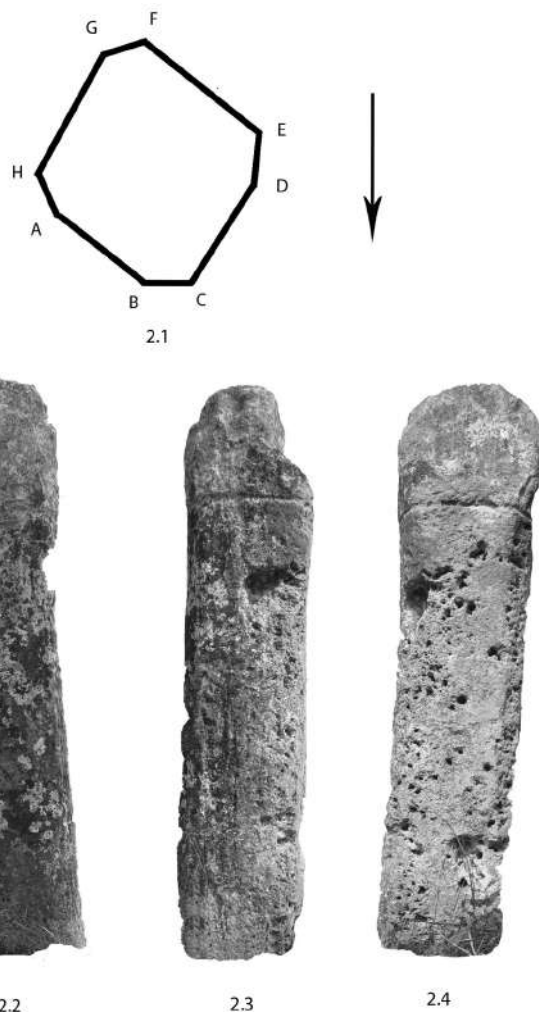

Рис. 2.

Сх. На відомому рисунку ідол показано з південно-західного боку (E-F) (Рис. 2.4). З цього ракурсу він дійсно нагадує примітивну скульптуру з Раківця. Вказаний бік Суржинецького менгіра найбільш вивірений та пошкоджений. З інших сторін він має дещо інші обриси. З південно-східної та північно-західної сторін (G-H (Рис. 2.3), C-D) читається прямокутне рішення опори стовпа та пошкоджена південна частина навершя. З північно-східного боку розширення у верхній частині не читається, натомість увесь силует «ідола» виглядає прямокутним (A-B) (Рис. 2.2).

На поверхні стовпа збереглися елементи різьблення та кілька вирізаних хрестів. По периметру менгіра, у місці переходу основи стовпа у розширене заокруглене навершя, вирізьблено заглиблення шириною 2 см та глибиною 0,5-0,6 см. Цей ровик пошкоджений на східній грані менгіра (H-A) (Рис. 3). Це свідчить про те, що восьмикутну форму стовпу надали пізніше. Первісно, він був прямокутний. На період переробки менгіра вказують хрестоподібні зображення – їх було зафіксовано 7. На Пн-Сх грані стовпа (A-B) – 4 хрести, розміщених у стовпчик. На висоті 23 см від денної поверхні: хрест, з вертикальною рисою довжиною 14,8 см, горизонтальною – 9,7 см, ширина ліній – 3 см. Хрести, у яких вертикальна перекладина довша, а горизонтальна розміщується вище середини називають латинськими. Це так звані *сгux immisa*, позбавлені декоративних елементів. Другий хрест, розміщений вище попереднього тяжіє до рівнораменних хрестів із розмірами вертикальної риски 9,7, горизонтальної – 6,5 см, ширина ліній – 1,7 см. Третій – рівнораменний хрест розміром 7x6,5 см, ширина ліній – 2 см. Четвертий – рівнораменний «корсунський», з розширеними кінцями та символічною «голгофою» заглиблений у породу на 1,5 см. Ширина – 10 см, висота – 16,5, ширина ліній – 3-3,5 см. На північній стороні (B-C) – хрест висотою 9 та шириною 6 см. На східній стороні (H-A), на висоті 30 см від денної поверхні – хрест з просвердлинами (лунками) на кінцях чотирьох ramen. Вище на 4 см – хрест розміром 7x9 см, рівнораменного типу.

Хрести зображені на поверхні стовпа мають яскраво виражену християнську іконографію. Найбільш виразними є хрест з просвердлинами (лунками) на кінцях та хрест з Голгофою. Хрести з лунками трапляються у великій кількості в пам'ятках скельно-печерної християнської архітектури. Вони відомі в печерних монастирях, церквах та келіях Болгарії, Румунії, Криму, басейні Дону, Середнього Подністров'я (IX-XVIII ст.) [9]. Найближчі печерні пам'ятки з таким видом хрестів зафіксовані біля с. Субіч та затопленого с. Студениця (Біла гора).

Хрест із зображенням Голгофи є центральною фігурою, нанесеною на грані менгіра. З-поміж інших він вирізняється значними розмірами та складністю виконання. Графіті хрестів з прямокутною «голгофою», да-

товані XII-XV ст., трапляються у Звіринських печерах [1, с. 175] та на стіні церкви у Галичі [7]. Б.О. Рибаків зауважував з приводу подібних середньовічних графіті наступне: «Огромные кресты с «Голгофой» внизу ставились обычно на алтарях и на напрестольных платах-антиминсах. Изображение их на камнях как-бы символизировало превращение языческих алтарей в христианские» [11, с.27].

Хрести з'явилися на поверхні стовпа після надання йому восьмигранної форми. Частина з них зображена на поверхні, при влаштуванні якої було пошкоджено горизонтальний ровик, що оперізує верхню частину менгіра. Найбільше їх на північно-східній та східній гранях. Східна сторона – сакральна у християнстві. Зі Сходу очікують друге пришествя Христа. Обличчям на схід ховають покійників. Православні церкви орієнтовані вітарем на Схід. У традиції християнської монументальної скульптури Східної Європи стовпи майже невідомі, натомість повторна ритуалізація язичницьких пам'яток є розповсюдженим явищем у євразійському християнстві. Хрести та восьмикутна форма пам'ятки могли бути наслідком переробки ідола з метою трансформації його змісту. Використання християнами язичницьких пам'яток та ритуальна трансформація останніх супроводжувалась нанесенням на них хрестів. Серед подібних випадків можна згадати: хрести на кавказьких «вішапах» [12, с. 12]; хрести на менгірах Західної Європи [15]; хрести на антропоморфних (ймовірно, язичницьких) статуях з-під Пскову та з сс. Бутьки та Гробівці (Білорусь) [10, с. 186]. На думку Н.В. Хамайко та О.В. Комара: «Подобная процедура изгоняла из камня «беса» и позволяла христианам не обращать больше внимания на древние истуканы, как видим, благополучно пережившие принятие христианства» [10, с. 186].

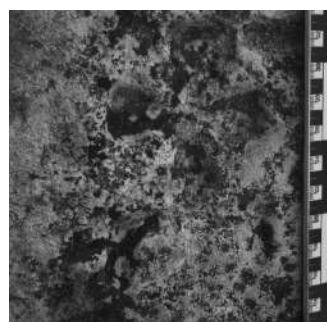
Натурні спостереження менгіра з с. Сурженці дають підстави виділити 2 етапи його використання. Первісно, менгір існував у вигляді стовпа з чотирикутною основою, та заокругленою, розширеною вершиною, відділеною від основи борозенкою. Пізніше йому надали восьмикутної форми, пошкодивши роздільний ровик.

Перший – пов'язаний з «язичницьким» минулим об'єкту. Суржинський ідол є менгіром з яскраво вираженими фалічними рисами: заглиблення, що розмежовує стовп та округла розширена верхня частина добре читаються донині. На даний момент його вузьке датування та віднесення до якоїсь конкретної етнічної та культурної традиції проблематичне. Насамперед тому, що ідол не є «похованим» об'єктом. Археологічні матеріали, знайдені на поверхні під час розвідки І.С. Винокура та А.Ф. Гуцала, не можуть бути використані напряму для його датування та атрибуції. Навряд чи правомірно ототожнювати об'єкт з антропоморфними ідолами з даної території. Існує певна лакуна між ідолами з ликами та фалоподібними. Оскільки останніх виявлено лише два (Раковець-Чеснівський та Сурженці), а надійно атрибутовано лише перший, вибудовувати на цій основі еволюційні схеми скульптури на зразок кіммеро-скіфської зарано.

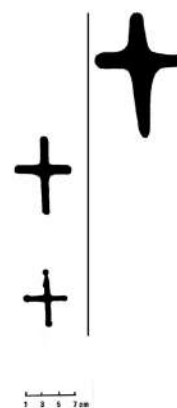
За морфологічними ознаками, пам'ятка з с. Суржинці не збігається з відомими менгірами доби неоліту-палеометалу Центральної та Західної Європи [13; 14]. Більшість їх має масивну опору і звукується доверху, вони оброблені достатньо грубо та примітивно.

Відносити пам'ятку виключно до старожитностей християнського кола не випадає. Стовп є доволі рідкісною формою для середньовічних пам'яток, пов'язаних з християнським культом. Повних аналогій у християнській скульптурі автору знайти не вдалося.

З'ясувати дату і історико-культурну приналежність пам'ятки у Сурженцях може допомогти виявлення подібного похованого об'єкту та проведення археологічних досліджень території біля менгіра. Хоча пам'ятка не містить яскравих датуючих ознак, на даному етапі досліджень можна стверджувати, що у випадку з Суржинським менгіром ми маємо справу з повторно ритуалізованим об'єктом. Точний час переробки «ідола», поки що, можна встановити лише гіпотетично. Хрести, зображені на стовпі, не є вузько датуючими артефактами. Швидше за все, ритуальну трансформацію менгір пережив в часи утвердження християнства

1

2

Рис. 3.

(XI-XII ст.). Навряд чи нетипова для християнської ідеопластики пам'ятка могла залишатись недоторканою кілька століть. Не зважаючи на відсутність чіткого датування для двох виділених нами періодів Суржинецького менгіра, він є надзвичайно цікавою і важливою пам'яткою, що зберіг риси язичницького та християнського світоглядів. Власне, менгірів на території України відомо обмаль, вивчення достовірних мегалітичних конструкцій у зародковій стадії. Ідол з с.Суржинці є яскравою ілюстрацією процесів, що відбувались на території Середнього Подністрів'я і його поглиблене дослідження – справа майбутнього.

Список використаної літератури:

1. Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). – К., 2007. – 176 с.
2. Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Работы Подольской экспедиции // АО 1973 года. – М., 1974. – С. 255-256
3. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 223 с.
4. Винокур І. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян // Археологія. – 1989. – №1. – С. 65–78.
5. Винокур И.С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племён // Советская археология. – № 1. – 1969. – С. 48-61.
6. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський : Абетка : Оіюм, 2000. – 376 с.
7. Вуйчик В. Графіті XII-XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXX. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 189-194.
8. Клейн Л.С. Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества. СПб.: Евразия, 2004. – 480 с.
9. Нечитайло П.О. Хрестоподібні зображення з лунками-просвердлинами у печерах Подністрів'я // Археологія & фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 35-44.
10. Комар А., Хамайко Н. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму?// RUTHENICA. – ТОМ X. – С. 166-217
11. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI-XIV веков. – М., 1964. – 48 с.
12. Халилов М. Древние каменные изваяния Северного Кавказа // IRS. – №8. – 2003. – С. 12-13.
13. Lewis S. Guide to the Menhirs and Megaliths of Central Brittany – Duault: Nezer books, 2009. – 73 p.
14. Martinez P. Estàtues-menhirs, testimonis d'una religió que va abastar tot Europa en el III mil lenni aC. – Mollet: Centre d'Estudis Molletans, 2009 –p.81-99.
15. <http://www.ancient-wisdom.co.uk/desecratedmegaliths.htm>

Сергій Семенчук

здобувач кафедри історії України
КПНУ імені Івана Огієнка,
заступник директора
Фінансово-економічного коледжу ПВНЗ
«Хмельницький економічний університет»

САКРАЛЬНІ МІСЦЯ ЯЗИЧНИЦЬКИХ РИТУАЛЬНИХ ЦЕРЕМОНІЙ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

В публікації на основі археологічних джерел автор характеризує язичницькі пам'ятки регіону, як місця моління для здійснення ритуальних церемоній.

Ключові слова: язичництво, ритуал, святилище, жертвоприношення, Середнє Подністрів'я.

У духовному світогляді слов'ян велику роль відігравали вірування та обряди, які супроводжували їх від народження до самої смерті, вимагали великої кількості культових місць і святилищ для моління, жертвоприношень та гадань [24, с. 23].

До найбільш помітних археологічних споруд, пов'язаних з язичництвом, які відображують значною мірою духовний світ давніх слов'ян, відносяться святилища, тобто місця моління та жертвоприношень [13, с. 134].

Ще недавно серед вчених дискутувалося питання щодо наявності у слов'янських племен України I тис. до н.е. культових споруд. Домінувала точка зору, згідно з якою слов'яни-язичники здійснювали свої обряди під відкритим небом [14, с. 91].

М.С. Грушевський вважав, що у давніх слов'ян, як і у інших індоєвропейських народів «для молитов, жертвоприношень, взагалі культу, служили місця, де чоловік особливо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, де він вважав можливим зблизитися до її таємничої сили якнайближче». Тому, на його думку, слов'яни могли молитися на полі до неба, в лісі або коло води, жертвуючи таємничим силам природи коло криниць і боліт, біля дерев [11, с. 325]. Не відкидаючи наведених думок, вони на нашу думку, однозначно повідомляють про існування рукотворних святинь у слов'ян, зокрема у I тис. н.е на лівобережжі Середнього Подністр'я [24, с. 134].

Значно менше відомостей ми маємо про витоки слов'янської релігії кінця I тис. н.е. Нажаль цей період дуже скупо відбито в писемних джерелах. Тому вважаємо тематику дохристиянської релігії досить актуальною і недостатньо вивченою в зазначеному регіоні.

Вивченню витоків духовної культури регіону присвячені численні роботи дослідників (Ю. Сіциньського, В. Гульдмана, Б. Тимошука, І. Русанової, І. Винокура, Р. Забашти, Д. Козака, О. Приходнюка, та інших).

Особливо важливими відкриттями в області духовної культури слов'ян лівобережжя Середнього Подністр'я ознаменувалися останні десятиліття XX ст. Відкриття такого масштабу дозволяють у повній мірі підтвердити наявність у слов'ян сакральних місць для молінь та відтворити їх вигляд на основі археологічних джерел.

Слов'янами Середнього Подністр'я залишено цілий ряд культових пам'яток, вивчення яких дає можливість скласти певні уявлення про їхні первісні вірування та духовну культуру населення регіону. Вони в свою чергу поділяються на два типи: святилища (Ставчани, Іванківці, Бакота, Горошова), та культові місця (ритуальний жертovníк на слов'янському поселенні VI-VIII ст. поблизу м. Городок Хмельницької області). Хронологічно дані об'єкти датуються II-XI ст. Розгляд сакральних об'єктів цього часу свідчить про існування досить розвинутої системи ідеологічних уявлень, стійкої культової архітектури та атрибутики тогочасного суспільства давніх слов'ян. Що дозволяє говорити про глибокі традиції у спорудженні спеціальних місць для моління та жертвоприношення у слов'янських племен [13, с. 138]. Хронологічні дані для більш раннього періоду на даний час відсутні. Це пояснюється тим, що у середині I тис., коли слов'яни жили в селищах, і були об'єднані у великосімейні общини, вони використовували в культових цілях невеликі жертovní майданчики і жертovní ями, розташовані на території могильників або на краю поселень, подібні до досліджених біля містечка Городка. У VIII-X ст. серед рукотворних язичницьких об'єктів були вже не тільки культові місця (жертovní ями та майданчики), а й більш складні об'єкти – святилища [16, с. 32-33].

Загальною особливістю культових об'єктів є їх розташування за межами населених пунктів, зазвичай на підвищенні або на високій горі. Безсумнівним свідченням культової приналежності об'єктів є знахідки ідолів та спеціальних місць, де вони знаходились (капищ), збереження залишків жертвоприношень, довготривале використання вогню на одному місці. Виділяється цілий ряд конструктивних деталей, властивих більшості святилищ: символічна огорожа, округла форма капищ з ідолом в центрі, широке використання каменю та кам'яних вимосток, наявність священних колодязів, цілющих джерел, розташування поблизу громадських будівель. Різноманітне поєднання цих ознак визначає ціле коло пам'яток, які виділяються з-поміж звичайних житлових та виробничих комплексів [24, с. 24-25].

І.П. Русановою розроблено наступні критерії за якими пам'ятку є можливість віднести до культової.

Розташування об'єкту (наприклад, ями або споруди): в незвичному місці – на могильнику, краю поселення. Або, навпаки, в його центрі, збоку від заселеної території.

Незвичайна для споруд, що її оточують, форма або конструкція – круглі капища, кругла або довга, без вогнищ або з декількома вогнищами будівля, кам'яні та багатошарові глиняні вівтарі, особливої форми вимостки, наявність сакрального кордону.

Жертovníй склад знахідок – кістки людини, кістки багатьох тварин, зібрані разом, особливо черепа і щелепи, перепалені кістки в ямах та вогнищах, наявність амулетів та ідолів. Сліди вогню.

Аналогії до споруд, функція яких є незрозумілою, серед достовірно культових об'єктів.

Зіставлення з етнографічними даними або опис у давніх письмових джерелах [23, с. 11].

В науковій літературі знаходимо класифікацію культових пам'яток які в свою чергу поділяються на декілька видів і типів. До особливого виду пам'яток належать культові місця – ями або площадки, які були споруджені людиною для жертвоприношення а потім залишені із якихось причин. До одного із головних видів культових пам'яток належать святилища – місця постійних молінь і жертвоприношень, на яких знаходився ідол. Останні поділяються ще на декілька типів: 1) круглі майданчики-капища з ідолом в центрі, обмежені рівчаком або системою окремих ям; 2) такі самі майданчики, обмежені валом і ровом (малі городища-святилища); 3) криті дерев'яні споруди, всередині яких стояли ідоли (храми); 4) городища-сховища, що одночасно відповідали культовим цілям і містили окремі культові об'єкти; 5) великі культові центри, в яких поєднувались елементи всіх типів святилищ, культових місць і шанованих природних об'єктів [24, с. 25].

Дослідник І.С. Винокур вказує на те що храмові язичницькі функції могли виконуватись не тільки у спеціальних приміщеннях, а й просто неба. Тому монументальні кам'яні антропоморфні ідоли у супроводі спеціально споруджених ритуальних кам'яних вимосток-вогнищ (Іванківці, Ставчани та ін.), він вважає язичницькими храмами просто неба. Але були у східних слов'ян і язичницькі храми в приміщеннях (Лепесівка) [6, с. 106-113].

В цьому повідомленні характеризуються відомі на сьогодні археологічні об'єкти на яких здійснювались ритуальні церемонії слов'янами-язичниками у I тис. н.е., за класифікацією В.В. Седова вони поділяються на дві групи [25, с. 261]. Такого розподілу культових пам'яток дотримуються у своїх працях: І.І. Заєць [12, с. 207-209], Л.П. Михайлина [17, с. 198-199], Д.Н. Козак.

До першої групи відносяться сакральні місця невеликих розмірів – святилища общинного користування. Вони розміщувалися на околиці або у центрі селища і призначалися для здійснення сакральних церемоній однією або кількома общинами, об'єднаними сімейними зв'язками. Подібні пам'ятки характерні для всього I тис. н.е. За морфологічними ознаками вони поділяються на три типи [13, с. 147].

1. Святилища-житла. Вони розташовувались на селищах і зовні нічим не відрізнялись від інших споруд. Всередині приміщення знаходилися ритуальні предмети (ідол, житлових ритуальний посуд), жертвне вогнище. Це святилища найбільш ранньої форми. Сюди відноситься святилище в с. Горошова, Загаї, Лепесівка.

Культова антропоморфна споруда відкрита С.П. Пачковою на ранньосередньовічному поселенні останніх століть до н.е. біля с. Горошова у Борщівському районі Тернопільської області. Вказаний об'єкт мав прямокутну форму, і був заглиблений у материк до 0,4 м. Стіни орієнтовано точно за сторонами світу. Довжина споруди 4,4 м, ширина 4,2 м. У північно-західному куті знаходилася яма від стовпа, у центрі – яма овальної форми розмірами 1,8х1,3 м залягаючи на глибину 0,2-0,3 м від рівня долівки. На північному борту ями знаходилися рештки ритуального вогнища. У ямі, крім попелу, вугілля, перепалених кісток тварин, дрібних уламків кераміки, виявлено перепалені людські кістки і прикраси. На селищі Горошова, крім культових ям зафіксовано і кам'яні культові вимостки. С.П. Пачкова стверджує що на території Горошівського селища функціонував культовий центр, де проводилися ритуальні обряди кількома родовими общинами [21, с. 4-63].

2. Святилища відкритого типу. Вони розташовувались всередині селищ (Іванківці, Ставчани, Бакота.). На території лівобережжя Середнього Подністров'я вони виникли в середині – другій половині I тис. н.е. Одним із головних атрибутів таких святилищ були один або кілька ідолів із комплексом ритуальних споруд (ям, будівель, вогнищ, жертвників). Д.Н. Козак вважає що вони виникли, в результаті якісно нового етапу в розвитку міфологічних поглядів місцевих племен.

Дослідники В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський з таким типом святилищ пов'язують камені-жертвники із зображеннями солярних знаків, людей та тварин (Межигір'я Тернопільської обл.) [11, с. 119].

3. Святилища-жертвники (требища або вівтарі). Будувалися безпосередньо на поселеннях (Городок).

Другу групу складають святилища IX-XII ст. Київ, Ржавинці, Родень, Збруцьке, Горбівське). Їх характерними рисами є виключно вигідне становище на місцевості, один чи два ряди валів із спеціальними майданчиками для вогнищ, глибокі рови, ідол у центрі майдану [13, с. 147].

Насамперед увагу привертає язичницьке святилище із скульптурами на черняхівському поселенні біля с. Іванківці в Новоушицькому районі Хмельницької області, на якому у 1951 році під керівництвом українського археолога М.Ю. Брайчевського було проведено археологічні розвідувальні розкопки, а в 1952 р. археологічна експедиція під керівництвом В.Й. Довженка здійснила більш ширші археологічні дослідження [18, с. 2]. Дослідження були зосереджені на місцезнаходженні всіх трьох ідолів. Особливо першого з них, який стояв на своєму першопочатковому місці – там, де він був покладений в першій половині I тисячоліття н.е. Саме тут і вдалося виявити безпосередні залишки давньослов'янського язичницького святилища.

У 1952 р. досліджено загальну площу 100 м², математичним центром якої був ідол. Південно-західна сторона розкопу виявилася зовсім порожньою; на північно-східній – виявлено десять ям діаметром від 0,50 до 1,00 м, заглиблених в землю від 0,40 до 1,00 м. Ніякої системи в розташуванні ям не простежено; заповнення їх не мало в собі речового матеріалу, лише зрідка зустрічались дрібні уламки кераміки черняхівського типу, дрібне каміння, а у деяких місцях – шматки обпаленої глини, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [1, с. 238].

Ідол, безсумнівно, стояв на вільному, незабудованому місці. Безсистемне розташування ям виключає можливість їх трактування як подібних до стовпів якої-небудь споруди. На думку В.Й. Довженка, вони мали культове призначення і були пов'язані з якимось невідомим язичницьким ритуалом. Можливо, у деяких з них стояли дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів; інші – напевно, помічають місця жертвних вогнищ [18, с. 7].

Під час розкопок площадки, безпосередньо навколо ідола, зустрічався характерний черняхівський матеріал. Основне місце серед знахідок належить кружалній кераміці та фрагментам ліпного посуду. У чималій кількості знайдено кістки домашніх та диких тварин. Крім того, знайдено дві бронзові фібули та залізний серповидний ніж.

Досить цікава картина була виявлена на деякій відстані від скульптури, у напрямку на північ. З'ясувалось, що площадку, на якій стояв ідол, було оточено цілим рядом різнобічних споруд, які мали ритуальне значення і в своїй сукупності складали комплекс капища [1].

Другим важливим центром язичництва являється святилище в с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області. Там дослідники І.С. Винокур та Г.М. Хотюн в 1963 році провели археологічні дослідження на місці добре збереженого язичницького жертovníка-капища з антропоморфним кам'яним ідолом і кам'яною стелою з вибитим на ній солярним знаком [8, с. 124].

Навкруги ідола та кам'яної конічної стели на глибині 0,6-0,7 м були виявлені залишки давніх вогнищ, у розташуванні яких простежується певна система. Від вогнищ залишились скупчення обпаленого каміння, золи і залишків деревного вугілля. Також зустрічались кістки тварин та уламки посуду черняхівської культури [19, с. 11]. З'ясувалося, що капище розташовувалося у відокремленому місці, хоча й на території поселення, складаючи його частину. Відстань між ідолом та стелою, судячи з реконструкції, була близько 3 м. Навколо скульптур, на кам'яних вимостках, горіли чотири ритуальні вогнища [4, с. 43]. Два з них збереглись краще, їх діаметр від 1 до 1,2 м, інші – гіршої збереженості [10, с. 210-211]. Тут, очевидно, приносили у жертву тварин і птахів. Огляд урочища та збір підйомного матеріалу показали, що кам'яні стели розташовувались на місці поселення черняхівської культури та були безпосередньо пов'язані із вказаним поселенням [19, с. 12].

Цікаві деталі вимальовувались під час досліджень язичницького капища в Ставчанах. Горизонтальне положення обох скульптур вказує, що вони були покладені навмисно. Більш того, покладені ниц ідоли були потім ретельно присипані шаром землі товщиною 70-80 см. На думку дослідників І. Винокура та Б. Тимошука, ставчанські скульптури були присипані слугителями культури – жерцями – у момент якоїсь військової небезпеки, що в умовах першої половини I тис. н.е. у лісостеповій зоні Південно-Східної Європи було звичайним явищем. Вірогідно, капище приховали, щоб вороги не змогли «опоганити» його. Завдяки цьому язичницькі скульптури із ставчанського святилища збереглися до наших днів у доброму стані. Отримані дані – це сліди язичницького капища на території черняхівського поселення у вигляді відокремленого прямокутного майданчика, по кутах якого горіли чотири ритуальні вогнища [4, с. 43]. У центрі капища були встановлені кам'яні стели [2, с. 24].

Археологічний загін в складі об'єднаної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Хмельницького краєзнавчого музею під керівництвом І.С. Винокура в 1964 р. провів археологічні дослідження околиць с. Бакоти Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [22, с. 130].

У 1964 р. під час досліджень на території літописного міста Бакоти проводились розвідувальні роботи і на її периферії. На лівому березі Дністра в урочищі Кушкарівка [9, с. 139], у деякій літературі зустрічається назва Пушкарівка, на місці черняхівського поселення увагу дослідників привернуло невелике підвищення. Це підвищення, як і все черняхівське поселення, розташоване в місці, де безіменний струмок впадає у р. Дністер. На згаданому підвищенні лежало два уламки тесаного каменю-вапняку. Вони мають прямокутну у поперечному перерізі форму (ширина – 0,50-0,55 м; товщина – 0,29-0,30).

На місці виявлених уламків закладено розкоп. На глибині 0,35–0,50 м простежувалася черняхівська кераміка та кістки тварин [3, с. 309-310]. На думку дослідника І.С. Винокура знахідки якоюсь мірою нагадують місце жертovníка-капища, відкритого і дослідженого в Ставчанах на Середньому Дністрі. Там також зустрічались обпалені камені вогнищ, кераміка і кістки тварин. Можливо тут вважає дослідник, як і в Ставчанах, знаходився давній язичницький жертovníк [9].

В 1969-1970 роках були досліджені залишки черняхівського жертovníка-капища в урочищі На Клину [7, с. 284]. Його було відкрито і досліджено на невеликому підвищенні надзапальної тераси Дністра. Тут на денну поверхню виступали камені з обпаленою і частково підправленою поверхнею. Навколо цих каменів було закладено розкоп площею біля 125 м².

На глибині 0,45-0,50 м під час розчистки окреслено місця давніх ям-заповнень з кістками тварин та уламками черняхівського посуду, рештки давнього вогнища викладеного камінням. Вказане вогнище перекривало зруйновану гончарну піч. Діаметр вогнища й розвалу каменів його вимостки – 1,9 м. Під час розчистки на місці вогнища простежується значна кількість попелу, деревного вугілля та кісток тварин. Вогнище розташовувалося чітко на схід від великих каменів жертovníка. Основа вогнища пропалена досить інтенсивно та підмазувалась рідкою глиною [3, с. 307-309].

На думку дослідників І.С. Винокура та О.М. Приходнюка перед нами рештки капища-жертвника черняхівської культури. Цікаво, що крім кісток тварин на місці капища зафіксовано людські черепи-рештки, очевидно, жертвоприношень людини, звичай який міг побутувати у дністрянського населення першої половини I тис. н.е. [5, с. 113]. Людські жертвоприношення здійснювались нечасто, вірогідно, в найбільш екстремальних ситуаціях. На рівні давньої поверхні біля великих каменів (між вогнищем і північно-східним краєм каменю) знайдено шліфовану кам'яну плитку – брусок для ножів. Дослідники вважають що ця знахідка має пряме відношення до принесення жертв на місці язичницького капища-жертвника [3, с. 309]. Враховуючи те що капище-жертвник в урочищі «На Клину» був розташований поряд з гончарними печами черняхівців (тут досліджено три гончарні горни). І.С. Винокур вважає що вказане капище могло бути пов'язано із обожненням дії небесного і земного вогню [5, с. 113].

В селі Бедриківці Городоцького району, в урочищі Лиса Гора, яке розташоване приблизно на відстані 1,5 км на північний-схід від села (лівий берег Смотрича). Під час земляних робіт на рівні біля 50 м над лінією струмка бульдозер зачепив обгоріле каміння. Під час огляду місцевості та підбору підйомного матеріалу з'ясувалося, що недалеко від відкритих каменів є культурний шар раннього заліза. Він представлений характерною ліпною керамікою з валиком. Зустрічались кістки тварин. Після розчистки з'ясувалося що бульдозер наштовхнувся на залишки жертвника. Він був викладений з каміння, та в плані мав форму круга. Діаметр кладки біля 6 м. Потужність кам'яної вимости по вертикалі – 0,35-0,45 м. В центрі жертвник мав лінзовидне заглиблення, дно якого досить обпалене. Каміні лежали досить щільно одне біля одного. В центральній частині зустрічаються фрагменти глиняної обмазки. По всій площині споруди спостерігається значна кількість золи та вугликів. Тут знайдено кістки тварин та окремі фрагменти кераміки яка аналогічна тій яку було знайдено під час огляду місцевості. На думку дослідників І.С. Винокура та О.М. Приходнюка це залишки жертвника ранньоскіфського або скіфського часів [20, с. 13].

На поселенні рубежу і перших століть н.е. біля с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району у 1993 р. експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету було відкрито залишки язичницького святилища округлого в плані (3,8x4 м); нижня, заглиблена в землю, частина споруди мала утрамбовану долівку. На її площі виявлено залишки давніх вогнищ, попіл, деревне вугілля, кістки тварин та фрагменти кераміки [6, с. 284]. Поблизу одного з вогнищ виявлені зооморфні глиняні фігурки бика і коня, які дослідник І.С. Винокур відносить до певних тотемічних вірувань давнього населення [15, с. 218]. Але пов'язаних із землеробським укладом. Адже бик і кінь – це тяглова сила, яка використовувалася під час оранки та інших операціях, пов'язаних з землеробством [6, с. 285].

Отже, скупчення спеціальних язичницьких об'єктів на лівобережжі Середнього Подністров'я свідчить про значний розвиток язичництва в регіоні, відгомін якого ще тривалий період спостерігався і після прийняття християнства. Дослідження показали що такі типи місць для молінь як: святилища-житла, святилища відкритого типу виникли в результаті довготривалої еволюції у міфологічних поглядах слов'ян.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брайчевский М.Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М.Ю. Брайчевский, В.И. Довженок // Материали и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 238-262.
2. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини / І.С. Винокур, С.К. Гуменюк. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 39 с.
3. Винокур І.С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський : Центр поділлєзнавства, 1994. – 363 с.
4. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.
5. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен / І.С. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.
6. Винокур І.С. Населення Волино-Подільського порубіжжя I та початку II тисячоліть нової ери / І.С. Винокур // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції./ [редкол.: І.С. Винокур, Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич (відповід. ред.) та ін]. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 106-113.
7. Винокур І.С. Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты / Винокур И.С., Приходнюк О.М. // АО 1969 г. – М., 1970 – С. 284-285.
8. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіном, 2000. – 376 с.
9. Винокур І.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И.С. Винокур // Материали и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 136-143.
10. Винокур І.С. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье / И.С. Винокур, Г.Н. Хотюн // С А. – 1964. – № 4. – С. 210-214.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. I. – 736 с.
12. Заєць І.І. Витоки духовної культури українського народу / І.І. Заєць. – Київ: Аратта, 2006. – 328 с.

13. Козак Д.Н. Венеди / Д.Н. Козак. – К.: Інститут археології НАН України, 2008. – 470 с.
14. Козак Д.Н. Етюди давньої історії України / Д.Н. Козак. – К.: Інститут археології НАН України, 2010 – 184 с.
15. Мегей В.П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини / В.П. Мегей // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – Т. 1(3) Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 213-219.
16. Мисько Ю.В. Язичницькі та християнські старожитності Верхнього Попруття і Середнього Подністров'я VIII-I половини XIII ст.: Дис...канд. істор. наук: 07.00.04: Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича. – Ч., 2003. – 260 арк.
17. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. / Л.П. Михайлина. – Київ: Інститут археології НАН України. 2007. – 300 с.
18. Науковий архів інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1968/1а. Довженко В.Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці) // ІА АН УРСР. – Кам'янець-Подільська область. – машинопис укр. мов. 22 с.
19. Науковий архів інституту археології НАН України
Ф. експедицій
1963/29. Винокур І.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 году // ІА НАНУ. – 12 с.
20. Науковий архів інституту археології НАН України
Ф. експедицій
№ 1966/59 Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1966 г., 13 с.
21. Пачкова С.П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской обл. / С.П. Пачкова // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К., 1983. – С. 4-63.
22. Приходнюк О.М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького краєзнавчого музею за 1964-1965 рр. / О.М. Приходнюк // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції [редкол.: Коваленко Л.А. (відповід. ред.), Білецький С.І., Винокур І.С., Гуменюк С.К., Тищенко В.І.]. – Львів.: Каменяр, 1968. – С. 130-132.
23. Русанова И.П. Истоки славянского язычества: Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. / И.П. Русанова. – Черновцы: Прут. ИА РАН, Буковинский центр археологических исследований при Черновицком Национальном Университете имени Ю. Федьковича, 2002. – 172 с.
24. Русанова И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук; под. ред. С.А. Плетнёвой. – [2-е изд., испр.]. – М.: Издательство «Ладога-100», 2007. – 304 с.
25. Седов В.В. Археология СССР. Восточные славяне в VI–XIII в.в. / В.В. Седов. – М.: Наука, 1982. – 328 с.

Володимир Добрянський

археолог, краєзнавець,

Чортківський спелеоклуб «Кристал»

ГЕОЛОГІЧНЕ ФОРМУВАННЯ ПЕЧЕР НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ ТА ЇХ АНТРОПОГЕННЕ ВИКОРИСТАННЯ: ІСТОРІЯ ТА ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ

Стаття присвячена особливостям геологічного формування печер на території Західного Поділля та їхньому антропогенному використанню з найдавніших часів до сьогодення. Розглядаються питання не лише історії їх досліджень, але значення щодо подальшого археологічного вивчення, консервації, музеєфікації та збереження.

Ключові слова: грот, печера, святилище, германські руни.

Більша частина Тернопільської області географічно входить в зону Західне Поділля. На півночі Західне Поділля межує з Волинню. Південніше, вздовж Дністра, із Буковиною та на заході Опіллям. По річці Збруч проходить межа зі Східним Поділлям. Після Криму цей край посідає чільне місце у якому знаходиться значна кількість природньо-карстових порожнин. За попередніми підрахунками в понад 80 населених пунктах налічується більше 120 печер, гротів, навісів.

Обставини, що спонукали до утворення цих природних пустот є геологічні особливості рельєфу. За природньо-географічним розташуванням більша частина області знаходиться в географічній зоні Західне Поділля. За спелеологічним районуванням належить до Подільсько-Буковинської карстової області Придністровського лівобережного карстового району [8, с. 5-12]. Ця Подільсько-Буковинська карстова область розташована в межах південної частини Волино-Подільської плити на початку з'єднання з південно-західною частиною Руської плити та Передкарпатського прогину. В цій зоні більш як 20 мільйонів років тому в тортонському

віці неогенового періоду на південно-західній частині Руської платформи існувало тепле Сарматське море. У солейдному басейні цього моря сульфат кальцію міг осідати як гіпс або ангідрит. Коли Сарматське море почало висихати, воно розбилося на окремі водойма- лагуни, в яких гіпси осідали у вигляді горизонтальних шарів-лінз. Гіпсоандрігітова товща міоценового віку розповсюджувалася в зоні стику Східноєвропейської платформи з Передкарпатським прогином, яка розповсюджена з північно-східної на південно-західну частину території полосаю довжиною до 300 кілометрів та шириною від 40 до 80-ти кілометрів [8, с. 35-42]. Карстові процеси проявилися в районах, де зосереджені відклади вапняків та інших карстуючих порід. Як правило вапняки характеризуються слабою розчинністю, але в певних фізико-географічних умовах їхня розчинність зростає за рахунок достатньої кількості розчиненого у воді вуглекислого газу. В такому випадку вода стає хімічно агресивною, яка агресивно впливає на карбонатні породи. Тому джерелом вуглекислого газу, що розчиняється у воді є атмосфера, біохімічні процеси, вивітрювання, розклади органічних решток при вільному доступі повітря. В такому випадку до розвитку карсту належить рельєф, частота та потужність вапняків, клімат та тріщинуватість породи [15, с. 54-68; 20].

Печери являються унікальним пам'ятками неживої природи. Вони є важливими об'єктами дослідження палеонтологів, геологів, ґрунтознавців, екологів. Адже ці природні пустоти є законсервованим об'єктом в якому простежується шкала нашарувань різночасових геологічних епох та форм проживання біологічних видів флори і фауни і їх взаємозв'язки в природному оточуючому середовищі. Практичне їх використання в медицині, вони є важливим об'єктом в сфері туризму.

Цінні печери для археологічних досліджень. Вони здавна, починаючи з доби палеоліту використовувалися людьми в якості тимчасових і постійних жител, притулків в разі небезпеки і в негоду, камер для зберігання запасів їжі і сховищ майна, меморіальні поховальні місця а також в якості культових язичницьких святилищ та християнських центрів (каплиці, скити, монастирі, церкви).

Перша згадка про печеру, яка по всій ймовірності знаходилася на Західному Поділлі – це печера Домомарини. Вона згадується в Галицько-Волинському літописі за 1242 рік [5, с. 400]. За версією М. Грушевського могла знаходитися поблизу села Домомарич біля Тернополя [7, с. 1-2; 8, с. 610]. В науковій літературі опис печер Західного Поділля подає в XVIII ст. Г. Жончинський. Це природні порожнини поблизу сіл Кривче та Королівка Борщівського, Оліїв Зборівського, Біще Бережанського районів [46, с. 25-26]. Один із засновників «Руської трійці» та співредактор альманаху «Русалка Дністрова» Я. Головацький на I Археологічному з'їзді в Москві (1869 рік) виступає з доповіддю в якій подає відомості про печери Вертеба в Більче-Золотому та м. Борщеві, в селах Крутилів Гусятинського і Рукомиш Буцацького районів [6, с. 242].

Перше офіційне повідомлення про археологічне обстеження печер припадає на 1820 рік. Так орендар землі в Більче-Золотому Я. Хмелецький зацікавився печерою Вертеба. Він побував у підземеллі, знайшов сліди вогнищ, людські кістки, фрагменти посуду. Звичайно, це були суто аматорські пошуки [34, с. 99]. Новим кроком дослідженню печер на Західному Поділлі здійснили наприкінці XIX ст. А. Кіркор, Г. Осовський, а в першій половині XX ст. К. Гадачек та В. Пшибиславський. Ними досліджувалися печера Вертеба в Більче-Золотому, в селах Городок та Виняїнці Заліщицького, в селі Городниця Підволочиського, Звенигород і Порохова Буцацького районів та м. Монастириська. Результати їх досліджень фіксують матеріали енеоліту (Більче-Золоте) та середньовіччя [41].

М. Орлович подає відомості про грот біля Гримайлова та в селі Крутилів Гусятинського району, про грот у селі Улашківці на Чортківщині, що пов'язаний з культом святого Онуфрія, грот в селі Монастирок і печери в Більче-Золотому, Королівка, Кривче, Сапогів Борщівського а також грот у селі Голіградах та скельну каплицю в селі Виняїнці Заліщицького районів [43, с. 120-162]. Т. Сулімівський досліджує давньоруське поховання XIII ст. в печері Королівські поблизу села Королівка Борщівського р-ну [47, с. 25]. Провідна роль у дослідженні печер Західного Поділля належить талановитому польському археологу та геологу Г. Осовському. З 1878 року він член Антропологічної комісії Академії Наук у Кракові, а в 1891 році призначений на посаду керівника Археологічного музею цієї установи. Він здійснює дослідження печер не лише на території Польщі, але й Східної Галичини [37, с. 256-257]. Протягом 1890-1892 рр. Г. Осовський проводить розкопки в печері Вертеба у Більче-Золотому [44]. Під час розкопок ним застосована передова методика досліджень, які здійснювали французькі археологи. Пізніше ним видано точний план печери [45]. Це була перша топографічна карта печер України, що здійснена на високому професійному рівні. Система умовних позначень, яка розроблена Г. Осовським являється актуальною для сучасних спелеологічних досліджень [37, с. 261-262].

У 1914 році разом з професором Львівського університету Я. Чекановським печеру Вертеба досліджували В. Гребеняк та Я. Пастернак [34, с. 100]. У 1928-29 рр. вивчення печери Вертеба проводила археологічна експедиція НТШ під керівництвом О. Кандиби [17, с. 1-14]. На території Заліщицького р-ну Ю. Полянський обстежував печеру Лиличка біля села Щитівці у якій виявив старожитності середньовіччя а в селі Касперівці стоянку мустьєрського часу [30, с. 23]. Директор Археологічного музею НТШ Я. Пастернак та Ю. Полян-

ський обстежуючи печеру в селі Космирин Буцацького р-ну припустили, що ця порожнина мало придатна для проживання через відносно високу вологість та небезпеку завалів – тому використовувалася а короткий термін [29, с. 63, 153]. Відомий український історик І. Крип'якевич подає відомості про грот святого Онуфрія в селі Улашківці Чортківського та печеру а селі Скалат Подволочиського районів [19, с. 1-2]. Печери цікавили відомого галицького археолога В. Карповича (псевдонім Б. Януш). У різні часи він працював в музеї наукового товариства імені Т. Шевченка, співпрацював з Подільським музеєм у Тернополі, був консерватором доісторичних пам'яток у Львівському, Станіславському та Тернопільському воєводствах [4, с. 5-7]. В науковому доробку дослідника є відомості про печери в Городку, Лисичники, Голігради, Щиківці, Винятинці, Устечко, Заліщицького, в Струсові Тереховлянського Лешниках Березанського, Порохові Буцацького районів та в Калагарівка і Рашківці поблизу Скалата. Використання цих природних пустот В. Карпович відносить на час середньовіччя [42, с. 172].

Після II світової війни спеологічне обстеження Західного Поділля проводили В. Радзівський [31] та Ю. Зімелс [16, с. 34-38]. Завдяки їхнім наполегливим пошукам відкриті і досліджені нові карстові пустоти. Цей почин успішно продовжує Тернопільський обласний спелеоклуб «Поділля». Також дослідження займалися природознавці – С. Пастернак, К. Татаринів, І. Підоплічко. Вони фіксували фауністичні рештки плейстоценового і голоценового часу в печерах у Кривчому, Більче-Золоте, Сапогів Борщівського р-ну, у Чорткові та його околиці в селі Синяково (тепер мікрорайон міста) [28, с. 89-93; 38, с. 22-28; 39]. Водночас 50-70 рр. XX ст. знаменуються активністю спеологічних обстежень, але археологами, навідміну від їхніх попередників що досліджували печери з кінця XIX ст. по 1940 рр. дослідження певним чином не проводилися.

Лише у 1956 році І. Свешніков який в той час працював у Львівському історичному музеї проводив археологічні дослідження печери Вертеба. За матеріалами його розкопок встановлено, що трипільське населення використовувало печеру в якості сховища внаслідок небезпеки від вторгнення на територію Прикарпаття і Поділля войовничих племен культури шнурової кераміки. Аналогічні висновки зробив вкінці XIX ст. Г. Осовський [33, с. 152].

Влітку 1979, 1980 і 1982 рр. печеру Кошова поблизу села Лисичники Заліщицького р-ну досліджувала Дністровська археологічна експедиція Київського державного університету імені Т. Шевченка під керівництвом Ю. Малєєва. За матеріалами розкопок встановлено, що печера використовувалася у XVII ст. в якості від укриття від небезпеки спричиненим нападом турків на Поділля у 1672 році [21, с. 279; 22, с. 52-54]. В узагальнюючих працях дослідники І. Винокур інтерпретував печеру Язичницька поблизу села Монастирок Борщівського р-ну як печерний скельний храм IX ст. а Б. Тимошук та І. Русанова грот в селі Звенигород Буцацького р-ну як святилище давніх слов'ян [40, с. 186].

На початку 1990-х років археологічна група, у складі екологічної експедиції «Дністер» проводила пошукові роботи на лівобережжі Дністра та його притоках – Золота Липа, Стрипа, Коропець, Провал, Серет, Нічлава [3, с. 251-253]. Досліджувалась печера в селі Стінка Буцацького р-ну, яка інтерпретується як ранньохристиянський храм. Дешифруванням графіті з цієї печери займався Б. Рідуш. Згідно з його інтерпретації напис в вівтарній частині печери можна прочитати як Іешуе. Поряд свастики подібний хрест віднесений до тюркського рунічного знаку бога Тенгі. З прийняттям християнства він перетворився на знак хреста і міг означати як Христа так і Бога. За його версією цей напис може розшифруватися як Бог Ісус або Христос Ісус. У західній частині печери семизначний рунічний запис не піддається прочитанню. Під ним три рунічні знаки за цифровим значенням означають цифру 1168. Ця дата приблизно відповідає датуванню пам'ятки за керамічним матеріалом, що виявлений поблизу печери [32, с. 46-51].

У печері в селі Городок Заліщицького р-ну виявлені матеріали, що датуються середньовіччям (XIV-XV ст.), а в Мельниці-Подільській Борщівського р-ну фіксуються старожитності трипільської культури та середньовіччя (XV-XVII ст.). У селі Устя обстежені дві печери. За твердженням В. Артюха, вони викопані ченцями в давньоруський час. Найбільш близька по типу є печера в селі Страдч на Львівщині [1, с. 3-7; 2, с. 139].

Відзначаємо титанічну працю директора Борщівського краєзнавчого музею М. Сохацького, який понад два десятиліття досліджує печери. Так в 1991 році обстежувалася печера в смт. Мельниця-Подільська. В закладеному шурфі 1х2 метри при вході в цю порожнину були зафіксовані фрагменти посуду трипільської культури та XV-XVII ст. [23, с. 267-268]. У селі Ланівці на лівому березі р. Нічлава (ур. Замчище), що в 0,4 км західніше села обстежувалася печера, яка за матеріалами археологічних розкопок репрезентує матеріали пізнього середньовіччя, трипільської культури та виробам з кременю, що можуть бути датовані мезолітичним часом [23, с. 267-268]. Вкінці 1990-х років М. Сохацьким досліджувалася печера в урочищі Дятлів поблизу села Голігради Заліщицького р-ну [35, с. 19]. З середини 1990-х років по сьогоднішній час М. Сохацький проводить археологічні дослідження в печері Вертеба. Необхідно дати належну увагу М. Сохацькому в тім, що археологічні роботи проводяться не лише в важких природних умовах, але у скрутних

економічних часах в період інфляції в країні та безгрошів'я – коли на допомогу держави неможливо розраховувати, лише на власні сили та допомогу небайдужих осіб. Завдяки дослідженням у печері Вертеба з'ясовано питання хронології трипільської культури, антропологічні особливості населення, що проживало на цій території – чим харчувалися, хворіли. Розв'язані маловідомі факти побуту, культури та духовного життя трипільців [36, с. 141-146].

Ця пам'ятка за матеріалами археологічних досліджень має світове значення – а дослідження М. Сохацьким, що проведені в печері Вертеба є великим науковим подвигом.

Дослідженням директора Заліщицького краєзнавчого музею В. Олійника біля Лисичник виявлені у печері Кошова матеріалами XVI-XVII ст. давньоруські старожитності [24, с. 60-61; 25, с. 32]. При археологічних розкопках печери Татарка в селі Зелений Гай виявлено матеріали давньоруського часу та XVII-XVIII ст. При обстеженні печери Лиличка коло села Лисичники знайдено матеріали трипільської, голіградської культур, XIII-XIV ст. та XVII-XVIII ст. Дослідження печери Дятел в селі Голігради зафіксовано старожитності голіградської культури та XVI-XVIII ст. [26, с. 81-91], а з печери Луг в селі Винятинцях дослідженні матеріали голіградської культури, давньоруського часу та XVII-XVIII ст. [27, с. 299-300].

Дослідженням печер Західного Поділля з кінця 80-х років XX ст. по сьогоднішній час займається автор цієї публікації. Обстежувалися печери в районі Чорткова та селах району (Лисеня в селі Шманьківчики; грот в селі Сосулівка, печери Галілеєвська, Бугри в селі Улашківцях). Досліджувалися скельні порожнини в селах Дуплиських, Городку, Лисичниках Заліщицького; Переволока, Стінка, Рукомиш, Звенигород Бучацького; Дітківцях Зборівського районів та в інших місцевостях. Відкриті нові печери, які перспективні в плані археологічних досліджень. В селі Городок Заліщицького району у 1990 році (ур. Кирнички) за 27 метрів від входу до печери, яку в 1890 році досліджував Г. Осовський, на висоті 3,5 метра виявлено ще одну (в Тернопільському спелеоклубі зареєстрована як печера Добрянського). В 1992 році між селами Бедриківці та Касперівці на лівому березі річки Дупа та лівому схилі яру, повз який протікає струмок відкрита печера Романтична. Влітку 2012 року в 1 км. нижче течії р. Дупа від печери Романтична разом з головою спелеоклубу «Кристал» В. Снігуром та членом цього клубу Н. Фриз виявлено печеру БК-1 (село Касперівці). В вересні 2012 року в селі Улашківці Чортківського р-ну в 150 м нижче грота святого Онуфрія в глибокому ярі відкритий грот Струмок. У 1993 році між м. Чортковом та селом Угринь виявлена печера Рунічна. Як показали археологічні обстеження В. Добрянського печера використовувалася як язичницьке святилище [9, с. 36-38; 10, с. 153-156]. З XVI ст. тут знаходився християнський скит монаха-самітника. Лише нещодавно, вкотре досліджуючи цю пам'ятку в печері виявлено германські рунічні написи, які попередньо можна датувати як молодшими рунами (II-VIII ст.) так і старшими (IX-XII ст.) [12, с. 67].

Таким чином, за результатами власних дослідження хочу зазначити, що природні геогенні порожнини потрібно все-таки детальніше досліджувати, скрупульозніше вдивлятися в кам'яні стіни порожнин у яких можуть знаходитися графіті, яких необхідно вивчати і систематизувати. Цей вид пошуку дасть неочікувані результати, що пов'язані з невідомими фактами стародавньої історії краю. Яскравий приклад цьому печера «Рунічна». На черзі нові результати досліджень з інших скельних порожнин. На прикладі дослідження гроту святого Онуфрія Великого в селі Улашківці потрібно простежувати антропогенні впливи на печері в процесі їх використання. Тут досліджено характерні архітектурні та стилістично-будівельні особливості що застосовувалися для зручності проживання в довготривалій термін.

Такі результати досліджень важливі не лише для археології, вони стосуються інших фахових дисциплін: палеографії, сфрагістики, лінгвістики, релігієзнавства, історії архітектури.

Болюча тема сьогоднішнього часу що стосується пам'яткоохоронної діяльності, в тому числі у збереженні печер – по-перше це чорні археологи, які безсовісно для власного збагачення користуються недосконалістю законодавства знищують пам'ятки археології; по-друге це несвідомість та байдужість громадян які руйнують ці пам'ятки. Це стосується печер. Для прикладу: довкола міста Чорткова є низка природних карстових порожнин, які з 1990-х років по сьогоднішній час знищені стихійними копачами по добуванню піску та каменю-вапняку, частина засипані – інші засипаються сміттям та побутовими відходами. Ці пам'ятки неживої природи є перспективними для археологічних досліджень, адже неподалік них фіксуються старожитності від палеоліту до середньовіччя [11, с. 98-101]. Правда, відбулося звернення про порятунок цих печер через ЗМІ та депутатів, але час покаже своє [14].

В цьому контексті важлива роль музейних закладів не лише у сфері пам'яткоохоронної діяльності, але у популяризації та вивченні і дослідженні печер. В більшості випадків вони є єдиними науковими установами на місцях. Особливо це стосується тих, які знаходяться в районних центрах. Саме вони повинні зосереджувати краєзнавчу та історико-просвітницьку роботу, виявляти старожитності свого регіону, бути задіяними разом зі спелеологами, природоохоронцями, екологами, обстежувати ці пам'ятки та негайно інформувати фахівців про них. В подальшому необхідно втілювати ідеї їх консервації та музеєфікації як одних із найяскравіших об'єктів у сфері туризму. Нажаль, але єдина у нас музеєфікована пам'ятка – печера Вертеба.

Сподіваємося, що матеріали майбутніх археологічних досліджень печер розв'яжуть маловідомі факти, що пов'язані зі стародавнім минулим краю.

Список використаної літератури:

1. Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я. // Скелі й печери в історії і культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 3-7.
2. Артюх В. С. Робота в печерних пам'ятках Дністровського каньйону. // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 139.
3. Артюх В. Археологічні роботи експедиції «Дністер» на Тернопільщині. // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 251-261.
4. Бандрівський М. Сварожі лики. – Львів: Логос, 1992.
5. Літопис Руський. – Київ: Дніпро, 1989.
6. Головацкий Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине. // Труды Первого археологического съезда в Москве в 1869 году. – Москва, 1871.
7. Грушевський М.С. Чи «Домамири» чи «Домажири». // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1895. – Т. 5, с. 1-2.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1992. – Т. 2.
9. Добрянський В. Збруцький ідол: язичництво і християнство. Мандрівка в минуле / В. Добрянський // Тернопіль. – 1994. – № 4-5. – С. 36-38.
10. Добрянський В. Збруцький ідол. Погляд крізь призму років / В. Добрянський // Золота пектораль. – 2011. – № 1-2. – С. 153-156.
11. Добрянський В. Археологічні дослідження в місті Чорткові. // Наукові записки Національного Заповідника «Замки Тернопілля». – 2011. – С. 98-101.
12. Добрянський В. Археологічне обстеження скельного гроту в селі Угринь біля міста Чорткова. // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. II Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського музею-заповідника – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2012. – С. 64-67.
13. Добрянський В. Коли спочили в гомоні віки. // Голос народу №№ 54, 1 (8390-8391) від 28 грудня 2012 року – 4 січня 2013 року.
14. Добрянський В. Хто врятує печери. // Голос народу № 8(83-96) від 8 лютого 2013 року.
15. Дублянський В., Смольников Б. Картолого-географические исследования карстовых полостей Приднестровской Подолии и Покутья. – Киев: Наукова думка, 1969.
16. Зимельс Ю. Пещеры Тернопольской области. // Пещеры – Пермь 1981. – С. 34-38.
17. Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі в: рр. 1928 та 1929. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка – Львів, 1937. – Т. 154.
18. Климчук А., Андрейчук В., Турчинов И. Структурные предпосылки палеогенеза в гипсах Западной Украины. – Киев: Наукова думка, 1985.
19. Крип'якевич І.П. Печери в Галичині. // Туристика і краєзнавство – Львів, 1925. – число 2, с. 1-2.
20. Леонтьев О.К., Рычагов Г.И. Общая геоморфология. – Москва: Высшая школа, 1988.
21. Малеев Ю.Н. Раскопки гальштатского городища в с. Лисичник. // Археологические открытия 1980 года. – Москва: Наука, 1981. – С. 279.
22. Малеев Ю., Олійник В. Наскельні зображення в печері Кошова біля с. Лисичники. // Скелі і печери в історії і культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 52-54.
23. Мацькевий Л., Артюх В., Сохацький М., Стецюк В. Археологічні дослідження в Подністров'ї. // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 262-268.
24. Олійник В. Дослідження печери Кошова біля села Лисичники. // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології: Тези доповідей – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 60-61.
25. Олійник В. Дослідження давньоруських пам'яток півдня Тернопільщини. // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ – Галич, 1998. – С. 32.
26. Олійник В. Дослідження печер на Залішанщині. // Археологія Тернопілля – Тернопіль: Джура, 2003 – С. 81-91.
27. Олійник В. Дослідження печери Луг у Винятинцях на Тернопільщині. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 299-300.
28. Пастернак С.І., Татаринков К.А. Нові знахідки четвертинних ссавців на Західному Поділлі. // Збірник праць Зоологічного музею – Київ, 1952. – № 25. – С. 89-93.
29. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто: В-во НТШ, 1961.
30. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка – Львів, 1928. – Т. 149.
31. Радзівський В.О. У печерних лабіринтах Тернопільщини. – Київ: Здоров'я, 1967.

32. Рідуш Б. Печерні монастирі Подністров'я : Проблеми дослідження та датування. // Середньовічна Європа : Погляд з кінця XX ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – С. 46-51.
33. Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині вкінці III- на початку II тис. до н.е. – Київ : Наукова думка, 1974.
34. Сохацький М. З історії дослідження печери Вертеба. // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 99-101.
35. Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині. // Буковинський історико-етнографічний вісник – Чернівці, 2000. – С. 19-25.
36. Сохацький М., Нікітін О., Ковалюк М., Відейко М. Перші дослідження ДНК за антропологічними матеріалами трипільської культури із печери Вертеба. // Трипільська культура – Київ, 2007. – С. 141-146.
37. Сохацький М. Готфрид Осовський – дослідник трипільської культури Тернопільщини. // Археологія і давня історія України. – Київ, 2012. – Вип. 9. – С. 256-262.
38. Татаринів К. А. Пещеры Подолии, их фауна и охрана. // Охрана природы и заповедное дело в СССР – Москва: Из-во АН СССР, 1962. – С. 22-28.
39. Татаринів К. А. Карстовые пещеры Среднего Приднестровья. // Типы карста в СССР. – Труды МОИП. – Москва: Наука, 1965.
40. Тимошук Б.А., Русанова И.П. Языческие святилища древних славян. – Москва, 1993.
41. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodiej. – Lwow, 1918.
42. Czolowskj A., Janusz B. Przeszlosc i Zabytki Wojewodstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
43. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicji. – Lwow, 1919.
44. Ossowskj G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji Wschodiej w r. 1890. // Zbior wiadomosci Antropologii krajowej – Krakow, 1891. – t. 15.
45. Planpieczary «Wertebys» w Bilczy – Zlotem (powiatu Borszowskiego) wykopany przez G. Ossowskiego w latach 1891-1892 // Wykonanie komisji antropologicznej Akademii Umijetnosci w Krakowie, coziem księcia Liona Sapiehy. – Krakow, 1893.
46. Rzaczynski G. Historiae naturalis curosae Regni Poloniae etc. – Magn. Dio – Lithanie anixarub provinciarum Sandomiriae. – Sandomiers, 1721.
47. Sulimirski T. Sprawozdanie z dzialalnoscki Lwowskiego osrodka przed historycznego. // Z otchłani wiekow. – Poznan, 1935.

Тетяна Везир

магістр кафедри

археології та спеціальних галузей історичної науки
історичного факультету Львівського національного
університету ім. І. Франка

РОЛЬ ПАННОНСЬКОГО ТА ДАКІЙСЬКОГО ЛІМЕСІВ У ВЗАЄМВІДНОСІНАХ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ВАРВАРСЬКИМ СВІТОМ

Із просуванням римлян у області Нижнього та Середнього Подунав'я та утворенням провінцій Паннонії та Дакії кордоном Римської імперії на сході став паннонський та дакійський лімес. Вони стали смугою контактів між античною середземноморською цивілізацією і варварським світом та відігравали багатофункціональну роль.

Ключові слова: лімес, Римська імперія, Паннонія, Дакія, «Траянові вали».

Наприкінці I тис. до н. е. – першій чверті I тис. н. е. населення Закарпаття та Північної Буковини, основу якого склали носії фракійської групи племен – гето-даки [14, с. 157; 8, с. 174], увійшло до контактної зони з Римською імперією внаслідок наближення до римського лімесу.

Поняття «лімес» (limes, limites) спочатку використовувалося землевпорядниками і означало межу між окремими ділянками землі, відведеної для громадян общини. У період Римської імперії лімесом називався укріплений кордон держави, який охоронявся легіонерами [18].

Латинське слово «лімес» пояснювали ще деякі стародавні автори. Спочатку вони використовували його для позначення стежки, шляху в ранній імперії, пізніше – максимального просування на ворожу територію «penetrat interius, operit limites». Тацит розвинув поняття лімесу як вузької смуги прикордонних земель, а не фортець, які там знаходились. Фронтін вніс військове тлумачення в роз'яснення цього слова, яке вже означало шлях, що сполучав гарнізони [19, с. 168]. Тобто поняття «лімес» використовувалося для опису зовнішніх

кордонів Римської імперії. Сучасні вчені застосовують його у двох значеннях: як суто військовий термін та явище ширшого значення для опису деяких аспектів імперської системи оборони, яка включає в себе дипломатичні, військові, економічні, культурні та інші сторони. Зокрема, Ю. Колосовська розрізняє поняття «лімес» як «багатофункціональну систему» у взаємовідносинах римлян і варварів [13, с. 186].

Облаштування лімесу для різних місць було неоднорідним. Іноді його основною частиною був земляний вал, іноді дерев'яний частокіл або кам'яна стіна, проходи якої охоронялись спеціальними військовими постами. Лімесом був одночасно і укріплений кордон, і прикордонна система доріг, по яких без перешкод могли переміщуватися війська на небезпечну ділянку кордону. Із розширенням території імперії, внаслідок приєднання нових земель та утворення на них римських провінцій, споруджувались нові лімеси для захисту від варварських племен.

Просування римлян в області Нижнього та Середнього Подунав'я почалося ще в I ст. до н. е. Однак лише після політичної стабілізації всередині імперської держави, яка почалася з принципату Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.), Рим почав проводити активну зовнішню політику в Карпато-Дунайському басейні. Ця політика полягала у створенні Дунайського лімесу, який мав стати продовженням Рейнського кордону [23, с. 112].

Після виходу римлян на Дунай розпочинається перший етап розбудови дунайського лімесу [3, с. 160]. На цей період припадає спорудження паннонського лімесу. Внаслідок виснажливої війни (12–9 рр. до н. е.) римляни захопили Паннонію. Її територія спочатку входила до провінції Іллірик, а згодом, внаслідок повстання паннонських племен (6–9 рр. н. е.), була відокремлена в окрему провінцію [10, с. 143]. Свідчення Плінія і Птолемея, неодноразові замітки Страбона, Аппіана і Діона Кассія, що країна паннонців досягає Істра (Дунаю). Східний кордон також проходив вздовж Дунаю, слідуючи його згину від того місця, де річка різко повертає на південь. Його крайнім північним пунктом був Аквінк на Дунаї, південним – місце впадання Сави в Дунай [12, с. 17].

З моменту захоплення Паннонії Дунай почав виконувати функції кордону Римської імперії. Ще за правління Тиберія (14–37 рр.) вздовж його течії розпочалось спорудження паннонського лімесу, який вдосконалювався і укріплювався аж до моменту завершення панування римлян у провінції [12, с. 18].

На дунайському кордоні у римлян виникла необхідність зміцнення фортечних брам, тому що даки і гети, на відміну від британських кельтів і германців, уміли штурмувати укріплення. Саме тому тут вперше були побудовані вежі, які розташовувались ліворуч і праворуч від воріт і виступали вперед зі стіни фортеці. Ворота були подвійними, а на бічних стінах, що прилягали до воріт, знаходились балкони для обстрілу ворога металюною зброєю. Велика увага приділялась розбудові доріг.

Основною силою, яка захищала Дунайський кордон, були легіони. Крім них, римляни використовували допоміжні загони з варварських племен. Прикордонним племенам дозволялося перетинати лімес, але тільки під наглядом, без зброї і після оплати певного податку [12, с. 14].

Другий етап розбудови Дунайського лімесу припадає на 80–170 рр. н. е. [3, с. 163]. Характерною рисою цього етапу було відокремлення елементів лімесу від військових гарнізонів провінцій. На кордоні були сформовані кам'яні, фортифікаційні споруди. Легіони відійшли від кордонів, залишивши території прикордонних ділянок. Вони давали відсіч ворогу вже на території провінції. Такі зміни можна пояснити кризою оборони: сили племен-союзників вже не могли стримувати напади даків, що об'єднались у сильну державу на чолі з Децебалом. На цей етап припадає надання визначеного військово-юридичного статусу Паннонському лімесу [20], а також, на думку О. Бандровського, розбудова сухопутного дакійського лімесу [4, с. 28].

В II ст. дунайський кордон став найважливішим із всіх кордонів імперії в стратегічному відношенні, тому що він був найбільш довгим (якщо не враховувати південного кордону африканських провінцій) та найбільш небезпечним із всіх імперських кордонів, оскільки безпосередньо прикривав собою області, що мали досить суттєве значення для імперії в економічному та стратегічному (як багате джерело для поповнення армії) відношеннях. Необхідність ретельної оборони дунайського кордону, постійної охорони його від напору варварів ще більше посилювалась під час війни: в районі верхньої і середньої течії Дунаю кордон настільки близько проходив до Італії, що його прорив міг викликати всезагальну паніку, розпад північного фронту, наразити на небезпеку Італію і Рим. Прорив Дунайського кордону загрожував імперії в її найбільш чутливих місцях, що змушувало римську владу звертати особливу увагу на його оборону [17, с. 163].

У 106 р. римляни підкорили Дацію, після чого приступили до військово-адміністративної та юридичної організації провінції. Висновок про необхідність її створення став послідовним результатом римсько-дакійських відносин, котрі довели, що Дунай, як кордон з провінціями Мезії та Паннонії, не може дати достатнього захисту [1, с. 129].

Одним із найважливіших і першочергових завдань, що постають перед Траяном (98–117 рр.) після утворення провінції Dakія, стає спорудження лінії захисту, спрямованої проти племен Верхнього Потисся та Середнього Подністров'я. Дослідники вважають, що імператор знав топографію території, що примикала до

Північних Карпат. Це дозволило йому обрати найбільш оптимальне місце для створення лімесу. На основі археологічних досліджень можна стверджувати, що на півночі лімес проходив від гір Міції по гірській системі Апусель, починаючи від гори Геїна. На північному заході захисна лінія мала кордон із регіоном Баяде – Кріш – Брад, згодом на 3–4 км відхилялася на захід від табору в Болозі, і далі проходила за системою гір Месеш[14, с. 277]. На перший погляд здається, що краще й легше прокласти лімес по лівому берегу Тиси – природному водному рубежу. Адже крім менших витрат на будівництво, Рим отримував Солотвинські соляні видобутки. Однак із стратегічної точки зору утворена лінія захисту, незважаючи на важкість її зведення, була найбільш щільною. На сході Дакію від нападів сарматів прикривала система укріплень вздовж нижніх течій Мурешу та Тиси. Непрохідні гори і обмежена кількість проходів, які легше можна було перекрити, чим долину р. Тиси, скоріш за все, стали основою рішення імператора Траяна про місце зведення кордону (див. рис. 1).

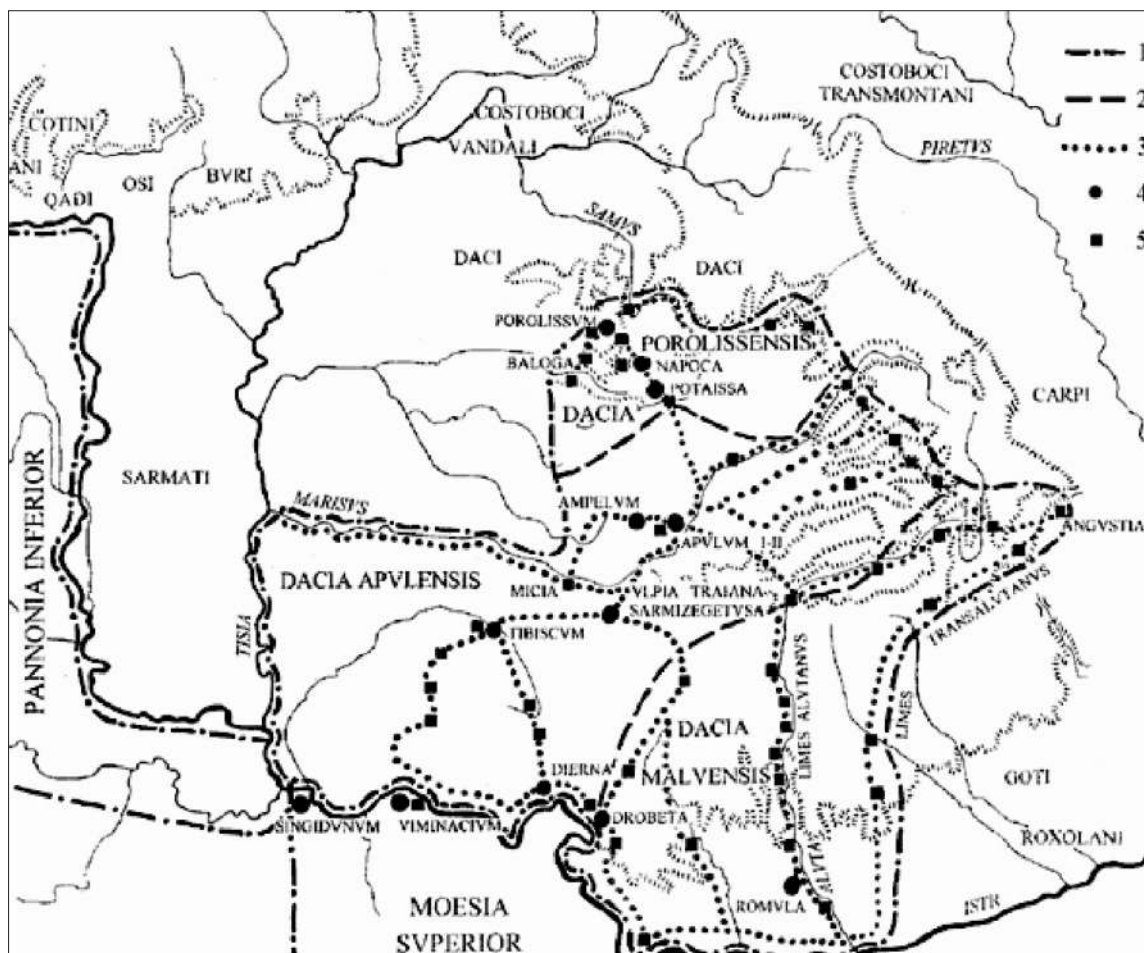

Рис. 1. Карта римської Дакії (за Щербес К. Система адміністративного управління та організація військового захисту римської Дакії):

1 – лімес; 2 – кордони військових округів; 3 – дороги; 4 – муніципія, колонія; 5 – каструм

Дакійський лімес відрізнявся від паннонського відсутністю водяних артерії. Основою для його розбудови та розвитку оборони Дакії були дороги, збудовані в ході військових кампаній римлян проти Децебала. Дорога була першим і найбільш важливим елементом лімесу. Всі дороги Дакії відповідали маршрутам римських легіонів ще в період дакійських війн Траяна. Вони були укріплені природними (ріками, горами) або штучними (ровами, валами) засобами. Основою дороги була субструкція із землі та щебеню, інколи товщиною від 80 до 90 см. Ширина дороги коливалась від 0,7 до 4 м [19, с. 169].

Комплекс дакійського лімесу складався з спеціальних фортець – кастел (castellum), що зводились для охорони доріг, та укріплених таборів (castra), де були зосереджені основні військові сили, призначені для охорони відповідної ділянки кордону[6, с. 150]. Кастели будувались за планом тимчасових таборів. Їх кам'яні стіни мали форму прямокутника, з вежами по кутах. Дві перпендикулярно прямуючі дороги розділяли кастели на чотири частини і закінчувалися чотирма воротами. В центрі височів преторій, а навколо нього було багато інших спеціальних побудов. Легіонній стоянці належала обширна територія (territorium legionis) [16, с. 132].

Вздовж лімесу проходила патрульна стежка, на якій розташовувались вежі для спостереження, а також табори допоміжних з'єднань. Гарнізони сторожових веж знаходились приблизно через кожні 1,5 км. Ці вежі, зазвичай становили собою кам'яні споруди, часто оточені дерев'яним плотом. В місці, де проходили головні міжпровінційні шляхи, на кордоні стояло кінне з'єднання (ала). Ці з'єднання забезпечували зв'язок кордону з легіонами. Новою формою в цій будові було розміщення за лімесом аванпостів. Засобом сигнального забезпечення використовувались димові сигнали з «вогняних веж» (із вікна верхнього поверху вежі, у випадку небезпеки, подавався сигнал палаючим смолоскипом). Таким чином, легіон і допоміжні з'єднання контролювали кожний важливий стратегічний район [23, с. 147]. Створення елементів лімесу, в основному, було завданням римської армії, і тому від концентрації легіонів в прикордонних районах залежав розвиток лімесу [3, с. 160].

Дакійську систему укріплень, на думку І. Круглікової, не можна назвати лімесом у повному сенсі слова, тому що неперервного ланцюга укріплень типу британського чи германського лімесів в Дакії не вдалось прослідкувати. Однак дослідниця стверджує, що все ж таки румунські вчені XIX і поч. XX ст., які дослідили залишки прикордонних споруджень Дакії, встановили певну систему в їх розташуванні і описали різні типи укріплень [16, с. 132]. Тому ми маємо підстави називати римську оборонну систему в Дакії лімесом, враховуючи при цьому значні відмінності від римського лімесу в Британії, Германії, Паннонії чи Реції, де була чітка система в розташуванні укріплень, таборів, веж і валів.

Система укріплень вздовж кордонів Дакії – дакійський лімес – стала частиною старого дунайського лімесу, і побудова її призвела до зміни останнього. Будівництво дакійського лімесу почалося при Траяні і закінчилась при Андріані, але незмінним лімес не залишався. Розширення кордонів, спорудження місцями подвійної лінії укріплень, побудова додаткових фортець і перебудова старих відбувались і при Антонію Пію, Марку Аврелію, Септимію Северу та інших імператорах.

С. Лозинська виділяє декілька етапів побудови дакійського лімесу [19, с. 172], які пов'язані з стратегічними інтересами римської адміністрації в цьому районі та становищем варварських племен. В якості першого етапу дослідниця виділяє період 106–170 рр. Першочергово було розгорнуто будівництво західного району лімесу, що можна пояснити нападами сарматських племен.

Продовженням дакійського лімесу на сході, на думку І. Круглікової, були так звані «Траянові вали», споруджені римлянами в Молдавії та Бессарабії. Перший з них, з'єднуючи річки Прут та Серет, захищав римський опорний пункт на лівому березі Дунаю – Гертину, центр транзитного шляху із Дакії через гірський прохід Ойтуз до Чорного моря. Другий земляний вал в Бессарабії з'єднував р. Прут з Дністром, і, можливо, продовжувався до р. Буг. Він мав бути північним кордоном римських областей, що відносився до Нижньої Мезії і мав охороняти ці області від нападів сарматів [16, с. 133]. Однак деякі дослідники шукають пояснення «Траянових валів» у запозиченнях племінними союзами римських будівельних традицій [7, с. 77]. В. Войнаровський бачить аналогії дерев'яним конструкціям з великого «Траянового валу» біля с. Макарівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл. та, можливо, й аналогічних «Траянових валів» біля сіл Вороновиця, Дарабани, Гордівців в такій же серцевині гетських городищ третьої чверті I тис. до н.е. з Нижнього Подністер'я, Попруття й Подунав'я. Дослідник припускає, що вали були споруджені гето-дакійським населенням часів Бурбесті чи Децебала для захисту віддаленого північно-східного регіону свого «царства» від агресії Риму [8, с. 179]. Тобто «Траянові вали», що до тепер пронизують Пруто-Дністерське межиріччя Буковини і Молдови, залишаються загадкою історії.

В часи правління імператора Адріана (117–138 рр.) виникла небезпека втрати прикордонних провінцій. У 117 р. в результаті ведення війн на сході Рим знизив суму «субсидій» варварським племенам і передислокував основну частину дунайського війська на схід. Скориставшись відсутністю військ, роксолани вдерлися в Дакію, а колишні союзники римлян – язиги напали на територію Паннонії. Римській імперії вдалося ліквідувати загрозу та утримати провінції. Однак вона втратила землі на південний схід від Карпат. З метою створення умов для більш зручної оборони кордонів імперії Дакію було розділено на дві частини (*Dacia Superior et Inferior*). Суть такого поділу Дакії, на думку В. Котигорошка, полягав у переданні оперативної одиниці – *limes Alutanus* в систему західного захисту Дакії, який зливався з *limes Porolissensis* [15, с. 85]. Тобто, кордон був перенесений на *limes Alutanus*.

За Антоніна Пія (139–161 рр.) були споруджені укріплення на північ від перевалів у південних Карпатах, а Капут Стенарум був з'єднаний з Апулом та Ангустією. Дакія була поділена на три провінції: *Dacia Porolissensis*, *Dacia Apulensis*, *Dacia Malvensis* [22, с. 112].

Великим ударом по лімесу були Маркоманські війни (166–180 рр. н. е.), у ході яких варварські племена перейшли кордон і пограбували провінції імперії. Марку Аврелію (161–180 рр.) вдалося успішно провести операції проти квадів, маркоманів та язигів [12, с. 221]. Імператор планував перенесення римського кордону на карпатські перевали. Однак його смерть в 180 р. обірвала ці плани. Наступник Аврелія Коммод (176–192 рр.) припинив активні бойові дії і відновив кордон по Дунаю [22, с. 112].

Маркоманські війни засвідчили недосконалу систему оборони римських лімесів. Римляни не уявляли кордон як неперервну лінію, вздовж якої розташовувалися війська. Натомість, кордоном була територія, де знаходилися під наглядом шляхи та річкові дороги. Спостереження велося за стратегічними напрямками, постачанням і транспортом. К. Сюсько називає такий тип оборони *praetentura* (лінія пунктів спостереження вздовж дороги або річкового шляху). Сторожові вежі і укріплені табори були розташовані по усій території. Це було викликано, в першу чергу, характером нападів ворогів, які здійснювали набіги невеликими групами. Тому «лінійна» система укріплень на кордонах, на думку К. Сюська, призводила до розсіяності армії і відсутності у неї мобільності [21, с. 181]. Проте С. Лозинська підкреслює, що розвиток лімесних комунікацій сприяв не тільки мобільному перекиданню війська вздовж кордону однієї провінції, але й дозволив використовувати на кордоні сили відразу двох або навіть декількох провінцій [20, с. 18].

Реорганізація провінцій, яка була проведена в період Маркоманських війн, стала рубежем першого періоду побудови дакійського лімесу. Прикордонна оборона на наступному етапі його розвитку (170–203 рр.) носить риси глибокої оборони. Це пов'язано із зміною ситуації на кордоні Дакії, появою нових ворогів (костобоків, вандалів, «вільних даків», карпів), які здійснюють набіги на римські провінції. З метою укріпити північний кордон Верхня Дакія була поділена на дві частини (*Dacia Superior et Dacia Porolissensis*). Лімес тут мав свої особливості. Основним типом оборони стала «глибокоешелонована оборона». Другу лінію склали фортеці (*castellum*), які разом з таборами допоміжних військ (*castra*) складали єдину смугу північного валу. В тих місцях, де не було укріплень (на північному заході), проходив земляний вал. Його ширина сягала 7–8 м, довжина 65–70 км. Із зовнішньої сторони він мав рів. Третю лінію оборони складали табори легіонів. В різний час тут були зафіксовані сліди перебування легіонів V *Macedonica* та VII *Claudia*, які забезпечували безпеку провінції на випадок прориву великих племінних угруповань [19, с. 169].

У 197 р. частина дакійських підрозділів була відкликана для участі у Парфянській війні. Скориставшись їх відсутністю, на східну ділянку лімесу прориваються роксолани. Це примусило римлян замислитись щодо ефективності лімесних споруд. У східному районі в часи Септимія Севера (193–211 рр.) була зроблена спроба побудови другої лінії оборони. На відстані в 20 км перед *Limes Alutanus* споруджується новий, повністю «штучний» лімес (*Limes Transalutanus*). Його довжина від Дунаю до Ришнова (*Cumidava*) складала 235 км. В основі цього лімесу була покладена дорога від Дунаю до Ангустії. Дорога була укріплена валом з обпаленої та ущільненої землі. Висота валу становила 3 м, ширина – 10–12 м [19, с. 169]. Проте, нові споруди не стали для варварських племен перешкодою.

Третій етап розвитку дакійського лімесу (203–274 рр.) характеризується численними спробами римлян відновити ефективність лімесу. Найбільш складною ділянкою захисту був північно-східний кордон Дакії. Відсутність суцільного ланцюга укріплень робило цю частину кордону небезпечною, незважаючи на те, що табори Цістешті, Чіуза, Домнешті, Сіеу, Брінковешті закривали гірські ущелини і перевали Східних Карпат. Створення за лімесом на лівому березі Дунаю безпечної зони вказувало на те, що захист кордону покладався тільки на лімес і його укріплення [12, с. 235].

Вже в 235 р. імператор Максимін (235–238 рр.) провів серйозні битви з сарматами і вільними даками [9, с. 85]. У 238 р. карпи прорвали слабку ділянку північного району на сході – *Limes Transalutanus* і спустошили Верхню Дакію. Рух до дунайського кордону готів і племен Північного Причорномор'я, що розпочався з часу Філіппа Араба (247–249 рр.), перетворив дунайські провінції в арену упорної боротьби варварських племен і імперії. Авреліан (270–276 рр.) був змушений перейти до оборони на лінії Дунаю і евакуювати у 271 р. військові підрозділи з Дакії. Евакуація Дакії припиняє насичену історію існування дакійського лімесу. На думку С. Лозинської, основна причина його занепаду була пов'язана з загальною економічною та політичною кризою Римської імперії, яка в багатьох рисах викликала активність варварського світу [19, с. 174].

В свою чергу, на 290 р. припадає завершення третього етапу розвитку Дунайського лімесу [3, с. 167]. Під час цього періоду стабільно розвивається тільки паннонський лімес. Він був доповнений новими укріпленнями і реконструйований [22, с. 122].

Отже, в I–III ст. паннонський та дакійський лімеси ефективно виконували своє головне завдання – захищали Римську імперію. Вони здійснювали контроль за прикордонними племенами і підтримували експансію в райони Карпатського регіону. Спорудження та функціонування лімесу залежало від римської зовнішньої політики та її стратегічних інтересів.

Контакти римлян з племенами за межами кордонів відбувалися ще під час спорудження укріплень лімесу. Зокрема, племена забезпечували гарнізони перших ліній оборони продовольством. В епіграфічних матеріалах часто зустрічаються повідомлення про поїздки римських солдат за дакійський лімес, причому не тільки солдат допоміжних з'єднань, які стояли на самому кордоні, але і солдат легіонів. Наприклад, римський солдат легіону XIII *Gemina Gordiana* їздив за північний вал для проведення цензу, тобто перепису населення [19, с. 175]. Також представники римських допоміжних з'єднань здобували військову інформацію, відвідуючи збори племен. Часто представники військових підрозділів подорожували за лімес для закупівлі

коней та хліба. Це підтверджують джерела, зокрема щоденні рапорти командирів допоміжних підрозділів – преданіуми [5, с. 45].

Важливе значення у контактах Римської імперії з варварськими племенами відігравав намісник прикордонних провінцій. Для поповнення легіонів намісник міг надавати римське громадянство не тільки провінціалам, а й військовим із складу допоміжних з'єднань. Внаслідок цього провінціали, які походили як з місцевих, так і прикордонних племен, мали можливість поповнити склад римських громадян. У часи Александра Севера навіть сформувалася категорія ветеранів-прикордонників (*limitanei*), які отримували землю на лімесі і захищали її [23, с. 149]. В біографії імператора Антоніна Пія є повідомлення, що саме намісники провінцій налагоджували стосунки з племенами прикордонної смуги [2, с. 78].

Закладаючи основи мобільної оборони, римляни передбачали і протекціоністські заходи, які забезпечували торгівлю. Військові контингенти, крім військових функцій (нагляд за додержанням умов мирного договору, захист лімесу і набір у війська), контролювали торговельні потоки, які йшли в напрямку Дністра та карпатських перевалів, охороняли склади товарів, служили митницею і забезпечували переправу через Дунай [4, с. 34]. Для закупівлі коней та хліба представники військових підрозділів здійснювали подорожі, далеко за межі дакійського кордону. Про це свідчать джерела, зокрема приданіуми (щоденні рапорти командирів допоміжних підрозділів) [5].

Торгові операції відбувались на кордоні, на березі Дунаю (*in ripa commerciorum*). Тобто, основний товарообмін відбувався на лімесі у спеціально відведених місцях і в табірних містечках – канабах під наглядом легіонів. У розвитку торгівлі з Римською імперією були зацікавлені всі прошарки варварського населення. Цей фактор робив лімес зоною для здійснення торговельних контактів з племінною периферією, а також з часом все більше виявляв руйнуючий вплив на лімес як кордон імперії. Роль лімесу як військового бар'єру поступово зменшилася. Лімес перестав бути для варварів кордоном як у військово-політичному, так і в моральному значенні [11, с. 157].

Таким чином, із утворенням провінцій Паннонія та Дакія захист кордонів імперії та розвиток її військової і дипломатичної політики у Карпатському регіоні протягом I–III ст. н. е. почали забезпечувати паннонський та дакійський лімеси. Із їх спорудженням населення Закарпаття та Північної Буковини наблизилось до античної цивілізації. Саме на лімесі сходились один із одним два світи, два типи цивілізацій – римська і варварська, які були розділені щільною лінією укріплень і водних перешкод. Римський лімес відігравав багатофункціональну роль. Він був політичним, військовим і торговельним виразником взаємодії Риму з варварськими племенами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандровський О. Г. «Дакійська політика» Римської імперії від Доміціана до Траяна // *Carpatica-Karpatika*. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 125–151.
2. Бандровський О. Г. «Дунайсько-карпатська» політика Римської імперії в добу правління династії Антонінів // *Карпатика*. – Ужгород, 2011. – Вип. 40. – С. 74–90.
3. Бандровський О. Г. «Лімесна» політика Римської імперії на північно-східних кордонах в I–III ст. н. е. // *Carpatica – Karpatika*. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 159–167.
4. Бандровський О. Г. Римська імперія і племена Карпатського регіону // *Вісник Львівського університету*. Серія історична. З історії стародавності та середньовіччя. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 26–36.
5. Бандровський О. Г. Свідчення про перебування римських допоміжних з'єднань у Подністров'ї // *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. – Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 43–45.
6. Бондарь Р. Д. Некоторые проблемы истории Нижнедунайского лимеса // *ВДИ*. – 1973. – № 3. – С. 144–159.
7. Вінокур І. С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя. – Київ, 1985. – 128 с.
8. Войнаровський В. М. Сучасний стан та проблемність археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // *МДАПВ*. – 2005. – Вип. 9. – С. 174–193.
9. Дмитриев А. Д. Падение Дакии // *ВДИ*. – 1949. – № 1. – С. 76–85.
10. Зомбор І. Т. Завоювання Паннонії Римом // *Carpatica-Karpatika*. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 140–144.
11. Колосовская Ю. К. Некоторые вопросы взаимоотношений Римской империи с варварским миром // *ВДИ*. – 1996. – № 3. – С. 146–166.
12. Колосовская Ю. К. Паннония в I – III веках. – М., 1973. – 254 с.
13. Колосовская Ю. К. Проблема «Рим – варвари» в советской историографии англчности последних десятилетий // *ВДИ*. – 1980. – № 3. – С. 180–192.
14. Котигорошко В. Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н. е. – Ужгород: Карпати, 2008. – 432 с.

15. Котигорошко В. Г. Романізація Дакії та її вплив на північну периферію Карпатського ареалу // *Carpathica-Carpatika. Давнина і сучасність*. – Ужгород, 2005. – Вип. 33. – С. 84–109.
16. Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. – М., 1955. – 167 с.
17. Кудрявцев О. В. Дунайские легионы и их значение в истории Римской империи // *Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по проблемам древней истории*. – М., 1957. – С. 165–176.
18. Лисовый И. А., Ревяко К. А. Античный мир в терминах, именах и названиях: Словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.antmir.ru/html/l/limes.html>.
19. Лозинська С. О. Етапи розбудови Дакійського лімесу // *Carpathica-Carpatika*. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 168–175.
20. Лозинська С. О. Прикордонна політика Римської імперії у Центрально-Східній Європі (I–III ст. н. е.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія». – Львів, 2010. – 25 с.
21. Сюсько К. М. Маркоманські війни на Середньому Подунав'ї // *Carpathica-Carpatika*. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 164–189.
22. Щербей К. І. Провінційна політика Римської імперії у Середньому та Нижньому Подунав'ї в кінці I ст. до н. е. – III ст. н. е. // *Carpathica-Carpatika*. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 111–124.
23. Щербей К. І. Система адміністративного управління та організація військового захисту римської Дакії // *Carpathica-Carpatika*. – Ужгород, 2008. – Вип. 37. – С. 137–151.

Список скорочень:

ВДИ – Вестник древней истории. Москва.

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів.

Олександр Старік

кандидат історичних наук,
завідуючий відділом археології
Дніпропетровського національного
історичного музею ім. Д. І. Яворницького

Максим Прошніченко

науковий співробітник
відділу археології
Дніпропетровського національного
історичного музею ім. Д. І. Яворницького

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА У с. ТОКІВСЬКЕ АПОСТОЛІВСЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття має на меті популяризацію результатів археологічної розвідки експедиції ДНІМ, у ході якої було виявлено нові пам'ятки (кам'яна закладка доби бронзи, житлова споруда XVIII-XIX ст. н.е., некрополь XIX ст. н.е.).

Ключові слова: кам'яна закладка, богуславсько-білозерська культура, пам'ятки, козацька доба, поселення.

З 06 жовтня по 03 листопада 2012 р. археологічна експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (керівник – О. В. Старік, відкритий лист № 418/00776 від 13 вересня 2012 р.) проводила археологічну розвідку на території с. Токівське Апостолівського району Дніпропетровської області. Поїздка була викликана необхідністю перевірки свідчень представника сучасного місцевого козацтва Сергійчука Ю. про існування на околиці села залишків зимівника XVII-XVIII ст., які активно знищуються незаконними діями шукачів старовини.

Район, де проводилось дослідження, відомий завдяки пам'яткам ландшафтного заказника «Кам'янський прибережно-річковий комплекс». Річка Кам'янка (права притока р. Базавлук, яка в свою чергу – права найбільша притока р. Дніпро) «прорізає» південний схил Українського кристалічного масиву, утворюючи у рожево-червоних гранітах докембрію глибокий мальовничий каньйон та водоспад. Абсолютний вік гранітів поблизу с. Токівське, встановлений за ізотопними даними, складає близько 2,7 млрд. років. Їх мінеральний склад: сірий плагіоклаз, червоний і рожевий мікроклін, білий і безбарвний напівпрозорий кварц. У незна-

чній кількості зустрічаються кальцит, хлорит, епідот, серицит, апатит, циркон, сфен, магнетит, ортит, іноді флюорит, пірит та молібденіт.

На першій надзаплавній терасі мису правого берега р. Кам'янка (на півночі с. Токівське) безпосередньо проводились археологічні роботи. Згідно інформації жителів села, шукачі старовини за допомогою металодетекторів знаходили тут монети 17-18 ст. та інші залізні пізньосередньовічні предмети. Це дало змогу місцевому сучасному козацтву припустити існування на цьому місці зимівника і, навіть, встановити гранітний обеліск з трилистим хрестом. Поблизу пам'ятника ще з радянських часів збереглися сформовані з ґрунту залишки піонерської зірки.

Дослідження пам'ятки проводилось без застосування механізмів. Для перевірки даних було закладено Траншею 1. (N 47°40'05,55" E 33°57'57,10"). Вона була розбита за 8 м на південь від центру насипної піонерської зірки і складалась з 5 пікетів по 2 м довжиною і 1 м завширшки. Пізніше, маючи на меті прослідкувати характерні конструктивні особливості пам'ятки, із заходу та сходу до траншеї прирізали ще по одній лінії пікетів (відповідно П +1 – +5 і П -1 – -5).

Загальна стратиграфія траншеї наступна: від СП до -10(-15) см – дерен; від -10(-15) см до -55(-75) см – гумусований супісок; від -55(-75) см до -60(-80) см – передматериковий суглинок; материкова глина; з глибини -90(-110) см починається білий злежаний пісок. Вже у першому шарі пікетів 1-3 було зафіксовано поодинокі невеликі фрагменти вінець, стінок та денця гончарного посуду XVIII-XIX ст. н.е. У першому пікеті знайдено побутові залізні предмети того ж самого періоду, а саме – фрагмент полоси ножа з ледь вигнутою спинкою, частину дугоподібної закаблуки та довгий кований цвях. Серед інших слідів діяльності людини у першому шарі відмітимо фрагменти кісток тварин та один фрагмент ліпної кераміки доби бронзи. Поміж індивідуальних знахідок виділяється перстень XVIII-XX ст. н.е. з білого металу, по боках щитка якого нанесено рослинний орнамент: стебла з листям та кулькоподібними пуп'янками. На щитку псевдозерню окреслений овал.

Починаючи з другого і протягом третього шару фіксується скупчення фрагментів кераміки у пікетах 1 та -1. В основному, це уламки ліпного посуду (1 од.-вінець, 16 од. – стінок) з домішками у глині крупнозернистого піску. Але особливу увагу привертають фрагменти вінець та стінок ліпного товстостінного горщика часів богуславсько-білозерської культури (XII-X ст. до н. е.). За типологією знаного дослідника цього періоду к.і.н. В. А. Ромашко, відновлена посудина належить до горщиків типу 1-Г3 [9, с. 88]. Глина має домішки мілкозернистого піску та шамоту. Поверхня горщика коричнево-червоного кольору. Реконструйований профіль трьохчленний. Шийка низька, вінця невисокі, відігнуті назовні, з округлим зрізом. Плавний перехід шийки у тулуб позначений валиком з косими різнобічними насічками.

На зворотному боці двох фрагментів стінок прорізані щільні риски вздовж зламу. Вони явно використовувались вдруге з якоюсь утилітарною метою. Цікаво, що поверхня старих зламів фрагментів по периметру не спрацьована, – вони легко приєднуються один до одного. Припускаємо, що ці уламки могли застосовувати певний час як знаряддя праці, можливо для обробітки шкір.

У другому та третьому шарі пікетів 5 і -5 знайдені фрагменти стінок та вінець ліпного горщика, який датується XVII-XVI ст. до н. е. (культурне коло Бабине). Реконструйована форма горщика біконічна, профіль трьохчленний. Спостерігається ребро на тулубі. Вінця ледь відігнуті назовні. Орнамент доволі характерний: на плечиках вершинами до гори рельєфні трикутники, заштриховані косими лініями; зріз вінець, шийка та плечико позначені валиком з насічками (Мал. 1). Згідно класифікації відомого фахівця Е. С. Шарафутдинової, вказаний екземпляр відносяться до 1-го типу посуду [10, с. 31-32]. У п'ятому пікеті збільшується кількість фрагментів кісток тварин.

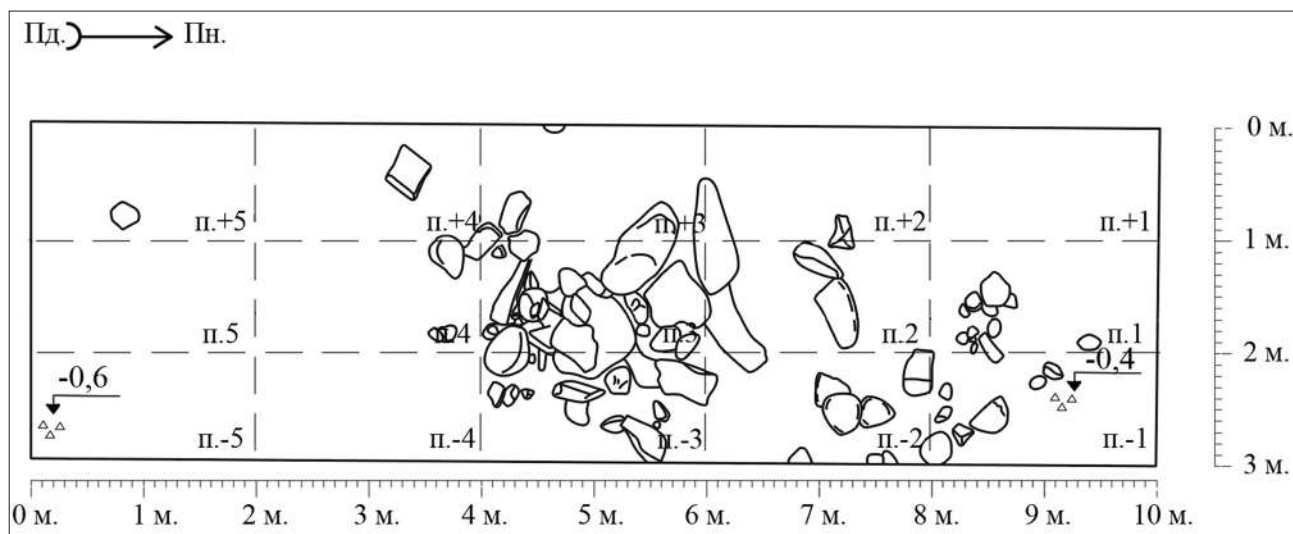
З площі траншеї 1 походять такі крем'яні знаряддя праці, такі як: скребачка на відщепі підпрямокутної форми, з ретушшю на робочому кінці та бічних краях; пластина з регулярною, протилежною ретушшю; скобель на крем'яному відщепі. Для їх вироблення використовувався коричневий напівпрозорий кремій. Відбійник та терочник з кварцу теж поповнили колекцію знахідок.

Починаючи з кінця пікетів ряду +2,2,-2 (глибина -20 см), поодинокі камені, які траплялись по площі траншеї, переходять у майданчик зі щільно підігнаних одне до одного брил (їх середні розміри – 50x30x10 см) (Мал. 2, 3). Вони

Мал. 1. Верхня частина горщика. XVII-XVI ст. до н.е.

створені з граніту, що легко відшаровується, і який місцеві мешканці називають «верхняком». Каміні лежать в один, іноді у два ряди. Максимальні розміри каменя: 102x54x30 см.

Мал. 2. План дослідженої частини кам'яної закладки

На другому шарі першого та другого ряду пікетів фіксуються плями з невеликого, фрагментованого, іноді розбитого майже у труху каміння білого кольору (жорства). Скоріше за все, вони утворилися внаслідок викиду з ями, яка добре прослідковується на профілі західної стінки траншеї. Яма підпрямокутна у розрізі, розмірами 2x1,1 м у плані (досліджена частина), глибиною -153 см. Її заповнення складалось з сильно гумусованого супіску, мішаного з білою кам'яною крихтою, глиною та піском. Залишків матеріальної культури, крім 2-х мушель *Unio*, не виявлено. Для отримання повної картини, стосовно форми та призначення ями, яка продовжується за межами траншеї, необхідно продовжити її вивчення.

Мал. 3. Частина кам'яної закладки

Після зачистки, фотографічної та графічної фіксації дослідженої частини кам'яної закладки, каміння було зняте, а ґрунт під ним прокопано на 2 штика. Але вже на першому виявили глину, під якою знаходився злежаний і дуже щільний пісок білого кольору.

Для виявлення меж пам'ятки було закладено 6 шурфів (1x1 м) по периметру мису між двома ярами. На відстані 15 м від траншеї на схід закладено шурф №1 (N 47°40'05,56"; E 33°57'59,15"). Його стратиграфія: дерен (-5 см), гумусований супісок з кам'яною крихтою (-5 – -20 см); передматериковий суглинок (-20 – -25см); материкова глина (- 30 см). Шурф виявився малоінформативним. Лише у шарі дерену знайдено невеликий фрагмент стінки гончарної посудини XVII–XIX ст.

На південь від шурфа №1 закладено шурф №2, а західніше від нього напроти пам'ятника козакам – шурф №3, які не виявили залишків життєдіяльності людини.

На захід від шурфа №3 закладено шурф №4 (N 47°40'04,15"; E 33°57'55,50"). Його стратиграфія: дерен (- 10см), гумусований супісок (-10 – -60 см); передматериковий суглинок (-60 – -70 см); материкова глина (- 70 см). У шарі дерену зафіксована єдина знахідка – намистина з синього скла, діаметром 0,2 см, яка широко датується XVIII-XIX ст. н. е.

На північ від шурфа № 4 закладено шурф № 5, у якому повністю відсутній культурний шар.

На північний захід від траншеї розбито шурф № 6 (сигнал супутника для запису координат отримати не вдалося). Його стратиграфія: дерен (- 10 см), гумусований супісок (-10 – -50см); передматериковий суглинок (-50 – -60см); материкова глина (- 60 см). Шостий шурф був найближчим до кам'яної закладки, що дозволило виявити у ньому світло-сірий крем'яний осколок із залишками кірки жовна та фрагмент вінець товстостінної ліпної посудини доби бронзи.

На відстані 0,9 км на схід від хутору Мар'ївка (околиці с. Токівське) вздовж правого берега р. Кам'янка Ю. І. Сергійчук вказав на місце, де копачі знаходили залізні предмети козацької доби. З метою перевірки інформації була закладена Траншея 2 (N 47°39'26,3"; E 34°00'24,0") з двох пікетів розмірами 2x1 м кожен. Її стратиграфія: дерен (-10 см), гумусований супісок (-10 – -35 см); передматериковий суглинок (-35 – -40 см); материкова глина. У першому та другому шарі траншеї знайдено фрагменти гончарного та скляного посуду, кахлів, залізні та кам'яні побутові предмети XVIII – I-ї пол. XIX ст. н.е. Зустрічаються також окремі фрагменти ліпного посуду доби бронзи. До цього ж періоду належать крем'яний світло-сірий, непрозорий відщеп із залишками кірки жовна та гранітний округлий терочник.

Серед речового матеріалу козацької доби відмітимо фрагмент «кораблеподібного» кресала та закаблука дугоподібної форми, фрагмент стрічки для оббивки возів (?) з підпрямокутним отвором, вухналі, фрагмент точильного каменя, свинцеву кулю, заклепки. Викликають цікавість фрагменти лицевих пластин коробчастих кахлів із залишками рельєфного орнаменту з рослинними та геометричними мотивами. Явно від одного горщика (?) невеликі фрагменти, орнаментовані зубчастим штампом. Зеленою поливою вкриті знайдені фрагменти миски.

На цвинтарі с. Токівське побіжно зафіксували три гранітні хрести у формі дерева з обрубленими гілками. На одному з них не зовсім розбірливий напис:

ЗД
ПОКОЯТСЯ ПРАХЫ
РАБЫ БОЖИХ ЛЬ
И ВАР. ГАЙДУК МИР
ПРАХУ ВАШЕМУ ДО
РОГІЕ ОТЕЦ И МАТЬ

Подібна форма пам'ятників характерна для цієї місцевості (схожі хрести встановлені на цвинтарях навколишніх сіл). Існує версія, що кам'яні хрести з подібними рослинними мотивами виникли під впливом західних (польських?) традицій.

Крім того, на кладовищі залишилось три постаменти, на яких теж були встановлені, вірогідно, хрести. Виявили також два гранітних хреста грецької форми. Всі надмогильні пам'ятники датуються XIX ст. і, безперечно представляють інтерес для етнографічних та некрополістичних досліджень.

Отже, до результатів розвідки можна віднести виявлення кам'яної закладки. Такі мегалітичної споруди Дніпровського Надпоріжжя являються найбільш «загадковими» археологічними пам'ятками, що викликають більше питань, ніж відповідей. Кам'яним закладкам не було присвячено жодної узагальнюючої праці. Їх виокремили серед інших мегалітичних об'єктів у 1945-1949 рр., дякуючи роботам А.В.Добровольського, О.Ф.Лагодовської, В.М.Даниленка, О.В.Бодяньського [10]. Кам'яні закладки, як правило, «розташовані понад водою, на островах, або на другій терасі, звичайно на мисочку, що утворює балка при своєму впадінні у Дніпро, рідше на третій терасі» [5; с. 161]. На думку О. Ф. Лагодовської, «звичай ховати під кам'яними закладками можна простежити протягом всього періоду бронзи і навіть пізніше, за скіфо-сарматської доби». [5, с. 179]. Хоча найбільш раннє поховання під кам'яною закладкою на о. Сурському – доби неоліту [11, с. 27]. Ці конструкції зустрічаються як на островах (о. Сурський, о. Тавілжаний), так і на правому (с. Майорка, с. Олексіївка, с. Микільське, с. Військове, с. Вовниги тощо) та лівому (с. Привільне тощо) березі Дніпра.

А. В. Добровольський розділяє «кам'яні закладки» та «кам'яні спорудження». Останні, на думку вченого, носили господарчий характер [3, с. 191]. Основними критеріями такого розподілу виступають конструктивні особливості та наявність культурного шару: «За формою закладки можна розподілити на такі основні групи. Закладки кругло опуклої форми (в яких по периферії лежало каміння більшого розміру, а середина була заповнена камінням значно меншого розміру) та закладки плоскі, округлої форми (в яких каміння лежало в один рядок)... Інший характер мало виявлене нами спорудження: воно складалося з окремого каміння великого розміру і мало чотирикутну форму. В середині спорудження також лежало на жорстві окреме каміння, майже без всякого ладу. Ніяких культурних залишків тут не знайдено» [4, с. 181].

На сьогодні переважна більшість дослідників погоджуються з розподілом кам'яних закладок на надмогильні та культові.

Таким чином, частково досліджена нами кам'яна закладка займає, скоріше за все, невелику площу у центрі мису між двома ярами. Кордони виявленої пам'ятки можна з певним перебільшенням обмежити неінформативними шурфами по периметру території мису. Залишки культурного шару дозволять чітко виділити існування двох хронологічних горизонтів: XII–X ст. до н. е. (богуславсько-білозерська культура) та XVII–XVI ст. до н. е. (культурне коло Бабіне). Спорадичність, нечисельність та особливості знахідок XVII–XVIII ст. н. е. свідчать про тимчасовість існування тут представників козацького населення краю.

На відстані 0,9 км на схід від околиць с. Токівське виявлені залишки житлової споруди XVIII–XIX ст. н.е. Про стаціонарність об'єкту свідчать фрагменти кахлів та віконниць.

Загальна площа дослідженої під час розвідки поверхні склала 40м². Дослідження на обох пам'ятках мали бути продовжені цього польового сезону. Але отримання дозвільних документів наштовхнулося на протидію адміністрації Інституту археології НАН України, яка вважає, що музейні працівники не можуть займатися власною археологічною діяльністю. Таким чином, пам'ятки лишаються невивченими, що, безперечно, впливає на репрезентативність отриманих результатів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археология Украинской ССР: В 3-х т. Т. 1: Первобытная археология / С.С. Березанская, В.А. Круц, Д.Я. Телегин и др. Редкол.: Д.Я. телегин(отв.ред.) и др. / Гл.редкол.: И.И. Артеменко (гл.ред.) и др. АН УССР, Ин-т археологии. – Киев: Наукова думка, 1985. – 567 с.
2. Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 21-42.
3. Добровольський А. В. Кам'яні спорудження в Надпоріжжі // АП. – 1949. – Т. 2. – С. 191-201.
4. Добровольський А.В. Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова // АП. – 1949. – Т. 2. – С. 180-191.
5. Лагодовська О.Ф. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945–1946 рр.) // АП. – 1949. – Т. 2. – С. 159-180.
6. Литвиненко Р. О. Пам'ятки типу Бабине III: від культури до культурного кола // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. наук. статей. – Донецьк, 2008. – Кн. 15-16.
7. Литвиненко Р.А. К оценке культуры многоваликовой керамики левобережной украинской лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докладов научной конференции. – Харьков, 1999. – С. 9-10.
8. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології НАН України. – Київ, 2009.
9. Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). – К.: ДНУ, ИА НАНУ, 2013. – 592 с.
10. Тесленко Д. Л., Остапенко М. А. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о. Хортиця // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 3–95.
11. Тесленко Д. Л., Фаньгин Ю. Ю. Каменные закладки на Сурском острове (по материалам исследований А. В. Бодянского в 1946 г.) // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2008 р. – С. 24-33.
12. Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону. // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. Днепропетровск, 1987. – С. 27-47.

СЕКЦІЯ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Леся Дідух

завідувач сектору відділу

«Найдавнішої історії»

Національного музею історії України

КНЯЗІВСЬКІ ЗНАКИ НА МАТЕРІАЛАХ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

На сьогоднішній день, в археологічній науці відома значна кількість пам'яток із зображенням знаків, які являють собою різні варіанти двозубів та тризубів. Ці знаки, які відомі в літературі як «князівські» або «знаки Рюриковичів», нерідко зустрічаються на виробах давньоруських ремісників. Інтерес представляють знаки-клейма на будівельних пам'ятках, оскільки їх можна достеменно атрибутувати. Цікаві варіанти князівських знаків містяться на побутових виробах XII – XIII ст. З'явившись у князівському середовищі як тамгові знаки, знаки власності, вони поступово переростають у знаки політичного престижу.

Ключові слова: князівські знаки, тризуб, двозуб, Рюриковичі, знаки власності, плінфа, Волинь.

У зібранні Національного музею історії України (далі НМІУ) зберігаються три цеглини давньоруського часу із зображенням князівських знаків у вигляді тризуба: дві цеглини X ст. з Києва та цеглина XII ст. з Волині. Цікава також кістяна трубочка XII – XIII ст. із зображенням двозуба знайдена на Поділлі.

Трубочка кістяна стала одним із перших експонатів музейної колекції. Вперше вона була представлена на виставці присвяченій XI Археологічному з'їзду 1899 р., який проходив в Києві [15, с. 161, №708]. Ця виставка стала першим публічним показом предметів старовини і лягла в основу першого міського музею старожитностей і мистецтва (нині НМІУ). Виріб походить із зібрання В. Б. Антоновича і був знайдений біля с. Бакота Ушицького повіту Подільської губернії (нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.) на території Скального монастиря. В 1884 р. В. Б. Антонович спираючись на місцеві легенди почав досліджувати територію монастиря [1], а в 1891–1892 рр. за доручення Імператорської археологічної комісії провів розкопки, виявивши основні печерні споруди і зібравши значну колекцію знахідок [2]. Серед них був кістяний виріб у вигляді циліндричної трубочки.

Трубочка циліндрична, довжиною 8 см, діаметром 1,3 см, порожниста в середині і на обох кінцях має симетричні наскрізні отвори (рис. 1, 1). Виготовлена з кістки світло-жовтого кольору, полірована, поверхня має подряпини. З одного боку в центрі вирізано зображення знаку у вигляді двозуба. Зображення схематичне, слабо виражене. Фігура двозуба прямокутна з прямими зубцями, дещо заокругленими з внутрішнього боку. Ніжка двозуба пряма. Спрощений варіант двозуба продряпаний також в нижній частині виробу, біля наскрізного отвору. Датується виріб XII–XIII ст.

Значний інтерес становлять знаки на будівельних плінфах. У колекції НМІУ зберігаються дві цеглини-плінфи X ст., знайдені під час дослідження Старокиївської гори В. В. Хвойкою у 1907–1908 рр. [3, с. 57]. Під час розкопок було відкрито численні матеріали давньоруського часу, залишки палацових споруд, ремісничих майстерень, господарських приміщень та давнє язичницьке капище. Розкопки В. В. Хвойки викликали справжню сенсацію у наукових колах і започаткували вивчення київського дитинця. Чималий інтерес викликала плінфа з відбитком рельєфного знаку, який нагадує герб на монетах Володимира Святославича (рис. 2, 1) [8]. Плінфа зберіглася фрагментом (нині догіпсовано) завширшки 16,5 см, довжиною 15,5 см і товщиною 2,7 см. Виготовлено її з обпаленої глини червоного кольору. Формовка виробу добра, краї рівні, але верхня і нижня частини відбиті.

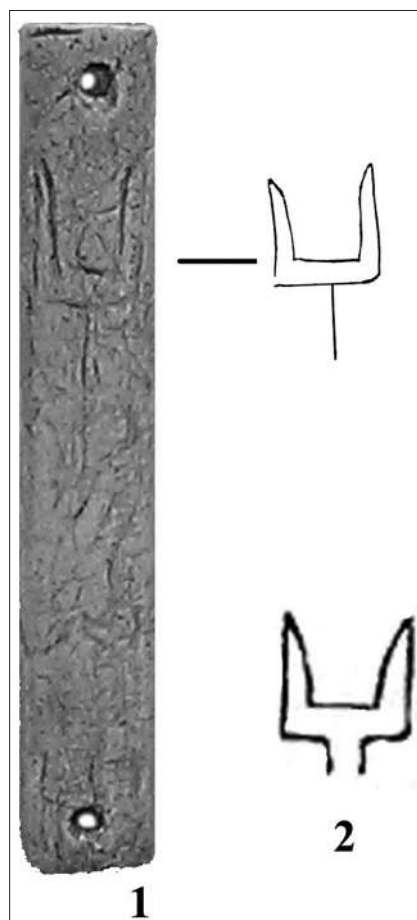

Рис. 1

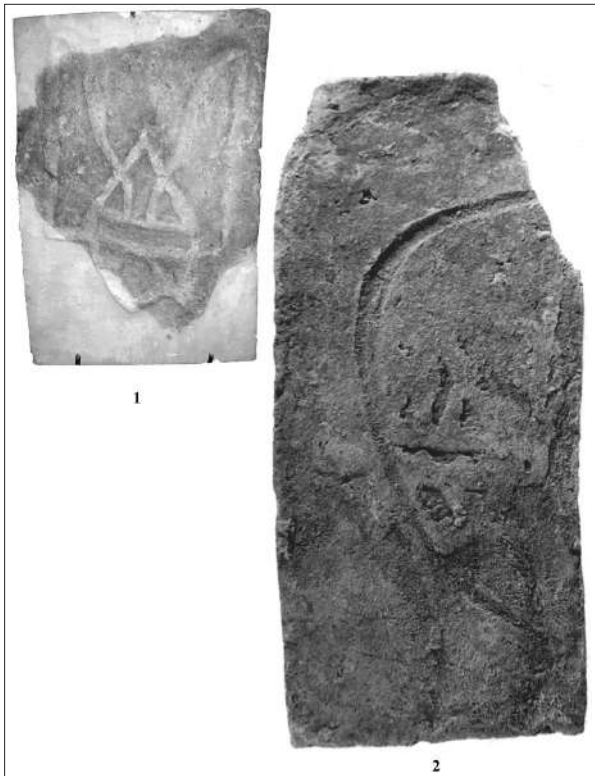

Рис. 2

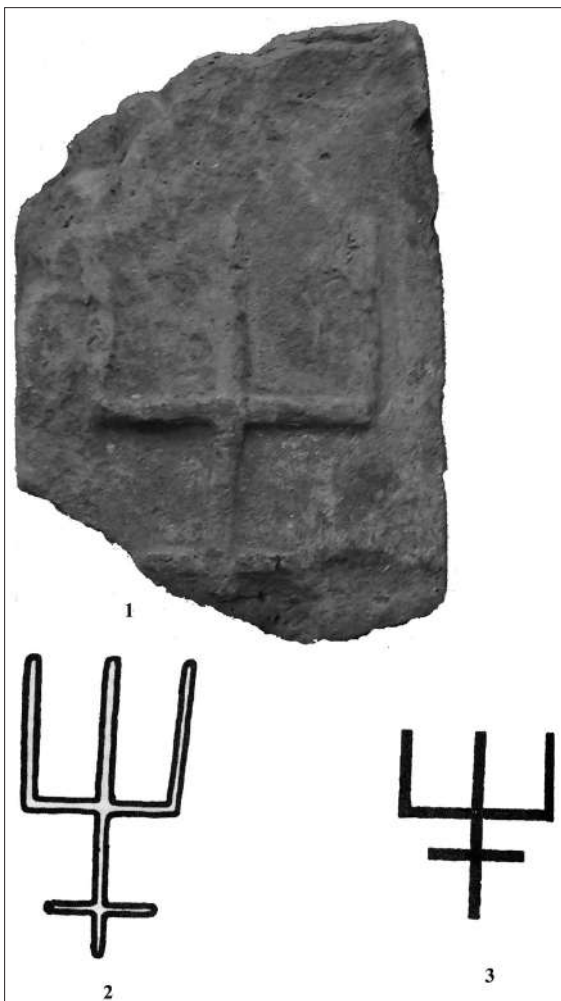

Рис. 3

Друга цеглина-плінфа із розкопок В. В. Хвойки менш відома і не публікувалася (рис. 2, 2). Розмір її 14x31x2,5 см. Виготовлена з обпаленої глини червоного кольору. Поверхня має сіруватий колір. Плінфа прямокутної форми з рівними краями, але погнута, два кути відбиті. На постілістій поверхні – штаповане зображення знаку, ідентичне зображенню на вищезгаданій плінфі, але відтиснуте іншим штапом. Зображення напівстерте і ледь помітне. Навколо клейма заглиблена боріздка овальної форми, проведена пальцем по сирій глині. Зображення князівського знаку на обох плінфах в цілому відповідає зображенню тризуба на срібляниках Володимира Святославича. Але має певні відмінності, середній зубець замінений на плінфі збільшеним і дещо видовженим середником. Плінфи із аналогічним знаком відомі із розкопок Десятинної церкви 1938–1939 рр. [14, с. 455] та 2005–2011 рр. [16, с. 126, рис. 9].

У 1993 р. до музейного зібрання надійшла цеглина із тризубом XII ст. з Володимир-Волинська (рис. 3, 1). Знайдено її під час дослідження володимир-волинського городища у 1990 р. Цеглина прямокутної форми, з одного боку відбиті краї, місцями сколота. Розмір її 21,8x15,0x6,3см. Виготовлена із добре випаленої глини червоного кольору, гончарне тісто пористе, із включенням домішок піску та кварцу. На постілістому боці міститься рель'єфний відбиток тризуба у вигляді літери «Ш» із подовженим до низу середнім зубцем, що має хрестовидне завершення. Цеглина із аналогічним зображенням тризуба (рис. 3, 2) походить з Успенського собору у Володимир-Волинську [24, с. 87, рис. 3]. Її було знайдено під час реставраційних робіт у храмі наприкінці XIX ст.

Проблема «князівських знаків» в археологічній літературі ще не вирішена остаточно. Тривалий час до князівських знаків відносили тільки герби на монетах, потім ряд схожих знаків на будівлях, пізніше – будь-які схожі символи на виробах давньоруського часу. В середині XX ст. Б. О. Рибаків залучив значний археологічний матеріал для вивчення історії князівських знаків [26]. Він зібрав докупи і систематизував, в значній частині ще не опублікований матеріал, який дозволив йому вивести питання про князівську символіку за рамки вивчення монет. У результаті досліджень Рибаків довів широке застосування князівських знаків в політичній і господарській діяльності князів. На його думку ці знаки були символами князівської власності, які по своєму значенню і по використанню багато в чому нагадують боспорські царські знаки II – III ст. І там і тут вони належали правлячій династії, були знаками власності, якими мітили майно правителя.

Праця Рибаківа стала основою для подальших робіт в цій області. В роботах археологів 40–80-х рр. XX ст. були опубліковані князівські знаки, відкриті на пам'ятниках архітектури, підвісках, зброї, перстнях-печатках, вислих печатках, пломбах тощо. Автори публікацій (Н. Н. Воронін, В. Л. Янін, М. І. Артамонов, О. В. Медведєв, О. О. Молчанов та ін.) не лише публікували знайдені знаки, але і намагалися атрибутувати їх. Робота з масовим сфрагістичним матеріалом дозволила В. Л. Яніну визначити знаки осно-

вних князівських родів [29, с. 38-41]. О. О. Молчанов [18] і Б. Д. Ершевський [13] вивчаючи новгородські печатки і пломби зуміли визначити особисті знаки тих князів, котрі княжили в Новгороді у XI – початку XIII ст. В археологічних дослідженнях Н. Н. Вороніна [12, с. 309], М. К. Каргера [14, с. 435-446], В. Д. Білецького [4], П. О. Раппопорта [23] були опубліковані князівські знаки відкриті на будівельних пам'ятках. Оскільки час будівель, як правило, відомий, знаки в цих випадках можуть бути датовані і атрибутовані. В останній час дослідженнями російського історика С. В. Білецького приблизно встановлено належність різноманітних форм знаків тим чи іншим князям династії Рюриковичів [5] [6].

На території сучасної України подібні знаки зафіксовані задовго до появи Рюриковичів. Вони відомі вже в перших століттях нашої ери, зокрема, тамгові знаки у вигляді двозубів і тризубів можна побачити на побутових виробах сарматів (дзеркала, котли, кераміка, прикраси). Зображення тризуба зустрічаються на монетах та плитах боспорських царів II–III ст. Предмети із зображенням тризуба V ст. знайдені в Криму, а також серед слов'янських старожитностей Подніпров'я VII – VIII ст. Зокрема, схожі знаки можна побачити на срібних виробах з антського скарбу VII ст., відкритого у 1907 р. біля с. Мартинівка Черкаської області. Значна частина цього скарбу представлена у колекції НМІУ. На деяких прикрасах поясного набору, що були своєрідною відзнакою воїна, є стилізовані знаки тризуба. Ці знаки могли бути тамгами родових старійшин чи племінних вождів, на основі яких, на думку Б. О. Рибаківа, сформувалися більш пізні знаки «Рюриковичів» [25, с. 95-97].

У той же час, помітна схожість між «знаками Рюриковичів» і знаками салтово-маяцької археологічної культури VIII – початку X ст. В знаковій системі Хозарії була прийнята тризуба та двозуба фігура у вигляді односторонніх і двосторонніх знаків із відігнутими кінцями. Переважають двосторонні фігури, повернуті в протилежні боки, дзеркально відображаючи одна одну. Географія знахідок цих знаків на різних предметах салтово-маяцької культури: будівельних відходах, кераміці, кістяних виробах, пряжках, печатках-підвісках, – досить широка. Ймовірно, ці знаки використовувалися в ролі тамги, можливо відповідали посаді і статусу власника, могли бути його родовою символікою [19, с. 127-128].

На думку дослідників, двозубі і тризубі фігури салтово-маяцької культури є спрощеними варіантами іранських тамг, які належали представникам сакралізованої верховної влади [9, с. 38-45]. Тамгова система з двозубцями і тризубцями була широко представлена в сасанідському Ірані. Тут переважають двосторонні фігури двозубів, які мають дугоподібну чашечку і відігнуті кінці зубців. Цікаво, що у багатьох народів Євразії знаками правлячого роду були саме двозуб та тризуб: сасанідський Іран, Хорезм Сиявушидів, боспорські царі, хозарські кагани, давньоруські князі і, нарешті, ці знаки відомі на монетах Джучидів – ханів Золотої Орди і Кримського ханства [22, с. 173]. На думку М. Д. Полубояриної, яка вивчала знаки Золотої орди, така спільність схем на великій території протягом тривалого часу, пояснюється тим, що традиційна державна емблема Ірану, поширювалась на сусідні народи і ставала знаком правлячого роду нового державного утворення [22, с. 173-174].

Східне походження тамг Північного Причорномор'я не викликає сумнівів, але з приводу шляхів їх появи вчені поки не прийшли до однієї версії. Можливо вони походять від племен давніх кочових скотарів, у яких клеймування худоби практикувалося здавна. Мітки слугували знаком власності, закріплюючи право на володіння худобою. В останні десятиліття стали відомі нові матеріали і нові дослідження, які підтверджують зв'язок знаків з давніми скотарськими кочовими племенами, які залишили наскальні зображення (багато знаків, схожих з північнопричорноморськими, відкрито в горах Монгольського Алтая) [27, с. 214]. Ймовірно, якась частина середньоазіатських племен влилась в сарматські орди і передала їм традиції зображення деяких знаків. Сармати в свою чергу донесли ці знаки у Північне Причорномор'я, серед населення якого вони отримали широке застосування. Поява тамгоподібних знаків у боспорських царів перших століть нашої ери може свідчити про сарматизацію античного суспільства, адже процент сарматського населення у Боспорському царстві був досить високим [27, с. 214]. Вважається, що династія Рескупоридів, яка правила Боспором у I–IV ст., мала сарматське походження. В той же час вивчаючи боспорські знаки, слід враховувати, що релігія і культура Боспору зазнала іранського впливу, головним чином внаслідок тісних контактів між Боспорським і Понтійським царством. Після завоювання Перської імперії Олександром Македонським в Ірані, Малій Азії і сусідніх країнах почався рух, що намагався поєднати різноманітні елементи іранської і античної культур. Цей рух поширився і на сусідні племена і народи. Одним із його проявів у Боспорському царстві стала поява знаків тамги. Досить поширеною є версія, що розповсюдження предметів із зображенням тамгових знаків у Східній Європі має саме боспорське походження. Адже більшість відомих «сарматських знаків» у Північному Причорномор'ї були знайдені на території Боспору і в землях, які перебували у сфері його впливу (Крим, Кубань). Лише одна восьма від загальної кількості була знайдена в межах сарматської території. Найбільш ранні предмети з тамгами датуються I ст. н. е. і були знайдені на Боспорі, подібні знахідки в сарматських степах відносяться до II–III ст. [27, с. 214]. Не виключено, що сарматські і боспорські знаки могли з'явитися незалежно одне від одного. На території Боспорського царства дві знакові системи

могли вплинути одна на одну і стати символікою царської династії. Тамгові знаки розповсюджуються за царів Рескупоридів. Їх символом був тризуб, який значно пізніше був повторений династією Рюриковичів.

Майже сімсот років віддаляють боспорські знаки від появи «знаків Рюриковичів», але цей проміжок заповнений добре відчутним впливом кочової культури на населення Східної Європи. З кінця IV ст. східноєвропейські степи заселяють кочові племена тюркського походження, до складу яких вливаються і сарматські племена. Кочовики півдня України активно контактували з місцевими слов'янськими племенами Лісостепу. Вважається, що поява тамгових знаків у вигляді двозубих і тризубих зображень на поясній гарнітурі Мартинівського скарбу VII ст., свідчить про вплив кочової культури на місцеву слов'янську знать. В цей час у середовищі кочівників система тамгових знаків набуває свого розвитку і найбільш яскраво представлена в культурі Хозарського каганату. Становлення Хозарського каганату відбувалося з кінця VI ст., центр його містився на території Прикаспію, де розміщувалася країна сарматських аланів. Вірогідно що тамгова система була запозичена хозарами у аланів, у яких була давня традиція їх використання. В той же час, Хозарія мала тісні зв'язки з сасанідським Іраном. На її території постійно проживали купці зі Сходу, а разом з ними проникали і впливи іранської культури. У VIII–X ст. під впливом каганату перебували східнослов'янські племена сіверян, в'ятичів, радимичів, полян, древлан. Русь та Хозарія перебували у тісних контактах і досить активно впливали один на одного. Найвірогідніше, що знаки у вигляді двозубів і тризубів поширилися у великокнязівському середовищі завдяки хозарському впливу. З писемних джерел відомо, що перші руські князі носили титул «каган», який запозичили у своїх сусідів хозарських «каганів». Тому не дивно, що разом із титулом вони запозичили і традицію використання тамги, як знаків власності.

На відміну від хозарських, іранських і золотоординських знаків, для яких характерними є подвійна тризуба і двозуба (переважно) фігура, для давньоруських князівських знаків характерні односторонні типи, переважно тризуби. Таким чином, вони більш близькі до боспорських знаків. Знаки Рюриковичів мають різні варіанти від простих форм до більш складних, форма чашечки прямокутна, дугоподібна, іноді трикутна. Кінці зубців прямі, відігнуті і роздвоєні.

Найдавніші писемні свідчення про давньоруські знаки відносяться до середини X ст. Ібн-Міскавейх в розповіді про перебування русів в Бердаа у 943–944 рр. згадує про те, що при зборі данини руси ставили на глині певний знак, який давав звільнення від подальших поборів [28, с. 67]. Можливо, що цей знак, загальний для всіх русів, був знаком їх князя. В «Повісті временних літ» розповідається, що посла князя київського Ігоря (912 – 945 рр.) при укладанні договору з візантійцями у 944 р. мали свої печатки (з відповідними символами), що служило підставою посольських повноважень. А княгиня Ольга розставляла «знаменья» по всій землі Київській аж до Новгороду. З «Руської правди» відомо що слово «знаменья» означало знак князівської власності, поставлений на порубіжному дереві.

Найдавніші зображення князівського знаку у вигляді простого двозуба відомі нам з печатки Святослава Ігоровича, знайденої у 1912 р. у Києві, під час розкопок Десятинної церкви [11, с. 163, №1]. Аналогічний знак зустрічаємо на кістяній пластинці [5, с. 440, рис. 6,2] із Саркела, завойованого Святославом у 965 р. Тамги Рюриковичів відомі на монетах, що були в обігу на території Давньоруської держави, спершу наносились як графіті на іноземні монети, що потрапляли на Русь, а потім карбуються на срібляниках Володимира Святославича. На думку дослідників, поява додаткового елемента в знаку Володимира – третього зубця – було пов'язано, скоріш за все, з бажанням поставити двозубу київських князів Ігоря і Святослава, успадкованому Ярополком, дещо відмітний від нього знак [17, с. 17]. Так починається використання додаткових елементів для утворення нових варіантів родового знака. Зокрема, добре відомі по монетам знаки Святополка Окаяного, Ярослава Мудрого і Мстислава Хороброго. Але, якщо до середини XI ст. володіння особистим знаком було привілеєм лише київського князя, то з посиленням феодальної роздробленості, численні представники різних ліній постійно розростаючого дому Рюриковичів, отримують право користуватися своїм власним знаком. В результаті, протягом XII – першій половині XIII ст. князівські знаки набувають різноманітних варіантів. Одним з таких варіантів князівських знаків є зображення тризуба на волинській плінфі XII ст. з колекції НМІУ.

Відомо, що у Візантії на постілістій поверхні плінфи іноді ставили знак з іменем або монограмою замовника. Очевидно, ця традиція була принесена на Русь грецькими майстрами, що будували Десятинну церкву. Адже відомо, що храм збудовано у 989–996 рр. на замовлення князя Володимира Святославича. Тому не випадково на будівельній кераміці зустрічається знак у вигляді тризуба, аналогічний знаку на монетах Володимира. Плінфи з тризубом Володимира із Десятинної церкви є першими зразками давньоруських пам'яток цього типу. Основна ж частина відомих клейм у вигляді князівських знаків на будівельній цеглі відноситься до XII–XIII ст.

Князівській знак на плінфі з Володимир-Волинська не зустрічається на монетах, але ідентичний знак відомий на плінфі з Успенського собору. В давньоруських писемних джерелах є свідчення про будівництво храмів, а також згадуються імена їх замовників. Так в Іпатіївському літописі під 1160 р. читаємо «князь

Мстислав Ізяславич підписав святу церкву Успенія Богородици в Володимери Волинском и украси ю дивно» [21, с. 506]. Той факт, що будівництво було здійснено на замовлення князя Мстислава, підтверджено літописцем, який, сповіщаючи про смерть князя в 1170 р., записав, що він був похований в церкві Успіння Богородиці, «юже бе сам создал» [21, с. 543]. Якщо враховувати, що будівництво храму повинно було займати 3–4 роки, закладання Успенського собору можна віднести приблизно до 1156 р., тобто до початку князювання Мстислава у Володимирі. В цьому році він вигнав з володимирського столу свого дядька Володимира Мстиславича і став князем Володимир-Волинським, старшим князем Волинської землі.

Мстислав Ізяславич, син київського князя Ізяслава Мстиславича (1146–1154), внук Мстислава Великого (1125–1132) за своє життя володів різними містами, і навіть короткий період 1167–1169 рр. займав великокнязівський стіл, залишивши за собою і місто Володимир. Він дав початок династії галицько-волинських князів. Його син Роман Мстиславич став засновником Галицько-Волинського князівства, а внук Данило Романович Галицький в умовах монголо-татарської навали зумів створити сильну державу, відому в тогочасному європейському світі

Отже, повертаючись до плінфи з Володимир-Волинська можна впевнено зробити висновок, що знак у вигляді тризуба був князівським знаком Мстислава Ізяславича, його особистою тамгою. Аналогії цьому знаку відомі на античних монетах. Наприклад, схожий знак зображено на грецькій монеті з Прієни IV–III ст. до н.е. [10, с. 281, табл. XVI, 6] та на монетах Пантікапея II–III ст. н.е. [10, с. 282, табл. XVII, 9]. Аналогічний волинському тризубу знак (рис. 3,3) відомий і в українській етнографії, зокрема зустрічається на дверях гуцульських хат, де відіграє роль оберіга [10, с. 276, табл. XIII, 21].

Вважається, що князівські знаки на будівельній цеглі є свідченням феодалної залежності будівельних організацій від князівського двору. На думку Б. О. Рибаківа [26, с. 249] та П. О. Раппопорта [24, с. 88] цеглу виготовляли майстри-«плінфотворці», які були частиною князівського господарства, а тому таврували свою продукцію знаком князівської власності. Клеймо наносили по сирій глині, на поверхню постілі відразу ж після формування. Його відтискували спеціальним штампом, після чого на рівній поверхні залишався рель'єфний відбиток. Крім «знакового» клеймо замовника мало і функціональне призначення, адже створені заглибини сприяли кращому зчепленню з розчином. З цією метою по сирій глині іноді наносились, часто пальцем або паличкою, заглиблені борідки довільної форми [3, с. 57], як можна побачити на плінфі з Десятинної церкви. Виявити такі знаки дуже важко, оскільки в кладці їх побачити неможливо. Всі плінфи з колекції НМІУ були свого часу використані в кладці стіни, про що свідчать сліди цем'яново-вапнякового розчину на їх поверхні.

Найбільш широко князівські знаки представлені на побутових виробах XII–XIII ст. Вважається, що цими знаками мітили продукцію виготовлену на князівському подвір'ї або для князівського двору [26, с. 247]. Користувалися ними і представники князівської адміністрації [6, с. 102]. На жаль визначити власників подібних тамг досить складно. Атрибувати можна лише знаки які зустрічають собі аналогії на печатках, будівлях та плінфах, датування яких відоме. Ймовірно, знак двозуба продряпаний на кістяній трубочці з с. Бакота, міг бути міткою одного з представників волинської князівської династії. Відомо, що у XII–XIII ст. Бакота була великим містом, важливим політико-адміністративним центром Дністровського Пониззя, яке у XIII ст. входило до Галицько-Волинського князівства. Слід зазначити, що аналогічне зображення двозуба зустрічаються серед гончарних клейм на денцях посуду у Володимир-Волинську (рис. 1,2) [5, с. 450, рис. 14,2]. Дещо схожі знаки можна побачити на денці посудини салтово-маяцької культури знайденої в Подгорівському могильнику (РФ) [20, с. 248] та на блоках стін аланської фортеці Хумаринського городища IX–X ст. [7, рис. 13].

Таким чином, плінфа з Волині XII ст. та кістяна трубочка з Поділля не тільки поповнюють кількість відомих пам'яток цього типу, вони є новим джерелом, що підтверджують існування міцного князівського господарства, а отже і сильної князівської влади на Волині та Поділлі цього періоду. Тамгова система, яка мала давні місцеві традиції, прийшла на Русь від сусідів, ставши символікою правлячої династії X–XIII ст. Але у давньоруському середовищі ці давні господарські знаки власності поступово перетворюються на знаки політичного престижу.

Список використаної літератури:

1. Антонович В. Б. Бакотский скальный монастырь. // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXX. – С. 108-116.
2. Антонович В. Б. Дополнительные раскопки в Бакотском скальном монастыре. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1893. – Т. 7. – С. 17-18.
3. Архіпова Є. Будівельні матеріали Десятинної церкви. // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 55-58.
4. Белецкий В. Д. Клейма и знаки на кирпичах XII в. из церкви Дмитрия Солунского в Пскове. //СА. – М., 1971. – №2. – С. 272-278.
5. Белецкий С. В. Древнейшая геральдика Руси. // Повесть временных лет. – СПб., 2012. – С. 431-506.

6. Белецкий С. В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X–XI вв.). // У источника. – М., 1997. – Вып. I. – С. 93-171.
7. Биджиев Х.Х. Хумаринское городище. – Черкесск, 1983.
8. Болсуновский К.В. Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских. – К., 1908.
9. Борисов А.Я., Луконин В.Г. Сасанидские геммы. – Л., 1963.
10. Братко-Кутинський О. Феномен України. – К., 1996.
11. Булгакова В. Сфрагістичні пам'ятки. // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 87-89, 162.
12. Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв. – М., 1961. – Т. I.
13. Ершевский Б. Д. Об атрибуции новгородских печатей и plomb XII – начала XIII ст. с изображением княжеских знаков. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. –Т. X. – С. 43-52.
14. Каргер М. К. Древний Киев. – М.-Л., 1958. – Т. I.
15. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899.
16. Козюба В. К. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви 2005 – 2009 рр.//Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). –К., 2010. – С. 119–137.
17. Молчанов А. А. Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Древней Руси. Автореферат. – М., 1953.
18. Молчанов А. А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X – XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1985. – Т.16. – С. 66-83.
19. Плетнёва С.А. От кочевий к городам // МИА. – М., 1967. – № 142.
20. Плетнёва С. А. Подгоровский могильник // СА. –М., 1962. № 3. – С. 241-251.
21. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. –Т. II.
22. Полубояринова М. Д. Знаки на золотоордынской керамике. // Средневековые древности евразийских степей. – М.,1980. – С. 165-212.
23. Раппопорт П. А. Знаки на плинфе. //КСИА. – М., 1977. – Вып. 150. – С. 115-120.
24. Раппопорт П. А. Строительные артели древней Руси и их заказчики. // СА. – М., 1985. – №4. – С. 80–89.
25. Рыбаков Б. А. Древние русы. //СА. – М., 1953. – №17. – С. 23-104.
26. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси. // СА. – М., 1940. – Вып. VI. – С. 227-257.
27. Степи европейской части СССР в скифо-сараматское время. // Археология СССР. – М., 1989.
28. Якубовский А. Ю. Ибн-Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 943 – 944 гг. // Византийский временник. – Л., 1926. – Вып. XXIV. – С. 65-71.
29. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. – М., 1970. –Т. I.

Сергій Пивоваров

доктор історичних наук,
професор кафедри етнології,
античної та середньовічної історії
Чернівецького національного
університету ім. Ю. Федьковича

Віталій Калініченко

магістрант кафедри етнології, античної
та середньовічної історії факультету історії,
політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного
університету ім. Ю. Федьковича

НОВІ ЗНАХІДКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ НАКОНЕЧНИКІВ СТІЛ З ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

У даній статті здійснюється аналіз та класифікація найбільш рідкісних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я, а саме – ланцетоподібних. Автор доводить, що вони скандинавського походження. Виявлені матеріали дозволяють отримати нові дані з військово-політичної історії жителів регіону у VIII-XI ст.

Ключові слова: Буковина, Скандинавія, наконечники стріл, озброєння, типологія.

Одним із найбільш пріоритетних завдань сучасної археологічної науки та зброєзнавства зокрема є аналіз еволюції військової справи на теренах Східної Європи в епоху Середньовіччя. Саме ця тема зайняла панівне

місце у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців останніми роками. Завдяки цьому накопичена значна інформація про походження та використання різних видів зброї. Простежені зміни в її типології та функціональному призначенні. У працях фахівців також розроблена детальна класифікація окремих видів зброї та встановлені її чіткі хронологічні рамки. Слід сказати, що одним із таких видів озброєння є наконечники стріл, які справді є чи не найбільш вивченим типом зброї епохи середньовіччя. Але, разом із тим, варто відзначити, що середньовічне озброєння вивчено вкрай нерівномірно. Про його використання в окремі періоди, за браком джерел, відомо досить мало. Зокрема, досить актуальною наразі у вітчизняній та зарубіжній археологічній та зброєзнавчій науці у дослідженні предметів озброєння дальнього бою є проблема так званих «ланцетоподібних» наконечників стріл. Вона полягає у тому, що даний тип наконечників стріл, який як вважається в історіографії є винаходом норманів, що підтвердили археологічні роботи починаючи з XIX ст. в тогочасних містах Швеції: Бірці, Сігтунні, та Хедебю [21; 22; 23; 24; 25] активно побутував на території Русі у VIII-XI ст., як власне, теж показали результати археологічних досліджень на давньоруських пам'ятках [2; 5, с. 159-173; 10]. І наразі, зважаючи на це, перед дослідниками постають питання, пов'язані передусім із проблемою потрапляння їх на територію Русі, використання їх у збройних конфліктах Русі з іншими державами; модифікація та вдосконалення даного типу наконечників стріл давньоруськими ковалями [4, с. 49-62]. Особливо важливими є проблема їх географічного поширення та визначення їх балістичної експертизи в контексті вивчення еволюції військової справи Русі у IX-XI ст. Внаслідок цього виникають питання визначення взаємозв'язків Русі із скандинавами у IX-XI ст., що несе перед собою фундаментальну проблему впливу «норманізму» на Русь, і навпаки [5, с. 159-173; 9].

Досить актуальною є проблема міждержавних зв'язків території Середнього Подністров'я на яких проживали племена білих хорватів та тиверців, їх відносини з іншими племінними утвореннями саме у VIII-X ст., а також входження території Середнього Подністров'я до складу Русі на що писемні джерела вказують досить фрагментарно, несуть собою фундаментальні актуальні проблеми у вивченні ранньосередньовічної історії Буковини. Одним із аспектів, який може пролити світло на дані події це аналіз збоку військової історії вищесказаних подій, на основі археологічних знахідок предметів озброєння, зокрема наконечників стріл. В цьому плані є важливими матеріали, отримані під час вивчення археологічних старожитностей Середнього Подністров'я, зокрема, на території Чернівецької області [3; 16, с. 41-55; 17].

Взагалі, слід сказати, що озброєння дальнього бою, зокрема наконечників стріл періоду побутування у VIII-XI ст. на території Русі є ще не достатньо дослідженим і ще не варто робити остаточних висновків, так як питання взаємозв'язків Русі з іншими тогочасними державами у військовому аспекті потребує ще більш детального вивчення [1, с. 116-135; 8; 9]. З приводу озброєння дальнього бою того часу існує значна кількість історіографії. Зокрема, хотілося б відмітити роботи таких вітчизняних дослідників, як А. Кірпічников [5, с. 159-173], Е. Носов [15], А. Медведєв [11, с. 121-191; 12], Е. Рябінін [19], а також С. Каїнов [4, с. 49-62]. У їх роботах, зокрема в останнього подано в обіг значну кількість ланцетоподібних наконечників стріл з Гнездовського археологічного комплексу, доведено, що вони належали безпосередньо скандинавам. У роботах інших вчених здійснена величезна робота по визначенні модифікацій даного типу стріл та здійснена спроба інтерпретувати їх як запозичення у скандинавів та вироблення нових більш досконалих для безпосереднього використання у бою у той час. Також в історіографії побутує думка про слов'янське походження даного типу наконечників стріл, яке не є обґрунтованим [19]. Даний тип наконечників стріл знайшов своє висвітлення і у роботах буковинських дослідників, зокрема Л. Михайлини [13, с. 128]. Хотілося б також звернути увагу на роботи зарубіжних вчених, зокрема на дослідження Е. Вегре [25, с. 21-37], П. Ліндбома [23], Т. Кемпке [22] та Б. Паульсена [21, с. 93-143]. Зокрема, Е. Вегре здійснив класифікацію, типологізацію, провів балістичну експертизу даного типу наконечників стріл, які були виявлені під час археологічних досліджень у м. Бірка, яке у VIII-IX ст. було важливим торговельним містом скандинавів. Загальна кількість даного типу наконечників стріл, якими оперував дослідник було більше 1500, що дозволило йому здійснити їх типологію та загальний аналіз [46, с. 21-37]. Інший дослідник, Б. Паульсен здійснив опис, типологію, класифікацію та балістичний аналіз ланцетоподібних наконечників стріл з території датського міста Хедебю, кількість яких близько 100 екземплярів.

Наразі, метою даної статті є загальна характеристика та опис ланцетоподібних наконечників стріл, які є доволі рідкісними для території Буковини, здійснення їх типології зважаючи на вищесказану історіографію та їх інтерпретацію і аналіз.

Отже, наконечники стріл, про яких піде мова, було виявлено під час охоронних досліджень у с. Рухотин (ур. Корнешти) на Буковині, які проводилися Буковинським центром археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича у 2004-2009 рр. Важливість і унікальність цих знахідок полягає в тому, що вони фактично є єдиним джерелом для вивчення військово-політичної історії регіону у IX-XI ст., позаяк у писемних матеріалах, даний період у Середньому Подністров'ї висвітлений надзвичайно фрагментарно

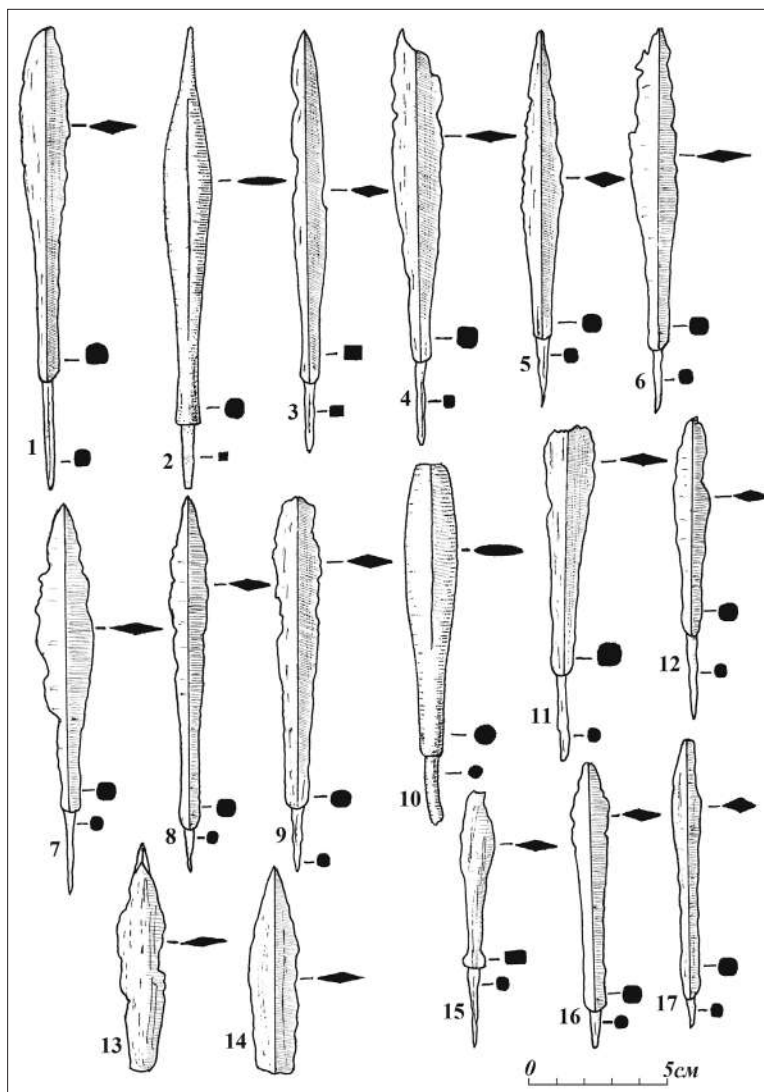
[16, с. 41-55]. Металографічний аналіз даних наконечників було зроблено раніше [14, с. 70-76], тому увагу ми зосередимо в основному на типологічному аспекті.

Проведені дослідження показали, що пам'ятка за багатством матеріалу може бути зарахована до категорії суспільно-економічних центрів у гнізді поселень і датована в межах VIII-X ст. Городище було відкрито Б. Тимошуком, де пізніше, неподалік неї О. Приходнюком було знайдено слов'янське урнове поховання [18, с. 101, 109]. У VI-VII ст. тут було тільки одне поселення, а у VIII-X ст. до Рухотинського гнізда поселень належало вже близько 11 поселень [20, с. 86-87].

Фортифікації городища в с. Рухотин, від якого збереглася система масивних валів та глибоких ровів, становлять собою доволі унікальну оборонну систему та знаходяться в ур. Корнешти. Вони розташовуються на високому місці у північній частині однойменного села. Центральна площа городища має розміри 220x170 м і обмежена валом, а з напільного боку проходять ще три вали. Загалом, під час огляду даної пам'ятки були зафіксовані неодноразові порушення її поверхні діяльністю «чорних» археологів та вибіркою ґрунту для теплиць місцевих жителів [16, с. 41-55].

Перш за все, слід сказати, що ланцетоподібні наконечники стріл, виявлені в с. Рухотин вражають своєю кількістю, і як наслідок, вони є чи не єдиними індикаторами для вивчення військово-політичної історії регіону у IX-XI ст., зокрема у впливі військових традицій скандинавів на місцеве населення, перебирання традицій слов'янського населення регіону у них та ін. Загалом, під час досліджень було виявлено 31 наконечник, значна частина яких пошкоджена. На основі типології А. Медведєва, наконечники з території Буковини можна віднести до наступних типів:

Тип 62. Ланцетоподібні плоскі. Наконечники характеризуються наступними параметрами: загальна довжина – 80-160 мм, довжина пера – 50-120 мм, ширина 8-14 мм, маса-5-10 г. Співвідношення ширини пера до його довжини 1:6-1:10 і довжина черешка від 15 до 25 мм вважаються важливими ознаками для IX-XI ст.

Як стверджує, А. Медведєв, варіант 1 відрізняється від варіанту 2 відсутністю у першого упора, хоча дане твердження потребує більш точного обґрунтування, так як перехід від черешка до пера відіграє основне значення у визначенні загальної балістики стріли [12, с. 52]. Конкретні конструктивно-морфологічні параметри Рухотинських наконечників стріл буде подано окремою таблицею, але в загальному, вони мають наступні розміри: загальна довжина-6,5-18,1 см, довжина пера – 4,5-14,6 см, ширина пера – 9 мм-1,4 см, маса – 3,65-28,20 г; відношення ширини пера до його довжини – 1:5-1:14 см, довжина черешка – 1-3,5 см. Сім наконечників виділяються своїми розмірами: загальна довжина – 11,2-18,1 см, довжина пера – 7,4 см-12,5 см, ширина пера 1-1,4 см, маса – 8,55-28,20 г, відношення ширини пера до його довжини – 1:7-1:12, довжина черешка-1-3,5 см (рисунок 1).

Перетин пера у наконечників має вигляд сильно сплющеного ромба-зустрічається 21 раз, дуже рідко-лінзовидний перетин – 7 раз. Перетин шийки біля упора зазвичай круглий, інколи прямокутний чи ромбоподібний. Черешок у більшості випадків у верхній половині круглий, у нижній-квадратний. У наконечників типу 62 (варіант 1) перетин черешка-сильно сплющений прямокутник (рисунок 2). Слід сказати, що С. Каїнов, при вивченні стріл з Гнездова свідчить, що на черешку одного наконечника

Рис. 1. Ланцетоподібні наконечники стріл з городища (тип 62).

збереглися залишки древка, обмотаного тонким залізним дротом, і вказує, що подібна конструкція посилювала кріплення наконечника і захищала древко від розколювання при попаданні стріли у ціль [4, с. 49-62]. Прямі аналоги даного типу наконечників стріл походять зі Старої Ладogi [19], Новгородa [11, с. 121-191], Шестовицького могильника, Гнездовського археологічного комплексу [4, с. 49-62], Сарського городища [10], Княжої Гори, Вишгорода, Райковецького городища, Скимауцького городища та з скандинавських міст Бірки та Хедебю [46, с. 21-37].

Тип 77 (варіант 1). Ланцетоподібні квадратного перетину. Загальна довжина наконечника 50-105 мм, відношення ширини грані до довжини бойової головки – 1:8-1:14, довжина черешка 18-30 мм [12, с. 56]. Наконечник з Рухотина має наступні параметри: загальна довжина – 10,4 см, довжина бойової головки 6,2 см, ширина грані бойової головки 5 мм, маса – 10,85 г, довжина черешка – 4,2 см. Перетин шийки біля упора-квадратний. Перетин черешка-квадратний. На нашу думку, наконечник є модифікацією даного типу, так, як бойова частина має вигляд не сплющеного овалу. Схожий наконечник був знайдений на території Норвегії. Аналоги виявлені також у Пскові, Гнездовському археологічному комплексі [4, с. 49-62].

Тип 78 (варіант 1). Ланцетоподібні ромбічного перетину. Загальна довжина наконечника 55-100 мм, відношення ширини до довжини бойової головки 1:7-1:8 [12, с. 57]. Розміри наконечника з Рухотина наступні: загальна довжина – 9,9 см, довжина бойової головки – 6 см, ширина – 5 мм, маса – 10,65 г, довжина черешка – 2,4 см. Прямі аналоги даному наконечнику виявлені на Лядинському могильнику, Гнездовському археологічному комплексі, на городищах Скимауци та Княжа Гора.

Тип 79. Ланцетоподібні сплюснені. Наконечники варіанта 1 мають круглу чи гранчасту шийку, упор і короткий черешок довжиною 17-25 мм. Загальна довжина наконечників 76-100 мм, маса 4,7 г, відношення ширини до довжини бойової головки – 1:5 [12, с. 57]. Наконечник дещо пошкоджений. Але, на нашу думку, наконечник з Рухотина відноситься до варіанту 2 цього типу – ланцетовидні сплюснені без упора для древка. Параметри Рухотинського наконечника: загальна довжина – 6,7 см, довжина бойової головки – 2,5 см (збережена частина), її ширина-3 мм, відношення ширини до довжини пера 1:5. Перетин пера над сплюсненням – ромб, перетин в районі сплюснення – шестикутник. Аналоги виявлені також у Старій Ладозі, Новгороді, Гнездові.

Слід сказати, що металографічному аналізу були піддані усі наявні на сьогодні ланцетовидні наконечники стріл з городища [14, с. 70-76]. Як бачимо, ланцетовидні наконечники виготовлені в основному із заліза і сталі. Техніка багат шарового пакета рідкісна. Лише один наконечник. Функціонально використання пакетної технології для наконечників стріл навряд чи є виправданим, і, напевне, виготовлялися схожі екземпляри із залишків тришарових заготовок. Основними металом для виготовлення наконечників стріл з Рухотина служили безпосередньо залізо і сталь, які піддавалися чи подвійній чи потрійній обробці. Переважають також наконечники із цементацією та холодним наклепом. Слід сказати, що подібна ковальська обробка наконечників стріл присутня і при металографічному аналізі наконечників стріл подібних типів і з інших пам'яток Русі.

Варто відмітити високу якість зовнішньої обробки декількох ланцетовидних наконечників стріл з Рухотина, особливо № 2, рис. 1, що свідчить про висококваліфіковані навички роботи з металом.

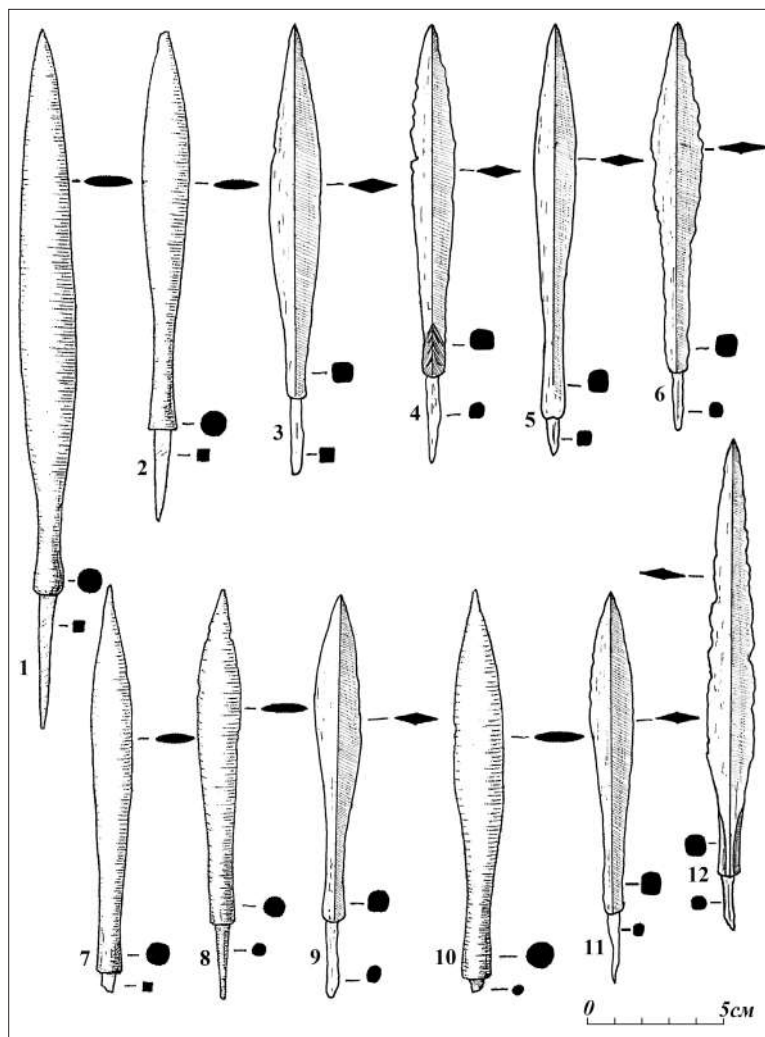

Рис. 2. Наконечники стріл з Рухотинського городища (тип 62).

Щодо хронологічного поширення того чи іншого типу і варіанта ланцетоподібних наконечників на даному етапі вивчення городища поблизу Рухотина говорити доволі важко. Так, загалом, дивлячись на знахідки з інших пунктів Русі, можна припустити, що наконечники типу 62 і 77 (вар. 1) відомі з IX ст. і побутували до XI ст. Наконечники типу 78 (вар. 1) і 79 (вар. 2) датуються часом не раніше початку X ст. Датування ланцетоподібних наконечників стріл із Скандинавії дозволяють відносити поширення типу 77 (вар. 1) до другої половини X ст. [25, с. 21-37]. Цим же часом дослідники датують і типи 78 (вар. 1) і 79 (вар. 2). На території Русі найбільш ранні ланцетоподібні наконечники стріл(тип 62) були виявлені у Старій Ладозі, у шарі середини VIII ст. Цікавим є той факт, що наконечники пов'язані із виробничим осередком. Це дозволило висловити гіпотезу про можливість виготовлення ланцетоподібних наконечників стріл безпосередньо в самій Ладозі. Власне, при дослідженні городища в Рухотині було закладено розкоп і виявлено житло-напівземлянку райковецької культури. Під час вивчення споруди було знайдено ліпну і кружалну кераміку, яка датується VIII-X ст., тобто саме хронологічними межами цієї ж культури [16, с. 45]. Зібраний керамічний матеріал є чи не єдиним хронологічним індикатором пам'ятки, а також дозволяє зробити висновки і щодо ланцетоподібних наконечників стріл з даного городища.

Найбільше поширення наконечники ланцетоподібної форми класичних пропорцій отримують на території Русі у X ст., і досить рідко зустрічаються до кінця XI ст. Як наслідок, деякі типи зникають чи дуже сильно змінюються. Так, в процесі еволюції та вдосконалення військової справи у кінці X ст., у наконечників типу 62 дещо скорочується перо. Черешок залишається незмінним. Лише на початку XI ст. черешок стає більш довгим. На нашу думку, ці зміни можна пояснити пристосуванням ланцетоподібних наконечників для стрільби із складного лука, посиленого роговими накладками і володіючого значно більшою потужністю у порівнянні із простими дерев'яними луками. Короткий черешок ланцетоподібних наконечників не забезпечував достатньо стійкого з'єднання із древком. При вистрілі із складного лука, це, скоріше за все, привело б до розколювання древка. Дане твердження підтверджується тим, що у степовому районі, де складні луки з роговими накладками були широко поширені, практично усі наконечники стріл мали довгі черешки [4, с. 49-62]. В Скандинавії і північних районах Русі подібні луки, які відносяться до X-XI ст., за рідкісним виключенням не знайдені, а наконечники стріл мають у більшості випадків короткий черешок чи взагалі без упора. Останнє свідчить також про використання не дуже сильних луків. Дане пояснення ще раз підтверджує той факт, що наконечники, виявлені поблизу Рухотина є безпосередньо скандинавського походження.

Щодо питання появи наконечників стріл ланцетоподібної форми на території Русі, то були висказані різні точки зору. Зокрема, А. Медведєв наполягав на місцевому розвитку цієї форми, відомої у Східній Європі ще з рубежу н.е. Він відносив до цих критеріїв наконечники типу 62 вар. 1. Наконечники варіанта 2, за його думкою, з'явилися на Русі у VIII ст. і відрізнялися від скандинавських меншими розмірами [12, с. 52]. Але, наконечники з Рухотина є більшими за формою і повністю не відповідають вищесказаним критеріям. Виникнення інших типів ланцетоподібних наконечників А. Медведєв не розглядав, лише у ряді випадків відмітив поширення подібних наконечників у Норвегії та Швеції. На сьогодні більшість дослідників схиляються до думки про їх скандинавське походження і принесенні їх на територію Русі дружинами вікінгів [5, с. 168-169; 15, с. 162]. А. Криганов висунув гіпотезу про азіатське походження деяких типів ланцетовидних наконечників стріл [8, с. 73].

Слід сказати, що ланцетоподібна форма наконечників у Скандинавії була відома ще у VII-VIII ст., а основне поширення вона отримала у кінці VIII-першій половині XI ст. Типологія наконечників стріл для території Швеції було розроблена Е. Вегре [25, с. 21-37], і в останні роки дещо переглянута і доповнена П. Ліндбомом [23]. Інтересуючі нас форми ланцетоподібних наконечників скандинавські дослідники відносять до трьох типів з варіантами і підваріантами.

Тип А. Ланцетоподібні плоскі. Більшість наконечників мають упор. Е. Вегре виділив два варіанти: А1-з більш вузьким пером і шийкою коротше пера і А2-з шийкою, довжина якої більше чи така ж як перо. Перший варіант Е. Вегре вважав універсальним(мисливським і бойовим), а другий виключно бойовим. В Рухотині виявлені і ті, і інші. Як наслідок, П. Ліндбом розділив варіант А1 на два підваріанти: широкий і важкий А11 і більш вузький та легкий А11 [23, с. 445].

Тип С. Ланцетоподібні плоскі з витягнутим до середини пером. Підваріант є модифікацією, так, як бойова частина пера видовжена на чверть довжини пера наконечника. Зустрічається лише на західних територіях Швеції [25, с. 21].

Тип D. Ланцетоподібні гранчасті. Наконечники варіанту D2 мали квадратний перетин пера, виділяють, як підваріант ще і ромбовидний перетин. Варіант є бойовим у застосуванні [25, с. 34].

Окрім Е. Вегре і П. Ліндбома типологію ланцетоподібних стріл запропонував Т. Кемпке. Вона заснована на матеріалі, отриманому при розкопках західнослов'янського Старіграда (м. Ольденбург). Т. Кемпке виділив наступні типи ланцетоподібних наконечників: 1а-ланцетоподібні плоскі без упора, 1b- ланцетоподібні плоскі з упором і шийкою круглого перетину, 1с-ланцетоподібні плоскі з упором і гранчастим перетином

шийки, 2-ланцетоподібні трьохгранного перетину. Поява подібних наконечників на слов'янських пам'ятках південного побережжя Балтійського моря дослідник пов'язав із діяльністю скандинавів [22, s. 294-295].

Основну кількість наконечників з Рухотина типу 62 відповідає скандинавському підваріанту AS1, в той час, як наконечників типу A2 знайдено всього 2 екземпляри. Точних аналогів наконечникам стріл типу 79, вар. 2 в Скандинавії виявити не вдалося. Вказаний у праці А. Медведєва наконечник з Норвегії насправді дещо відрізняється від давньоруських. Сплюснута площадка у норвезького екземпляра проходить майже по усій довжині пера, при цьому не змінюючи при цьому ланцетоподібної форми наконечника. В той час, як у давньоруських наконечників сплюснутість займає лише середню третину пера, яка за рахунок цього інколи значно розширюється [24]. На нашу думку, давньоруські екземпляри варто вважати власною переробкою скандинавських наконечників. Важко щось сказати і про давньоруські наконечники типу 78-варіант 1. Можливо, в типології Вегре-Ліндбома йому відповідають наконечники типів AS1 і D2. Чи знову ж таки, ми маємо справу з «давньоруським» ланцетоподібним варіантом?

За матеріалами деяких скандинавських «поховань в човнах» ланцетоподібні наконечники датуються наступним чином: A1 – IX-X ст., типи A2, D1 – X – перша половина XI ст., тип D2 – друга половина X – перша половина XI ст. Ці датування підтверджуються знахідками з точно датованих шарів Старіграда: 1a – кінець VIII – третя чверть X ст., 1b – кінець VIII – третя чверть X ст., 1c – остання чверть X – третя чверть XI ст., 2 – остання чверть IX – третя чверть XI ст. [23, s. 294-295]. Важливо також відмітити, що наконечники стріл варіантів AS1, A2 і D2 зустрічаються в основному у Середній Швеції. Контакти Русі саме з цим регіоном Скандинавії прослідковуються і на інших категоріях археологічного матеріалу [15, с. 163].

Хотілося б відмітити те, що більшість знахідок з території Рухотинського городища також знаходять свої аналогії з вищесказаного датського міста Хедебю. За своїми конструктивно – морфологічними параметрами наконечники стріл з Рухотина та Хедебю є однаковими, що може бути підтвердженням того, що знахідки з Середнього Подністров'я дійсно мають скандинавське походження (рис. 3).

Північноєвропейське походження більшості давньоруських наконечників стріл підтверджує картографування знахідок. По наявним нині даним на території Русі відмічено не менше 52 пунктів, де виявлені ланцетоподібні наконечники стріл. Отже, на сьогодні до них додаються також і знахідки з Рухотина. На сьогодні їх нараховується близько 500 екземплярів різних типів. Основна їх кількість сконцентрована на пам'ятках, розташованих на важливих торговельних шляхах. Якщо ж брати до уваги знахідки з Рухотина, то це безпосередньо Дністровський торговий шлях з відгалуженнями. Хочеться звернути також увагу на знахідки ланцетоподібних наконечників стріл з Галича та Єскімауцького городища. І наразі, важливим є те, що стаціонарні дослідження на городищі фактично не проводилися, і з повною впевненістю ми не можемо стверджувати про присутність скандинавів тут. Але про це нижче.

Необхідно також відмітити, що як було сказано вище, є свідчення про місцеве давньоруське виготовлення ланцетоподібних наконечників. По-перше, у Старій Ладозі, ланцетоподібний наконечник був знайдений у виробничому комплексі. У Південно-Східному Приладожжі місцева переробка скандинавських предметів привела до виникнення особливого виду ланцетоподібних наконечників стріл типу 62-варіант 1-класична ланцетоподібна форма пера була з'єднана з довгим прямокутним в перетині черешком, характерним для більшості наконечників стріл з Південно-Східного Приладожжя [2, с. 101]. По хронології старожитностей цього регіону, розробленої О. Богуславським, подібні наконечники стріл відносяться до 850-950 рр. [2, с. 108].

Але, яким чином даний тип наконечників потрапив на територію Середнього Подністров'я. На нашу думку, відповідь необхідно шукати при аналізі військово-політичної ситуації на Буковині у X-XI ст., та вхо-

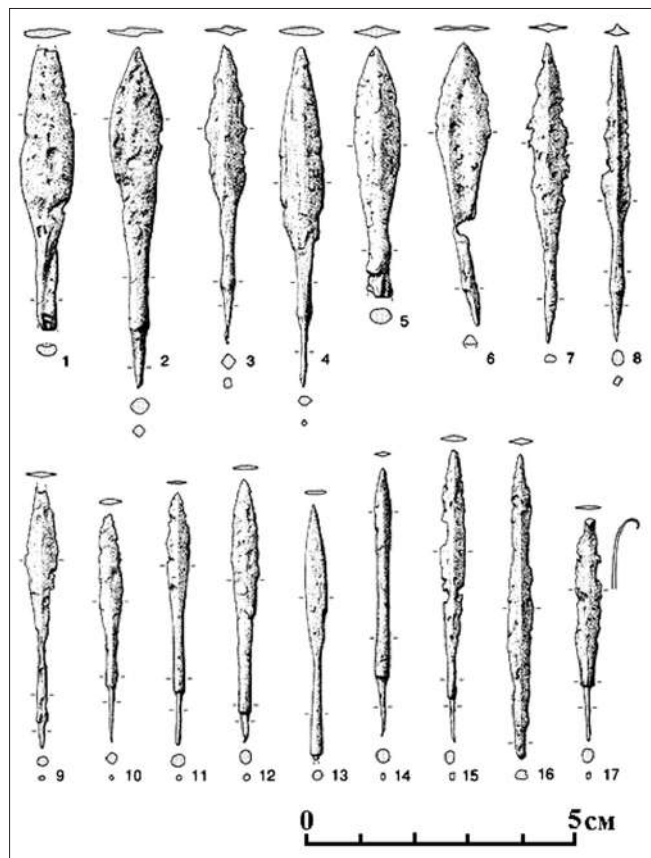

Рис. 3. Ланцетоподібні наконечники стріл з Хедебю (Данія) – за Б. Паульсеном

дженні її території до складу Давньоруської держави, а саме внаслідок русько-хорватської війни кінця X ст. Можна сказати, що військо Володимира Святославича, яке було поліетнічним нанесло племенам хорватів поразки, які і змушені були визнати владу князя.

Загалом, можна стверджувати, що біля Рухотина відбулася досить важлива битва русько-хорватської війни, про що свідчать знахідки наконечників стріл, зокрема ланцетоподібні-скандинавського походження. Можна безперечно стверджувати, що внаслідок обстрілу, городище було знищено та спалено. Про це свідчать багаточисельні знахідки предметів, передусім озброєння дальнього бою – різноетнічних наконечників стріл, зокрема скандинавських. Подальше дослідження городища дозволить проаналізувати та дослідити розвиток військової справи у регіоні у IX-XI ст. дозволить вивчити політичні, економічні та соціальні аспекти населення регіону у даний період, та прослідкувати взаємозв'язки з іншими регіонами Русі у той час, зокрема на прикладі предметів озброєння дальнього бою.

Список використаних джерел:

1. Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение. – Спб., 2001. – С. 116-135.
2. Богуславский О.И. К хронологии Юго-Восточного Приладожья IX-XII вв. // Проблемы хронологии и периодизации в археологии. – Л., 1991.
3. Возний І.П. Историко-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X-XIV ст. Частина 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – Чернівці: Золоті Литаври, 2009. – 568 с.
4. Каинов С.Ю. Ланцетовидные наконечники стрел из раскопок Гнёздова // XIII конференция по изучению истории, скандинавских стран. Тезисы докладов. – М. : Спб., 1997. – С. 49-62.
5. Кирпичников А. Н. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов // Скандинавский сборник. – Вып. 22. – Таллинн, 1977. – С. 159-173.
6. Колчин Б.А. Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1953.
7. Коробейников А.В., Митюков Н.В. Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область. – Ижевск: Изд-во НОУ КИТ, 2007. – 140 с.
8. Крыганов А.В. Азиатские элементы в вооружении раннесредневековых кочевников // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. – Новосибирск, 1990.
9. Ласкавий Г.В. К истории оружия Белорусского Подвинья в VI-XIII вв. // Полоцкий летописец. – Полоцк, 1993. – №1(2). – С. 19-38.
10. Леонтьев А. Е. Археология мери: К предыстории Северо-Восточной Руси. М., 1996.
11. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121-191.
12. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел // САИ Е1-36 / А. Медведев. – М. : Наука, 1966. – 182 с.
13. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – К. : Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.
14. Недопако Д.П. Залізні наконечники стріл з Рухотина(технологічний аспект) // Археологія. – 2008. – №4. – С. 70-76.
15. Носов Е.Н. Новгородское(Рюриково) городище. –Л., 1990. – 211 с.
16. Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. – Чернівці : Прут, 2010. – Т 1(29). – С. 41-55.
17. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 186 с.
18. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст.). – К.: Наукова думка,1975. – 154 с.
19. Рябинин Е.А. Предметы вооружения и их имитации из Старой Ладogi (материалы новых исследований) // Древности Северо-Западной России. – Спб., 1995.
20. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.е. – М., 1990. – С. 86-87.
21. Geibig A., Paulsen H. Ausgrabungen in Haithabu: Bericht 33. – Wascholtz Verlag Neumunster, 1999. – S. 93-143.
22. Kempke T. Zur überregionalen Verbreitung der Pfeilspitzen des 8.-12. Jahrhunderts aus Strigrad/Oldenburg // Berichte der Romische-Germanischen Kommission. – Band, 1969.
23. Lindbom P. Pilspetsarna fran Valsgårde 13 // Tor, 27. – Uppsala, 1994.
24. Rygh O. Norske oldsaker ordnede og forklarade. – Christiania, 1885.
25. Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka // Birka II: 2. – Stockholm, 1986. – S. 21-3

Список сокращений:

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.

МЕЧІ ПІДТИПУ XIIIa І ТИПУ XX (ЗА Е.ОКШОТТОМ) З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

З'ясовано особливості будови мечів підтипу XIIIa і типу XX, основна увага приділена опису екземплярів цієї клинкової зброї, знайдених на теренах України.

Ключові слова: середньовічне озброєння, клинкова зброя, меч, клинок.

Без залучення археологічних джерел неможливо відтворити комплекс озброєння давньоукраїнського воїна, тому великої ваги набуває вивчення дійсних зразків зброї, знайдених на території України.

У комплексі озброєння середньовічного воїна важливе місце займав меч, про це свідчать різні джерела, зокрема писемні (на першому місці серед яких є літописи: «Лаврентіївський літопис», «Іпатіївський літопис», «Галицько-Волинський літопис» тощо), іконографічні (насамперед мініатюри з Радзивілівського рукопису) і археологічні. Сучасні дослідники озброєння війська Галицько-Волинської держави особливо наголошують на тому, що воно цілком узгоджується з лицарською західноєвропейською традицією, «мілітарною технологією» [2; 3], для якої типовою зброєю є меч. На території України виявлені знахідки мечів різних типів, зокрема XI, XII, XIIIa, XIV, XV, XVa, XVI, XVIa, XVII, XVIII, XVIIIa, XVIIIId, XX. Тип знахідок встановлено за Е. Окшоттом [9; 10; 21], оскільки саме типологія цього англійського дослідника має цілу низку переваг порівняно з іншими класифікаціями. Серед позитивних рис цієї типології треба насамперед відзначити можливість окремо виділяти типи клинків, верхів'я і хрестовини, що важливо з декількох причин. Зокрема, відзначимо, що зв'язок клинка меча з гардою і верхів'ям не є нероздільним, тобто до старого клинка могли допасовувати новий ефес, часто навіть під впливом моди. Крім того, можливість визначати тип тільки окремо знайденого верхів'я, хрестовини чи клинка значно збільшує джерельну базу дослідження. Типологія Е. Окшотта відкрита для доповнення новими типами, роботу в цьому напрямку, враховуючи особливості використання зброї на теренах Центральної Європи, цілком успішно проводять польські [16; 17; 20] та білоруські [1; 11] дослідники. Використання типології Е. Окшотта дає також можливість вивчати озброєння давньоукраїнського воїна в загальноєвропейському контексті, простежувати спільні тенденції розвитку середньовічного озброєння та специфіку використання мечів на території Галицько-Волинської держави.

Серед знахідок клинкової зброї, які датуються XIII – середина XV ст., звернемо увагу на мечі підтипу XIIIa і типу XX. Слід сказати, що ці мечі, як вказує Е. Окшотт, вирізнялися саме своїми великими розмірами і призначенням для воєнних дій. На думку дослідника, термін «великі мечі» (Grete Swerdes), який зустрічається в літературі XIII – початку XIV ст., не позначає дворучний меч, бо для такої зброї існував саме такий термін – дворучні мечі (espées a deux, Twahandswerders) [10, с. 53]. Отож великий меч зовсім не був дворучним. Відповідно тип XX як більш пізній порівняно з XIIIa, трактується як півтораручний меч. Англійський дослідник припускає, що саме такі великі мечі, зокрема підтипу XIIIa, типу XX, перевозили прикріплюючи до сідла [10, с. 55]. Проте, попри різноманітні згадки в літературі про мечі на луці сідла, зображень таких ще не знайдено. З іншого боку, існує багато зображень мечів підтипу XIIIa, прикріплених до поясів лицарів, зокрема таке зображення є на ілюстрації з Псалтиря Тенісона (Псалтиря Альфонсо) [10, с. 55].

Мечі підтипу XIIIa мають ту ж форму, що й екземпляри типу XIII: широкий клинок, майже такий завширши, як верхів'я ефеса. У більшості знахідок, які обстежив Е. Окшотт [10, с. 51], є яскраво виражене розширення безпосередньо під ефесом, а далі леза йдуть майже паралельно і сходяться до лопатоподібного вістря. Діл звичайно займає трохи менше половини клинка. Мечі підтипу XIIIa, на відміну від типу XIII, є набагато довшими: клинок завдовжки 94-104 см, а руків'я – 17-23 см. Хвостовик у мечів названих типу і підтипу може бути плоским і широким, він різко може звужуватися до верхньої частини, може бути прямокутним або квадратним у перерізі. Верхів'я може бути різного типу. За спостереженнями Е. Окшотта, найчастіше трапляються типи D, E та I [10, с. 51]. Хрестовина найчастіше пряма, хоч виявлені і знахідки із зігнутою хрестовиною.

Е. Окшотт зазначає, що деякі з мечів типу XX є бойовими (war swords), являють собою певним чином розвиток підтипу XIIIa, та й використовувалися приблизно в той самий час (Е. Окшотт визначає час побутування цього підтипу, як і основного типу XIII, періодом 1240-1350 рр., однак робить зауваження про те, що нові знахідки, зокрема в Фінляндії, ставлять під сумнів таке датування, що дає можливість припустити використання цього типу меча ще до 1150 року) [10, с. 52]. Мечі типу XX були у вжитку десь до середини XV ст. Найбільш популярними такі мечі були в період між 1360–1450 рр. Найбільш ранню знахідку Е. Окшотт датує початком XIV ст.

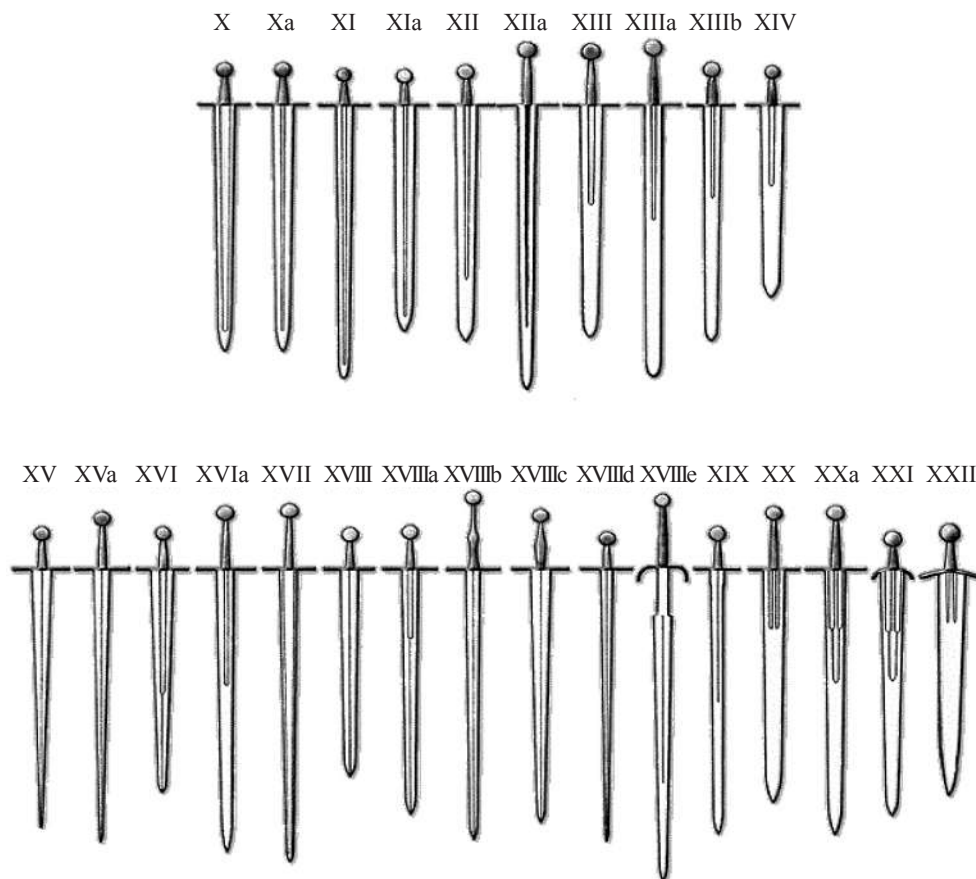

Рис. 1. Типологія мечів (за Е. Окшоттом).

Для мечів типу XX характерним є широкий великий клинок, інколи дуже широкий біля ефеса. Довжина клинка у межах 86,5 – 106,7 см. Більшість екземплярів, описаних Е. Окшоттом [10, с. 94-96], мають три дрібні доли у верхній половині, два з яких ідуть паралельно стосовно один одного безпосередньо під ефесом, а ще один – під ними в центрі клинка. Проте деякі із мечів цього типу мають тільки два дуже глибокі вузькі доли, які тягнуться паралельно приблизно на четвертину довжини клина.

Для мечів цього типу типовими є довгі ефеси (20-25 см), з грушоподібними наверхами, проте трапляються і наверхи у формі колеса. Хрестовини, як правило, вузькі і тонкі, трохи зігнуті або прямі, але схилені вниз [10, с. 94], найбільш популярні були типи 7 і 9. Популярними були типи верхів'їв G, H, I, J, K, різні варіанти T.

Деякі мечі типів XIIIa і XX зберігаються у Львівському історичному музеї (далі ЛІМ). Вони мають певні особливості, зокрема відрізняються типами голівок (верхів'їв) та хрестовинами.

Меч типу XIIIa, який зберігається у фондах ЛІМ (№ інв. 3-3374), до музею надійшов у 1950-х роках. Цей екземпляр має загальну довжину 110, 2 см. Клинок завдовжки 87, 6 см, завширшки 4 см, звужений до вістря, двосічний, у верхній частині має діл, у нижній – овальний у перерізі. На п'яті клинка з обох боків ідентичні клейма, а в нижній частині на лезі ряд зарубок на рівномірних відстанях одна від іншої. Хрестовина типу 11 чотиригранна, з краплевидними закінченнями. Хвостовик позначений клеймом. Голівка належить до типу T і є восьмигранною, у вигляді вази з кришкою.

Слід відмітити, що мечі типу XIIIa є характерними для XIII – XIV ст. За дослідженнями М. Глосека, у Центральній Європі зафіксовано 71 знахідка такого типу, з них на теренах сучасної Польщі – 30 [16, s. 28]. Зазначимо, що мечі такого типу знайдені, зокрема, в Жешові-Старомісті [16, s. 162, roz. 308], у ріці Ропі біля Сколишини на Прикарпатті [16, s. 163, roz. 312], а також в Тарнові під час ремонту ратуші [15, s. 153, 151, tabl. VII:2], в Городку над Бугом [16, s. 156-157, roz. 247].

Знахідок типу XX на центральноєвропейських теренах зафіксовано, за дослідженням польського вченого, значно менше – 16, з яких на території сучасної Польщі – 8 [16, s.29-30].

У фондах ЛІМ зберігаються чотири мечі типу XX.

Першою половиною XV ст. датується меч XX типу загальної довжини 113 см, довжина клинка – 90, 2 см, ширина – 4,4 см (ЛІМ, № інв. 3-1775). Клинок звужений до вістря, двосічний, з трьома долами, з обох боків позначений клеймом. Хвостовик звужений догори. Голівка англійського типу, плоска, шестикутна, з дугоподібними верхньою і нижньою стороною і плоским диском всередині. Належить до типу I.

Півтораручний меч, позначений клеймом, гіпотетично з майстерні Золінген, зараз зберігається в ЛІМ (№ інв. 3-1231), куди надійшов з колекції Б. Ожеховича у 1940 р. Довжина знахідки – 104,8 см, довжина клинка – 91,5 см, ширина – 4,5 см. Клинок звужений до вістря, овальний у перерізі, у верхній частині має три розділені ребрами доли, які частково заходять на хвостовик, що є звужений до верхнього кінця.

Ще один півтораручний меч цього типу (ЛІМ, № інв. 3-1222) надійшов із музею ім. Яна III у 1940 р. Загальна довжина знахідки – 123,3 см. Клинок має довжину 96 см, ширину 5,1 см, звужений до вістря, з трьома долами з кожного боку. П'ята позначена клеймом. Хрестовина плоска, чотиригранна, дугоподібна, потовщена в центрі. Верхня і нижня грані прикрашені рельєфним джгутовим орнаментом, по бокових гранях проходять ребра. На центральній частині – накладна розетка. Головка у вигляді сплющеної кулі, з одного боку прикрашена розеткою.

До цього ж типу належить меч, який знайдений в долині річки Жовкви (ЛІМ № інв. 3-1219). До музею надійшов у 1940 р. з музею ім. Любомирських, якому був подарований графом Агенором Голуховським. Датується цей меч кінцем XIV – поч. XV ст. Загальна довжина цього екземпляра 109, 8 см. Клинок завдовжки 83 см, завширшки 5,1 см, звужений до вістря, з трьома долами з кожного боку. Ближче до п'яти сліди таушування золотом. Гриф звужений до голівки. Верхів'я дископодібне (тип Н). Цей тип верхів'я, за спостереженнями Е. Окшотта, був найбільш розповсюдженим в середньовіччі. Його можна побачити на всіх типах мечів X – XV ст. [10, с. 121].

Саме такого типу верхів'я (Н за Е. Окшоттом (за М. Глосеком – Н₂)) має і клинок меча, знайдений у 2009 році при розкопках Буська (літописний Бужеськ) – керівник розкопок П. Довгань, атрибуцію знахідку здійснив старший науковий співробітник відділу фондів ЛІМ Т. Рак [4, с. 170-175]. Знайдений меч зберігся неповністю (відсутня хрестовина та частина клинка). Дослідники зазначають, що після втрати мечем бойових властивостей він використовувався як сільськогосподарське знаряддя. Загальна довжина знайденого фрагмента 44 см. Клинок (збережена частина завдовжки 22,5 см, ширина при хрестовині 4,5 см) є звужений до вістря, двосічний, з трьома двобічними долами, має певні відмінності від клинків ХХ типу, зокрема дещо інше розташовані доли. Таку особливість пояснюють особистими уподобаннями майстра-виробника чи замовника цього меча. Дослідники датують знайдений меч у Буську останніми десятиліттями XIV – першими десятиліттями XV ст., що цілком узгоджується з датуванням гончарних посудин з найнижчих шарів заповнення підвалу [4; С. 173-175].

Таким чином, виявлені знахідки мечів підтипу ХІІІа та типу ХХ на теренах України засвідчують, що використання цього виду клинкової зброї у середньовіччі на теренах України цілком узгоджується із загальноєвропейським контекстом взагалі, і центральноєвропейським зокрема, однак має і свою специфіку. Меч підтипу ХІІІа був ефективний для боротьби із супротивником у кольчужному обладунку, а меч типу ХХ був спрямований проти пластинчастої броні. Цей меч добре пристосований для колючого удару, однак цим мечем можна було ефективно завдати і рубячі удари, отож використовувати проти різного типу обладунків. Це, очевидно, може бути аргументом на користь відповідної популярності такого типу мечів на території середньовічної України, де доводилося вести боротьбу із супротивниками, що використовували кольчугу поруч з новішими типами захисного обладунку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. / Ю. М. Бохан. – Мінск, 2002. – 336 с.
2. Гуцул В. Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису / В. Гуцул // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2009. – Число 16. – С. 78-93.
3. Гуцул В.М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби / В. М. Гуцул / Автореф. дис. кандидата істор. наук: 07.00.02: Всесвітня історія. – Київ, 2011. – 22 с.
4. Довгань П. М., Рак Т. О. Меч з городища літописного Бужеська/ П. М. Довгань, Т. О. Рак // Вісник Інституту археології. – Вип. 5. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2010. – С. 170-175.
5. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII – XV вв. /А. Н. Кирпичников – Л. : Наука, 1976. – 104 с.
6. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. /А. Н. Кирпичников //Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36. – Москва, 1966. – 142 с.
7. Корчинський О. М. Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) / О. М. Корчинський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С. 264-280.
8. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшся в X – XIV століттях / М. М. Кучинко. – Луцьк, 2009. – С. 257-278.
9. Окшотт Э. Археология оружия / Э. Окшотт. – М., 2006. – 398 с.
10. Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Пер. с англ. Л. М. Игоревского / Э. Окшотт. – М., 2007. – 176 с.

11. Плавінскі М. А. Клінковая зброя X-XIII стст. на тэрыторыі Беларусі / М. А. Плавінскі – Мінск, 2006.
12. Плавінскі М. Адзін з тыпаў сярэднявечных мечоў з тэрыторыі Беларусі // Гістарычны альманах. – Том 10. – Горадня, 2004. – С. 201-207.
13. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X – XIII століттях / Б. А. Прищепя, Ю. М. Нікольченко. – Рівне, 1996. – 248 с.
14. Терський С. В. Військова справа в Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – № 571. – Львів, 2006. – С. 8-18.
15. Glinianowicz M. Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce / M. Glinianowicz // Acta Militaria Mediaevalia I. – Kraków – Sanok, 2005. – S. 143-164.
16. Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w. / M. Głosek. – Warszawa, 1984. – 186 s.
17. Głosek M., Nadolski A. Miecze średniowieczne z ziem polskich / M. Głosek, A. Nadolski. – Łódź, 1970. – 106 s.
18. Liwoch R. Zachodnioukraińskie miecze I trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. / R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia IV. – Kraków – Sanok, 2008. – S.38-59.
19. Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronzoznawcy / L. Marek. – Wrocław, 2004. – 134 s.
20. Nadolski A. Polska broń. Broń biała / A. Nadolski. – Wrocław, 1984. – 176 s.
21. Oakeshott R. E. Records of the Medieval Sword / R. E. Oakeshott. – Woodbridge, 1991. – 310 p.

Ілля Тимчук
вчитель історії
Снячівської ЗОШ І-ІІІ ступенів,
м. Чернівці

ХРИСТИЯНСЬКА КУЛЬТОВА СИМВОЛІКА НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я (XI – ПЕРША ПОЛОВИНА XIII ст.)

У роботі висвітлюється культова символіка межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра на прикладі хрестів-енколпіїв XI-XIII ст. Особлива увага приділяється культовій символіці з літописного Василева, посаду Ленківцевого давньоруського поселення і Чернівського городища.

Ключові слова: Київська Русь, Північна Буковина, хрест-релікварій, енколпії, кам'яні іконки.

Важливе значення для дослідження процесу християнізації населення Північної Буковини відіграє культова символіка. Важливість даної проблематики полягає в тому, що завдяки дослідженню території розповсюдження хрестів-енколпіїв та кам'яних іконок можна простежити культурні зв'язки населення Середнього Подністров'я з провінціями Візантійської імперії.

Нагрудні хрести-обереги XII – першої половини XIII ст. виготовлялися із різних матеріалів, переважно з металу, рідше з каменю. Однак найбільш розповсюдженими були нагрудні хрести з міді та бронзи, інколи позолочені або орнаментовані емальми та черню. Зустрічаються також хрести, виготовлені з різних порід дорогоцінного і напівдорогоцінного каменю.

У писемних джерелах періоду Київської Русі такі нагрудні хрести називалися «крестъ малый». У науковій літературі вони позначаються різними термінами: складні (позаяк виготовлялися із двох стулок), хресті-складні, мощевики (оскільки в них знаходилися мощі святих) [10, с. 184], енколпїонами (із грецького енколпїзо – «зберігаю на грудях», тобто нагрудні хрести) або складні-енколпїони [5, с. 12]. В останній час поряд із назвою енколпїон все більше вживається термін нагрудний хрест-релікварій. В історіографії зустрічаються всі ці позначення нагрудних двостулкових хрестів, проте найпоширенішою є назва енколпїони.

На території Північної Буковини зафіксовані знахідки 30 енколпїонів. Від більшості з них дійшло лише по одній стулці або їх фрагменти. Відносно цілими (збереглися дві стулки) виявлено лише 10 екземплярів. Енколпїони розрізняються за формою та розмірами, а розроблена їхня типологія у сучасній археології дозволяє визначити час їхнього виготовлення, період побутування та встановити вірогідне місце виробництва.

Виявлені на території регіону енколпїони можна поділити на декілька груп: I група – «сирійські» енколпїони; II група – рельєфні та рельєфно-інкрустовані, з зображенням Ісуса Христа, Богоматері Одігітрії з немовлям та святих у трьох медальйонах; III група – рельєфні із зображеннями Ісуса Христа, Богоматері Оранти та святих у Чотирьох Медальйонах; IV група – низько рельєфні хрести із зображенням Ісуса Христа та святих у двох медальйонах; V група – рельєфні енколпїони з хрестовидними кінцями та чотирма зображеннями святих по боках; VI група – інкрустовані черню енколпїони із заокругленими кінцями, зображенням Христа і надписами; VII група – невеликі інкрустовані хрести з квадратним середохрестям [11, с. 61-65].

До першої групи відносяться енколпіони з літописного Василева. Це три хрести, які суттєво відрізняються від основних типів давньоруської культової пластики своєю формою.

Перший з них був знайдений в урочищі Замчище, від нього збереглася одна ступка, розмірами 4,9x10 см. Її можна віднести до хрестів так званого «сирійського» типу, що істотно різняться від давньоруської культової пластики своєю сталою формою. На поверхні енколпіона у техніці гравірування нанесено зображення розп'ятого Христа без підкреслення мотиву страждання. Фігура і обличчя Ісуса Христа передані досить умовно, його руки ледь зігнуті в ліктях, тіло вкривають довгі одяжі, передані стилізованими лініями. Над розп'яттям вміщено прямокутник з вписаним у нього косим хрестом. Від боків прямокутника відходять трикутники, утворюючи напис «ІСУС» чи «ІСХС», на правому – «NHRІ». В нижній частині хреста ноги Ісуса зображені схематично [3, с. 69].

Другий енколпійон був знайдений в урочищі Монастир, де ймовірно, знаходилася печерна обитель ченців XII-XIII ст. Його розміри складають: висота 6 см (верхня кінцівка пошкоджена, очевидно, загальна висота була 7 см), ширина 5 см [8, с. 221].

Появу близькосхідних енколпійонів на території Київської Русі пов'язують із цілеспрямованою діяльністю візантійських православних кіл у сфері християнізації давньоруського населення. Такі енколпійони виготовлялися при православних монастирях у візантійських провінціях Сирії та Палестині. Звідти прочани, купці, представники військових та дипломатичних місій привозили їх на давньоруські землі. Однак, загальна кількість знайдених на території південно-руських земель хрестів-енколпійонів не перевищує двох десятків [13, с. 142].

Третій енколпійон був знайдений в урочищі Хом також входить в комплекс пам'яток давньоруського Василева. Датований XII – першою чвертю XIII ст. Розміри з урахуванням вушка – 2,4 x 5,8 см.

До другої групи відноситься хрест-енколпійон, який також був знайдений на території Василева. Хрест-енколпійон виготовлений із бронзи, не рівнораменний, має заокруглені дещо розширені кінці з медальйонами, які відмічені виступами, причому на поперечних раменах на відміну від вертикальних вони розташовані ближче до країв. Розміри хреста становлять: висота 8 см (без врахування вушка), ширина 7 см, товщина по краях 0,4 см.

Енколпійони цього типу більшість дослідників відносять до ранніх виробів давньоруської металопластики і датують серединою XI ст. – початком XII ст., а масове їх розповсюдження припадає на XII – початок XIII ст. [2.].

До третьої групи енколпійонів відносяться хрести, виготовлені у високому рельєфі із зображенням розп'яття та Богоматері Оранти. Три екземпляри таких енколпійонів були знайдені на Чорнівському городищі, з них два досить пошкоджені у вогні, а один порівняно непоганої збереженості [4, с. 114]. Розміри даного енколпійона становлять 8,6x5,7 см.

Час появи енколпійонів даного типу датують першою половиною XIII ст., а місцем виготовлення вважається Київ, де неподалік Десятинної церкви були знайдені кам'яні формочки для їхнього виробництва [11, с. 73].

Четверта група хрестів-енколпійонів із регіону представлена ще однією знахідкою з Чорнівського городища, яка була зроблена 1999 р. [8, с. 223]. Це лицева ступка бонзового енколпійону, який має заокруглені розширені кінцівки. Центральна частина рамен хреста виконана у вигляді латинського хреста, яка, очевидно, замінена так звані «слізки». Розміри хреста 6x5,3 см, у нього відсутні з'єднуючі вушка. На краях хреста були пробиті отвори і зі допомогою мідних і залізних цвяхків він кріпився, ймовірно, до дерев'яної основи. В центрі енколпійону знаходиться схематичне низько рельєфне зображення Розп'яття. Фігура Христа додатково обведена рамкою, а на бічних раменах, обабіч від Розп'яття, нанесені букви «ІСНІ». Точні аналогії даного хреста в давньоруських старожитностях не відомі.

До п'ятої групи відноситься хрест із ступінчасто розташованою середньою частиною та хрестовидними кінцями. Він виявлений на території регіону, але точне місце знахідки невідоме. Від енколпійону збереглася зворотна ступка розмірами 7x5,5 см. В її середхресті розміщена фігура архангела Сихаїла, а обабіч у медальйонах – святі [6, с. 170].

Шоста група енколпійонів представлена бронзовими, інкрустованими черню виробами із заокругленими кінцями, зображенням хреста в середхресті та христогорами в медальйонах. До цієї групи належить василівський енколпійон, який походить з урочища Замчище. Він має округлі закінчення рамен та «слізки», його розміри – 5,9x3,9 см [3]. Поверхня виробу досить сильно пошкоджена.

Сьома група енколпійонів представлена двома невеликими енколпійонами, знайденими під час археологічних розвідок на території давньоруського поселення в Ленківцях і у районі комплексу пам'яток XII- XIII ст. в с. Васловівці [6, с. 167].

Енколпійон із Ленківців має ледь розширені кінцівки рамен і квадратне середхрестя. Його розміри – 3,1x1,8 см. На лицьовій ступці знаходиться гравіроване й інкрустоване черню зображення не рівнорамен-

ного хреста із променями «саявом», які виходять із середхрестя. На зворотному боці такий же хрест, але промені не торкаються його середини [10, с. 196].

В результаті християнізації населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра отримує широке розповсюдження християнська культова символіка. На території Північної Буковини знайдено понад 50 предметів християнської символіки, окрему категорію яких складають кам'яні іконки.

Вироби кам'яної дрібної пластики належать до найдавніших мініатюрних рельєфних зображень, на яких представлені найдавніші іконографічні сюжети та лицеві зображення, що відбивають розвиток стилів і різноманітність художніх прийомів з обробки каменю [9, с. 224].

Процес поширення кам'яних іконок на території Київської Русі можна розділити на три етапи. Перший етап датується X–XI ст. Йому притаманне поширення імпортованих виробів з візантійських провінцій, у зв'язку з приїздом на територію Русі грецьких майстрів. Другий етап охоплює XII ст. і характеризується виникненням місцевих центрів, у першу чергу, київського, з виробництва дрібної кам'яної пластики. Третій етап розпочинається після 1204 р. і триває до 40-х рр. XIII ст.: спостерігається діяльність візантійських ремісників, котрі після захоплення Константинополя покинули межі Латинської імперії і прибули на давньоруські землі, де заснували ряд майстерень з виробництва предметів християнської символіки [10, с. 200].

Кам'яні іконки виготовлялися з різних порід каменю. Візантійське походження мають іконки з дорогоцінного та напівдорогоцінного каміння твердих порід (сапфір, смарагд, онікс, халцедон, стеатит, яшма). З давньоруськими виробами пов'язані іконки з м'яких сланцевих порід різних відтінків і структур (шифер, аргіліт, піщаник), рідше вироблялися з привізних порід (стеатит, яшма) [7, с. 5].

На Буковині іконки були знайдені у трьох пунктах: літописному Онуті, Чорнівському городищі та біля с. Самушин. Вони були виготовлені із стеатиту, шиферу та аргіліту.

У результаті досліджень Чорнівського городища С.В. Пивоваровим [8] і І.П. Возним [4] були виявлені чотири іконки та два фрагменти, причому три з них виготовлені із стеатиту, а інші – з аргіліту. Перша іконка представлена невеликим фрагментом (2 x 5 см, товщина – 0,5 см). Друга іконка збереглася повністю, її висота – 5,9 см, ширина – 4 см, товщина дорівнює 0,6-0,7 см. Від третьої іконки збереглася лише одна половина. Її висота – 5,2 см, ширина нижнього кінця – 0,9 см, товщина – 0,6 см. Четверта іконка виготовлена з аргіліту, її розміри: ширина – 4,2 см, висота – 5,2 см, товщина – 0,4-0,5 см. Інші аргілітові іконки з городища представлені лише фрагментами.

Ще одна кам'яна іконка з території Буковини походить із с. Самушин. Вона виготовлена з шиферу, має одностороннє зображення. Її розміри: висота – 4,8 см, ширина – 3 см. На ній були зображені піші постаті князів Бориса та Гліба. Дана кам'яна іконка датується XIV ст. Однак С. Пивоваров вважає, що іконка була виготовлена в першій половині XIII ст. Підтвердженням цьому може слугувати схожа манера зображення постатей князів, виконана у архаїзуючому стилі, притаманному київським майстрам – бронзоліварникам та гліптикам першої половини XIII ст. [10, с. 204].

Майстерня з виготовлення стеатитових іконок була знайдена на території літописного Онута, в урочищі Старий Цвинтар. Тут були виявлені рештки наземної споруди з підвалом. У підвальному приміщенні знайдені аргілітові плитки різних форм зі слідами шліфування та гравірування, які свідчать про існування тут невеликого виробництва з виготовлення предметів дрібної пластики з каменю [9, с. 228].

Кам'яні іконки в давньоруському суспільстві були предметами особистого призначення, їх носили на грудях на коштовних ланцюгах, у складі намиста чи «на вороті». Тому іконки мають оправу з вушком чи просвердлені в камені отвори для шнура. Також іконки носилися в спеціальних футлярах або мішечках [12, с. 255].

Таким чином, концентрація хрестів-енколпіїв в окремих пунктах засвідчує їх важливість у справі розповсюдження християнства на території Буковини. Відсутність знахідок енкалпіїв на пам'ятках сільського характеру це свідчить про їх високу вартість, що в свою чергу призвело до розповсюдження серед населення християнської символіки із недовговічних матеріалів.

Кам'яні іконки на території Північної Буковини набули поширення в першій половині XIII ст. Знайдені іконки представлені переважно виробами місцевого походження. Вірогідно, одна з майстерень з виготовлення іконок, які діяли в Галицько-Волинському князівстві, знаходилася в літописному Онуті.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пивоваров С. Семенюк М. Християнські реліквії літописного Василева // Буковинське віче. – 2000. – 6 січня.
2. Тимошук Б.О. Звіт про розкопки давньоруського городища Замчище в с. Василів Заставнівського р-н. в 1978 // Науковий архів Чернівецького краєзнавчого музею. –Ф23/42. – Оп.2. – Од.зб. – 69 с.
3. Чернівецький краєзнавчий музей. – Фонди. – Група II – археологічна.
4. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба ХІІ-ХІІІ ст. –Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.

5. Мисько Ю., Пивоваров С. Маловідомі хрести-енколпіони з території Північної Буковини // Буковина – мій рідний край. Матеріали II історико- краєзнавчої конференції народних дослідників студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С. 12-15.
6. Мисько Ю. Християнські культові старожитності давньоруського періоду з території Північної Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 2. – С. 165-169.
7. Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. – М.: Наука, 1983. – 161с.
8. Пивоваров С.В. Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини// Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври., 2000. – Т. 3. – С. 221-225
9. Пивоваров С.В. Вироби дрібної кам'яної пластики з давньоруських пам'яток Буковини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. –Вип. 10. – С. 224-230.
10. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пругу та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с.
11. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. –Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 151 с.
12. Порфиридов Н.Г. Мелкая каменная скульптура Древней Руси//Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 254-256.
13. Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати. 1969. – 192 с.
14. Тищенко О.В. Дрібна пластика з зображенням Бориса і Гліба // Археологія. – 1984. – Вип. 46. – С. 44-56.

Ольга Брель

старший науковий співробітник
відділу «Музей Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Яніна Діденко

учений секретар
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

ЕЛЕМЕНТИ ЖІНОЧОГО КОСТЮМУ XVII ст. (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОЗАЦЬКОГО ЦВИНТАРЯ XVI – XVII ст. У ЧИГИРИНІ)

Дана стаття присвячена аналізу археологічних знахідок, що репрезентують жіночий костюм XVII ст. В ній увага приділяється предметам, виявленим Чигиринською археологічною експедицією під час розкопок козацького цвинтаря XVI–XVII ст.: жіночому головному убору, фрагментам нагрудного одягу, прикрасам.

Ключові слова: археологічні дослідження, поховання, жіночий костюм, очіпок, нагрудний жіночий одяг, сережки, перстень, намисто.

В Україні XVII–XVIII ст. жінка посідала особливе становище. Впродовж XIV–XVIII ст. українська сім'я, як і в усіх тоді навколишніх сусідніх країнах, залишалась патріархальною. Головою сім'ї мав бути чоловік, якому жінка зобов'язана була бути вірною і слухняною, в усьому покірною. Проте, як свідчать тогочасні документи, в реальному житті, у колі сім'ї українська жінка займала порівняно високе і навіть самостійне становище [8]. Жінки з багатих магнатських родин, а також козацької військової старшини інколи втручалися в політичні та військові справи. Так, наприклад, відомо, що третя дружина Богдана Хмельницького Ганна Золотаренко видавала універсали за власним підписом [12].

На жінок звертали увагу іноземці, які бували в Україні і залишили письмові згадки про своє перебування. Так, зокрема, Гійом Левасер де Боплан відмічав особливу вроду українських жінок [1, с. 32]. Павло Алепський про київських жінок пише, що «вони гарно повдягані, зайняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком» [13, с. 178].

К.Я. Гільдебрандт, член шведського посольства до гетьмана Б.Хмельницького, який був на Україні у 1556-1557 роках, згадує про одяг українських жінок «вони мають навколо нижньої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла. Проте спереду підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільшого у шнурованих (ймовірно, вишитих) сорочках» [11].

У. Вердум, подорожуючи у 1670-1672 рр. по Україні відмічав «носять мужчини й жінки селяне гніду опанчу з сукна, яку самі виробляють. Шляхта і купці носять блакитну... У селянок сорочки з грубого полотно, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки... Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса стягнена у збори, як плащ і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною. При тім вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле. Щодо оздобу голови, то вона визначається великою зграбністю. Оздоблюють її літом свіжими квітками і зеленими вінцями, зимою мусять їх заступати восковими вінцями...» [11].

Тому і в колекції музею Б.Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» значне місце відведено жіночим речам XVII ст., які були виявлені в результаті археологічних досліджень. Особливо значимими можна назвати результати роботи Чигиринської археологічної експедиції у 1993–1994 роках під керівництвом П.А. Горішнього. Протягом двох польових сезонів було виявлено і досліджено залишки козацького цвинтаря XVI–XVII ст., який був розташований біля древньої церкви в ім'я Преображення Господнього. На цвинтарі було відкрито і досліджено понад 260 поховань. Супроводжуючий матеріал дає підстави датувати ці поховання кінцем XV – серединою XVII ст. Це досить різноманітні керамічні вироби, монети, підківки до чобіт, свинцеві кулі, деталі рушниць, ножі, сокири та інші побутові речі [2, с. 209].

Дана стаття є спробою проаналізувати археологічні знахідки 1993–1994 років, що репрезентують жіночий костюм XVII ст.

Майже всі поховання були орієнтовані на захід та південний захід. Як відзначає кандидат історичних наук П.А. Горішній, поховання мали свій обряд, що досі не зустрічався на інших пам'ятках [2, с. 209]. Небіжчиків клали випростано на спині, головою на захід чи південний захід, руки похованих були на грудях або животі, а в більшості з них одна рука покладена на плече, а інша – на грудях чи на животі. В окремих похованнях руки небіжчиків були схрещені на грудях. В деяких похованнях в домовину ставили горщики чи інші вироби з кераміки. Поховання, в основному, здійснені в дерев'яних домовинах, видовбаних в колодах, а інколи покійників клали просто в землю без домовини [4, с. 3]. Наявність домовин вказує на те, що небіжчики були поховані з великою пошаною [3, с. 23], а, отже, могли бути небідними шанованими людьми.

На жаль, багато кістяків було частково зруйновано пізнішими будівельними роботами, що робило неможливим виміри по повній краніологічній програмі, а інколи робило неможливим навіть визначення статі і віку померлих. Статеві-вікові визначення вдалося зробити лише у 139 випадках [2, с. 210].

Завдяки антропологічним дослідженням, проведеним антропологом Т. Рудич, вдалося встановити, що

Мал. 1. Очіпок XVII ст. Малюнок художника реставратора НІКЗ «Чигирин» Н.В. Атамась

більшість скелетів належала чоловікам – 61, жінкам – 41, 37 скелетів – дитячі. При цьому приймалися до уваги морфологічні особливості черепа, довгих кісток та кісток таза. Вік визначався за ступенем зростання черепних швів та стертості зубів [10, с. 19].

Серед жінок найбільша кількість померлих припадає на 25-35 років – 23 випадки, потім іде 35-55 років – 15 випадків, та 3 випадки у віці до 25 років. Варто відмітити, що як серед жінок, так і серед чоловіків дуже мала кількість померлих у похилому віці [2, с. 210].

За висновками антропологів, населення середньовічного Чигириня мало близьку схожість з так званим кавказько-балканським антропологічним типом. Це високий зріст, широке, середньо високе обличчя, сильно виступаючий ніс із горбинкою, темні очі і темне волосся [2, с. 210]. При чому жінки відзначались дещо вужчим та вищим обличчям, вищими орбітами, вищим та ширшим носом. Наявна схожість зі збірною серією антропологічних матеріалів, виявлених у центральних районах України і які відносяться до XVII–XIX ст. [9, с. 53].

Під час розкопок 1994 р. було знайдено унікальні речі – фрагменти жіночого костюма XVII ст.: головний убір (поховання № 148) та передня частина нагрудного одягу (поховання № 160) [2, с. 209].

Одна із знахідок являла собою залишки очіпка – жіночого головного убору, який свідчить про сімейний стан похованої жінки – заміжня (мал. 1).

Тканина очіпка – шовкова, парчева, однорідна, типу гроденапля. Нитка тканини тонка в основі та комплексна (товста, склеєна з багатьох тоненьких ниток шовку-сирцю) в утоку. Переплетіння – полотняне. Внаслідок більшої товщини ниток тканина отримала найдрібнішу репсову «землю» (мала репсову виробку) та щільність. Спосіб виробництва тканини ручний. Орнамент тканій. Гло тканини було збагачене введенням наскрізного утоку з золотої нитки, яка виступала в якості доповнення до кольору шовку. Використання подібного прийому характеризувало західні привізні тканини. Плaskий візерунок витканий сухозлотицею [7, с. 40]. Орнаментальний мотив тканини склався з традиційних для візерунчастого ткацтва стебел з квітками та листками [2, с. 209] (мал. 2). Візерунок та особливості будови тканини дали можливість припустити західноєвропейське, найімовірніше італійське, походження тканини очіпка. В XVI–XVII ст. саме італійські міста – Генуя, Венеція були основними центрами упорного шовкоткацтва, де виробляли різноманітні види коштовних тканин, які вирізнялися високими художніми якостями. Цей очіпок, напевно, був деталлю святкового жіночого костюма, тому імпортовані матеріали, використані при його виготовленні: тканина, шнур, нитки – коштували дорого. Це було обумовлено складністю ручного виробництва та дороговартісністю вихідного матеріалу – шовку, барвника, срібла. Усе вищезазначене переконує в тому, що похована власниця очіпка була досить заможною міщанкою чи козачкою, яка, зважаючи на прикордонне положення Чигирин, ігнорувала приписи польського законодавства щодо заборони використання подібних матеріалів у своєму вбранні: «...чтобы никакой мещанин, ни плебей не дерзнул употреблять шелкового платья и шелкового подбоя шапки драгоценных мехов...» [7, с. 41].

Жорсткий очіпок мав серцеподібну форму, ззаду і спереду був призбираний у склад. До склад одного з країв пришитий шнур, який утворював часті петельки. Призбираний і зав'язаний ззаду шнурком на притримці очіпок щільно прилягав до голови. Носили цей убір поверх укладеного волосся [7, с. 41].

У результаті окислювальних процесів залишки очіпка набули коричневого кольору. Виділення фарбника дало можливість визначити першопочатковий колір тканини – пурпурний. Він був надзвичайно популярним в ті часи. Подібне поєднання темно-червоного з золотим та щільна фактура тканини надавали речі парадного та дещо офіційного вигляду [7, с. 41].

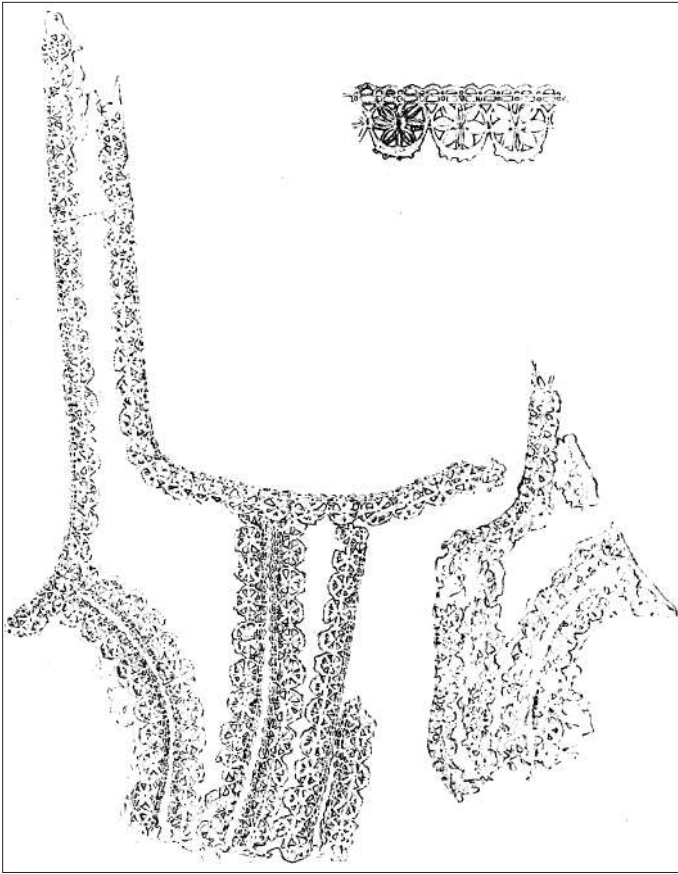
Про схожі головні убори українок згадував і Павло Алепський: «Дочки київських вельмож носять на головах кружальця, щось наче перстень, із гарного оксамиту, гаптований золотом, прикрашене перлами та самоцвітами, щось мов корона...» [13, с. 185].

Іншою знахідкою були фрагменти передньої частини нагрудного жіночого одягу (мал. 3). Вони являють собою рештки шовкової тканини, декорованої мереживом. Тканина знайдених фрагментів однорідна, шовкова, без узорна. Вона була однакова – матова як з лиця, так і з вивороту. Нитки основи та утоку однорідні, однакові – дуже тонкі, що обумовило надзвичайну легкість та тонкість тканини. Переплетіння – полотняне, гроденаплеве. Спосіб виробництва – ручний. Особливості будови та зовнішнього вигляду тканини дали можливість припустити, що це тафта [7, с. 41].

Тканину одягу було декоровано мереживом ручного виробництва, виконаним з крученої срібної нитки. Вона мала в основі шовкову, щільно обвиту дуже тонкою металевією стрічкою нитку. Мереживо складало-

Мал. 2. Орнаментальний мотив тканини очіпка.
Малюнок художника реставратора НІКЗ «Чигирин»
Н.В.Атамась

Мал. 3. Фрагмент передньої частини ліфа XVII ст.
Малюнок художника реставратора НІКЗ «Чигирин»
Н.В. Атамась

святкового одягу – ліфу. Він щільно прилягав до фігури, відкриваючи святкову сорочку, та по низу пришивався до зшитой спідниці [7, с. 42].

Стан збереження речей залишав бажати кращого, і тому у 1996 р. Бабенко Тамарою Миколаївною (м.Київ) було проведено реставрацію знахідок. Фрагменти ліфа, краї та середина очіпка були про дубльовані на штучну тканину світлого кольору. Після реставрації речі були передані до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» для експонування в музеї Б.Хмельницького.

Знайдені речі дали можливість частково відтворити вигляд святкового жіночого костюма XVII ст. Вони є свідченням поєднання в костюмі вищих станів українського суспільства самобутніх національних елементів з польськими та західноєвропейськими [7, с. 42].

Уявляючи будь-яку жінку будь-якої епохи, неможливо уявити її без прикрас. Навіть найбідніші жінки не обходились без прикрас виготовлених із міді, бронзи чи скла. В часи гетьманування Богдана Хмельницького мандрівники та послі інших країн згадували про звичай українок носити сережки, які, називали ковтками або кульчиками. Секретар шведського посольства Гільдебрандт 1657 року згадував, що на прийомі у Б.Хмельницького: «...В кімнаті ходили дві доні, які мали ковтки, бо в цих краях жінки загальноно носять ковтки. Деякі з них мають у вухах маленькі дзвіночки, а інші гарне пір'я». Подорожуючий по Україні у 1670-72 рр., мандрівник У.Вердум зазначав, що українські жінки «...уживають також перстенів на пальцях і дуже великих кульчиків в ушах і намиста з кристалю, шкла, міді, мосяжу, згідно з фантазією та засобами...» [11].

Під час розкопок козацького цвинтаря в різних жіночих похованнях теж було виявлено прикраси: намисто, перстень, сережки, булавки до зачіски [3, с. 34].

На особливу увагу заслуговують срібні сережки (на жаль, одна із сережок має пошкодження). Вони були виявлені в розкопці 1, поховання №127, на глибині 90 см. Поховання було знищене будівельними роботами. Скелет розкиданий, від нього лишився череп, осторонь якого лежала нижня щелепа і декілька кісток [3, с. 45]. Сережки мають форму пташок з трьома краплеподібними пласкими підвісками, які з'єднані з пташкою за допомогою кілець. Прикраса декорована трьома отворами у хвостовій частині пташки та чотирма у нижній. Зверху фігури пташки – дугоподібний виступ для з'єднання з вушком. Сережки виготовлені із срібла 925 проби способом лиття та кування [6].

ся з ажурної основи (тонкого бордюру), до якої кріпився декоративний повторюваний елемент – кругла розетка з шестипелюстковою квіткою (ширина рапорту – 1,5 см) [7, с. 42].

Особливістю крою виробу був надзвичайно глибокий виріз горловини, типу каре. Пройма та горловина підшиті з одночасним нашиттям мережива. Ажурний декор і шов вздовж пройма, плічок та горловини – вертикальними смугами по центру виробу, а також по фігурному шву – від середини пройм через найвищі точки грудей до талії. Зберігся один з плечових швів, що допомогло визначити таку мірку, як висоту грудей. Вона дорівнювала близько 26,5 см. Ця мірка дала можливість припустити, що похована носила, за сучасними уявленнями, приблизно 46 розмір одягу [7, с. 42].

Зі спини ця деталь застібувалася на мідні гачки [2, с. 209].

У фрагментів темний брунатний колір, набутий, як і у випадку з очіпком, в результаті окислювальних процесів.

За якістю тканини, декором та кроєм фрагментів можна стверджувати, що власниця була заможною представницею одного з вищих соціальних станів, одяг яких формувався під відчутним впливом іноземної мови, насамперед, польської. Наявність глибокого вирізу (свідчення західного впливу) дала можливість припустити належність цих фрагментів деталі жіночого

Як згадувалося вище, сережка за своєю формою та зовнішніми силуетними лініями нагадує птаха, а саме – півня. Прикраса подібна до зооморфних шумових підвісок – амулетів, які були розповсюджені на території Древньої Русі в X – XIV ст. З часом подібний символ перетворився на декоративний елемент, який виконував функцію оберегу. У фондовій збірці НКЗ «Чигирин» немає аналогів даним сережкам. Можливо, вони були виготовлені на замовлення або привезені з-за кордону [6].

У розкопі 1, квадрат 47, поховання 112 виявлено намисто. Воно складається із бронзової трубочки-пронизки та 84 різнокольорових низькоциліндричних намистин із скла та скляної маси діаметром 4 мм. Збереглося 24 білих, 19 зелених, 17 жовтих, 24 чорних намистинок [5, с. 4]. Намисто було досить типовою та поширеною прикрасою дівчат і жінок того часу. Носили його і в будні, і у свята [6].

У похованні №30 розкопу 1 біля черепа знайдені 3 металеві (бронзові) шпильки для волосся. На пальці лівої руки – сильно окислений бронзовий перстень. На ногах лишилися шматочки шкіри від чобітків, та дві металеві підківки до них. При подальших антропологічних дослідженнях з'ясувалось, що поховання належало молодій жінці віком до 28 років [3, с. 28]. Шпильки були довжиною 4,2 см; 3,4 см; 1,1 см виготовлені із бронзових стержнів, зверху яких невеликі напівсферичні голівки. Застосовувалися для закріплення волосся [6].

Каблучка із цього ж поховання, діаметром 19 мм, виготовлена способом лиття, прикрашена двома заглибленими лініями [6].

Усі вище згадані предмети представлені в експозиції музею Б.Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Аналіз цих елементів дає можливість частково відтворити жіночий костюм кінця XVI – середини XVII ст. Подібні знахідки є цінним джерелом для вивчення матеріальної культури нашого народу. В них відбилися тогочасні рівень матеріального виробництва, суспільні відносини та естетичні уявлення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Боплан, Гійом Левасер де. Опис України / Гійом Левасер де Боплан. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.
2. Горішній П.А. Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал / П.А.Горішній. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/npifznu/2009_26/26/gorishny.pdf
3. Горішній П.А., Нерода В.В. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1993 році / П.А.Горішній, В.В.Нерода / НА НКЗ «Чигирин», 1993.
4. Горішній П.А., Нерода В.В. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1994 році / П.А.Горішній, В.В.Нерода / НА НКЗ «Чигирин», 1994.
5. Горішній П.А. Польовий опис знахідок за 1993 рік. Розкопки Нижнього міста / П.А.Горішній / НА НКЗ «Чигирин», 1993.
6. Дерев'яно Н.В. Прикраси XVI – XVII ст.ст. із археологічної колекції НКЗ «Чигирин» (1993 – 1994 р.р.) / Н.В.Дерев'яно / НА НКЗ «Чигирин», 2011.
7. Діденко Я.Л. Фрагменти жіночого костюма XVII ст. / Я.Л.Діденко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 10. – Луганськ: Шлях, 2001. – С. 40 – 43.
8. Ісаєвич Я.Д., Федорів О.Р. Сімейний побут. Становище жінки / Я.Д.Ісаєвич, О.Р.Федорів // Історія української культури. У п'яти томах. – Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – К., «Наукова думка», 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm>
9. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника XVII ст. у м. Чигирин / Т.О. Рудич // Горішній П.А., Нерода В.В. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1993 році / НА НКЗ «Чигирин», 1993. – С. 48 – 54.
10. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника XVII ст. у м. Чигирин / Т.О. Рудич // Горішній П.А., Нерода В.В. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1994 році / НА НКЗ «Чигирин», 1994. – С. 19 – 23.
11. Січинський В. Чужинці про Україну / В.Січинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zounb.zp.ua/resource/scarbnicya/chuzhinci/indexf.html>
12. Універсал дружини Б.Хмельницького Ганни Золотаренко про недоторканість володінь Прилуцького Густинського Троїцького монастиря. 1655, липня 22 / ЦДІА України у Києві. – Ф. 1407: колекція грамот російських царів та універсалів гетьманів. – оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 1,1.
13. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П.Халєбський / Упоряд. М.О. Рябий. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 293 с.

Надія Кукса

старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ В СВЯТО-ІЛЛІНСЬКІЙ ЦЕРКВІ У СУБОТОВІ В СЕРЕДИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

В статті подаються результати археологічних досліджень в приміщенні Свято-Іллінської церкви у Суботіві, що мали місце всередині ХХ- на початку ХХІ, основним завданням яких були пошуки поховання Богдана Хмельницького.

Ключові слова: Свято-Іллі у Суботіві, археологічна експедиція, Богдан Хмельницький.

В середині 50-х рр. – в 70-90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. в церкві в ім'я Святого Пророка Іллі у Суботіві мали місце археологічні дослідження, основною метою яких були пошуки поховання Богдана Хмельницького.

В 1953 р. експедицією Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР на чолі з архітектором і мистецтвознавцем

Г. Логвином здійснено перші історико-архітектурні дослідження Іллінської церкви. Незважаючи на досить обмежені кошти, експедиція провела розвідкові розкопки. В міру фінансових та технічних можливостей дослідження стосувалися лише зовнішнього аналізу архітектурних особливостей споруди.

Г. Логвин опублікував свої архітектурні реконструкції та матеріали досліджень, де вказав архітектурно-конструкційні особливості споруди, опираючись здебільшого на студії Г. Павлуцького [6, с. 56-57].

Наступні дослідження припадають на 1969-1973 рр. Експедицію Інституту археології АН УРСР очолювали Р. Юра, П. Горішній, М. Кучера.

Ретельно досліджено вітарну частину церкви та вірогідне місце поховання гетьмана. Виявлено, що домовини Б. Хмельницького тут немає.

У західній частині розкопу розчищено частину плити чи великого каменю, можливо, покладеного зверху поховальної ями. У східній частині на глибині 1,7 м біля фундаменту виявлено фрагмент обгорілої дубової дошки розміром 0,5 x 0,12 м, можливо, з дерев'яної домовини.

Тут же знайдено невеликий шматок майже зітлілої тканини, а в проломі фундаменту – кістку з людського ребра. На глибині 2 м ... розчищені контури, а потім яма, яка за своїми розмірами 0,7 м x 2,2 м свідчить, що тут було поховання, яке пізніше пограбовано і викинуто.

Поблизу фундаменту північної стіни та біля входу знайдено три чоловічих поховання в дерев'яних домовинах. На одному з кістяків збереглися залишки шовкового пояса, який датує це поховання ХVII ст.

У шурфі біля напівколонни на глибині 1 м 90 см виявлено поховання в зотлілій дерев'яній домовині. Належить чоловікові 40-45 років, збереглося погано, знайдено хрестик із шкіри, більше ніякого супроводжуючого матеріалу не виявлено. Слід відзначити, що про існування в Іллінській церкві поховань, крім поховання Богдана Хмельницького, до розкопок відомостей не було. Можна лише висловити припущення, що виявлені поховання належать членам родини гетьмана або представникам козацької старшини [4, с. 3-6].

Тоді ж було прийнято рішення про необхідність реставрації споруди. За проектом С. Кілессо проведено цикл відновлювальних заходів. Архівних матеріалів щодо первісного вигляду храму було виявлено небагато, тому в основу проекту реставраційних робіт було покладено висновки археологічних досліджень.

С. Кілессо вдалося відновити первісну форму даху із заломом, розміри й форму «муравленої» зеленої полив'яної черепиці, т.зв.»бобровий хвіст», віконні дубові рами з литими кольоровими шибками в циновій оправі, первісний вигляд порталю та барокового фронтону зі стрільницями. Реставраційні роботи тривали до 1977 р. [3, с. 3-6].

Подальші археологічно-архітектурні дослідження навколо пам'ятки, що мали місце в 70-90-х рр. ХХ ст., як правило, супроводжувалися реставраційними роботами.

На початку ХХІ ст. знову активізувалися реставраційно-археологічні студії навколо усипальниці гетьмана, що є суттєво новим етапом в дослідженні пам'ятки.

Розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Н.Шевченко 24.08.2005 р. було проведено ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни споруди.

Помічено, що південна стіна майже на метр довша за північну, і це при тому, що точність архітектурних елементів, які повторюються, дорівнює 1 см, чого свого часу не відзначив Г. Логвин [2, с. 5].

З огляду на дослідження 2005 р., найбільш вірогідним місцем, де могло бути поховання гетьмана чи його сліди, вважалася ділянка біля південної стіни храму.

Проте неабияку інтригу складав і південно-західний кут споруди, який вважався суцільним і завдяки своїм розмірам, що становили близько 20 м², на думку дослідників, цілком міг приховувати як вхід в одне з підземель, що могло бути під церквою, так і власне поховання.

Завдяки даним дослідженням із застосуванням новітніх технологій та сучасного обладнання в поєднанні з виявленими та опрацьованими архівними матеріалами можна суттєво деталізувати, доповнити, конкретизувати, аргументувати результати попередніх археологічних експедицій [5, с. 81-87].

Заслужовують уваги цікаві, не відмічені раніше особливості побудови храму. Зокрема, фундамент колон церкви, на які опираються хори і арковий звід стелі, має глибину 1,3 м. Тоді як глибина фундаменту в цьому ж південно-західному кутку – 2,6 м. Однак, обидва фундаменти опираються не на материк, а, як зафіксували прилади, знаходяться на «порушеному» ґрунті, що, як відомо, неприпустимо для будь-якого будівництва.

Південна стіна споруди, окрім того, що на 1 м довша від північної, ще й впродовж 8,5 м не «втрапила» на свій фундамент. Вона зміщена з фундаменту всередину храму майже на 0,2 м. Напрошується думка, що загальна архітектура церкви не відповідала початковому задуму, або будівельники намагалися щось приховати [7, с. 46-49].

Як бачимо, результати досліджень, як не парадоксально, поставили перед науковцями ще більше запитань, невідомих раніше і не дали жодної відповіді. Причому, відповіді на питання, що несподівано виникли, реально знайти лише спільними зусиллями археологів, архітекторів, реставраторів – знавців середньовічної архітектури.

Список використаних джерел та літератури:

1. Горішний П. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР у 1971 р.- С. 3-6.
2. Інтернет-ресурс. – <http://www.esz.org.ua/>. – С. 5.
3. Кілессо С. Суботів. – Часопис «Пам'ятки України: історія і культура». – К., 1997. – С. 3-6.
4. Кукса Н. Версія поховання Данила Виговського в церкві в ім'я Святого Пророка Іллі в Суботіві. // Збірка праць ІХ Міжнародної студентської наукової археологічної конференції «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи». – Чернігів, 2010. – С. 138-139.
5. Кукса Н. Архітектурно-конструкційні особливості церкви Святого Пророка Іллі в Суботіві за результатами археологічних досліджень 2005-2006 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 16. – К., 2007. – С. 81-87.
6. Логвин Г. Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис. – К., 1954. – С. 56-57.
7. Новик М. Остання таємниця Богдана Хмельницького: обставини поховання і місцезнаходження могили // Народна творчість та етнографія. – 2005, число 6. – С. 46-49.

Марина Хададова

старший викладач

кафедри всесвітньої історії

Житомирського державного

університету ім. Івана Франка

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ІСКОРОСТЕНЯ

Стаття присвячена результатам археологічних досліджень давньоруського городища в урочищі Червона гірка на території м. Коростеня Житомирської області протягом 2003–2013 рр.

Ключові слова: давньоруське городище, стратиграфія, вал, рів, культурний шар, берма, ескарп.

На території сучасного міста Коростеня, районного центра Житомирської області, знаходяться чотири городища, що датуються ІХ-Х ст. Відомі вони як археологічні об'єкти ще з ХІХ ст., але досліджуються практично лише останні десять років. Особливий інтерес викликає городище в урочищі Червона гірка. Саме ця пам'ятка визнана племінним древлянським центром Іскоростенем, який був знищений в результаті каральної експедиції київської княгині Ольги в 946 році.

Остаточного зв'язку даної пам'ятки з літописними відомостями стало можливо в результаті досліджень, проведених співробітниками Житомирської археологічної експедиції Інституту Археології НАН України протягом останнього десятиліття. Дослідження ускладнювались тим, що на сьогодні фактично існує лише ¼ від всього об'єкта. До того ж поверхня існуючої частини городища практично повністю позбавлена культурного шару. Але не дивлячись на вказані труднощі, було отримано цінний матеріал, що дозволив

відтворити зовнішній вигляд древлянського «града». А дослідження 2013 року відкрили нові перспективи у вивченні цієї пам'ятки.

Вказане городище знаходиться на північно-східній околиці м. Коростеня, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Уж. На сьогодні воно являє собою останець гранітної скелі, що підвищується над рівнем річки приблизно на 25 метрів. Більш збереженою є північна сторона городища, простежуються два «в'їзди» на його територію – з південно-східного та північно-західного боку. Оборонні споруди, що збереглися являють собою два ескарпи з північного боку городища, між якими берма, ширина якої складає приблизно 10 м. Біля городища відкрито посад приблизною площею 3 га.

Слід зазначити, що про коростенські городища згадував ще В.Б. Антонович. Він вказав їх приблизні розміри. Відзначив наявність валів, та припустив, що одне з них – найбільше, являє собою укріплення давнього Іскоростеня [1, с. 13, 74]. Надзвичайно важливими були дослідження Ф.А. Козубовського на початку 30-х років ХХ ст., проведені фактично перед тим, як городище було фактично знищене.

На початку 1931 року Комісією Оборони було прийнято рішення про будівництво військових об'єктів – 5 нових укріпрайонів у західних військових округах, серед них і Коростенського. Директивою штабу РККА №053171 від 16 квітня 1931 року було розпочато вказане будівництво. На це потрібно було 100 000 залізобетону та інших матеріалів які відповідали б жорстким нормам оборонного будівництва. А якщо прийняти до уваги терміни (закінчити будівництво УРів треба було до кінця 1932 року) та жорстку економію коштів, то стають зрозумілими пошуки близьких об'єктів для видобутку сировини [5, с. 11-13].

Саме таким кар'єром для потреб військового будівництва стає Коростенське городище. В результаті підривних робіт було знищено $\frac{3}{4}$ від його первинного розміру. Його культурний шар вважався назавжди втраченим. Однак навіть у такому вигляді пам'ятка вабила до себе дослідників. Протягом ХХ ст. ряд археологів звертались до вказаної пам'ятки. Але польові дослідження розпочались з 1994 року, спочатку у вигляді нетривалих розвідок. А з 2001 року по 2005 на пам'ятці працювали співробітники Житомирської експедиції Інституту Археології НАН України під керівництвом Б.А.Звіздецького [4, с. 113].

За вказаний період роботи проводились на дослідженнях рову, ескарпу та берми городища. Для виявлення обрисів рову було прокладено траншею шириною 2 м та довжиною 35,5 м. Було виявлено, що середня глибина рову складала 2- 2,2 м, а ширина від 4,5 біля в'їзду в городище до 6 з північного боку. Стінки рову достатньо круті, мали ухили від 45 до 50 градусів [2, с. 7-9].

Вивчення стратиграфії дозволило зробити висновок про те, що земля із рову під час його копання переміщалась вгору, таким чином було утворено достатньо широку берму (близько 10 м). На першій бермі було виявлено кам'яну кладку шириною 1,2-1,3 м, що вірогідно являла собою фундамент стіни. В центрі наступного розкопу, продовженого в західний бік, було зафіксовано рештки печі-кам'янки, яка примикала до бойових споруд ескарпу №2. Це дозволяє уявити, що споруди на бермі являли собою два ряди поздовжніх клітей [2, с. 9].

Слід зазначити, що на всій території розкопів простежувались сліди пожежі – обгоріле дерево, перепалене каміння, попіл. В рові також був виявлений шар перегорілого каменю та деревного вугілля. Ці рештки втрапили в рів у результаті руйнації від пожежі стін та кам'яної кріпиди. Крім того серед знахідок такі, що свідчать про військові сутички безпосередньо на городищі – обпалені людські рештки, срібні та бронзові бляхи бойових поясів, наконечники стріл, та списів тощо. Подібна ж картина спостерігалася і в розкопах на території посаду.

На думку Б.Звіздецького, після спалення, життя на городищі вже не відновлювалося, оскільки відсутні матеріали пізнішого періоду. З цього часу, а саме з 2 половини Х ст., починається занепад древлянських «градів», таке явище спостерігається на 15 укріпленнях із 20 [3, с. 67].

З 2006 року Житомирську експедицію очолює А.В. Петраускас. Під його керівництвом були продовжені розкопи на бермі №2 з метою вивчення оборонних споруд. Під час вивчення стратиграфії бровки вказаного розкопу було виявлено сім шарів, що сформувались протягом існування городища. Серед іншого були виявлені рештки споруди та стовпові ями. На цій ділянці розкопу фіксувався сильно пропечений шар жорстви, в якому кераміка практично спеклася з гранітною крихтою. А в цілому на пам'ятці були виявлені матеріали корчакської, Лука-Райковецької культур, а також матеріали давньоруського часу, що датуються ІХ- середньою Х ст. [4, с. 14-116].

В результаті проведених досліджень є можливим реконструювати первинний вигляд городища №1 до його повного знищення в середині Х ст. Отже, городище знаходилося на високому мисі (близько 25 м над рівнем р.Уж), яка омивала його з південного заходу, з іншого боку до нього підступало русло струмка з заболоченою заплавою, а з півночі основною перепороною слугував рів. Оборонна система городища підсилювалась потужними ескарпами, кріпідною та дерев'яною стіною. Отже, на думку П.П. Толочка взяти городище було просто неможливо без застосування нестандартного підходу, зокрема спалити його [6, с. 154].

З 2010 року до досліджень коростенського городища №1 долучились викладачі та студенти історичного факультету Житомирського державного університету імені І.Франка. Під керівництвом співробітників Житомирської експедиції, зокрема А.В.Петраускаса, були продовжені розкопи попередніх років в північній частині рову та на посаді. Зокрема польовий сезон 2013 року приніс нові несподівані відкриття. Серед цікавих знахідок, що походили із рову та були ідентичні знахідкам попередніх років, почесне місце займають срібні з позолотою бляшки від поясного набору дружинника. Всього п'ять бляшок гарної збереженості вірогідно підтверджували високий соціальний статус свого власника – захисника городища, або нападника.

Але найбільшою несподіванкою виявився розкоп на посаді, на північний схід від городища. Глибина розкопу до рівня давнього горизонту на якому були виявлені дві господарські ями, склала приблизно 2,2 м. Вже в ході поглиблення розкопу привертала увагу дивні залягання шарів гумусу, суглинків та супісків у вигляді «падаючих» прошарків. При чому практично всі знахідки у вказаних прошарках – фрагменти кераміки, наконечники стріл різних типів, огнива, бронзові нашивки на панцир тощо, датувались серединою X ст.. На глибині приблизно 1 м була виявлена монета 1924 року, ще нижче – кілька гільз, попередньо датованих 30-ми роками XX ст. Штучне походження насипу не викликало сумнівів. Остаточне вивчення стратиграфії розкопу та аналіз знахідок наштовхнув нас на думку щодо походження та причин утворення вказаного насипу.

Вже згадувалось, що городище було зруйноване в 30-х роках XX ст. в ході підричних робіт. Але технологія підричної справи вимагає відсутності гумусного шару на камінні. Тому, за нашими припущеннями, гумусний шар (він же культурний шар) з поверхні городища збирався вручну та вивозився тачками по попередньо сформованому з'їзду з північного боку городища та висипався на відстані приблизно 40-50 метрів на посаді. Візуальний огляд місцевості дозволив визначити межі штучного насипу, а також дозволяє пояснити появу другого в'їзду на городище. Таким чином, ми припускаємо, що культурний шар з городища №1, який вважався назавжди втраченим, насправді зберігся та знаходиться безпосередньо біля нього, що в перспективі обіцяє нові цікаві знахідки та нові відкриття.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Вольнской губернии – М.: тип. Г.Лиснера и А.Гешеля, 1900. – 188 с.
2. Звіздецький Б. Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та народницький райони) – Коростень.: ТріадаС, 2008. – 129 с.
3. Звіздецький Б.А. Городища IX – XIII ст.. на території літописних древлян. – К, 2008. – 175 с.
4. Звіздецький Б.А., Польгуй В.І., Петраускас А.В., Сірко О.В., Осадчий Є.М. Дослідження Іскоростеня 2005 – 2008 рр. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. Наукових праць. – Т. 1. – Коростень.: ТріадаС, 2008. – С. 113-117.
5. Кудяк А.Г., Каминский В.В. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины // Крепость Россия. Историко-фортификационный сборник. – Вып. 2. – Владивосток.: Дальнаука, 2005. – С. 6-75.
6. Толочко П.П. Київ та Іскоростень в процесі становлення давньоруської держави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. Наукових праць. – Т. 2. – Коростень: ТріадаС, 2008. – С. 153-155.

Петро Болтанюк

ст. науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Валерій Мегей

науковий співробітник
ДП ОАСУ «Подільська археологія»

ГОНЧАРНІ КЛЕЙМА З ВІРМЕНСЬКОГО БАСТІОНУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті подається огляд та характеристика гончарних клейм виявлених під час охоронних археологічних досліджень 2012 р на території поблизу Вірменського бастіону міста Кам'янець-Подільський Хмельницької області.

Ключові слова: клеймо, символ, Євстафій Плакіда, триденс, гончарний круг.

Однією із цікавих тем у вивченні історії вітчизняного гончарства є гончарні клейма, які являють собою характерну особливість кераміки Східної Європи з середини X ст. [1, 26]. Рельєфні знаки на денцях давньоруського посуду – так звані гончарні клейма – знані віддавна й появляються на посудинах VIII–IX ст.

[12, 120]. Таємничі знаки на денцях посудин вже давно приваблювали дослідників. На сьогодні технологія клеймування посуду досить відома: знак вирізався на розміщеній в центрі гончарного кола дощечці, на якій відбувалася формовка керамічного посуду, й відтискувався на сирій глині [17, 26]. Наявність клейма на денці посуду вказує на використання ручного гончарного круга легкого типу [14; 58].

Клейма з'явилися наприкінці X ст. саме з появою ручного гончарного круга, масово їх наносили в XI ст., а в XII – першій половині XIII ст. вони трапляються значно рідше [8 та 16]. Причину поступового зникнення традиції наносити клейма дослідники вбачають у зміні характеру виробництва, яке все більше орієнтувалося на збут, запровадженні нової технології, за якою денце зрізали ниткою, і появі швидкого ротаційного гончарного круга [19, 141].

Серед дослідників існує цілий ряд думок та припущень з приводу появи та походження гончарних клейм. Багаточисельні думки відносно смислового значення клейм зводяться в основному до трьох гіпотез: 1-ша – ритуально-магічне або ж релігійне значення; 2-га – знаки замовників (власників), які засвідчували приналежність посуду тому чи іншому з них; 3-тя – особистий знак майстра-гончара та його родини [1, 26].

Одним з перших звернувся до вивчення клейм К.П. Тишкевич. Дослідник вважав, що клейма володіли магічною дією й мали захистити власника посуду від дій потойбічних сил, визначав їх як магічні знаки «присвячені божеству». Одночасно він вказував на широке поширення цих знаків [23; 121, 166]. Ідею символічності гончарних клейм у XIX на початку XX ст. підтримували вчені І.О. Хойновський та В.І. Сізов [16, 122].

М.А. Котляревський у 1867 р. в одній із своїх публікацій висловив ідею, що знаки на денцях посуду є юридичними категоріями, знаками власності господарів посуду, або ж знаками самих майстрів-гончарів. Ідею Котляревського в своїх працях підтримали О.С. Уваров та В.С. Козловська [15, 175-177].

Б.А. Рібаков вважав клейма за знаки майстрів-гончарів, які позначали свій товар [15, 176-177]. Поряд з цим дослідник встановив, що клейма не тільки побутують, але й змінюються з часом завдяки ускладненню їх новими гончарами. Знаходження гончарних клейм з зображенням князівських знаків – так званих «знаків Рюриковичів», дало можливість досліднику говорити про наявність гончарів, що обслуговували князівське господарство й ставили на посуд клеймо – знак князя [16, 227-257].

Такої ж думки дотримувався О.О. Мансуров [10, 293-297]. Поряд з цим, автор висловив припущення, що клейма гончарів можуть виступати як родинні знаки, або ж являться символами культового призначення.

У 1952 р. чеський дослідник-археолог К. Чорногорський на основі етнографічних даних припустив, що клейма на денцях посуду являють собою знаки замовників, які за їх вимогою ставились гончаром на посуді [17, 123].

Гіпотезу про те, що клейма являють собою знаки замовників або ж родинні знаки для яких виготовляли посуд гончарі підтримав Р.Л. Розенфельд [17].

До визначення гончарних клейм як магічно-ритуальних та князівських знаків схиляється В.Д. Гупало [5]. П.П. Толочко вважає клейма магічними символами-оберегами, що мали захищати продукцію гончаря [21]. М.О. Ягодинська [24] та С.В. Пивоваров [13] пов'язують смисловий зміст гончарних клейм з релігійним світосприйняттям давньоруського населення. Автори стверджують, що посуд з клеймами використовувався в релігійні свята, при здійсненні певних ритуалів.

Гончарні клейма як знаки майстрів, що пов'язані з вогняною стихією виробництва визначала Н.В. Тухтіна [22].

Наявність клейм на денцях посуду вказує, що для виготовлення керамічного посуду в даній місцевості використовувався ручний гончарний круг, який давав можливість наносити на денце клеймо [14, 170-171].

Потрібно зауважити, що гончарні клейма дозволяють відповісти на багато питань, що прямо не відносяться до історії гончарного виробництва. Це питання соціального та політичного улаштування суспільства, його ідеологічні уявлення та питання торгівлі.

Якраз у цьому відношенні ми у своїй статті зупинимося на розгляді трьох гончарних клейм виявлених під час охоронних археологічних досліджень проведених у 2012 році поблизу Вірменського бастиону у м. Кам'янець-Подільський. Клейма являють цікавість як доповнення інформації до вже існуючої групи давньоруських клейм. З іншого боку, клейма пов'язані тісно з давньоруським городищем XII–XIII ст. виявленим у цій частині Старого міста, як частина його матеріального світу, проливаючи світло на його появу та функціонування.

Перше з гончарних клейм являє собою рифлене зображення круга у яке вписані три рівновіддалених кола, що умовно утворюють трикутник [Рис. 1]. Найближча аналогія з відомих нам клейм простежена у публікації В.Д. Гупало й відноситься до групи В' типу III [4, 241]. Не виключено, що це є смислове зображення триденса, або ж символ віри християн у святу трійцю.

Друге клеймо передає прорисоване рифлене зображення літери «Ж» без правого нижнього хвостика [Рис. 2]. Таке клеймо відноситься за класифікацією В.Д. Гупало до групи Д як різновидність зображення

Рис. 1. Гончарне клеймо давньоруського часу, в обрамленні кола три круга.

Рис. 2. Давньоруське клеймо XII-XIII ст. з зображенням княжого знаку.

триденса [4, 240]. Такі клейма відносять до так званих знаків Рюриковичів – князівських герб. Як вказує Б.О. Рибаків клеймування гончарного посуду князівськими гербами спостерігається виключно на городищах [15]. Подібне клеймо виявлено на городищі Ленківці (м. Чернівці) й датується кінцем XII–XIII ст. [20, 27].

Найбільшу цікавість викликає останнє клеймо. Воно являє собою прорис рельєфного зображення оленя у повний зріст [Рис. 3; 4]. Його особливістю є зображення оленя з трьома рогами. Зображення оленя досить не чітке. Видно, що зображення виконувалося як дрібна різьба й з часом затерлося. Розмір збереженого денця з образом оленя має довжину 7,5 см, а ширину – 6,7 см. Товщина денця сягає 0,43 см. Діаметр кола, яке обрамляє образ оленя становить 3,9–4,0 см. Коло являє собою низький рельєф шириною 0,4 см, а товщина – 0,15 см. Висота рельєфу оленя складає 3,1 см, а ширина фігури 1,2 см. Найімовірніше, третій ріг являє собою схематичне зображення розп'яття, а образ оленя з розп'яттям символізує собою образ Євстафія Плакіді [Рис. 5].

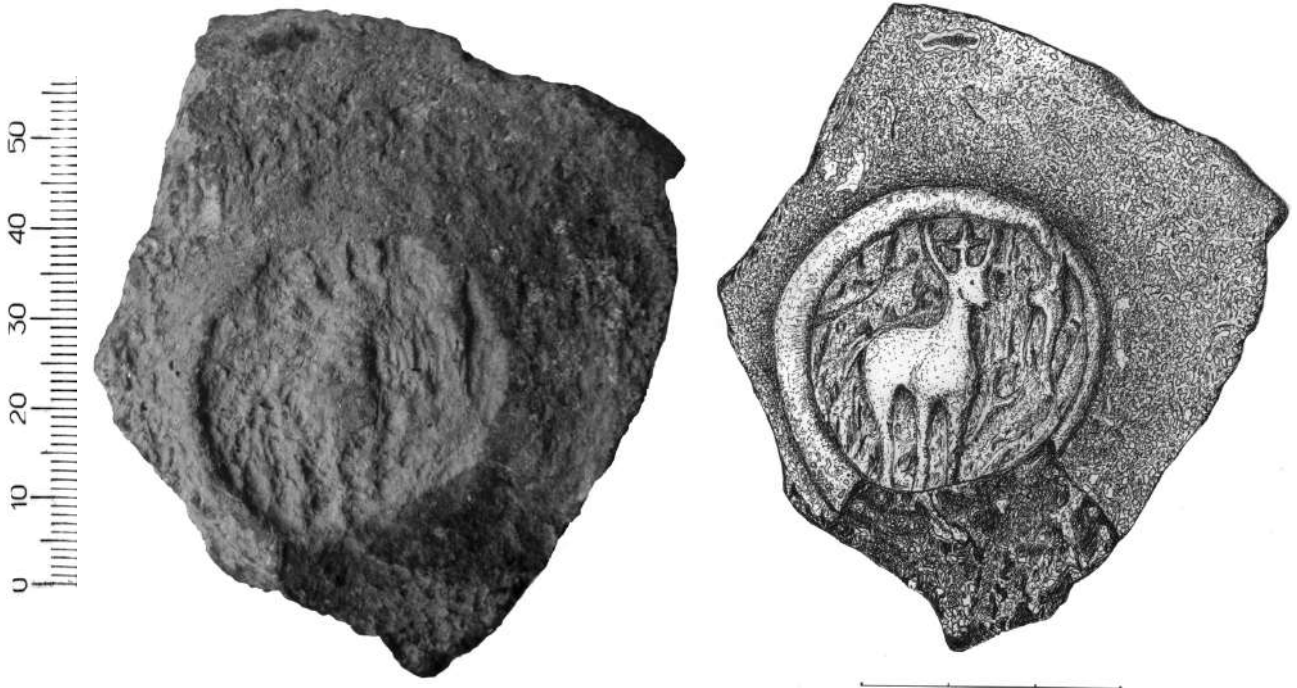

Рис. 3, 4. Фото та прорис клейма з зображенням образу оленя. XII-XIII ст.

Рис. 5. Іконографічний образ Євстафія Плакіди.

Олень вважався священною твариною з давніх часів. Як символ він символізував омолодження життя, новонародженість та хід часу. Розлогі роги оленя також символізували собою промені сонця. В ранньохристиянській міфології олень виступає захисником від злої сили, його наділяють силою зцілення та захисту від ударів стріл та списів. Вони виступають «вісниками» між світом богів та світом людей. Олень також став символом Святого Євстафія та Святого Губерта [11, 185-187].

За легендою великомученик Євстафій до хрещення носив ім'я Плакіда. Він був воєначальником при імператорах Титі (79-81) та Траяні (98-117). Ще не ставши християнином Плакіда творив милосердні вчинки. У «Золотій легенді» розповідається, як одного разу на полюванні Євстафій Плакіда побачив білого оленя з сяючим хрестом між рогами, а на хресті – розп'ятого Ісуса Христа. Вражений мисливець почув голос: «Нащо переслідуюш Мене, бажуючого тобі спасіння?». Повернувшись додому Плакіда охрестився разом з жінкою та двома своїми синами. Пізніше Євстафій Плакіда переніс випробування, подібні до випробувань Іова: слуги його померли, худоба пала, а сам він подорожуючи до Єгипту на кораблі був розлучений з жінкою, а потім – з дітьми. Витримавши усі випробування він поєднався з сім'єю й зажив слави прославленого воєначальника. Загинув як християнин мученицькою смертю від руки імператора язичника [3].

Культ Євстафія Плакіди набув поширення з VII-VIII ст. На Заході Євстафій Плакіда входив до групи так званих 14-ти святих помічників. Святий Євстафій рахувався покровителем мисливців й цілителем. На Русі культ Євстафія Плакіди шанувався як образ воїна-великомученика, як «княжий» й «царський» святий, являючись праобразом рівноапостольного римського імператора Константина Великого. То ж його культ шанувався серед княжої династії. Так в «Читанні про Бориса і Гліба» Нестор називає хрестителя Русі князя Володимира (Василя) Святославича новим Євстафієм Плакідою. Імя Євстафій отримав в хрещенні онук князя Володимира, син Мстислава Чернігівського. Образ Євстафія Плакіди разом з сім'єю був відображений на фресках Софії Київської. На Русі святого Євстафія вважали цілителем та захисником посівів [3].

Окрім фрески в соборі святої Софії Київської, ранні зображення Євстафія Плакіди збереглися на шиферному рельєфі XI ст., знайденому під час розкопок Михайлівського Златоверхого монастиря в Києві. Серед святих воїнів Євстафій Плакіда представлений на південних воротах собору Різдва Богородиці в Суздалі (20-ті рр. XIII ст.), на іконі з Софіївського собору у Новгороді (середина XII ст.) тощо [3].

Образ святого Плакіди був у пошані й у Галицько-Волинському князівстві. Збереглися свідчення про список Життя Євстафія Плакіди близько 1300 р., що знаходився у василіанському монастирі міста Львова [3].

З другої половини XIV ст. образ Євстафія у Західній Європі замінюється культом святого Губерта, покровителя полювання, собак і жертв саку. На його честь навіть винайшли тавро, яке називається «ключем святого Губерта». Роги оленя з ясным хрестом стали емблемою більшості мисливських організацій майже всіх європейських країн. День святого Губерта припадає на 3 листопада [6].

Символ оленя у жителів міста Кам'янця-Подільського асоціюється в першу чергу з легендою про братів Коріатовичів, яких олень вивів на півострів, і на якому їм вдалося побудувати місто. Літопис говорить, що «...займаючись полюванням, випало їм загнати оленів на той острів, де нині знаходиться місто Кам'янець; там вони вирубили ліс і з каменю побудували («умурували») місто Кам'янець. З того часу, вони укріплюючи усі Подільські міста, «осіли» у всій землі Подільській» [18, 8].

Однак дане зображення клейма з оленем старіше й говорить на користь того, що символ оленя був відомий на Кам'янецьчині за сотню років до того як прийшли сюди князі Коріатовичі. Тож, саме в історичний період кінця XII – XIII ст. ми можемо шукати ту особу, або ж кілька осіб, що мають відношення до заснування Кам'янця як укріпленого городища (міста). Серед історичних персон які відомі в історії краю у цей час (кінця XII – XIII ст.) можна віднайти три варіанти. У першому варіанті ми можемо припустити, що засновником міста є Роман Мстиславович (при хрещенні – Борис; бл. 1152-1205) – галицько-волинський князь, син великого київського князя Мстислава та Агнеси, доньки польського короля Болеслава III, який управляв землями князівства у 1199-1204 рр. Саме він ставши повноправним володарем Галицького та Волинського князівств міг наново укріплювати кордони своєї держави будуючи нові прикордонні укріплення. До того ж у 1201-1202 рр. та 1203-1204 рр. він здійснив два вдалих походи проти половців [9, 357-374].

Другою особою, яка могла бути причетною до заснування Кам'янця міг бути Мстислав Мстиславич Удатний (при хрещенні – Федір; поч. 1170-х рр. – 1228), його батько Мстислав Ростиславич Хоробрий, князь Новгородський, мати – одна з доньок галицького князя Ярослава Осмомисла. У 1219 р. був запрошений боярами князувати у Галичі. 1221 року закріпився на галицькому престолі розбивши угорські війська Коломана. В цей же час видав свою доньку Анну заміж за Данила Галицького. У 1227 р. видав доньку Марію за угорського королевича Андрія, якому згодом передав галицький престол залишивши собі як уділ Пониззя [9, 383]. Тобто фактично у Мстислава Удатного також були всі причини укріплювати городища нашого краю та будувати нові.

Третім кандидатом на місце засновника міста може претендувати галицько-волинський князь Данило Галицький та його брат Василько.

До того ж серед селян Кам'янецьчини у свій час Ю.Й. Сіцінський занотував легенду у якій розповідається про двох братів, які довгий час не могли знайти собі пристановища. Аж ось одного дня під час полювання вдалося їм загнати лиса на кам'яний острів. Місце сподобалося братам й вирішили вони побудувати місто. Та перед тим брати звернулися до матері за порадою. Мати ж сказала, що місце не буде вдалим, адже брати забули взяти з собою у дорогу хліба. Брати ж не взяли до уваги слова матері й місто таки збудували. Та, як говорить легенда, материне слово таки справдилось і місце виявилось не вдалим [17].

Якщо ж згадати життя братів, то воно справді не було безхмарним. Їх батько – князь Київський та Галицько-Волинський Роман Мстиславович, загинув коли Данилові виповнилося чотири роки, а його брату Васильку два. І як пише літописець, смута тоді настала на Русі, бояри галицькі посадили на Галичі князя Володимира Ігоревича, а у Звенигороді – Романа Ігоревича. Княгиня Ганна (Анна) з малолітніми дітьми змушена була утекти до Володимира, а потім подалася у ляхи... Довгий час їм доводилося переїжджати з місця на місце, князувати в різних містах Волинських. Мати ж їх була їм радником. І тільки у 1238 році Данилові Галицькому вдалося закріпитися на престолі свого батька ставши Галицько-Волинським князем, а з 1253 року – королем [9, 370-425]. Хотілося б зауважити й такий факт, що на відміну від багатьох князів давньоруських Данило та Василько не зрадили один одного й завжди жили у мирі та злагоді, виступаючи разом проти своїх ворогів.

Причетність до побудови кам'янецького городища Данила та Василька є досить вірогідною. Адже ми знаємо, що Данило Галицький займався укріпленням старих так і побудовою нових міст. Так князем побудовано у 1220-1230-х рр. на Волині ряд нових міст [7, 148]. До 1230-х рр., на думку М.Ф. Котляра, потрібно віднести зусилля князя Данила до укріплення Дністровського Пониззя. Ним був розбудований один з найбільших городів Пониззя – Бакота, споруджений прикордонний замок Каліус. Разом з існуючими в середній течії Дністра містами Ушицею, Кучелміним, Онутом, Плавом та Василевивим вони створили міцну систему оборону [7, 156].

На нашу думку, поява укріпленого городища (міста) у Кам'янці-Подільському припадає на середину XIII ст. Саме в цей час будується місто Львів [7, 152], до середини XIII ст. відносить побудову хотинського замку Б.О. Тимошук [20, 96-99].

Ці факти вказують на те, що після перемоги біля прикордонної галицької фортеці Ярослав в серпні 1245 р. над об'єднаним угорсько-польським і боярськими загонами та розбиттям у 1253 р. військ монгольського хана Куремси, Данило Галицький провів в цей час нову розбудову замків та фортець для укріплення своїх позицій як в середині держави так і на прикордонні, серед яких був і Кам'янець.

Поряд з цим, не виключено, що побудова таких укріплень як Хотин, Кам'янець мала як стратегічне так і економічне значення. Адже якщо раніше торговий шлях йшов по Дністру, то тепер, коли там появилися татари, шлях йшов через територію сучасної Молдавії до Сочави (столиця Молдавського господарства). Саме цей торговий шлях стане одним з головних шляхів, який проляже через Кам'янець.

Отже, викладені вище факти дають нам можливість говорити про те, що виявлені на городищі клейма відносяться до князівських знаків, які мають відношення до князівської родини Романовичів – однієї з головних гілок роду Рюриковичів. Поряд з цим вони виступають і як символи-обереги, які виступають в ролі релігійних охоронних покровителів господаря знаку та його родини.

Наявність же князівських символів на даному городищі дає нам можливість висунути припущення про пряме відношення до побудови Кам'янця як міста галицько-волинського князя (короля з 1254 р.) Данила Галицького та його брата Василька.

Литовські князі Коріатовичі не мають прямого відношення до заснування Кам'янця, вони, всього скоріш, обрали це місце як свою столицю у зв'язку з вигідним стратегічно-економічним розташуванням міста. Щоб закріпитись у цих землях та мати підтримку місцевого населення вони надають міщанам право на самоврядування грамотою 1374 року.

Спорудження укріпленого городища на території Кам'янця відноситься до 1253-1254 рр., коли Данило Галицький розбив татарського хана Куремсу та розбив польсько-угорські війська під Ярославом. Мабуть

в цей час й була побудована нова система укріплень на Пониззі до якої входили Кам'янець та Хотин. Не виключено, що побудова цих укріплень мала як стратегічне так і економічне значення. Адже, якщо раніше торговий шлях йшов по Дністру, то тепер коли там появилися татари, шлях йшов через територію сучасної Молдавії до Сочави (столиця Молдавського господарства).

Насамкінець, хотілося б зауважити, що ми не претендуємо на беззаперечну істину. Однак висловлена версія підкріплює думку про давньоруське походження Кам'янця таких вчених як Ю.Й. Сіцинський, С.М. Пламєницька, І.С. Винокур, М.Б. Петров, Т.М. Будянська та багатьох інших. Маємо надію, що в недалекому майбутньому версія про давньоруське походження Кам'янця стане повноправною.

Закінчуючи свою статтю, хотілося б дещо відійти від даної теми й подякувати пані Людмилі Мегей, яка наштовхнула нас на образ Євстафія Плакіді й дала змогу побудувати цікаву картину дослідження.

Список використаної літератури:

1. Археология СССР. Быт и культура / Отв. ред. Б.А. Колчин, Т.И. Макарова. – М.: Наука, 1997. – Т. 16. – 368 с., илл.
2. Арциховский А.В. Культурное единство славян в средневеке / А.В. Арциховский // Советская Этнография. – 1946. – Т. 1. – С. 84-90.
3. Гладкова О.В., Герасименко Н.В., Чичинадзе Н. Евстафий Плакида // Православная энциклопедия. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2008. – Т. XVII. – С. 313-320.
4. Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни: опыт систематизации / В.Д. Гупало // Советская археология (далі – СА). – 1985. – № 4. – С. 236-242.
5. Гупало В.Д. До питання про функціональне призначення гончарних клейм / В.Д. Гупало // Львівський історичний музей / Наукові записки. – Львів, 1996. – Вип. V. – Ч. 1. – С. 102-115.
6. Избранные жития святых, в Европейских землях просиявших / Составление и перевод А.А. Бурова. – М.: Наука, 2009. – В-Е. – 137 с.
7. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
8. Кучера М.П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска / М.П. Кучера // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 120-121.
9. Літопис Руський / Переклад з давньоруського Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+ 591 с.
10. Мансуров А.А. Старо-рязанские и пронские гончарные клейма / А.А. Мансуров // СА. – 1946. – Т. VIII. – С. 293-297.
11. Михайлова Н.Р. Міфи про оленя у народів Євразії / Н.Р. Михайлова // Vita Antiqua. – 1999. – № 2. – С. 38-44.
12. Монгайт А.Л. Старая Рязань / А.Л. Монгайт // Материалы и исследования по Археологии СССР. – 1955. – № 49. – 228 с.
13. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 242 с.
14. Плавинский А.Н. К вопросу о гончарных клеймах / А.Н. Плавинский // Славяне и их соседи: Археология, нумизматика, этнология / Под ред. А.А. Егорейченко. – Минск: Веды, 1998. – С. 58-64.
15. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 793 с.
16. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XIII вв. / Б.А. Рыбаков // СА. – 1940. – № 6. – С. 227-257.
17. Розенфельд Р.Л. К вопросу о гончарных клеймах / Р.Л. Розенфельд // СА. – 1963. – № 2. – С. 121-130.
18. Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 248 с.
19. Терський С.В. Лучеськ X–XV ст.: Монографія / С. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка“, 2006. – 252 с.
20. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перше половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1982. – 208 с.
21. Толочко П.П. Гончарное дело в Древней Руси / П.П. Толочко // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 295-298.
22. Тухтина Н.В. Средневековые славянские гончарные клейма / Н.В. Тухтина // Археологический сборник: Труды ГИМ. – 1960. – Вып. 37. – С. 148-155.
23. Тышкевич К.П. Свинцовые оттиски, найденные в реке Буге у Дрогичина / К.П. Тышкевич // Древности: Труды Московского археологического общества. – М., 1865. – Т. 1. – С. 115-122, табл. VII-XI.
24. Ягодина М.О. Давньоруські клейма Західного Поділля / М.О. Ягодина. // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю. Федьковича. – Київ – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. I. – С. 283-297.

Святослав Терський

доктор історичних наук, професор
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету
«Львівська політехніка»,
провідний науковий працівник
Львівського історичного музею

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНИХ ШЛЯХІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

У статті розглядається сучасний стан вивчення історико-географічних аспектів формування мережі військово-стратегічних шляхів Галицько-Волинського князівства. Обґрунтовується висновок про важливість аналізу різноманітних археологічних джерел (оборонної мережі, скарбів та знахідок озброєння), а також історичного ландшафту для об'єктивного відтворення давньої мережі шляхів та з'ясування їх ролі в системі політико-економічних зв'язків середньовічної Європи та у формуванні території держав.

Ключові слова: археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Галицько-Волинське князівство.

За останні десятиліття значно зріс інтерес до історико-географічних та військово-історичних аспектів історії періоду княжої доби. Одним з таких важливих питань є реконструкція давньої мережі шляхів адже військово-стратегічні шляхи відігравали провідну роль у територіальному розвитку регіонів та середньовічних держав. Активне функціонування доріг, річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи виступали структуротворчою віссю мікрорегіонів.

Питання часу появи, значення та локалізація головних шляхів Східної Європи здавна була серед важливих проблем історичної науки. Цій проблемі присвячували свої дослідження українські, російські та польські історики рубежу XIX-XX ст. [4, 5, 22, 24]. Український вчений Я. Головацький був автором першої регіональної розвідки про карпатські шляхи [5].

Серед виділених тоді на підставі аналізу писемних джерел шляхів галицько-волинського регіону найбільшу увагу привертав трансконтинентальний шлях з Києва через Пересопницю та Лучеськ на Володимир, відомий як шлях “із хозар в немец”. У зв'язку з функціонуванням міжнародних торгових зв'язків Європи його досліджували вчені кінця XIX – першої половини XX ст.: київський – В. Васильєвський, львівський – Т. Левицький та варшавський – Р. Якимович [4, 23, 26]. Археологічні пам'ятки для локалізації шляхів вперше стали залучати вчені починаючи з 1920-1930-і рр. [3, 23, 29]. Тоді ж з'являється низка досліджень регіональної мережі [29]. Особливо слід відмітити масштабні історико-географічні та археологічні пошуки волинського краєзнавця О. Цинкаловського (один з псевдонімів – А. Бужанський) [3].

Підсумком довоєнних пошуків стало дослідження російського вченого Б. Рибаківа, присвячене аналізу загальноруської мережі шляхів [10]. У зв'язку із створенням історичних нарисів про Галицько-Волинське князівство питання регіональних маршрутів поглиблено розглядалося за писемними джерелами російським вченим В.Т. Пашуто та українським – І. Крип'якевичем [6, 7]. У 1960-і рр. російський археолог П.О. Раппопорт співставив відомі йому укріплення княжої доби з мережею літописних шляхів. Йдучи слідами попередників львівський археолог М. Рожко протягом 1970-1990-х рр. одночасно з мережею карпатських фортець плідно вивчав шляхи Прикарпаття [11]. На підставі ретельного аналізу писемних джерел провів реконструкцію шляхів Белзької землі польський історик А. Янчек [24]. Узагальненням досліджень вчених XX ст. стала робота луцького історика В. Пришляка [9].

На кінець XX ст. рівень розвитку археологічної науки дозволяв здійснювати реконструкцію давніх комунікацій в значній мірі на підставі археологічних джерел. У цей час, здійснюючи обстеження фортець княжої доби, Волинська археологічна експедиція під керівництвом автора у 1987-2009 рр. провела цілеспрямовані дослідження пам'яток центральної частини Волині.

Важливими свідченнями шляхів сполучення є обстежені експедицією земляні насипи – дамби, які насипалися через заплави широких рік. У Володимирі така дамба з дерев'яним помостом – т. зв. “Княжа дорога” провадила від монастиря на Святій горі по заплаві р. Луги минаючи острів з монастирем Св. Онуфрія та виходила на володимирський поділ [18, с. 104]. Ще одна дамба довжиною понад 200 м зафіксована в заплаві р. Стир за 15 км південніше Луцька. Шлях по цій дамбі активно функціонував тривалий період. Відомо, що до початку XIX ст. тут проходив основний поштовий гостинець, що з'єднував Варшаву та Київ через Луцьк та Дубно [17]. На правому березі р. Стир дамба починалася з острівного підвищення, на якому протягом XIV-XVII ст. діяв монастир Чесного Хреста. На протилежному березі був розташований відомий з документів XV-XVII ст. двір Мстишин, який первісно був князівською садибою [16, с. 103].

Ймовірно, переправа в цьому місці могла існувати вже взимку 1149-1150 рр., коли з боку Муравиці вздовж Ікви та Стиру рухалися “у два шляхи” війська князя Андрія Боголюбського під час походу на Лучеськ [2, с. 380-388].

Очевидно, після занепаду поштового тракту у зв'язку з побудовою у 1870-х рр. залізниці та існуючої шосейної дороги Луцьк-Рівне міст через р. Стир, до якого провадила дамба, втратив значення, зруйнувався і більше не відновлювався. На карті 1936 р. видно, що дамба в цей час вже не використовувалася.

У зв'язку з відомими на сьогодні пам'ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно локалізації меридіонального шляху Володимир-Теребовля та двох широтних, які проходили з Володимира на Київ [15, 19-21].

Аналіз географічної ситуації та літописних повідомлень дозволяє реконструювати мережу основних доріг Галицько-Волинського князівства у XI-XIV ст. Їх напрями на початковому етапі – X – першій половині XII ст. визначали пріоритетні землі, що освоювались великокнязівською владою, а на пізнішому етапі – в другій половині XII – першій половині XIV ст. – напрями політичної експансії галицько-волинських князів.

На першому етапі головною і визначальною артерією Русі, що з'єднувала Київ з Західною Європою, як вважають, був Прип'ятський річковий шлях до Західного Бугу, відмічений скарбами дирхемів – тодішньої найпоширенішої валюти. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича підкоряючи Червенські міста та “країну гірську перемишльську” [8, с. 133]. Протягом XI ст. остаточно сформувався сухопутний шлях, що з'єднував Київ із Західною Європою через основні центри князівства – Володимир, Лучеськ, Пересопницю та Дорогобуж. Наймолодшим був шлях через територію Малого Полісся, що з'єднував Володимир, Перемишль, Крем'янець, Шумськ, Тихомль, Кам'янець і виходив на Білгород біля Києва. Цей шлях сприяв розширенню території князівства у південно-східному напрямку.

Найдавнішим меридіональним шляхом був річковий, по р. Західний Буг, який через р. Віслу та верхів'я Дністра з'єднував Балтійське та Чорне моря, пролягаючи повз Берестя, Володимир, Белз, Звенигород, Галич, Теребовлю. Цей шлях сприяв консолідації галицько-волинських земель у єдину державу [13, 14]. Меншу вагу мали меридіональні шляхи, які провадили вздовж рік Стир, Горинь та Случ до басейнів рік, що впадали у Чорне море [12].

На окрему увагу заслуговують шляхи Південної Галичини та переправи через Дністер. Взаємне розташування синхронних фортець з обидвох берегів ріки, як, наприклад, у районі Зеленої Липи та Устя дозволяють локалізувати важливіші переправи

Найважливіші шляхи княжого періоду отримали подальший розвиток у наступні століття. До нас дійшли назви описаної при розмежуванні державних кордонів Великого князівства Литовського 1546 р. “Королівської” дороги [1, с. 109], що провадила з Крем'янця на Белз, великого “зимового”, або “Вітольдого” гостинця з Володимира через Західне Полісся Берестя і далі до Литви, Східної Пруссії та інших прибалтійських територій, “Татарського шляху”, що провадив від галицько-волинського кордону до Чорного моря.

Подальше поглиблене археологічне вивчення решток поселень, дамб та оборонних укріплень, розташованих вздовж цього шляху дозволить уточнити зроблені висновки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археографический сборник документов относящихся к северо-западной Руси. Издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 1. – Вильна, 1867. – 234 с.
2. Літопис Руський за Іпатіївським списком /Перекл. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
3. Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія). – Вінніпег, 1966. – 67 с.
4. Васильевский В.Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В.Г. Васильевский // Журнал министерства народного просвещения. – 1888. – № 7. – С. 12–150.
5. Головацький Я.Ф. Проходи через Карпати і шляхи сполучення древні і нинішні // Карпатская Русь. Славянський сборник. – Санкт-Петербург. – 1875. – № 1. – С. 21.
6. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / Монографія І.П. Крип'якевич. – Л., 1999. – 220 с.
7. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В.Т. Пашуто. – Москва, 1950. – С. 166–167.
8. Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А.Г. Плахонін // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 127–143.
9. Пришляк В. Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001. – 3. – Львів, 2001. – С. 221–228.
10. Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси. – Т. I. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 330–342.

-
11. Рожко М. Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX–XIV ст.) // Народознавчі Зошити. – 1996. – Зош. I (7). – С. 46-47.
 12. Терещук К. І. Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині // Археологія, – 1981 – Вип. 36. – С. 76-85.
 13. Терський С. В. Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) // Міжнародна археологічна конференція «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр», Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1994. – С. 27–28;
 14. Терський С. В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.): до постановки проблеми / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 4. – Ч. 1. – Львів: Логос, 1995. – С. 73–88;
 15. Терський С.В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 502: Держава та армія. – 2004. – С. 18–24.
 16. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. / Монографія С. В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с., іл.
 17. Терський С.В. Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садиб) / С.В. Терський // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2010. – № 10. – С. 145-152.
 18. Терський С.В. Княже місто Володимир / Монографія С.В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с., іл.
 19. Терський С.В. Волинська ділянка військово-стратегічного шляху ”із хозар у немец“ у X–XIII ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 201–207.
 20. Терський С.В. ”Батієва“ дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2011. – № 11. Серія “Історичні та політичні науки”. – С. 126-131.
 21. Терський С.В. Західно-волинські військово-стратегічні шляхи “Північ–Південь” у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки. – Острого: Національний університет “Острозька академія”, 2011. – Вип. 17. – С. 107-115.
 22. Alexandrowicz S. Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240 / S. Alexandrowicz // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia. – 1958. – Nr. 3. – S. 56–58.
 23. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii / R. Jakimowicz // Rocznik Wołyński. – T. 2. – Równe, 1933. – S. 10–96.
 24. Janeczek Andrej. Podhoraj – zaginiony grod pogranicza polsko-ruskiego / A. Janeczek // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1985. – N 1–2. – S. 3–27.
 25. Lewicki S. Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich / S. Lewicki // Sprawozdania z czynności i posiedzeń wydz. histor.-filoz. Akademiji Umiejętności. R. 1906. – Kraków, 1907. – Nr. 8. – S.12.
 26. Lewicki T. Le vóie Kiev-Vladimir / T. Lewicki // Rocznik orientalistyczny. – T. 13. – Lwów, 1937. – S. 97–103.
 27. Rulikowski G. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne / G. Rulikowski // Ateneum. – Warszawa, 1878. – T. 3. – S. 509.
 28. Wyrozumka B. Drogi w ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku / B. Wyrozumka. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – S. 9.
 29. Wyslouch S. Dawne drogi Polesia / S. Wyslouch // Ateneum Wilenskie. – R. 12. – 1937. – S. 160-187.
-

СЕКЦИЯ 3. ФОРТИФИКАЦИЯ

Константин Носов

доктор исторических наук,
директор по научной работе, доцент
Центр изучения истории фортификации,
Исторический факультет
ФГУ РАНХиГС,
г. Москва

ПРОИСХОЖДЕНИЕ МАШИКУЛЕЙ

В работе прослеживается история машикулей с 3000 г. до н.э. до VIII в. н.э. В основу исследования положено изучение сохранившихся памятников военного зодчества, изобразительных и письменных источников. Автор опровергает распространенное мнение, что машикули были изобретены арабскими зодчими при Омейядах, и доказывает, что история машикулей насчитывает не одно тысячелетие. Эти оборонительные устройства в той или иной форме имели широкое распространение в крепостной архитектуре Древнего Ближнего Востока, эпизодически применялись в ближневосточной эллинистической, позднеперсидско-ранневизантийской и гассанидской военной архитектуре и испытали возрождение при Омейядах.

Ключевые слова: Фортификация, укрепления, машикули, хординг, бретеш, Ближний Восток, Левант, Древний Египет, хетты, Ассирия, Гассаниды, Омейяды.

Ни одна книга, посвященная средневековой фортификации, не обходит вниманием такой конструктивный элемент, как машикули. Но специальные исследования машикулей до недавнего времени отсутствовали. Лишь несколько лет назад появилось две статьи Дж. Харриса [7, 8]. Исследователь довольно подробно рассматривает особенности машикулей в военной архитектуре средневековой Западной Европы, но аналогичные устройства Востока остались вне поля его зрения. Происхождения и начала применения машикулей Дж. Харрис также не касается.

В данной работе мы обратимся как раз к древнейшим образцам, к истокам машикулей, и попытаемся определить место и время их зарождения, а также исследуем вопрос применения машикулей в Древнем мире и Античности.

Но сначала определимся с тем, что мы понимаем под словом «машикули». Модно выделить пять разновидностей машикулей:

1. В виде ряда навесных бойниц, устроенных между каменными консолями под парапетом. Обычно именно этот тип имеют в виду под термином «машикули».

2. В виде деревянной галереи, устроенной на уровне парапета. Наиболее известен под английским названием хординг (*hoarding* или *hourds*), но можно встретить и термин *brattice* [1, с. 19, 85].

3. В виде выступа-балкона, снабженного снизу одним или несколькими бойницами. Эта весьма компактная структура могла быть пристроена на середине высоты стены или на уровне парапета; могла быть закрытой или открытой сверху. В передней и боковых стенках балкона могли делать дополнительные бойницы, что позволяло вести не только вертикальный, но и фронтально-фланговый огонь. Такая конструкция наиболее известна под термином бретеш (франц. *bretèche*), но английские исследователи обычно называют ее коробообразными машикулями (англ. *box machicolation*), видимо потому, что *bretesche* – это шотландский термин для обозначения деревянной галереи-хординга [7, с. 213].

4. Арочные машикули (франц. *machicoulis sur arc*, англ. *buttress-machicoulis* или *slot machicoulis*). Конструктивно они напоминали арку, в верхней части которой было сделано отверстие. Арки могли устраиваться с внешней стороны стены или быть частью арочного воротного проема.

5. К машикулям можно отнести и так называемые отверстия-убийцы (англ. *murder holes*, франц. *meutrières*). Это отверстия, устраиваемые в потолке воротного прохода. Могли находиться до воротных створок или в ловушке между двумя воротами (либо опускной решеткой и воротными створками).

Несмотря на принципиально разную конструкцию, все пять вариантов функционально одинаковы. Через отверстия в них можно было тушить огонь у ворот, заливая его водой, обстреливать противника у подошвы стены, осыпать и поливать его различными веществами.

Исходя из функционального назначения можно дать следующее определение: машикули – это оборонительные конструкции с направленными вертикально вниз отверстиями, которые позволяли поражать противника или тушить огонь непосредственно у основания крепостного сооружения.

Для удобства в дальнейшем мы будем называть все описанные выше разновидности общим термином «машикули».

Дж. Харрис высказывает предположение, что древнейшие сохранившиеся машикули – это арочные машикули. Древнейшими сохранившимися образцами он считает машикули в Ухаидир (Ukhaidir, Ирак, VIII в.), в воротах Гормас (Gormaz, мавританская Испания, середина X в.) и в северо-западной башне внутреннего периметра укреплений Крак де Шевалье (Kрак des Chevaliers, замок крестоносцев в Сирии, вскоре после 1170 г.) [7, с. 193].

С. Той дает самую древнюю дату появления машикулей – около 1500 г. до н.э. [18, с. 85]. Но никаких фактов, подтверждающих свое мнение, не приводит. Остается предположить, что этот вывод сделан на основании прорисовки рельефа из Рамессеума (храма Рамсеса II), приводимого им в другом месте книги и датированного им около 1280 г. до н.э. На этом рельефе представлен штурм египтянами хеттского города. Верхняя часть башен и стен изображена выступающей и нависающей над нижней. По мнению С. Той, это временные деревянные платформы, которые были устроены на уровне парапета [18, с. 5]. Однако наличие на этих выступах таких же зубцов, как и на основной стене, говорит скорее в пользу того, что это долговременные устройства.

Есть ли более ранние свидетельства применения машикулей? И существовали ли машикули между поздним бронзовым веком и Средневековьем? Или они были забыты и повторно изобретены только два тысячелетия спустя? Попробуем ответить на эти вопросы, постепенно уходя вглубь веков.

В исламской архитектуре ранние образцы машикулей-бретешей можно обнаружить над воротами Каср аль-Хайр аль-Шарки (Qasr al-Hayr al-Sharqi) [16, с. 335]. Этот памятник состоит из двух почти квадратных в плане сооружений, построенных в 40 м друг от друга. Большее строение датируется 728/729 г. (временем правления омейядского халифа Хишама) [5, с. 379], а меньшее, возможно, было заложено тогда же, но закончено уже при Аббасидах во второй половине VIII в. [2, с. 251–252]. Оба сооружения окружены стенами с башнями. Большее из строений, западное, снабжено четырьмя воротами – по одним в центре каждой стороны. Меньшее, восточное, строение имеет лишь одни ворота. Над всеми четырьмя воротами большего касра и над единственными воротами меньшего устроены машикули-бретешеш. Причем они не везде одинаковые: если над воротами меньшего касра и над тремя воротами большего они состоят из трех выступов-консолей и соответственно из двух отверстий, то над северными воротами большего касра они состояли из пяти консолей и соответственно четырех отверстий. Видимо, это говорит о большей значимости северных ворот.

Самый ранний пример отверстий в потолке воротного прохода нам удалось найти в воротах рибата в Сузе (Sousse, Тунис). Этот рибат был построен в 796 г. и считается самым старым сохранившимся мусульманским памятником в Северной Африке. В единственной воротной башне рибата в потолке над вестибюлем устроены щелевидные бойницы, через которые можно было тушить огонь у ворот, обрушивать на противника снаряды и лить кипяток. Правда, рибат, видимо, неоднократно перестраивался в более позднее время, поэтому не ясно, можно ли считать эти отверстия первоначальными.

К.А.К. Кресуелл утверждал, что машикули были известны и в домусульманской Сирии [4, с. 91]. И действительно, продвигаясь вглубь веков, но не выходя за пределы Сирийской пустыни, можно обнаружить рудиментарный машикуль-бретешеш в Каср аль-Хайр аль-Гарби (Qasr al-Hayr al-Gharbi). Но не в самом построенном халифом Хишамом

Илл. 1. Северные ворота большего сооружения в Каср аль-Хайр аль-Шарки. Видны консоли от машикуля-бретешеш. Фотография К.С. Носова.

касре, от которого остались лишь руины, а в башне монастыря, к которому в 727 г. был пристроен периметр стен касра. Монастырь был построен в 559 г. гассанидским правителем Аль-Харитом ибн Джабала [12, с. 378]. Гассаниды были арабским племенем, принявшим христианство, союзником Византии. Их государство существовало на территории Сирии и Иордании со второй половины V по VII вв.

Фасад гассанидской башни сохранился почти на всю высоту. На четвертом этаже башни устроен небольшой балкончик, от которого сохранилась только нижняя часть. Каменный выступ балкончика имеет идеально круглое отверстие. Этот выступ можно было бы принять за туалет. Но он расположен прямо над входом. А туалет никогда не устраивали над входом. Поэтому в этом балкончике стоит признать машикуль-бретеш. Надпись на башне свидетельствует, что она реконструировалась в 1187 г. [12, с. 379], однако столь рудиментарный машикуль с одним отверстием вряд ли мог быть встроен в конце XII в., когда в Сирии уже были широко распространены бретешы на консолях. По мнению К.А.К. Кресуелла, именно включение гассанидского монастыря с бретешем в состав Каср аль-Хайр аль-Гарби ознаменовало знакомство мусульман с машикулями [4, с. 91].

Илл. 2 и 3. Гассанидская башня в Каср аль-Хайр аль-Гарби и машикуль-бретеш крупным планом. Фотографии К.С. Носова.

Отдельные памятники эллинистической, римской и византийской фортификации сохранились достаточно хорошо, чтобы можно было судить об устройстве верхней части стен, включая парапет. В большинстве случаев никаких признаков машикулей мы не наблюдаем. Но это не значит, что машикули не были известны в эллинистическом или римско-византийском военном деле. Ш. Грегори перечисляет несколько памятников, которые содержат машикули-бретешы или следы от них (башни в Nauran, Kherbet Hass, Jimal, монастырь

Св. Екатерины на Синае) [6, Vol. 1, с. 147–148; Vol. 3, Fig. F2.4; F56.4]. Все эти памятники – византийские, датируются обычно V–VI вв. н.э. Машикули в виде бретешей были устроены, как правило, на башнях, часто над входом. В одном случае бретешы располагались на всех четырех сторонах одной башни (Jimal).

Список Ш. Грегори можно дополнить. Среди руин ранневизантийского города Джераде (Jeradeh) в Сирии возвышается почти на 20 м шестизэтажная башня. Это была то ли наблюдательная башня, то ли частная укрепленная башня-резиденция. Башня датируется V или VI в. н.э. [2, с. 179] и сохранилась на всю высоту. На уровне пола верхнего этажа устроен вынесенный на консолях каменный карниз. К сожалению, карниз сохранилась не на всех сторонах башни. В середине полностью сохранившейся стороны отчетливо видно круглое отверстие, такое же, как в машикуле Каср аль-Хайр аль-Гарби. Можно предположить, что такие отверстия были устроены в середине каждой стороны. В пользу этого говорят крестовидные отверстия в середине каждой стены башни над карнизом. Они слишком неудобные для того, чтобы считать их проемом двери или туалетом. Но вполне подходят, чтобы вести огонь или сбрасывать камни через круглые отверстия в карнизе. В пользу того, что эти отверстия не были туалетами, свидетельствуют еще два факта. Во-первых, отверстия расположены над окнами или дверью башни. Во-вторых, на углу башни, этажом ниже, сделан отдельный туалет в виде выступающего балкончика. Последний был именно туалетом, потому что под ним находится глухая стена. А само расположение балкончика и его высокие консоли не дают возможности

вести эффективный огонь. Хотя при штурме башни отверстие туалета, конечно, могло использоваться как боевое. Таким образом, в этой башне в Джераде мы видим одновременно и круглые отверстия машикулей и туалет в виде балкона.

Илл. 4 и 5. Башня в Джераде и верхняя часть башни крупным планом. Хорошо видно круглое отверстие-машикуль в карнизе. V или VI в. н.э., Сирия. Фотографии К.С. Носова.

По приводимой Ш. Грегори фотографии [6, Vol. 3, Fig. F20.3a] можно предположить наличие машикуля-бретеша и над главным входом в Каср Бшир (Qasr Bshir / Castra Praetorii Mobeni). Этот римский форт на Лимес Арабикус (Limes Arabicus) имеет достаточно надежную датировку – согласно надписи над входом он был построен в 293–305 гг. [9, с. 178], что отодвигает факт знакомства римлян с машикулями, по крайней мере, к началу IV в. н.э.

Единственное обнаруженное нами письменное указание античного источника на машикули находим у Флавия Вегеция Рената (трактат написан между 390 и 410 гг.): «Стена над воротами должна быть устроена так, чтобы были отверстия, через которые сверху можно было бы лить воду и тем заглушить подложенный огонь» [Вегеций, IV, 4]. К сожалению, подробное описание машикулей отсутствует, и какой тип рекомендует Вегеций остается неясным.

Обратимся теперь к эллинистической фортификации. А.В. МакНиколл сообщал, что ему известен только один пример применения машикулей в классической и эллинистической фортификации [11, с. 174]. Речь идет о так называемом Западном форте в Мире (Myra West Fort, Ликия, Малая Азия). В реальности фортом это сооружение назвать трудно – это отдельно стоящая башня. Мнения о ее назначении расходятся: порой ее считают сигнально-наблюдательной башней, но, исходя из ее внутренней планировки и схожести с подобными же башнями в Киликии (Canytelis, Diocaesarea), ее скорее стоит признать укрепленной резиденцией (*tyrsis*) некоего ликийского магната. Башня имеет размеры 14.40×12.00 м. Вход расположен на первом этаже. И вот тут, прямо над входом, сохранились два выступающих каменных консоля, положенные в полуметре друг от друга. Не может быть сомнения, что эти консоли принадлежали машикулю-бретешу. Туалет над входом устроить не могли. К тому же на том же втором этаже башни, но на другой ее стороне, сохранился искусно сделанный туалет совсем иной конструкции. А.В. МакНиколл считает башню позднеэллинистической (предположительно II–I в. до н.э.) [11, с. 171, 174, 175].

Во время экспедиций по памятникам Ближнего Востока нам удалось обнаружить еще один пример применения машикулей, причем в городских стенах. В Перге (Perge, Памфилия, Малая Азия) над второстепенными воротами в восточной части стен нижнего города можно видеть четыре выступающих консоля. Между ними находится три отверстия значительного размера. Выше консолей стена не сохранилась. Однако наличие консолей несомненно указывает на присутствие здесь когда-то машикуля-бретеша. Ворота расположены в ряду стен с арками и галереей изнутри, кладка не изменена. Поэтому можно предположить, что консоли также изначальные. Стены такой конструкции А.В. МакНиколл считает древнейшими для Перге и датирует их строительство примерно 225 г. до н.э. [11, с. 128, 131, 156].

Илл. 6. Консоли над входом в так называемый Западный форт в Мире. Фотография К.С. Носова.

Илл. 7. Второстепенные восточные ворота в стенах нижнего города Перге. Над воротным проходом можно видеть четыре консоли, оставшиеся от машикуля-бретеши. Фотография К.С. Носова.

Более древние памятники фортификации не сохранились на всю высоту, и для выводов о конструкции верхней части их стен приходится прибегать к изображениям крепостей и различным артефактам, выполненным в виде частей укреплений.

В Амрите, древнем финикийском религиозном центре, в конце VI в. до н.э. Ахемениды построили храм (Temple of Melqart, Amrit, Сирия) [2, с. 57–58], который имел три башни: две по бокам искусственного озера и одну в центре. Последняя сохранилась на всю высоту и в ее декоре можно видеть зубчатый парапет (на середине высоты и на самом верху). Самое интересное, что верхний парапет показан выступающим на консолях, а между консолями показаны отверстия. Таким образом, здесь мы видим машикули на консолях, опоясывающие весь верх башни. Это свидетельствует о знакомстве Ахеменидов с машикулями на консолях.

Илл. 8. Центральная башня ахеменидского храма конца VI в. до н.э. в Амрите, Сирия. Прекрасно видно оформление в виде ступенчатых зубцов и машикулей под парапетом. Фотография К.С. Носова.

Многие ассирийские рельефы IX–VII вв. до н.э. изображают осады ассирийцами городов Ближнего Востока. На рельефах очень точно изображены различные детали фортификации и осадной техники, поэтому рельефы позволяют реконструировать внешний облик фортификации Ближнего Востока того периода. При внимательном изучении рельефов обращает на себя внимание, что верхняя часть башен, а иногда и куртин, показана выступающей над нижней. Это явно не случайность и не ошибка художника, а скорее особенность, характерная для фортификации Ближнего Востока того времени.

Илл. 9. Ассирийский рельеф, представляющий город предположительно в Вавилонии. Около 728 г. до н.э. Рельеф из дворца в Нимруде, Британский музей, Лондон. Фотография К.С. Носова.

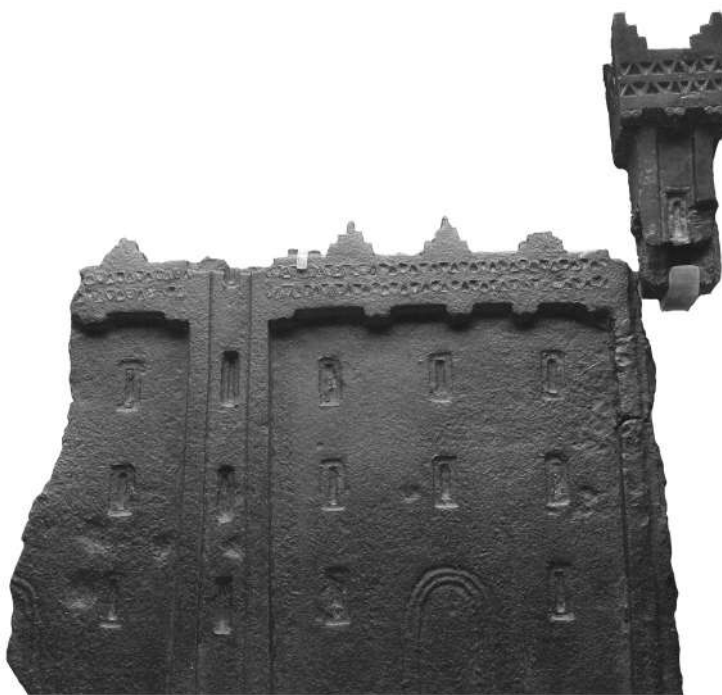
Есть еще несколько артефактов, подтверждающих, что верхняя часть стен в ближневосточной фортификации нависала над нижней. Например, два датированных IX–VIII вв. до н.э. каменных башнеподобных пьедестала или алтаря из Кархемиша (Carchemish), столицы одноименного позднехеттского княжества на Евфрате, демонстрируют явные выступы в верхней части, сразу под зубчатым парапетом.

Нависающие парапеты куртин и башен хорошо видны на бронзовой модели урартской фортификации из Топраккале (Торгаккале), датированной концом VIII в. до н.э. Здесь также выступающая верхняя часть куртин и башен опирается на парные балки.

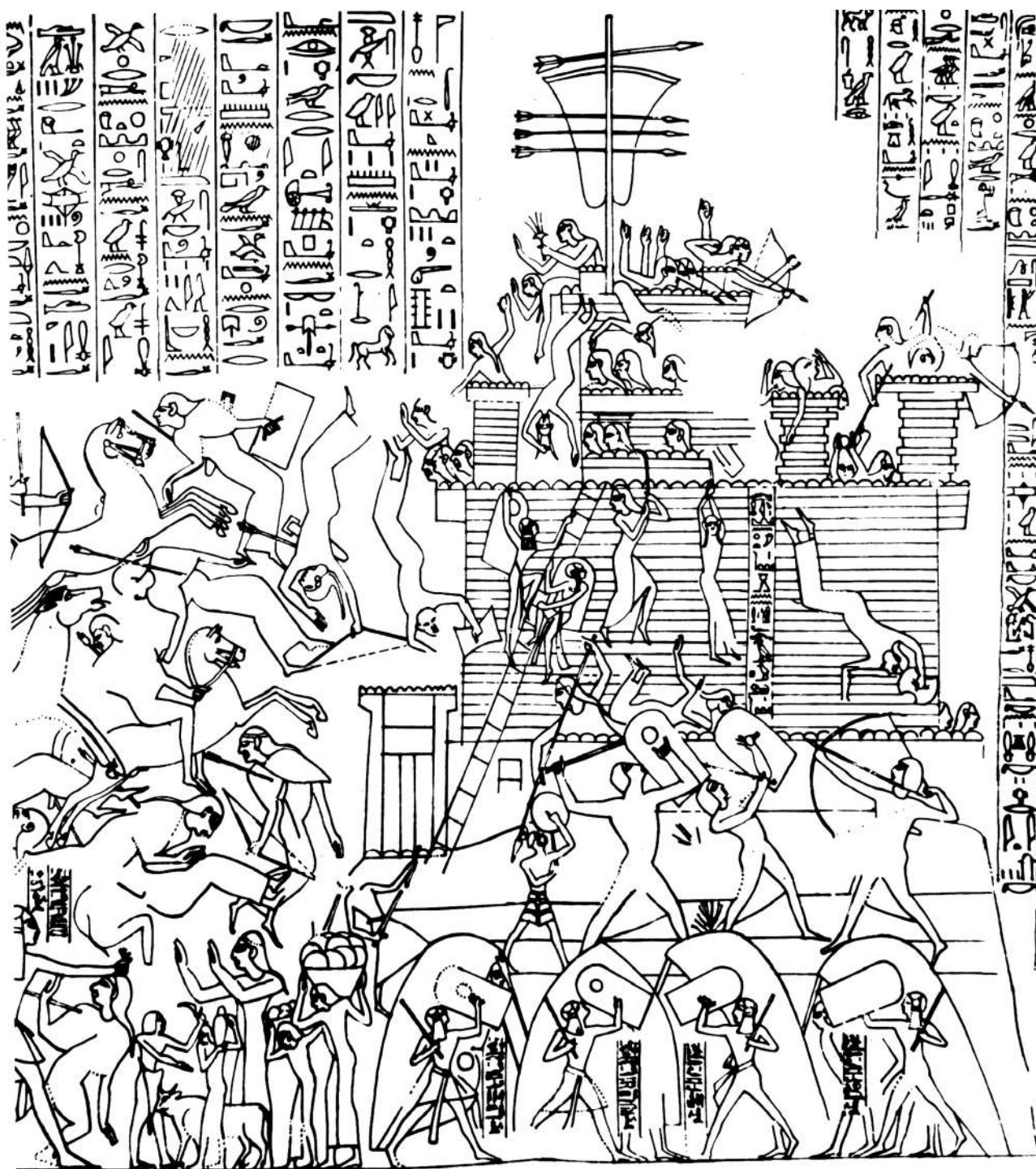
Переходя к Бронзовому веку, можно вспомнить уже упоминавшееся изображение осады египтянами хеттского города на территории современной Сирии. Этот рельеф из Рамессеума датируется XIII в. до н.э. На нем видны выступающие верхние части башен, а также машикули-бретешы или бартизаны на стенах. Есть и другие египетские изображения, представляющие укрепленные города Леванта XIII в. до н.э., на которых видны выступающие парапеты куртин и башен [например: 20, Vol. I, с. 228, 238].

Илл. 10. Пьедестал или алтарь из Кархемиша, сделанный в виде башни. IX–VIII вв. до н.э. Музей Анатолийских цивилизаций, Анкара. Фотография К.С. Носова.

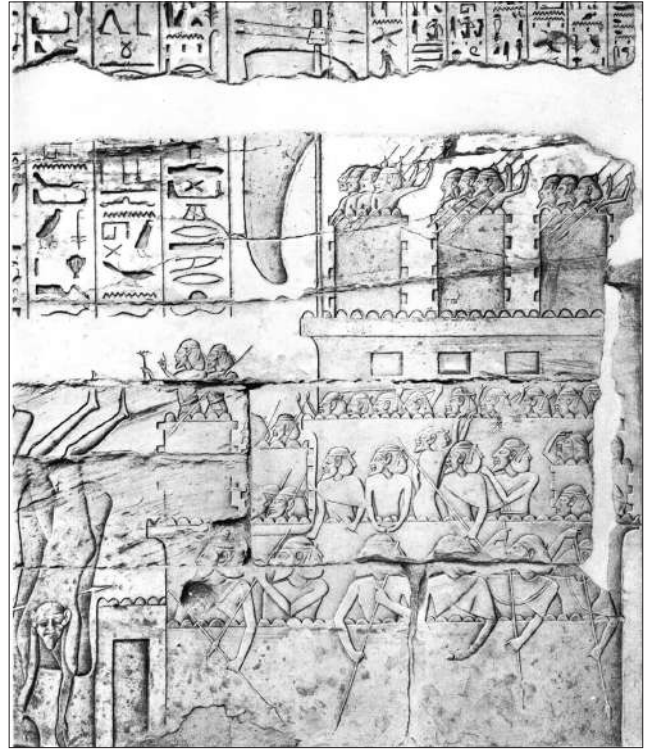
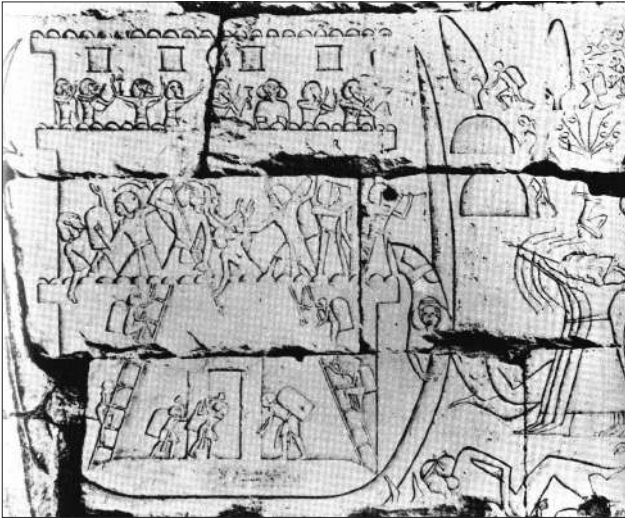

Илл. 11. Часть бронзовой модели, представляющей урартскую фортификацию (куртину и башню). Из Топраккале, конец VIII в. до н.э. Британский музей, Лондон. Фотография К.С. Носова.

Илл. 12. Прорисовка рельефа из Рамессеума. На рельефе показан штурм египтянами хеттского города на территории современной Сирии. Рельеф датируется XIII в. до н.э. По Й. Ядину (Y. Yadin. *The Art of Warfare...* – Vol. I. – P. 229).

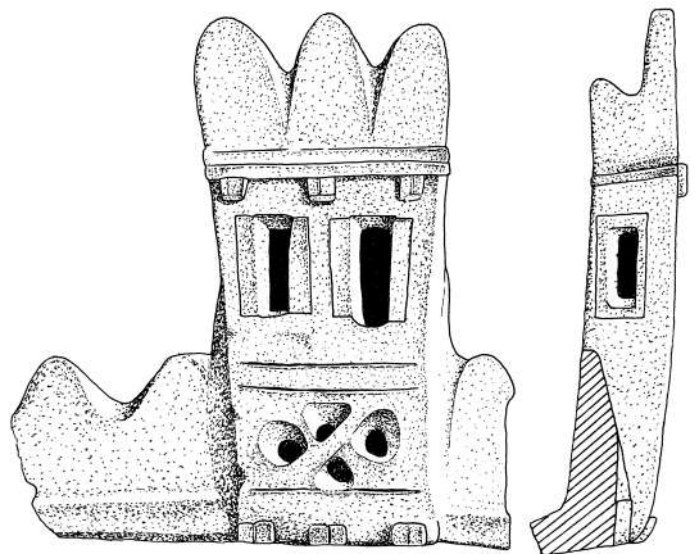
Особый интерес представляют рельефы XII в. из Мединет-Абу, погребального храма Рамсеса III. На них показан захват египетской армией сиро-палестинских городов. Любопытно, что на разных изображениях по-разному изображен выступ парапета. В одном случае – под прямым углом, в другом – плавно изогнутый. Эти два разных типа выступа парапета недавно отметил Ф. Моннье [13, с. 61], но какие-либо выводы о типах конструкции исследователь делать не стал.

Илл. 13 и 14. Два рельефа из Мединет-Абу, представляющие штурм сиро-палестинских городов. Выступ парапета на крепостях показан по-разному: под прямым углом и плавно изогнутый. Первая половина XII в. до н.э. По Й. Ядину (Y. Yadin. *The Art of Warfare...* – Vol. II. – P. 346, 347).

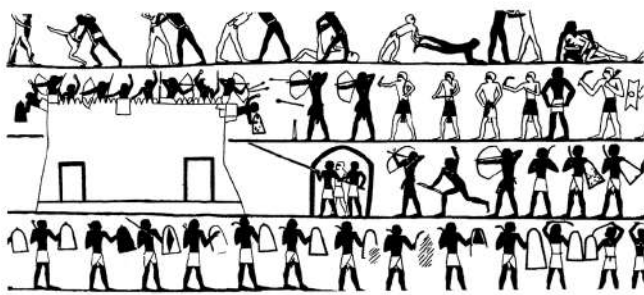
Факт применения хеттами вынесенного парапета на башнях подтверждается и фрагментом глиняной модели укреплений, найденным в хеттской столице (Хаттусе) и датируемым XV или XIV вв. до н.э. [14, с. 12, 15]. На этом фрагменте можно видеть башню и небольшой верхний участок куртины. Парапет башни показан выступающим на парных деревянных балках.

Наконец, обратимся к египетским изображениям собственно египетских крепостей. Самые интересные изображения обнаружены в гробницах в Бени Хассане. Здесь на фресках из двух гробниц XI династии (Khéty и Baqet III) и одной гробницы XII династии (Amenemhat) представлены события гражданской войны конца Первого переходного периода, в том числе осада египетской армией египетских же крепостей [13, с. 40, 43; 17, с. 15]. Таким образом, эти фрески датируются временем Среднего царства, примерно 2040–1780 гг. до н.э. Здесь мы видим балкончики на верху стен крепостей, с которых защитники активно ведут бой. Правда, вряд ли можно согласиться с мнением, что балкончики были неустойчивыми конструкциями и на одной из фресок показано падение защитников вместе с балкончиками [13, с. 41]. Здесь скорее показано вертикальное поражение противника у подошвы стены. Недаром в руках у этих защитников изображены камни, а характерной чертой всех крепостей на трех изображениях является талус в нижней части стен. Вертикально сброшенные камни, отражаемые от талуса, наносили значительный урон штурмующим. Изображение вертикально сбрасываемых с балкончиков камней, на наш взгляд, является косвенным подтверждением наличия отверстий в нижней их части. Еще одним подтверждением наличия отверстий в нижней части этих бретешей может служить изображение стрел в нижней части балкончика на одной из фресок и стремление осаждающих поразить из укрытия палкой эти балкончики снизу.

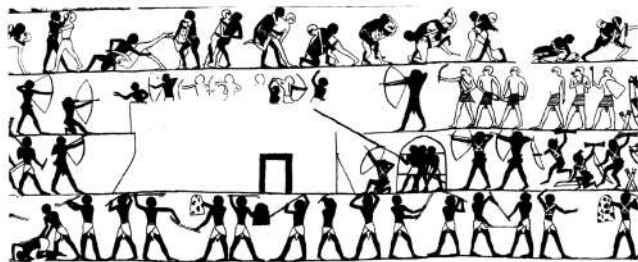

Илл. 15. Фрагмент глиняной модели укреплений. Хаттуса, XV или XIV в. до н.э. Hirmer Verlag, Munich. Прорисовка В.В. Голубева.

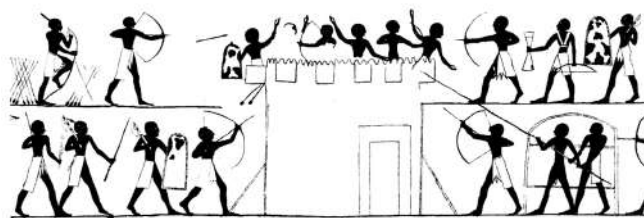
Но пожалуй, древнейшие дошедшие до нас свидетельства выступающего парапета происходят из царского некрополя в Абидосе. Это деревянная дощечка с нацарапанным на ней изображением наблюдательной

Khety (tombe n° 17)

Baqet III (tombe n° 15)

Amenemhat (tombe n° 2)

Илл. 16. Изображения осад египтянами египетских городов во время гражданской войны Первого переходного периода. Фрески из гробниц в Бени Хассане. Среднее царство, примерно 2040–1780 гг. до н.э. [13, с. 43, по P.E. Newberry].

а не как башни [19, с. 21, 22]. Дискуссия особенно остро развернулась вокруг крепостей Среднего царства в связи с раскопками крепости Бухен (Buhen) и вариантами интерпретации фресок из Бени Хассана. Не

Илл. 17. Деревянная дощечка с нацарапанным изображением наблюдательной башни. Царский некрополь в Абидосе, время первых династий (конец IV – начало III тысячелетия до н.э.). [15, pl. 5, Pt 2, EEF 21].

башни и фигурка из слоновой кости также в виде наблюдательной башни. Последняя выполнена особенно тщательно и на ней можно видеть не только зубцы, лестницу, ведущую к входу, но и сильно вынесенную на деревянных балках боевую платформу башни с парапетом. Такие башни строились из кирпича-сырца, а венчала их боевая платформа на деревянных балках. Артефакты датируются временем первых династий (концом IV – началом III тысячелетия до н.э.) [19, с. 10, 21]. Нависающая боевая платформа без боевых отверстий внизу совершенно бессмысленна. Поэтому, на мой взгляд, эти артефакты свидетельствуют о знакомстве египтян с машикулями уже с рубежа 3000 лет до н.э.

Все эти артефакты сегодня уже не оставляют у исследователей сомнений, что верхняя часть стен египетских крепостей имела выступы. Но вот их конструкция и предназначение остаются предметом острых дискуссий. Можно выделить три точки зрения. Одни исследователи реконструируют стены египетских крепостей с множеством часто устроенных башней и сплошной линией нависающего парапета [например: 13, с. 47 (fig. 20), 135 (fig. 83), planche XVI]. Другие интерпретируют выступы на изображениях, как балкончики-бретешки наверху стены, а нижнюю часть стены представляют в виде откоса-талуса [20, Vol. I, с. 20, 65]. Наконец, К. Фогель недавно высказала мнение, что выступы-балкончики – это бартизаны, то есть маленькие фланкирующие башенки в верхней части стены, а археологически обнаруживаемые основания частых выступов в нижней части стен она считает, что нужно интерпретировать, как контрфорсы, простирающиеся на две-третьи высоты стены, простирающиеся до середины высоты стены, создают лишь многочисленные мертвые пространства у ее подошвы, для ликвидации которых нужны многочисленные бретешки. На наш взгляд, на фресках из Бени Хассана нельзя увидеть ни узких и часто расположенных башен, ни контрфорсов. На них представлены откос-талус в нижней части стен и балкончики-бретешки в верхней части. Сам факт знакомства египтян с машикулями в виде сплошной линии наверху стен и балкончиков-бретешей не вызывает сомнения.

К сожалению, число ранних артефактов, на которых представлены крепости Древнего Ближнего Востока, невелико. Опираясь на два древнейших артефакта, можно констатировать знакомство с машикулями на консолях под парапетом башен в Древнем Египте еще около 3000 г. до н.э. Отсутствие других артефактов, датируемых III тысячелетием до н.э., не позволяет проследить распространение машикулей в то время. Но уже с начала II тысячелетия в Древнем Египте, как следует из фресок в Бени Хассане, были известны машикули-бретешки. Во втором

тысячелетии до н.э. машикули распространились, видимо, по всему Ближнему Востоку. Свидетельства знакомства с ними мы находим в Малой Азии, Сирии, Палестине, Египте. На изображениях этого времени мы видим сплошную линию машикулей под парпетом, а в некоторых случаях балкончики-бретешки, но никаких намеков на талус или контрфорсы на рельефах нет. Видимо, в таком же виде ближневосточные крепости встретили и нашествие ассирийцев в первой половине I тысячелетия до н.э. Башня в Амрите свидетельствует и о знакомстве с ними персов-ахеменидов. Видимо, машикули имели широкое распространение в этом регионе вплоть до его завоевания Александром Македонским.

Завоевание Ближнего Востока Александром Македонским изменило традиции крепостного строительства. На Ближний Восток проникли принципы эллинистической фортификации, среди которых не было машикулей. Превращение Ближнего Востока в провинции Римской империи привело к распространению здесь римского фортификационного искусства. Среди греко-римского крепостного зодчества в Европе машикули не встречались. Однако на Ближнем Востоке местные традиции не были полностью забыты. Машикули в виде бретешки изредка применялись в этом регионе в различных сооружениях эллинистического и римского времени: фортах, городских стенах, оградах монастырей, отдельно стоящих башнях, некоторые из которых можно рассматривать как укрепленные резиденции. Но широкого распространения вплоть до Омейядов они здесь не имели. Видимо, греко-римские зодчие были достаточно консервативны и нововведения, даже весьма полезные, пробивали себе дорогу с большим трудом. Только отдельные зодчие решались вводить такое устройство, как машикули.

При Омейядах происходит возрождение интереса к машикулям. Арабские зодчие оценили все достоинства этого устройства и стали широко применять его в самых разных сооружениях: укрепленных дворцах, рибатах, городских стенах. Однако не стоит в машикулях видеть арабо-мусульманское изобретение. И до появления арабов в Леванте машикули-бретешки эпизодически встраивались в памятники военного зодчества. История машикулей была непрерывной.

Таким образом, машикули – очень древнее приспособление. Они использовались в крепостном зодчестве более четырех с половиной тысячелетий. Видимо, родиной машикулей стоит признать Древний Египет, где древнейшие артефакты свидетельствуют об их применении еще около 3000 г. до н.э. Они имели широкое распространение на Ближнем Востоке вплоть до появления Александра Македонского. Затем последовали несколько столетий, отмеченные их редким применением. Но они не были забыты и эпизодически появлялись в памятниках военного зодчества Ближнего Востока. Наконец, при Омейядах начинается их широкое применение, а парой столетий позже машикули проникли в Европу.

Список использованной литературы:

1. Bottomley F. *The Castle Explorer's Guide*. – New York, 1983.
2. Burns R. *The Monuments of Syria. A Guide*. – London – New York, 2009.
3. Burton P. *Islamic Castles in Iberia* // *The Castle Studies Group Journal*. – № 21 (2007–2008).
4. Creswell K.A.C. *Fortification in Islam before A.D. 1250* // *Proceedings of the British Academy*. – Vol. 38. – 1952. – P. 89–125.
5. Grabar O. *Qasr al-Hayr ash-Sharqi* // *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. New York – Oxford, 1997. – Vol. 4. – P. 379–380.
6. Gregory S. *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier*. – Vol. 1–3. – Amsterdam, 1995–1997.
7. Harris J. *Machicolation: History and Significance* // *The Castle Studies Group Journal*. – № 23 (2009–2010). – P. 191–214.
8. Harris J. *Machicolation: Some postscripts* // *The Castle Studies Group Journal*. – № 24 (2010–2011). – P. 232–245.
9. Kennedy D., Riley D. *Rome's Desert Frontier from the Air*. – London, 1990.
10. Kennedy H. *Crusader Castles*. – Cambridge, 2001.
11. McNicoll A.W. *Hellenistic Fortifications. From the Aegean to the Euphrates*. – Oxford, 1997.
12. Meinecke M. *Qasr al-Hayr al-Gharbi* // *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. New York – Oxford, 1997. – Vol. 4. – P. 378–379.
13. Monnier F. *Les fortresses égyptiennes: Du Prédynastique au Nouvel Empire*. – Bruxelles, 2010.
14. Nossov K.S. *Hittite Fortifications c. 1650–700 BC*. – Oxford, 2008.
15. Petrie W.M. *The Royal Tombs of the Earliest Dynasties*. – London, 1901.
16. Ruggles D.F. *Fortifications of the Islamic Period* // *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*. New York – Oxford, 1997. – Vol. 2. – P. 334–336.
17. Shaw I. *Egyptian Warfare and Weapons*. – Princes Risborough, 1991.
18. Toy S. *Castles: Their constructions and history*. – New York, 1985.
19. Vogel C. *The Fortifications of Ancient Egypt 3000–1780 BC*. – Oxford, 2010.
20. Yadin Y. *The Art of Warfare in Biblical Lands in the Light of Archaeological Study*. – Vol. I–II. – NY – Toronto – London, 1963.

Ірина Карашевич

молодший науковий співробітник
відділу «Наукові фонди»
Інституту археології НАН України

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ УКРІПЛЕННЯ ЯНИК-ХІСАР (ПАЛАНКА)

В статті висвітлюється історія та основні етапи будівництва укріплення Яник-Хісар (Паланка), за даними різних джерел.

Ключові слова: укріплення, Юргеч, Яник-Хісар, Паланка, переправа, бастіон, башта.

Територія межиріччя Дністра та Дунаю в період з кінця XV по XVIII ст. перебувала у складі Османської імперії. За цей час сформувалась мережа поселенських структур, яка включала систему фортець і міських утворень за їх стінами, фортів та неукріплених поселень, більшість з яких були засновані до приходу османів і отримали подальший розвиток за їх панування.

Одним із таких пунктів було укріплення Юргеч, яке згодом здобуло назву Яник-Хісар (турецька) чи Паланка (молдавська). Поява цього укріплення пов'язана зі створенням оборонної лінії для захисту південно-східних кордонів Молдавського князівства. Через те, що в 40-ві роки XV ст. виник ризик проникнення татар на територію князівства. Тому молдавські господарі звернули увагу на броди, через які татари могли вторгтися в межі князівства [21, с. 50].

Нижній брід біля впадіння річки в Чорне море входив до оборонної системи Аккерманської фортеці. За для охорони другого броду було збудовано укріплення Паланка, яке грало роль форпосту, що перешкоджав вторгненню татар вглиб Молдавського князівства. Нове укріплення, в якому розміщувався постійний гарнізон відбірних молдавських солдат, було побудоване під керівництвом пиркелабу Юргеча в межах 1443-1447 рр. В джерелах воно з'являється під назвою Юргеч [21, с. 51].

В процесі підкорення Молдавського князівства османи поступово захопили ряд важливих стратегічних пунктів, переважно з фортецями, добудували їх та розмістили там різні військові формування [12, с. 90]. До того ж було встановлено контроль за переправами через головні водні артерії регіону. Про що свідчать джерела кінця XV ст., а саме звіт айдоського кадія Мустафи, який приймав участь в молдавсько-турецьких переговорах [6, с. 74]. Під час підписання мирного договору між молдавським господарем Стефаном III Великим (1457-1504 рр.) і турецьким султаном Баязидом II (1481-1512 гг.) [3, с. 37] виникла суперечка відносно контролю над переправою біля Юргечу [6, с. 74]. Досліджуючи питання територіального поділу Півдня Дністровсько-Прутського межиріччя після завоювання його османами, І.Г. Кіртоаге зазначив, що представники Порти добивалися щоб переправа, через яку турки могли сушею зв'язуватися з Кримським ханством, знаходилася в їх руках. І вже у вище згаданому звіті Мустафи Порті укріплення Юргеча включене в межі аккерманської землі [6, с. 74].

За часів виникнення укріплення Яник-Хісар (Юргеч, Паланка) долина Дністра суттєво відрізнялася від сьогодення. Води річки протікали вздовж сучасного села *Паланка* (територіально входить до складу Республіки Молдова). Такий напрямок Дністер мав до XVII ст. Тоді біля Паланки було суднохідне гирло Дністра. Зараз Дністер в цьому місці протікає біля лівого корінного берега річки [2, с. 81]. В колективній роботі «Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья» під редакцією Г.І. Швевса, автори зазначили, що існує думка про те, що раніше плавні Дністра від м. Григоріополу до с. Маяки були вкриті водами Дністровського лиману [9, с. 171].

Як свідчать джерела, за часів середньовіччя в нижній течії Дністра знаходились дві головні переправи через річку: біля Аккерману (Akkirman) та Яник-Хісар (Yanikhisar). В своїй книзі мандрів Е. Челебі у розділі під назвою «Про те, як Мелек [Ахмед]-паша відправив хану запрошення на пір на Аккерманському полі» згадує дві переправи От-Ярик (Otuarik) Яник-Хісар (Yanikhisar) чи Маяк (Mayak) «...паша зі своєю свитою вийшов хану назустріч у напрямі фортеці Яник» [16, с. 87]. «...Тим часом хан, перейшовши зі здобиччю річку Дністер через переправи Маяк і От-Ярик» [16, 87].

Подвійна назва переправи Яник або Маяки пояснюється тим, що укріплення Яник-Хісар знаходилося у напрямку села Маяки (сучасне село Біляєвського району Одеської обл. Україна). Яке знаходилося на лівому березі Дністра, що підтверджується джерелами. У своїх спогадах П. Сумароков який відвідав ці місця у 1799 р. писав «...Розглядаючи місце розташування Маяк, де по іншу сторону видно турецьке селище Паланка...» [14, с. 227]. Тому, скоріш за все, на картах XVII ст. пункт на правому березі Дністра де було укріплення Яник-Хісар картографи іноді позначають як Маяки [1, с. 103, 138, 141, 142, 162, 196].

На сьогодні немає спеціального дослідження, присвяченого історії укріплення Яник-Хісар. Проте ряд дослідників звернули увагу на цей невеликий форт. Так в монографії румунського історика Н. Йорге «Studii

istorice asupra Chilii și Cetății Albe», яка вийшла в світ у 1900 р. згадується укріплення Юргача, зведене за наказом молдавського володаря для охорони броду через Дністер [21, с. 51].

Пізніше згадки про укріплення з'являються в роботах румунських та українських дослідників, праці яких були присвячені вивченню адміністративно-територіального поділу Дністровсько-Прутського межиріччя за Османське панування. Йдеться про роботи І.Г. Кіртоаге [6] та С.В. Паламарчук [10], в яких Яник-Хісар фіксується як північний кордон аккерманської землі.

У своїй монографії *А. Серєда* за даними джерел описав місця та поселення, які входили до складу Очаківського (Сілістрійського) бейлербейлику. Автор зазначив, що укріплення Яник-Хісар разом з поселенням біля нього входило в казу (судово-адміністративний округ) Аккерману [11]. Вивчаючи документи, які зберігаються в архівах України та Росії, В.О. Ленченко опрацював та видав рукописі карти XVII–XVIII століть, де фігурує також й укріплення Паланка [7].

Найбільш повно укріплення Яник-Хісар було описане в роботі молдавської дослідниці М. Шлапак [21]. На підставі вивчення писемних джерел авторка описала історію будівництва укріплення та окреслила її будівельні періоди.

Така нечисленна історіографічна база в першу чергу пояснюється цілою низкою об'єктивних та суб'єктивних обставин. Зокрема мало численністю джерел по ранній історії укріплення, а також з труднощами опрацювання османських писемних джерел.

На сьогоднішній день про ранній етап існування укріплення дуже мало повідомлень. Більш частіші згадки містяться в дипломатичних документах XV ст. Після захоплення території Османами між молдавським князівством та Османською імперією були прийняті розмежувальні документи, опубліковані румунським дослідником М. Максимом [17]. В цих документах переправа біля укріплення Юргеч згадується як об'єкт суперечки між молдавським господарем та османським султаном. Ця назва фіксується також у вище описаному звіті кадія Мустафи [6, с. 74].

Після утворення окремої адміністративної одиниці Аккерманського санджаку, укріплення Яник-Хісар згадується в зібраннях світських законів (т.з. Канун-наме). Але в них описуються лише питання сплати податків, кількість наданих земельних наділів [18]. Більш детальний опис укріплення належить турецькому мандрівникові Евлія Челебі [16]. Згадки про Яник-Хісар з'являються в описах життя та діяльності відомого турецького архітектора Мехмед Таріх-Аги [19], а пізніше у спогадах російських офіцерів, які відвідали цю місцину за часів русько-турецьких війн [5].

Ще одним важливим джерелом вивчення укріплення Яник-Хісар є карти та плани-проспекти. Серія таких документів зберігається в архівах Росії та України. Приміром у Російському військово-історичному архіві знаходиться декілька планів та перспектив укріплення, зроблені наприкінці XVIII ст. [21, с. 53]. Назви цих планів опублікував В.О. Ленченко [8]:

1. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 29. – Од. зб. 588: План містечка Паланка. 1770 р. [«План разоренного местечка Паланки»];
2. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 29. – № 589: «Фасад разоренного местечка Паланки», 1773;
3. РДВІА. – № 590: «Профиль разоренного местечка Паланки», 1773; № 591: «План крепости Паланки», 1790 [8];
4. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 29. – Од. зб. 591: План фортеці Паланка, 1790 р. [«План крепости Паланки»];

Особливо цікавим для історії архітектури та військової справи є топографічний план фортеці Паланка з околицями 1789 р., що зберігається у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського (рис. 1).

5. НБУВ, СКВ. – № 6500: «Plan Topographique dela et Fortr Palanka sur le Dnestre prise par l' Armie russe le 24 Septbr 1789» [20].

Доволі інформативною є й карта «Die Otschakowische Tartarey oder Westliches Nogaj, auch Jedisan. Nro. 12. Kolorierter Kupferstich», датована 1791 роком. На ній укріплення Паланка позначене як військовий об'єкт [15].

Нажаль на сьогоднішній день місце розташування укріплення археологічно не підтверджено.

Аналіз писемних джерел дозволив виділити три періоди будівництва цього укріплення:

І період – середина XV – кінець XV ст. Цей період пов'язаний з часом появи укріплення для охорони кордону Молдавського князівства. Інформації про зовнішній вигляд укріплення цього часу фактично немає. Тут має сенс згадати роботу М. Шлапак, де авторка представила карту «Оборонна система Молдавського князівства в середньовіччі» з відміченою на неї фортецею Юргеч, яка має вигляд круглої в плані кам'яної башти [22, с. 3]. Скоріш за все для реконструкції цього укріплення авторка використала більш пізні описи Яник-Хісар. А саме згадки Е. Челебі, де він порівняв її з Галатською [16, с. 64].

Після підписання мирного договору 1486 р., Стефан III мусив вивести війська з цієї фортеці. М. Шлапак зазначила, що молдавські війська зруйнували укріплення. Ця версія, на її погляд, підтверджується ін-

формацією турецького мандрівника Евлія Челебі, який був переконаний в тому, що фортецю збудував султан Баязид Вели [21, с. 51].

2 період – кінець XV – середина XVI ст. В цей час відновлюється укріплення, яке отримало назву Яник-Хісар (спалена фортеця). Виходячи з цієї назви, скоріш за все, укріплення було дерев'яним. До назви Яник-Хісар в офіційних документах додавалася назва Паланка (Yanıkhisar palankası). Термін «паланка», запозичений з італійської мови, означав «невелике військове укріплення, обнесене частоколом» [4, с. 703]. На топографічній карті з фондів НБУВ, на прорисовці фасаду добре видно частокіл на стінах (рис. 1).

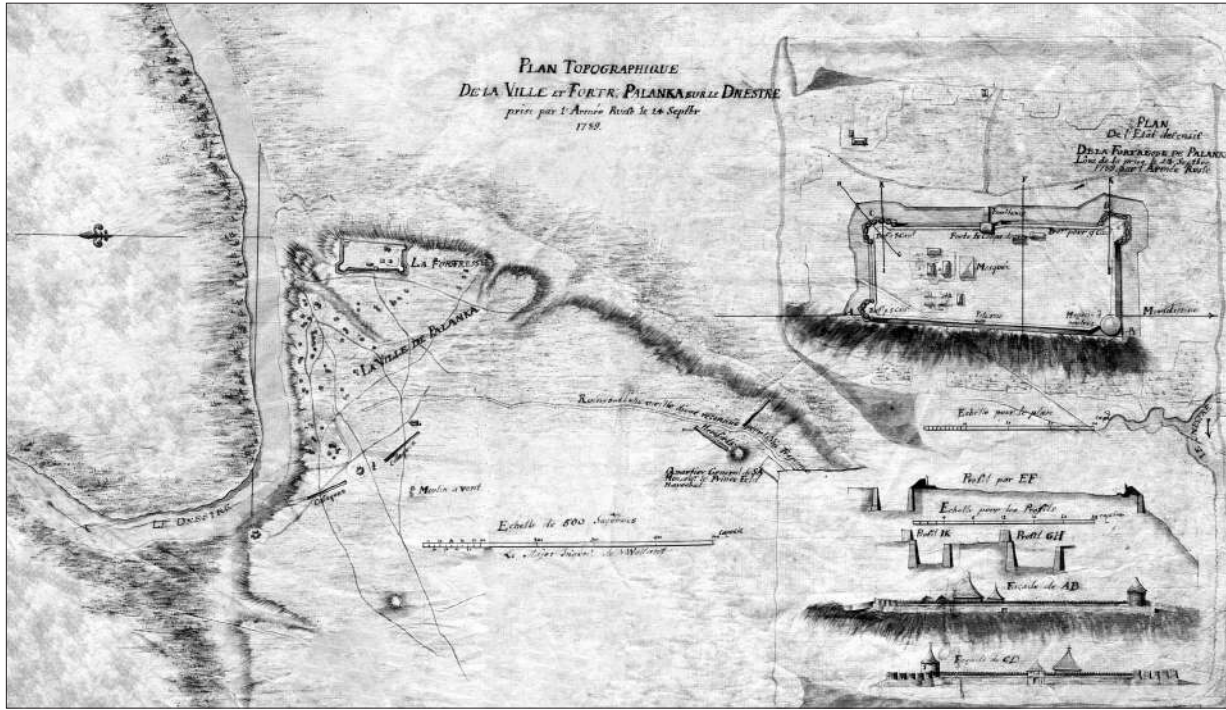

Рис. 1. Топографічний план фортеці Паланка на Дністрі, взятої російською армією 24 вересня 1789 р.

Як свідчать писемні джерела, в XVI ст. навколо укріплення Яник-Хісар з'являється посад Паланка (Palanka). Приміром, за даними податкових реєстрів 1574 р. поблизу фортеці зареєстровано 17 мусульманських та 52 немусульманських домогосподарства [18, с. 38-39]. З кількістю населення 266 чоловік [18, с. 40], серед яких 90 мусульмани [18, с. 41].

На кінець шістнадцятого століття, під час нападів козаків на територію аккерманського санджаку, Яник-Хісар було захоплено та зруйновано. Е. Челебі повідомляє, що ці події відбулися за часів правління Мухамед-Гірея Семізе (1577-1584 рр.) [16, с. 64].

3 період – початок XVII – кінець XVIII ст.

Після війни Османської імперії з Австрійською (1593–1606 рр.), Порта провела політику по зміцненню укріплень на Нижньому Дністрі. Так у 1616 р. за ферманом султана Ахмеда III очаківський правитель Шакшаки-паша збудував цю фортецю із каменю [21, с. 52]. Евлія Челебі в своїй книзі мандрів описав цю фортецю. «...Із зовнішньої сторони її є укріплення, обнесене суцільним дерев'яним частоколом в один ряд. Усі, хто ідуть із Аккерману в Очаків і у Крим, переправляються через Дністер біля цієї фортеці Яник...». Будівельні роботи по зміцненню укріплення закінчилися у 1779 р. В ньому були збудовані стіни та bastiони [19, с. 31]. Такі перебудови передусім були результатом російсько-турецької війни 1735-1739 рр. та підписання у 1774 р. Кючук-Кайнаджійського мирного договору. Османська адміністрація розпочала посилення своїх кордонів.

Саме у такому вигляді російські війська побачили це укріплення під час русько-турецької війни 1787–1791 рр. Перед князем Потьомкіни була поставлена мета відвоювати у турок Дністровській рубіж та захопити фортеці, охороняючи його [5, с. 138]. У 1789 р. князь Потьомкін оволодів низовою частиною Дністра, відійнявши у ворога фортецю Аккерман та укріплення Паланку між Аккерманом та Бендерами [5, с. 149-150]. 23-24 вересня 1789 р. туди вступили війська полковника Платова та закріпилися в ній, готуючись до штурму Аккерману [5, с. 150]. Саме в цей період російські військові топографи зняли план захопленого укріплення, якій зберігається в фондах НБУВ (СКВ. – № 6500): Топографічний план фортеці Паланка на Дністрі, взятої російською армією 24 вересня 1789 р. (рис. 1) [«Plan Topographique dela et Fortr Palanka sur le Dnestre prise par l'Armée Russe le 24 Septbr 1789»]. Підписано: «Le Major Inqen. de Wollant».

На якому показано план і фасади фортеці, профілі укріплень, розташування військ, течію Дністра, дороги, могили та інші топографічні об'єкти [8, с. 215].

Отже, аналіз та співставлення картографічних і писемних джерел, дав можливість реконструювати зовнішній вигляд цього укріплення у XVII–XVIII ст.

Укріплення Яник-Хісар розташоване на правому березі Дністра, на підвищенні, в долині річки біля Дністровського лиману. Зовнішні стіни фортеці в плані мають форму прямокутника. Вздовж зовнішніх стін позначено 5 башт відкритого та закритого типів (1-кругла, 3-трикутних в плані, 1-прямокутна надбрамна башта) (рис. 1).

Західний профіль (рис. 3.1). Розташований на природньому підвищенні, на кутах з двома фланкуючими баштами **A, B**. Куртина посилена частоколом. Північно-західна башта **B** – кругла в плані, що підтверджується спогадами Е. Челебі, який порівняв її з галатською (кругла башта розташована в європейській частині Стамбулу на високому пагорбі району Галата.) «...Ця міцна башта, кругла, як галатська фортеця, із загостреним дерев'яним верхом, яка стоїть біля переправи через Дністер, в аккерманських володіннях...» [16, с. 64]. На топографічному плані біля неї запис «Пороховий склад».

Південно-західна башта **A** – бастион відкритого типу, трикутна в плані. На карті позначено, що в ньому розміщувалося 5 гармат. В куртині посередині знаходиться потерна (підземний коридор (галерея) для сполучення між фортифікаційними спорудами). Від башт **A, B** кам'яні стіни у напрямку півночі та півдня з'єднуються з баштами **C, D** які утворюють східний профіль укріплення.

Північний, Південний та Східний профілі додатково посилені обвідним ровом. Це підтверджують згадки Е. Челебі «...Коли ми зробили зупинку під стінами цієї фортеці, наш володар Мелек Ахмед-паша наказав війську негайно очистити рів...» [16, с. 64]. Навпроти башти **E** скоріш за все був перекидний міст через рів.

Східний профіль (рис. 3.2) на кутах з двома фланкуючими баштами **C, D**. На плані північно-східний **D** та південно-східний **C** бастиони відкритого типу, трикутні в плані. На бастионі **D** містилося 9 гармат, **C** – 8 гармат. По центру знаходилася прямокутна в плані вхідна башта **E**.

Внутрішній простір більш забудований в південній частині укріплення (рис. 2). Там знаходилася мечеть (**a**) та чотири споруди (**b, c**) скоріш за все три з них, які розташовані поруч – це казарми для гарнізону, а окремо стояча будівля – будинок коменданту. Е. Челебі пише: «...І так як вона неминуче є місцем переправи, то в ній знаходиться комендант і двісті озброєних воїнів» [16, с. 64]. В північній стороні осторонь від інших споруд позначено 2 будівлі (**d**) – можливо приміщення арсеналу «...Є також арсенал і двадцять дрібних гармат *шахі*» [16, с. 64].

На півдні та сході біля укріплення позначений невеликий посад (рис. 1). Посад утворений окремо розташованими спорудами, які локалізуються вздовж берега Дністра у східному напрямку. Утворений посад мав назву Паланка. Окрім приватних будівель, військові топографи позначили два колодязі та вітряк (рис. 1).

Після підписання Бухарестського мирного договору у 1812 р. укріплення втратило своє стратегічне та військове значення. За умовами договору кордон між двома імперіями пролягав по річці Прут. Укріплення помалу стало руйнуватися і вже в 20-ті роки XIX ст. стіни його були зруйновані, а територія розподілена між місцевими [21, с. 53]. Це підтверджується і статистичними описами земель Бессарабської губернії, де згадок про укріплення не зустрічається: «...Паланка село казенне біля Дністровського озера Тіорь і річки Дністер 30 верств (кількість дворів 84) Церква православна. [13, с. 15]. Як відмітила М. Шлапак, від укріплення на наш час залишилася лише пам'ять [21, с. 54].

Отже, на підставі вже відомих джерел вдалося виділити три будівельні етапи цього невеличкого укріплення, яке входило в оборонну лінію молдавських, а пізніше османських укріплень. А саме:

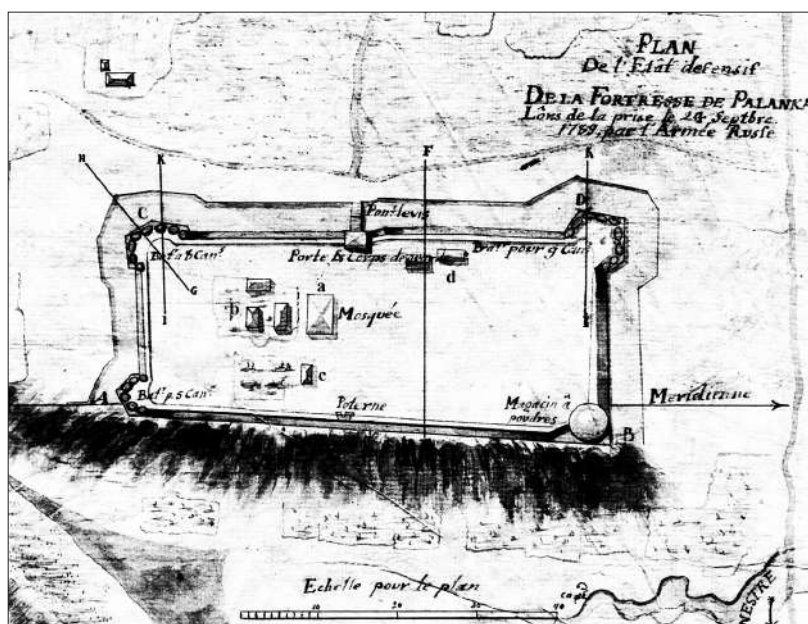

Рис. 2. Фрагмент карти. Забудова внутрішнього простору укріплення Яник-Хісар.

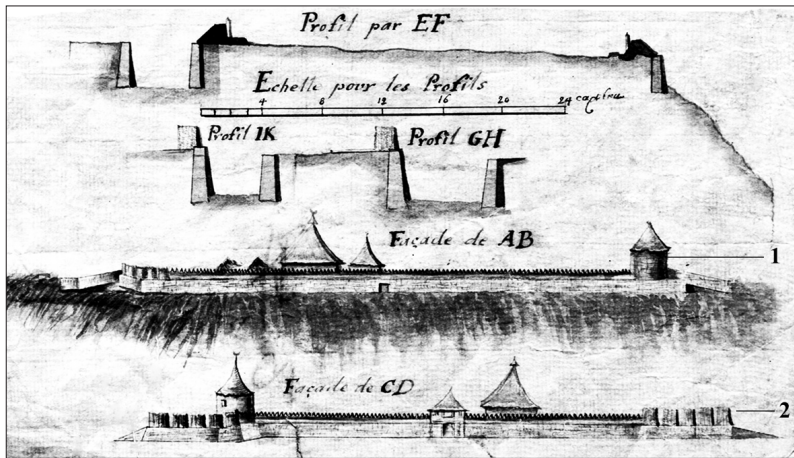

Рис. 3. Фрагмент карти. Профілі укріплення.

вість для реконструкції історико-культурного процесу на території між Дністром та Дунаєм за часів середньовіччя та Нового часу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кристалович – К.: ДНВП «Картографія», 2006. – 208 с.
2. Верина В.Н. Некоторые черты развития природы Молдавии (Научно-популярные очерки) под общей ред. А.Л. Олуда. / В.Н. Верина – Кишинев, Государственное издательство «Карта Молдовеняслэ», – 1960. – 110 с.
3. Гонца Г.В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в. / Г.В. Гонца – Кишинев: Штиинца, 1984. – 150 с.
4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1982. – 703 с.
5. Картина войны России с Турцией в царствование Императрицы Екатерины II и Императора Александра I. Сочинение Генерал-Майора Д.П. Батурлина. Часть первая. Санкт-Петербург. – 1829. – 188 с.
6. Киртоагэ И.Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVII вв. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма / И.Г. Киртоагэ – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 72 – 82.
7. Ленченко В.О. Рукописні плани міст і фортець Південної України XVIII ст. / В.О. Ленченко // Україна і Туреччина. Тези доповідей міжн. наук. конф. з нагоди 80-річчя засн. Турецької Республіки. 10 – 12 листопада 2003 р. / НАН України. Інститут археології. – К., 2003. – С. 41 – 44.
8. Ленченко В.О. Рукописні плани міст і фортець Південної України та Криму XVII–XVIII століть / В.О. Ленченко // Український археографічний щорічник. Вип. 10/11. – К. – Нью-Йорк, 2006. – С. 199 – 220.
9. Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья: Географические основы хозяйственного освоения / Авт. кол. под ред. Г.И. Швевса. – Л.: Наука, 1988. – 303 с.
10. Паламарчук С.В. Забытая земля: историческая область Бессарабия / С.В. Паламарчук – Одесса: Астропринт, 2008. – 288 с.
11. Серета А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие / А. Серета – София: Дио Мира, 2009. – 262 с.
12. Советов П.В. Типологические пути развития феодализма и турецкое завоевание Юго-Восточной Европы: К вопросу о типологических сдвигах в Молдавии / П.В. Советов // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. Резюме докладов Кишинёвского симпозиума 1973 г. Кишинёв, 1973. – С. 84 – 93.
13. Списки населенных мест Российской империи. III Бессарабская область. Составлен и издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург. – 1861. – 87 с.
14. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим описанием всех тех мест / П. Сумароков. Москва, «Университетская типография Ридигера и Клаудия», – 1800. – 238 с.
15. Die Otschakowische Tartarey oder Westliches Nogaj auch Jedisan.» Altcolorierte Kupferstich-Karte von Franz Johann Joseph von Reilly 1789. 21×29 cm. <http://www.wenner.net/artikelid=G14466>.
16. Evliya Çelebi Seyahatnamesi 5. Kitap Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini. Hazırlayanlar: Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – İbrahim Sezgin. İstanbul. 323 s.
17. Maxim M. Colocviumul internșional «Relațiile habsburgo-otomane în secolele XV – XVIII» / М. Maxim (Viena, septembrie, 1983) // RA. 1984. №1. P.104-105.

18. Mustafa Işık 701 Nolu tapu tahrir defterine göre Akkirman sancağı /Mustafa Işık //T.C. Sakarya Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü. Yüksek lisans tezi – Mayıs – 2008. – 259 p.
19. Muzaffer Erdoğan «Onsekiz İnci Asır Sonlarında Bir Türk San'atkân Hassa Başmiman Mehmed Tahir Aga: Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri» /Muzaffer Erdoğan TD, VII/10 (195-1), S. 157–180.
20. «Plan Topographique dela et Fortr Palanka sur le Dnestre prise par l'Armie russe le 24 Septbr 1789». НБУВ, СКВ. – № 6500.
21. Şlapak, Mariana Arhitectura de apărare din Moldova medievală (mijlocul secolului al xiv-lea – mijlocul secolului al xvi-lea) /Şlapak, Mariana Teză de doctor habilitat în studiul artelor. Autorul: Şlapak, Mariana. – Chişinău. – 2004. – 316 p.
22. Şlapak, Mariana Cetăți (din Țara Moldovei): Mică enciclopedia ilustrată /Mariana Şlapak; il.: Vladimir Melnic; design: Mihai Bacinschi; red.: Adriana Hristov, Eugen Lungu. – Ch.: Arc. 2008 (Inprimat în Ungaria). – 56 p.

Список скорочень:

НБУВ – Національна бібліотека України ім. В. Вернадського;

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів (Москва);

СКВ – Сектор картографічних видань; тур. – турецький, турецька; фр. – французький, французька.

Андрій Корчак

старший науковий співробітник

Бродівського історико-краєзнавчого музею

Теодор Зварич

краєзнавець,

відмінник народної освіти України

ОБОРОННА СИСТЕМА МІСТА ЗАЛОЖЦІ: ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дана стаття представляє новий підхід щодо вивчення оборонної системи Заложець. Головний акцент дослідження ставиться на специфічний спосіб уфортифікування міста за допомогою водяних каналів, а замок та парафіяльний костюл Непорочного Зачаття Діви Марії Анною розглядаються, як окремі складові цілісного комплексу середмістя.

Ключові слова: Заложці, захист водою, планувальна структура середмістя, Замок Кам'янецьких, парафіяльний костюл.

I. Постановка проблеми.

Заложці – колишнє місто, містечко, тепер селище міського типу, розташоване з обох берегів річки Серет, 35 км на північ від Тернополя. З правого берега, на схилах пагорбів знаходяться Старі Заложці – село, потім передмістя, перший раз згадане в документі датованому 1483 р. [8, s. 211-212]. Одразу ж за Серетом на лівому березі знаходиться середмістя, тобто ділянка старого міста, закладеного в пер. пол. XVI ст. [9, s.908]. Далі на схід, на схилах вже лівобережних пагорбів, розкинулися Нові Заложці, які у XVII-XVIII ст. виконували роль передмістя, а з к. XVIII до поч. XX ст. поступово почали перетворюватися на центральну частину містечка. З 1993 р. селище отримало нову, більш українську назву Залізці [3]. У даній статті матимемо мову про давнє місто, тому й будемо вживати його історичну назву.

Незважаючи на різного роду фантазії, наприклад те, що топонім «Заложці» чи його сучасний урапатріотичний варіант «Залізці» походить від слова «залога» – гарнізону польського короля, призначеного зупиняти татарські напади [4], чи від жалів, які спричиняли ті ж самі татари [11, s.4], походження цього топоніма з надзвичайно високою ймовірністю можна вивести від слова «лози», яких в багністій долині Серету росло дуже багато. До того ж в описі границі між Польською Короною та Великим Князівством Литовським 1546 р. у цій околиці зустрічаємо ще кілька подібних топонімів: «Березовыхъ лозъ», «Лозы», «Жидовські лозы», «Олехновы Лозы», «Пуцкову Лозу», «Лозовое» (назви подані книжною руською мовою Великого князівства Литовського XVI ст.) [1, с. 112, 114-116].

Щодо історико-архітектурних пам'яток, то Заложці відомі своїми трьома об'єктами періоду XVI-XVII ст. Це замок Кам'янецьких XVI ст., парафіяльний костюл Непорочного Зачаття Діви Марії Анною пер. пол. XVII ст. та колишній костюл отців августинців під титулом св. Лаврентія, а зараз церква Покрови Пресвятої Богородиці пер. пол. XVII ст. на Нових Заложцях.

30 серпня та 5 вересня 2012 р., з метою фотофіксації та збору усної інформації про історико-культурні пам'ятки Заложець авторами статті було здійснено дві робочі поїздки в даний населений пункт. Найбільше,

що привернуло нашу увагу, це збережена ще в досить непоганому стані планувальна структура середмістя та водяні канали, які разом з річкою Серет його оточують. При подальшому вивченні історичних праць присвячених Заложцям або ж його архітектурним пам'яткам було виявлено, що на цю особливість оборонної системи колишнього міста до сих пір ніхто не звертав уваги.

Саме через це у даній статті хочемо переглянути підхід щодо вивчення оборонної системи Заложців, зробивши головний акцент на специфічний спосіб уфортифікування міста за допомогою водяних каналів, а замок та парафіяльний костюл Непорочного Зачаття Діви Марії Анною представити як окремі складові цілісного комплексу середмістя. Враховуючи те, що минуле замку, а особливо парафіяльного костюлу, є широко представлене в історичній літературі, у цій роботі буде звернуто увагу лише на ті моменти їх історії, які є важливими для досліджуваної нами теми, або ж на ті, які залишилися поза увагою дослідників.

II. Аналіз історіографічної літератури.

Насамперед, у хронологічному порядку зробимо короткий аналіз найголовніших історіографічних праць присвячених оборонним об'єктам Заложець. Першою працею, де в порівнянні з іншими було більше приділено уваги оборонній архітектурі, є ілюстроване видання Мачея Богуша Стенчинського (1814-1890) (Maciej Bohusz Szczyński – пол.) «Okolice Galicyi» 1847-1848 pp. Найціннішим в книзі є літографія із виглядом середмістя з дороги, що веде зі Старих Заложець до греблі залозецького ставу. На зображенні бачимо костюл, замок та вежу передової лінії оборони замку. В супровідній до літографії статті крім загальних історичних фактів з історії замку поданий його короткий опис [20, s. 7].

Новий цікавий матеріал з'явився через рік у 1849 в тижневику «Przyjacieł ludu» №1. Найбільш цінною тут знову ж таки є літографія. Із трохи спотвореною перспективою на ній зображені замок, передова лінія оборони з вежею та центральна частина Нових Заложець на задньому плані. В підписаній криптонімом «L.K.» супровідній статті «Stare zamczysko w Żaloscach w Galicyi» так само зустрічаємо загальні факти, хоча більш цінними є тут фрагментарні описи замку періоду к. XVIII-XIX ст. [15, s. 3, 5].

У 1857 р. польський історик Кароль Шайноха (1818-1868) (Karol Szajnocha – пол.) в своїй праці «Zwycięstwo r. 1675 pod Lwowem» ввів в історіографічний обіг найбільш популярний переказ з історії залозецького замку, про те, як під час його облоги у 1675 р. татари та турки випустили зі свого обозу чорну курку. Птаха кокаючи повернулася назад у табір мусульман, через що перелякані наїзники зняли облогу і швидко відступили з-під Заложець [21, s.156].

Окремі цікаві деталі з минулого замку можна знайти у брошурі історика Садока Баронча (1814-1892) (Sadok Barącz – пол.) «Założce» 1889 р., дві третини якої присвячені документальному висвітленню історії парафіяльного костюлу [11]. Типова історія замку переповідається у статті Александра Чоловського (1865-1944) (Aleksander Czolowski – пол.) «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej» 1892 р. Найбільш цікавим тут є опис замку станом на 1890-ті pp. [12, s.122].

У міжвоєнний період до питання вивчення об'єктів оборонної архітектури залозецького середмістя знову звертається Александер Чоловський. У спільній з Богданом Янушем (1889?-1930) (Bohdan Janusz – пол.) монографії «Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego» 1926 р. дослідник подає набагато більшу інформацію про замок, закріплену його описами станом на 1790 р. та 1920-ті pp. Співставивши описи 1890-х та 1920-х pp. можна проаналізувати, які руйнації пам'ятці принесли лихоліття I світової війни [12, s.122; 13, s.119-123]. Цікавими є також поміщені в книзі три фотографії замку [13, tablice.XXXVI-XXXVII]. У монографії також підняте питання мистецького аналізу парафіяльного костюлу в Заложцях [13, s.141-142].

Описи оборонних споруд Заложець зустрічаємо в 4 томі довідкового видання «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.» 1986 р. Важливим у цьому виданні є наявність схем, які відображають сучасний стан описуваних об'єктів [6, с. 69-70]. До речі ті ж самі схеми можна побачити у путівнику польського краєзнавця Гжегожа Ронковського (1954) (Grzegorz Rąkowski – пол.) «Podole. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej» (2005) [18, с. 124-128].

У 2005 р. в багатотомному виданні «Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej» вийшла серія статей польського дослідника сакрального мистецтва Томаша Заухи (Tomasz Zaucha – пол.) присвячена римо-католицьким культовим пам'яткам Заложець. Загалом можна вважати, що статті Т.Заухи станом на нинішній день є найглибшими дослідженнями історії та мистецтва костюлів Заложець. Статті доповнені багатим ілюстративним матеріалом [22; 23; 24; 25].

На кінець слід згадати опубліковану у 2011 р. статтю брідського краєзнавця Петра Лавріна (1980) «Залозецький замок та його власники». Дана робота носить популярний характер, проте особливу увагу тут привертає зроблена автором зведена таблиця дідичів твердині. Також в статті міститься розповідь про долю двох із чотирьох, вирізьблених на білокам'яних плитах гербів власників замку [5].

III. Документальна історія Заложець кін. XV – поч. XVII ст.

Перед тим як безпосередньо перейти до аналізу оборонної структури міста, мусимо торкнутися основних подій, пов'язаних загальною історією Заложець. Перша документальна згадка про цей населений пункт

є занотована у львівських судових актах і датована 30 вересня 1483 р. Там йде мова про те, що Анжей дідич з Сієно (Andreas heres de Syenno – лат.), заборгувавши 300 угорських флоринів своєму пасинку Пьотру Олеському (Petrus Oleski – лат., пол.), надає йому право стягнути вказану суму із сіл Звижень, Лукавець та Заложці (Swyszenye, Lucawycz et Zaloscze – лат., пол.), що тоді перебували у Львівському повіті і відносились до м. Олесько [1, s. 211-212].

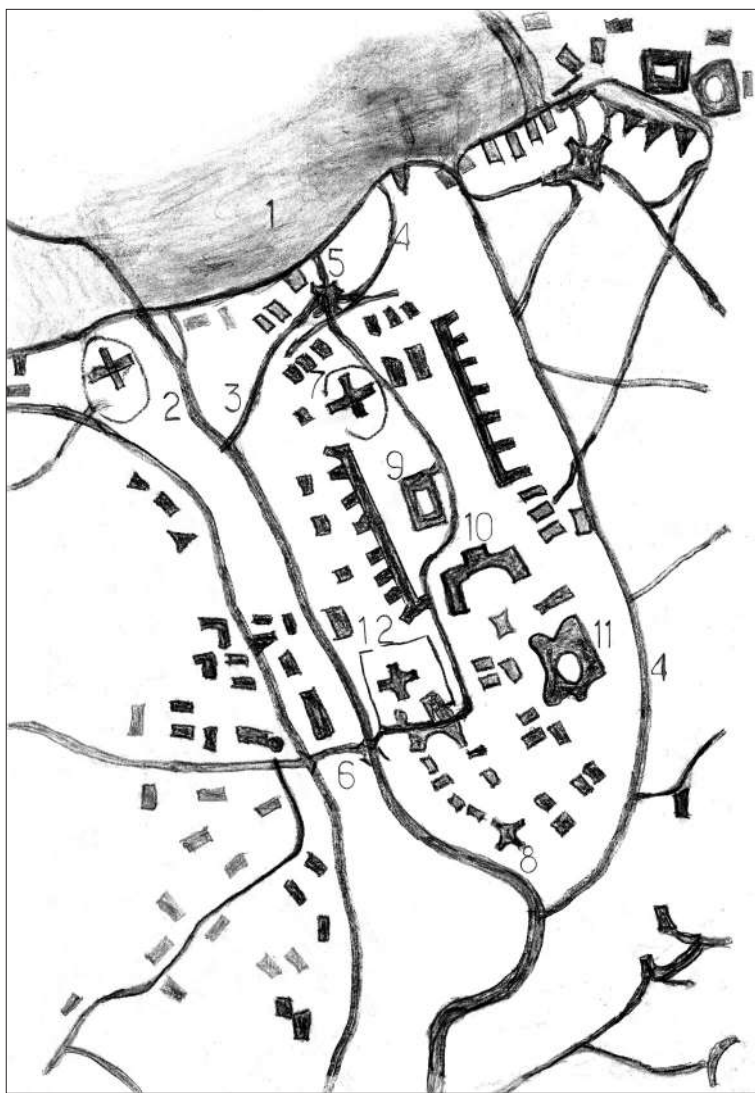
У 1511 р., окреслені як маєток (bona) Заложці (Zaloscze) фігурують у справі поділу послостей Пьотра Олеського (Сенінського) між його двома доньками Анною Гербурт (Anna Herburt – пол.) (близько 1475-1519) та Ядвігою Кам'янецькою (Jadwiga Kamieniecka – пол.) (близько 1500-1558) [10, s.10-12; 78-86]. У 1515 р. Заложці (Zaloscze) перебувають в руках чоловіка Анни Фредруша Гербурта (1470-1519) і окреслені як «funditus vastate» («повністю спустошені») [26, s.158].

Отож, усі вищенаведені згадки про Заложці, як бачимо, стосуються села, що пізніше отримало назву Старі Заложці. Тепер подивимось, що говорять документи про закладення міста. Найбільш рання згадка про місто датована 1516 р. і пов'язана вже із чоловіком Ядвіги Марчіном Кам'янецьким (Marcin Kamieniecki – пол.) (†1530). Без будь-якого посилання на джерело у 2-й частині 2-го тому довідкового видання «Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana» виданого у 1845 р. написаного істориками Міхалом Балінським (Michał Baliński – пол.) (1794-1864) та Тимотеушем Ліпінським (Tymoteusz Lipiński – пол.) (1797-1856) зазначено наступне:

«Зигмунд I, прислухаючись до прохання, великих заслуг чоловіка, Марчіна Кам'янецького, воєводи подільського, котрий в землі львівській закладає місто Заложці (Zaloyse), звільняє його на 4 роки від усяких податків, різного роду мит та постою, вилучивши від оплати чопового» [9, s.908].

З якого саме документу взята вищенаведена цитата невідомо, однак, скоріш за все вона є достовірною, оскільки згідно запису у Коронній Метриці датованому 3 березням 1528 р. Заложці (Zaloscze) згадані вже як місто (oppidi). Із занотованої у Метриці інформації дізнаємося наступне: *«Подільському воєводі Марчіну Кам'янецькому. На 16 флоринів прибутку із [загальної суми] 400 флоринів від мита містечка Заложці, а також частини мита із саджавки в Олеську надається дозвіл архієпископу Бернарду купити [необхідне] для приготування в кафедральному соборі Львова олії до лампадок, що використовуватимуться при освітленні таїнства передсмертної Пресвятої Євхаристії»* [17, s. 376].

Тоді кордоном між Польською Коронаю та Великим князівством Литовським, в даному місці вважалася річка Серет. Правий берег належав Короні, лівий – Князівству. Однак мали місце часті самовільні захоплення як польськими, так і литовськими панами сусідніх територій [1]. Лівобережна ділянка, на якій було закладено місто, опинилася в руках Марчіна Кам'янецького напевно таким же самим шляхом. Місто та замок вигідно контролювали розташовану на північ від них греблю (згадану перший раз в історичній літературі під 1657 р. [19, s. 286]), через яку в XVI ст. здійснювався зв'язок між двома країнами. Свідченням

1. Схема залозецького середмістя к. XVIII ст., виконана на підставі даних взятих з копії «карти Ф. фон Міга» (1779-1782). 1 – став; 2 – бічне русло Серету; 3 – головне русло Серету; 4 – обвідний канал; 5 – міст з боку греблі; 6 – «Горбатий» міст; 7 – церква св. Трійці; 8 – неіснуюча зараз церква на півдні середмістя; 9 – Ринок; 10 – зовнішні оборонні укріплення замку; 11 – замок; 12 – парафіяльний костьол.

2. Схема залозецького середмістя сер. XIX ст., виконана на підставі даних взятих з копії фрагменту кадастрової карти сер. XIX ст. 1 – став; 2 – гребля; 3 – бічне русло Серету; 4 – головне русло Серету; 5 – обвідний канал; 6 – міст з боку греблі; 7 – церква св. Трійці; 8 – Ринок; 9 – зовнішні оборонні укріплення замку; 10 – замок; 11 – канал що оточував замок; 12 – парафіяльний костьол.

Заложці перебувають вже в руках у його двоюрідного брата Єжи Мнішеха (Jerzy Mniszech – пол.) (1548-1613) сина Барбари Мнішех (Barbara Mniszech – пол.) (†1569), доньки Марчіна Кам'янецького. Містечко та замок фігурують у відомій афері поч. XVII ст., пов'язаній із захопленням Лжедмитрієм I (†1606) при допомозі поляків московського престолу. (Лжедмитрій I був одружений із донькою Єжи Мнішеха Мариною (Maryna Mniszchówna – пол.) (1588-1615)) [5, с. 77].

Після смерті Єжи Мнішеха Заложці перейшли до його другого зятя чоловіка Уршулі Мнішех (Urszula Mniszchówna – пол.) (кін. 1580-х – 1621 або 1622) Константина Вишневецького (Konstanty Wiśniowiecki – пол.) (1564-1641) і перебували в руках цієї родини до I пол. XVII ст. [5, с. 77].

IV. Історична та мистецька проблематика оборонних споруд містечка.

Заложці – місто, яке захищалося водою.

Тепер перейдемо до аналізу оборонної структури міста. Для цього скористаємось копіями «карти Ф. фон Міга» (1779-1782), взятої із книги Галини Петришин «Карта Ф. фон Міга (1779-1782) як джерело до містознавства Галичини» (2006) [7, с. 114] та фрагменту кадастрової карти сер. XIX ст. опублікованої як додаток №543 до статті Томаша Заухи «Zalóżce informacje o mieście i jego zabytkach» (2005) [25, с. 285].

Як було сказано вище, місто Заложці було закладено південніше греблі великого залозецького ставу на лівому березі Серету. Виходячи із зображень позначених на картах, місто ніколи не мало земляних валів, а захищалося водою [7, с. 114; 25, с. 285]. Підтвердженням цього може бути також опитування нами місцевих

тому може бути згадка в «Liber Erektionis ecclesiae in Założce» («Книзі надань церкві (парафіяльному костьолу) в Заложцях») під 1547 р. про те, що Заложці були тоді місцем збору мита від закордонних товарів [11, с.12].

Марчін Кам'янецький помер 5 березня 1530 р. [16], а через рік новим дідичем Залозець стає його малолітній син Ян Кам'янецький (Jan Kamieniecki) (1524-1560) [11, с.4]. Після смерті 5 лютого 1560 р. останнього [14] містечком, скоріш за все, спільно володіли троє його синів Войчех, Ян та Станіслав Кам'янецькі (Wojciech, Jan i Stanisław Kamienieccy – пол.).

Згідно виписки з якогось невідомого нам документу вставленої в рукописну працю «Kronika klasztorna czyli «Dalsze Dzieje Świętej Góry Różańcowey Klasztoru WW. Xieży Dominikanów Prowincyi Ruskiej Świętego Jacka w Podkamieniu od Roku 1788 do R. 1797 y dalej Napisane Pod Przeorowstwem Przewielebnego Oycy Mikołaja Byliny S.T.P., który diebus Maij 97 obrany został Prowincyałem» Вавжиньца Калуського (Wawrzyniec Kałuski – пол.): «Року 1578. дня 6-го після Октави Господнього Христового Тіла (1 січня). В королівській резиденції у Львові Альберт та Ян Кам'янецькі, рідні брати, які народилися старшими, Станіславу Кам'янецькому, молодшому брату, поступилися маєтком назавжди поділенням, замком містечка Заложці, тоді усім містечком з двома передмістями, а також селами, що віддавна до нього належать» [11, с. 5].

Станіслав Кам'янецький помер у 1612 р. [25, с.286], але, судячи з історіографічних даних, на самому початку XVII ст.

жителів 31 серпня та 5 вересня 2012 р. На питання: «*Де було місто?*» вони вказували на територію Старих Заложець, а «*Де були оборонні вали?*» розводили руками.

Цікаву цитату про залозецький замок знаходимо у праці Александра Чоловського 1926 р. «... була це показна та гарна будівля. Її головною обороною були, сьогодні частково осушені, недоступні стави та мочари» [13, с. 120]. Нам лише залишається припасувати цю цитату до специфіки оборонної системи самого міста.

Згідно карт із залозецького ставу Серет витікав двома руслами. Бічне – витікало із південно-західного краю ставу і текло майже прямо на південь, інше, головне – з півдня ставу і за яких 100 м різко повертало на захід, далі на південний захід і за трохи більш ніж 200 м зливалося із бічним руслом. Власне такий напрямок головного русла відділяв від греблі прилеглу до нього дещо підвищену, в порівнянні з усією довколишньою долиною Серету, ділянку з півдня, де і було закладено місто [7, с. 114; 25, с. 285].

Протікаючи майже прямо на південь, Серет із західного боку творив природний захист Заложець водою із заходу. Близько 450 м на південь від злиття двох русел Серет повертав на схід, утворюючи заплаву з боку Старих Заложець, і частково захищав місто з півдня [7, с. 114].

З півночі територію Заложець захищала розлога болотиста долина, однак для більш надійної оборони і напевно для осушення ділянки середмістя був проритий штучний канал. Він відводився від головного русла одразу ж неподалік його витоків зі ставу, тягнувся кілька десятків метрів на північ, різко повертав на південь і тягнувся паралельно Серету на відстані близько 200 м від нього. Десь за 700 м канал плавно повертав на південний захід і через якихось 300 м з'єднувався із Серетом [7, с. 114].

Таким чином місто знаходилося на острові цілком оточеному водою. Його максимальна довжина з півночі на південь становила близько 800 м, а ширина із заходу на схід біля 200 м, приблизна площа 20 га. Згідно «карти Ф. фон Міга» в середину Заложців можна було потрапити через два мости. Головний міст знаходився з північної сторони острова і через нього у місто пролягала дорога з боку дамби [7, с. 114].

Другий міст також знаходився на Сереті з південно-західної сторони острова, через нього пролягала дорога у місто безпосередньо із Старих Заложець [7, с. 114]. Згідно переказу це був найстаріший в Заложцях міст, який через те, що був зроблений у вигляді арки і нагадував горб в народі назвали «Горбатим». Цей міст було зруйновано під час I світової війни. Потім його відновили як звичайний міст на дерев'яних опорах [2]. Перед мостом з боку Старих Заложець до сих пір збереглася старовинна капличка із фігурою св. Антонія, а трохи південніше знаходиться територія юдейського цвинтаря.

Планувальна структура міста має вигляд перехрещення прокладених з півночі на південь та зі сходу на захід осей. Одразу ж за головним мостом, західніше дороги, знаходилась руська церква – крайня північна точка [7, с. 114]. Тепер це мурована на межі XIX-XX ст. церква св. Трійці. На півдні, майже біля самого з'єднання обвідного каналу із Серетом, стояла ще одна руська церква – крайня південна точка [7, с. 114]. Зараз це огорожена, але не забудована ділянка, означена старовинним кам'яним та сучасним дерев'яними хрестами. Розташування на стратегічних місцях наводить на думку, що вдавнину обидва дерев'яні храми могли виконувати також і якісь оборонні функції.

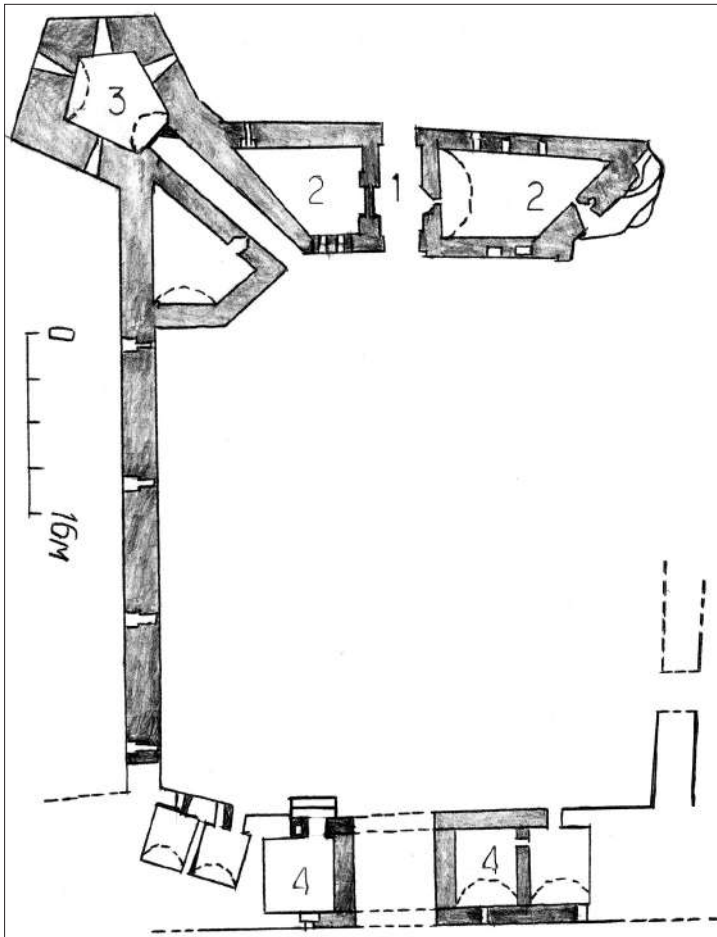
Одразу ж за церквою, що знаходилась з півночі, починався Ринок довжина якого сягала близько 60 м, а ширина близько 40 м. На південний схід від Ринку знаходився мурований замок – крайня східна точка. Твердиня поділялася на відділений ще одним додатковим наповненим водою каналом замок та лінію передових оборонних укріплень [7, с. 114; 25, с. 285]. З південного заходу Ринку стояв спочатку дерев'яний, потім мурований парафіяльний костюл св. Лаврентія – крайня західна точка [7, с. 114; 25, с. 285]. Однак про ці два оборонні об'єкти поведемо мову окремо.

Замок Кам'янецьких.

Як вже зазначалось у другому розділі нашої статті опублікованого матеріалу про замок та парафіяльний костюл в Заложцях є чимало. Тому зупинимось лише на тих моментах їх історичної та мистецької проблематики, яка на нашу думку не є достатньо висвітлена.

Стосовно замку, то першим таким моментом є і досі відкрите питання про ім'я його фундатора та час його будівництва. Незважаючи на те, що більшість дослідників називають фундатором замку Марчіна Кам'янецького, що виглядає цілком логічно, перша достеменно писемна згадка про твердиню походить з 1578 р. [11, с. 5]. Через це час спорудження замку теоретично може припадати на будь який момент в період між 1516 та 1578 рр.

Будівельна структура замку доволі виразно вказує на два етапи його спорудження. Перший етап це зведення самого замку в XVI ст. у вигляді мурованого з пісковика регулярного чотирикутника приблизно 50×50 м з чотирма п'ятикутними чотирьохярусними баштами та арковою брамою у північній стіні. Помешкання дідача та господарські приміщення могли тоді бути збудовані з дерева та знаходитись на дитинці. Другий – добутова ймовірно у XVII ст. при Вишневецьких до північної та південної стін двоповерхових житлових, культових та господарських приміщень.

3. Схема руйн залозецького замку скопійована з книги «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.» 1986 р. 1 – залишки в'їзної брами; 2 – залишки північних будівель; 3 – залишки північно-західної вежі; 4 – залишки південних будівель.

шикування збройних загонів, оточену стайнями та житловими спорудами замкової служби» [15, с. 3].

Топографічна карта сер. XIX ст. показує, що будівлі передової лінії оборони, приблизний розмір яких становив, подібно як і замку 50×50 м оточували зовнішній дитинець з півночі, сходу та заходу. З півдня цю площу від замку відділяв ще один заповнений водою додатковий канал [25, с. 285]. Цей канал в давні часи очевидно відділявся від головного обвідного каналу, що прилягав до замку із сходу і відрізав твердиню від зовнішнього дитинця з півночі та середмістя із заходу та півдня.

Отож щоби дістатись до замку потрібно було потрапити через першу браму біля церкви Святої Трійці у місто, далі через другу браму під вежею на зовнішній дитинець, а звідти через звідний міст та третю замкову браму на внутрішній дитинець твердині. Така складна оборонна система робила замок в Заложцях практично неприступним.

Парафіяльний костюл Непорочного Зачаття Діви Марії Анною.

Парафіяльний костюл є тим архітектурним об'єктом Заложців, історія якого вивчена чи не найкраще. Тому адресуємо читача до перерахованих вище праць з даної теми у другому розділі нашої статті. Від себе додамо лише кілька суттєвих з нашого погляду зауважень.

Первісно у XVI ст. парафіяльний костюл міг бути як дерев'яним, так і мурованим [24, с. 292] і подібно до дерев'яних руських церков ця споруда могла боронити доступ до міста із заходу при переправі через «Горбатий» міст [7, с. 114].

Будівництво сучасного храму датується 1613 р. [24, с. 292]. Споруда представляє чи не найяскравіший зразок суміші пізньої готики з раннім ренесансом на Західному Поділлі [13, с. 141-142; 24, с. 300-302]. Костюл має чітко виражений оборонний характер, оскільки товщина його стін сягає близько двох метрів. На «карті Ф. фон Міга» довкола храму чітко бачимо муровану цвинтарну огорожу, яка також могла виконувати додаткові оборонні функції [7, с. 114].

V. Прикінцеві зауваження.

У публікаціях останніх десятиліть практично жодної уваги не звертається на додаткові зовнішні оборонні укріплення замку, які виглядали наступним чином. З південно-східної сторони Ринку в напрямку півдня пролягала вулиця, що провадила до споруд передової лінії оборони замку. Згідно переказаного в довільній формі у праці А.Чоловського та Б.Януша (1926) опису замку 1790 р. довідемося наступне: «...існуючі до тепер руїни (мова йде про 1926 р. – авт.) є тільки єдиною частиною первісного замку, тому що перед в'їзною брамою існувала ще інша, передова, оточена муром та залита водою (останнє не підтверджується згідно даних використовуваних нами копій карт – авт. [7, с. 114; 25, с. 285]) частина замку, до котрої в'їжджали через браму, під високою вежею, з куполом та годинником. З обох сторін вежі у цій відділеній приміській частині (насправді передова лінія оборони знаходилась в середмісті – авт. [7, с. 114; 25, с. 285]), стояли з лівого боку три, а справа дві муровані стайні, шпихлір та інші будівлі панського двору. З цього всього сьогодні не залишилося і сліду» [13, с. 121-122].

Зображення цих споруд, але вже в поруйнованому стані – вежа без купола, частина стаєнь без дахівки, бачимо на літографії в часописі «Przyjaciel ludu» (1849) [15, с. 5]. У статті «Stare zamczysko w Żaloscach w Galicyi» опублікованій у цьому ж часописі зазначено, що: «Вежа, знищена пожежею буквально кілька років тому, охороняла доступ на зовнішній дитинець – колишню площу для

Отож на загал можемо сказати наступне. Заложецьке середмістя однозначно представляє собою приклад ренесансного міста Польської Корони пер. пол. XVI ст. Свідченням цьому є вищезгадане перехрещення осей з півночі на південь: північна руська церква св. Трійці – Ринок – південна руська церква та зі сходу на захід: замок – костюл. На жаль нами не було встановлено місцезнаходження на території середмістя синагоги.

Ренесансне місто Залозці мало свою специфічну оборонну систему, яку можна характеризувати як захист водою. З півночі та заходу місто переважно захищало природне русло річки Серет, а зі сходу та півдня штучно виритий канал та непрохідне болото.

Широко відомі оборонні споруди Заложець – замок Кам'янецьких та костюл Непорочного Зачаття Діви Марії Анною – не існували самі по собі так як це виглядає в усіх написаних до сих пір історіографічних працях, а були складовою частиною усього оборонного комплексу ренесансного міста. Гадаємо, що тільки з такої позиції у майбутньому повинно розглядатись питання вивчення оборонних архітектурних споруд середмістя Заложець.

Список використаних джерел та літератури:

1. 1546 г. Августа 3. Границы между великим княжеством Литовскимъ и Короною Польскою въ концѣ первой половины XVI вѣка // Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ истории Северозападной Руси. – 4 т.; Т. 1. – 1867. – С. 46-126.
2. Горбатий міст. [Електронний ресурс] // Сайт містечка Залізці (Світлини) – Режим доступу: <http://zaliztsi.at.ua/photo> [15.03.2013].
3. Залізці. [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Залізці> [15.03.2013].
4. Залізці на топографічних картах . 21 карта (1660-1993). [Електронний ресурс] // Сайт містечка Залізці (Історичні Статті) – Режим доступу: <http://zaliztsi.at.ua/news/fakti/1-0-3> [15.03.2013].
5. Лаврін П. Залозецький замок та його власники // Брідщина край на межі Галичини і Волині. Випуск 4. (Матеріали п'ятої краєзнавчої конференції присвяченої Дню пам'яток історії та культури). – Броди: Бродівський історико-краєзнавчий музей. 2011. – С. 76-79.
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. Справ.-каталог). В 4-х т. / Гл. Редкол.: Н.Л.Жариков (гл. ред.) и др. – Киев: Будівельник, 1983-1986; Т.4. Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / Редкол.: Г.Н.Логвин (отв. ред.) и др. – 1986. – 375 с., ил.
7. Петришин Г. «Карта Ф. фон Міга» (1779-1782) як джерело до містознавства Галичини. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 296 с. (Праці Українського центру історичного містознавства. Вип. 5).
8. Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – XXIV t. – Lwów, 1868-1931. – Т.XV. – Lwów, 1891. – XIII + 720 s.
9. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Tom II. – Warszawa. Nakład i druk S.Orgielbranda księgarza przy ulicy Miodowej Nr. 496, 1845. – 1432 s.
10. Barącz S. Kronika Oleska. Репринтне видання 1864 р. / Передмова Д.Чобота. – Броди: Просвіта, 2005. – 112 s.
11. Barącz S. Założce. – Poznań. Czcionkami i w komisie W. Simona, 1889. – 31 s.
12. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej // Teka konserwatorska. Rocznik koła c.k. konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej 1892 z 80 rycinami i planami w tekście i jedną tablicą. – Lwów. Nakładem koła c.k. konserwatorów. Z drukarni W.A.Szykowskiego ul. Kopernika L.5. 1892. – S.65-132.
13. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. Z 160 ilustracjami na 78 tablicach i kartą zabytków. – Tarnopol. Nakładem Powiatowej Organizacji Narodowej, 1926. – VIII+198 s., LXXVIII tabl., 1 karta.
14. Jan Kamieniecki [Електронний ресурс] // Wikipedia. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Kamieniecki [15.03.2013].
15. L.K. Stare zamczysko w Żaloscach w Galicyi (Żaloscce, 2 lipca 1848) // Przyjacieli ludu. – Rok 16. – Nr.1. – Leszno, dnia 6. Stycznia 1849. – S. 3, 5.
16. Marcin Kamieniecki [Електронний ресурс] // Wikipedia. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Marcin_Kamieniecki [15.03.2013].
17. Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. – Pars I-IV. – Warsovia, MCMV-MCMXVII.; P.IV, Sigismundi I regis tempora complectens (1507-1548). – Vol.2, Acta vicecancellariorum 1507-1535. – MCMX. – 476 p.;
18. Rąkowski G. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej. Część II. Podole. – Białystok: Oficyna Wydawnicza «Rewasz», 2005. – 334 s.
19. Sokalski B. Rys geograficzno-statystyczny złoczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów (złoczowski i brodzki). – Złoczów. Nakładem Towzystwa pedagogicznego oddziału złoczowskiego, 1885. – 328 s.
20. Stęczyński M. Okolice Galicyi. – Zeszyt X. – Lwów. Nakładem M.Jabłońskiego. 1848. – 18 s.
21. Szajnocha K. Szkice historyczne. – Tom II. – Lwów. Nakładem Karola Wilda, 1857. – 322 s.

22. Zaucha T. Dawny kościół OO. Augustianów p.w. św. Wawrzyńca (obecnie cerkiew greckokatolicka Opieki Matki Boskiej) w Założcach // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. Jana K. Ostrowskiego. – Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – T. I. – Kraków, 2005. – S. 303-309.
23. Zaucha T. Kaplica p.w. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej i zakład SS. Miłosierdzia w Założcach // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. Jana K. Ostrowskiego. – Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – T. I. – Kraków, 2005. – S. 311-316.
24. Zaucha T. Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej w Założcach // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. Jana K. Ostrowskiego. – Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – T. I. – Kraków, 2005. – S. 289-302.
25. Zaucha T. Założce informacje o mieście i jego zabytkach // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. Jana K. Ostrowskiego – Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – T. I. – Kraków, 2005. – S. 285-287.
26. Źródła dziejowe. – T. 1-24. – Warszawa, 1876-1915. – Tom XVIII. – Część I-sza. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom VII. – Część I-sza. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona opisana przez Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa. Warszawska Drukarnia Estetyczna Mazowiecka №2, 1902. – 252+XLVII+XVIII+72 s.

Руслан Підставка

старший науковий співробітник
науково-дослідницького відділу
Національний заповідник
«Замки Тернопілля»

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СПОРУДЖЕННЯ ЗАМКОВОГО ПАЛАЦУ ЗБАРАЖА

Третьою оборонно-фортифікаційною спорудою Збаража (після літописного замку-городища та середньовічного замку Старому Збаражі), яка традиційно вважається спорудженою в період 1620-1631 рр. був замок князів Збараських-Вишневецьких. Хоча в подальшому (XVIII-XIX ст.) замок перебував у власності і магнатів Потоцьких, і бельгійської династії де Лігнів, і приватних власників (Тадеуш Нементовський, Еміль і Якуб Явечи, Союз офіцерів резерву Тернопільщини), все ж основні будівельні роботи проводились саме за князів Збараських, а потім – Вишневецьких. Незважаючи на достатньо велике число публікацій і досліджень А. Чоловського, С. Пшилецького, А. Мілобездзького, Б. Януша, М. Ковальчука, Я. Вітвіцького, В. Добровольської, Ю. Нельговського, І. Мельника, Р. Афтаназі, Я. Богдановського та ін., Збараський замок є одним з найцікавіших та найменш досліджених.

В процесі аналізу історіографічного та архітектурного матеріалу виникає багато дискусійних моментів щодо основних питань історії становлення Збараської твердині. Адам Мілобездзький у своїй статті «*Tajemniczamku w Zbarażu*» зосереджує свою увагу на таких ключових проблемах: датування самого замку та проекту В. Скамоцці; відповідність збудованого замку проекту В. Скамоцці; причини зміни концепції будівництва; авторство архітектурних форм замку та палацу у Збаражі.

Крім цих важливих питань, які автор згаданої вище статті відніс до розряду таємниць, необхідно, на нашу думку, звернути увагу ще на ряд проблем у даному дослідженні:

- По-перше, до кінця не з'ясовано до якого розряду фортець чи укріплених резиденцій відноситься Збараська – «*Palazzo infortezza*», «*Casaforte*» чи «*Palazzo mezzo fortificato*»?

- По-друге, необхідно встановити особу чи ряд осіб, яких можна вважати авторами замку, адже А. Мілобездзький заперечує причетність як Генріха ван Песна, так і Андреа дель Акви до його спорудження.

- По-третє, за відсутності прямих історіографічних матеріалів доречно провести аналіз інших замків і палаців, споруджених потенційними авторами-архітекторами та кн. Юрієм Збараським зокрема. Саме останнього вважають фундатором нового міста і замку, про що свідчить напис на його гробівці в каплиці Св. Катерини Домініканського костелу Кракова.

Щодо початку спорудження нового замку у Збаражі, то традиційно побутує версія (А. Чоловський), що він був закладений в період 1620-1631 рр. Хоча пізніше др. Александр Чоловський перемістив початкову дату з 1620 на 1626 р. Більшість дослідників зведення замку (палацу) пов'язують з датою проекту, виконаного В. Скамоцці [5, с. 282]. Р. Паллучіні, дослідник творчості В. Скамоцці, проект Збараського замку датує 1604 роком.

Одним з найважливіших питань в цьому дослідженні є встановлення авторства замку і фінальної стадії палацу, незважаючи те, що замок на поч. XX ст. був «*ретельно відбудований*». Саме ці питання були поставлені нами за мету даного дослідження.

Проводячи опрацювання фондів Ягелонської бібліотеки м. Кракова нами було виявлено джерело (стаття др. Маріуша Карповича), де висувається версія і проводиться обґрунтування, що автором Збарзького замкового палацу може бути відомий італійський архітектор, головний архітектор Риму, придворний архітектор короля Зигмунта III, уродженець містечка Лугано (Швейцарія) – **Маттео Кастелло** (чи (італ.) – **Кастеллі**).

Маттео Кастелло був видатним архітектором епохи раннього бароко Риму. Він народився близько 1540 в Меліде біля Лугано (кантон Тісін, італомовна Швейцарія) і походив з родини різьбярів каменю. Його двоюрідним братом був Доменіко Фонтана – головний архітектор Риму в часи папи Сикста V, в майстерні якого потім працював Карло Мадерно. В 1613 році польський король Зигмунт III призначає Маттео Кастелло головним королівським архітектором і проектантом. Останній змінив на цих посадах Якуба Родондо і Джованні Батісту Петріні. Після перенесення столиці з Кракова до Варшави розбудова королівського двору 1589-1619 рр. проходила за проектом н. Тревано. Маттео Кастелло належить авторство фінальних стадій Варшавського королівського замку та Уяздовського замку у Варшаві, спільні риси яких буде подано на графічних ілюстраціях. Крім того Кастелло вважається проектантом каплиці Св. Катерини Сієнської в Домініканському костелі м. Кракова. Виконавцями будівельних на різьбярських робіт були два його племінники Андреа і Антоніо Кастеллі [3, с. 81].

Отже, після перенесення столиці Речі Посполитої до Варшави, у 1613 році М. Кастелло прибув до королівського двору і розпочав роботи на раннійню спорудження замку у Варшаві. Крім королівського замку, у Варшаві згаданим архітектором було спроектовано і споруджено у столиці ще один замок – Уяздовський.

Графічний архітектурний аналіз вище наведених замків та Збарзького палацу дозволяє виявити ряд спільних стилістичних ознак. Хоча замковий палац Збаража в результаті руйнування турками 1675 р. та катклізмів I-ї світової війни зазнав ряду ґрунтовних перебудов все ж, вдається розгледіти спільні риси з вище наведеними замками.

Форма замкового палацу Уяздовського замку Варшави, як і палацу в Збаражі 1649 р. має подібну «Т»-подібну форму, відрізняючись лише пропорційними співвідношеннями і абсолютними розмірами (Фото 1).

Архітектурні елементи, якими були оздоблені замки у Варшаві і Збаражі мають спільні ознаки «стилю Вазів» [4, с. 375], а саме: **рустування наріжників на всю висоту будинку, характерна архівольта на дверних пройомах бокових крил, обрамлення вікон простим карнизом і двома волютами, акцентування рустуванням (н. – бонуванням) центральної частини і т.д.** [3, с. 80] (Фото 2).

Фото 1. Вікна і архівольта Збарзького та Уяздовського замку (арх. М. Кастелло)

Фото 2. Бонування наріжників та обрамлення вікон Варшавського королівського та Збарзького замків (арх. М. Кастелло)

Окремі архітектурні елементи присутні і у Вільнюському кафедральному соборі Св. Станіслава і Св. Владислава до спорудження якого долучився і М. Кастелло (Фото 3).

Необхідно, також відзначити коректний італіанізм архітектури, її спекулятивну простоту і елегантність виходячи з відомостей про західноєвропейський вишкіл і культуру фундаторів, про їх наукові контакти з

закордоном, про небажання вести н.арній стиль життя, помпи і барокового багатства, «які лише *vulgus* наслідуює» [4, с. 379].

На основі аналізу різноманітних архітектурних форм та особливостей замків та палаців спроектованих та споруджених М. Каstellо ми прийшли до висновку, що саме цей архітектор небезпідставно претендує бути автором замкового палацу Збаража, чи, скоріше, трансформатором проекту В. Скамоцці.

Ще одним побічним доказом того, що автором Збараського замкового палацу є Маттео Каstellо, було те, що одночасно з палацом у Збаражі Юрій Збараський споруджував і каплицю-гробівець у Домініканському костелі м. Кракова, де автором проекту теж був М. Каstellо, а безпосередніми виконавцями будівельних і різьбярських робіт – два його племінники, брати – Андреа та Антоніо Каstellо [3, с. 81] (Фото 4).

Фото 3. Кафедральний собор у Вільнюсі

Фото 4. Каплиця Збараських у Кракові

Походили брати з Лугано (кантон Тіціно) італомовної Швейцарії. Сама сім'я Каstellо походила Меліде. Андреа народився в 1587 році як син Христофора та Елізабети, мав меншого брата Антоніо, з яким в 1629 році працював над скульптурною побудовою каплиці Св. Катерини з Сієни у домініканському костелі Св. Трійці у Кракові. В цьому самому році обидва брати за дорученням краківських домінікан повинні були виконати новий вітвар в каплиці Св. Яцка, а також сходи до цієї каплиці. Помер Андреа Каstellо в 1637 році в Венеції.

Проводячи аналіз зображення лежачої алебастрової скульптури князя Христофора Збараського у родинному склепі можна помітити під лівим стегном скульптурний елемент, який здавалося б, не має до князя жодного відношення – голову булави. Але, враховуючи постійні конфлікти між Збараськими та королем Зигмунтом III, н. Юрій не випадково замовив у М. Каstellо саме таке зображення молодшого брата. На сеймі 1618 р. Юрій Збараський був кандидатом на посаду канцлера великого коронного, а Христофор – гетьмана великого коронного (символом якого є гетьманська булава), але за наполяганням короля їх кандидатури було відкинуто [2, с. 178]. Своє ставлення до цього було висловлене у скульптурі.

Для встановлення участі ще одного італійського інженера-фортифікатора Андреа дель Акви у коригуванні Христофорової інтенції (задуму стосовно спорудження у Збаражі бастионного замку за зразком голландської Бреди) необхідно проаналізувати відомі на даний час його проекти. Фактично, основні будівельні роботи по спорудженню Збараського замку проводив н. Юрій Збараський, оскільки з 1615 року Христофор віддав брату родинне гніздо, а з переселенням до Консковолі, перестав цікавитись «справами кресовими».

94). 23.VII.1615. Варшава.

Запись³⁶

H: Zapis między xiazety Zbaraskimi

C: Zapis dobr wszytkich w wojewodztwach bractawskim, kijewskim
y wołhynskim przez kniazia Zbarazkoho, koniuszego koronnego,
bratu swemu kniaziu Juriu Zbarazkomu, krayczemu korun[nemu]

108–109 зв.

108

108

З відомих нам замків, що споруджував Юрій Збараський, особливої уваги заслуговує Пiлицький замок. На одній із стiн останнього Юрiй помiстив польського гусара в обладунках, над яким знаходиться герб н. Збараських (Фото 5).

Стосовно авторства Пiлицького замку, то окремі дослідники висувають двi реальнi кандидатури: Андреа дел Аква i Маттео Кастелло [2, с. 182]. Ян Янчиковський, проводячи порiвняльний аналіз Пiлицького i Збараського замків, збудованих за каштеляна каркiвського, посилаючись на Ежи Ковальчика, зазначає, що

Замок в Пiлицi кн. Юрiя Збараського (оформлення стiни палацу)

Фото 5. Замок в Пiлицi. Оформлення стiни

Працюючи, в основному, у Томаша Замойського, згаданий iталійський фортифікатор вже з 1623 року «доглядає» будiвництво замку н. Юрiя Збараського в Пiлицi, бере участь у проектуванні перших бастионних укріплень на Ясній Горi, вирiшення бастионiв якої є iдентичним iз збараськими (вирiшення бiчних казематiв, галерей стрiльниць, нетипова артилерійська каземата на двi гармати тощо). Виходячи з вище наведеного, Ян Янчиковський вважає, що укріплення Збараського замку проектував саме Андреа дель Аква [2, с. 186].

Вражає аналогія поєднання палацу з вiдкритим внутрiшнім двориком Маттео Кастелло та бастионних оборонних споруд А. дель Акви з оборонними спорудами аналогічними Збараському замку. Рiзниця мiж бастионними Збаражем i Пiлицею в тому, що Пiлицький замок (вiрніше варіант його перебудови Юрiєм Збараським), завдяки значнiй довжинi пiвнiчно-схiдної та пiвденно-захiдної куртин, має по центру пiдсилення бастионами типу «*piattaforma*» [2, с. 184].

Стосовно iснування внутрiшнього дворика у замковому палацi Збаражя стало виявлення, в процесi реставраційних робiт та пониження рiвня долiвки, цегляного мощення дiлянки вестибюлю першого поверху. Вiдтворюючи аркову галерею палацу згiдно проекту В. Ска-

дель Аква «доглядав будiвництво замку в Пiлицi» [2, с. 182]. Однак, А. дел Аква був, головним чином, вiйськовим iнженером i артилеристом, тому вiн, скорiш за все, опiкувався спорудженням зовнiшніх оборонних споруд бастионного типу, а спорудження палацу належить Маттео Кастелло [2, 183] (Фото 5.1).

Важливим аргументом на користь участi А. дель Акви у справах н. Збараських є той факт, що вiн будучи знайомим з Христофором з 1601 р., в своїй працi «*Praxisręcznadiala*» розповiдає про iх дискусiю на теми н.арнi ще у 1624 р. в Коньсковоли [2, с. 186].

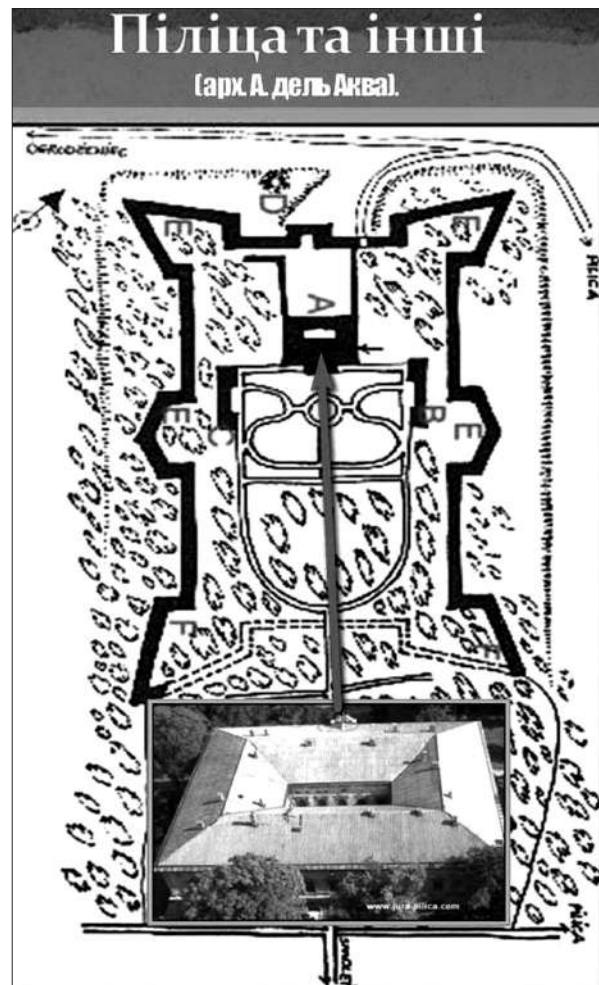

Фото 5.1. Замок Ю. Збараського в Пiлицi.

моцці, під час копання фундаменту для однієї з колон, на глибині близько 70 см. Було виявлено фрагмент мощення долівки цеглою, покладеною на ребро.

Фото 6. Замки у Підгірцях і Ясній Горі

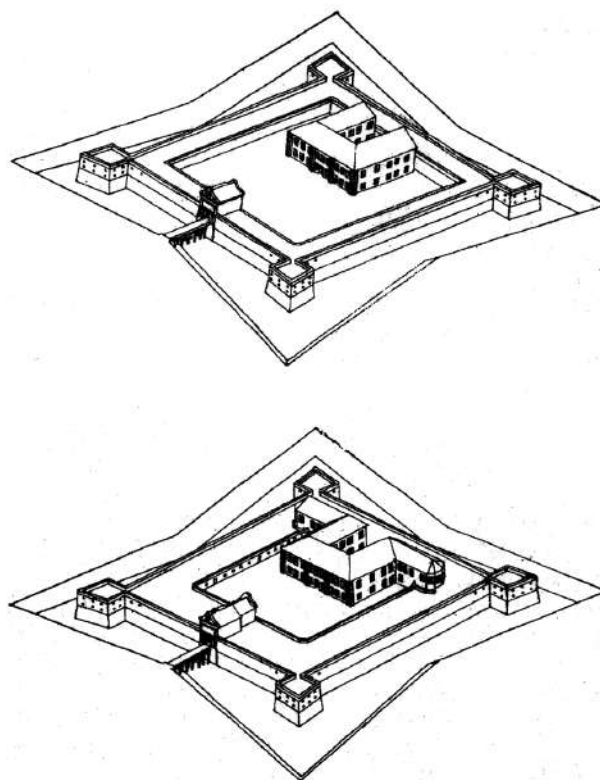

Фото 7. Замок у Збаразжі Тернопільської області, 1620-1630-і роки. Реконструкція Ю.А. Нельговського за матеріалами обміну М.М. Говденко, Е.М. Годованюк і А.Н. Борисової, 1964 рік. Ймовірні види замку, зверху вниз: у 1620-х роках, між 1631 і 1659 рр., в 50-70-х рр. XVII ст.

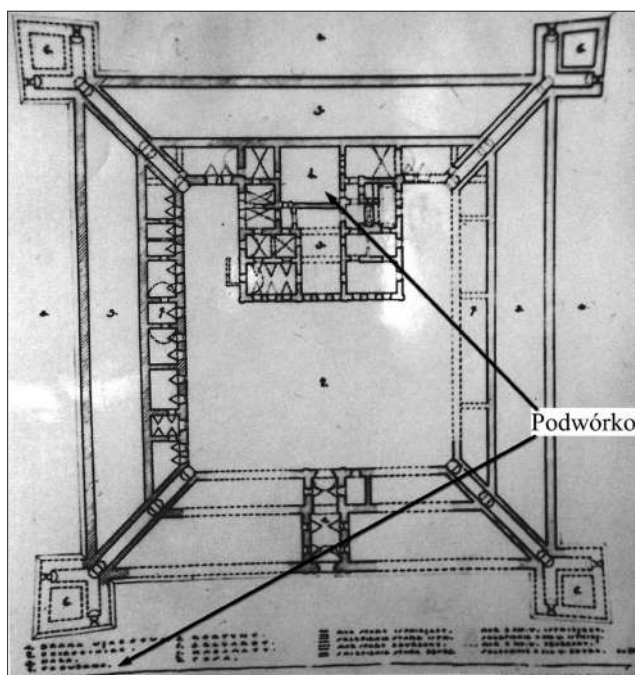
Фото 8. Внутрішні скоси вікон (фото М. Говденко, 1964 р.)

Ще Ю. Нельговський зазначав в статті «Замок у Збаразжі», що в палаці первісно існував дворик. Доказами цього, на його думку, можуть служити:

- ✓ Наявність підлоги з укладених сторч цеглин (відсутніх в інших приміщеннях;
- ✓ Невелика товщина (бл. 65 см) стіни в тому місці, де у Скамоці показана відкрита галерея дворика;
- ✓ Стінка на задньому фасаді, що проходить між боковими частинами палацу, була прибудована пізніше. Про це свідчить той факт, що один з крайніх отворів в ній на другому поверсі знаходить на риг бічного крила.

Про те, що стінка другого поверху була, нібито, огорожею дворика, можна твердити, враховуючи й інші особливості її облаштування. Під вікнами з внутрішнього боку в ній є скоси, низ яких знаходиться нижче можливого рівня підлоги перекриття (Фото 8). На стінці немає слідів ні балочних, ні склепінчастих перекриттів. Головним, на думку дослідника, доказом існування дворика є те, що на схематичних обмірах замку

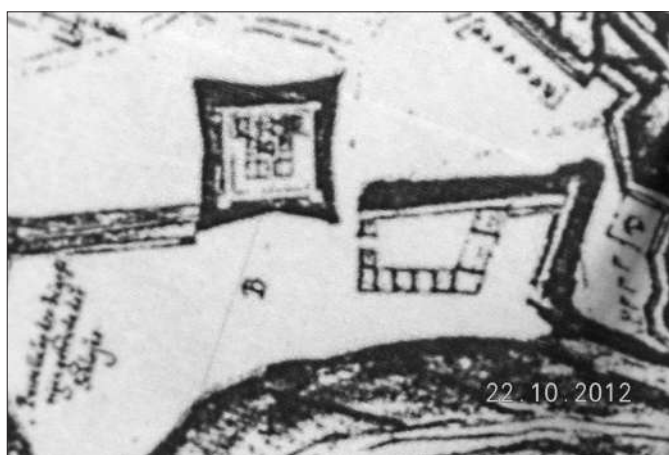
Я. Вітвіцького (План-схема 1) на плані позначено дворик, а на реконструктивних намітках заднього фасаду, над цією частиною будинку не показана покрівля [1, с. 202].

План-схема 1. План першого поверху замку в Збаразжі 1928 р. (Інженер Вітвіцький, за матеріалами львівської бібліотеки Академії Наук

Дослідник висловлює припущення, що палац міг бути недобудованим за первісним проектом і його дворик залишався відкритим з четвертої сторони, що підтверджується Планом коронного табору 1649 р. під Збаражем (План-схема 2). Під час розчистки завалів внутрішнього дворика було знайдено кілька блоків карнизів, що увінчували всю споруду навколо. На думку Ю. Нельговського, всередині дворика стіни мали таке ж завершення, як і ззовні. Крім цегляної відмостки в дворику між стіною вхідного залу і тонкою стінкою, де у Скамоці показано аркаду, було знайдено у завалі ділянку підлоги, вимощеної теребовлянською плиткою розміром 30х30х3 см. Цегляна підлога має ділянки, вимощені цеглою різного розміру, в тому числі й, так звану, «литовською жолобчатою» (17х28х7, 14х28х8). Побічним підтвердженням існування внутрішнього дворика є складність влаштування даху над квадратним будинком з стороною понад 30 м. На старій фотографії (із збірки Львівського історичного музею) дах на палаці показано у вигляді трьох частин, гребені яких ідуть паралельно до головного фасаду. При відсутності дворика така конструкція була б неможливою, оскільки у пазухах збиралися б сніг і вода [1, с. 203].

Крім того, у східному і південному кутах потенційного дворика, під час пониження рівня долівки були виявлені два півкруглі фундаменти, які, на нашу думку, були основою сходів на другий поверх внутрішньої галереї, за аналогом палацу Корнякта у Львові з типовим італійським двориком (Фото 10, 10А, 11). Про існування внутрішньодворикової галереї свідчать отвори у внутрішній північно-східній стіні палацу, відображені на фото М. Говденко 60-х н. XX ст. (Фото 12).

План-схема 2. План розташування коронного війська під Збаражем

Крім того, як відзначав у 60-х рр. Ю. Нельговський, в кінці дворика, біля куртини, було знайдено широкий люк з ходами, що виконували функцію водозбору і водовідведення (давня каналізаційна «лівньовка»). Ця підземна каналізація простягалась $\approx 10-12$ м. від зазначеного люку у північно-західному напрямку на повний зріст людини і повертала на $\approx 45-50^\circ$ на північ у вигляді водовідвідного каналу (Фото 9).

Фото 9. Каналізація замкового палацу

Остаточного вигляду укріплення Збаразького замку набули не у 1631 році, як було прийнято вважати, а значно пізніше. Як зазначає Ю. Нельговський, який проводив обміри твердині у 60-х н. з М. Говденко, що в період 1631 – 1649 рр. Вишневецькими було надано замку завершених бастионних укріплень, збудовано каземати, а дещо пізніше надбудовано на казематах два бічних крила [1, с. 200]. Саме князь Януш Вишневецький (1631-1636 рр.) та його син Дмитро-Юрій (1651-1682 рр.; великий гетьман коронний) проводили ці роботи (Фото 7).

Фото 10. Сходи у палаці Корнякта

Фото 10А. Сходи італійського дворика Корнякта

До виконання цих робіт, на думку відомого польського дослідника, мистецтвознавця та історика Станіслава Томковича, був причетний інженер н.. Януша Вишневецького (коронного конюшого), німець – **Ян Шимон Вольф** [6, с. 134-135].

Цей інженер згадується в міських книгах Кракова у 1636 р., як такий, що написав тестамент з переліком відповідного майна і був придворним інженером н.. Януша Вишневецького. В його інвентарі перераховані багато книг та рукописів з історії і теорії італійської архітектури, переважно на тему фортифікацій. С. Томкович висловлює припущення, що Вольф «був використаний при закінченні фортифікацій замків у Вишнівці чи Збаражі, скоріше в останньому» [6, с. 135].

Фото 11. Півкруглий фундамент сходів

В переліку книг, який наводимо нижче, відзначено ті, що мають відношення до теми, оскільки замок у Збаражі є «*помислу італійського*» [6, с. 135].

Враховуючи значний інтерес німецького інженера до італійської міліарної архітектури, в стилі якої було споруджено укріплення і палац у Збаражі, можна припустити, що він (**Joanis Simonis Wolff**) був залучений до уфортифікування згаданих споруд Збаража і Вишнівця.

Підсумовуючи зроблений вище історіографічний та архітектурний аналіз замків у Пиліці, Варшаві, Підгірцях, Ясногорського монастиря та Уяздовського замку, ми прийшли до висновку, що:

1. Автором бастионних укріплень Збараського замку були н. Христофор Збараський та італійський військовий інженер Андреа-дель-Аква.

2. Адаптацію проекту В. Скамоцці для замку у Збаражі виконав придворний архітектор короля Зигмунта III Вази – Маттео Каstellо.

3. В 30-х роках XVII ст. до будівництва Збараського замку долучився архітектор н. Януша Вишневецького – німецький військовий інженер Ян Шимон Вольф.

Список використаних джерел та літератури:

1. Нельговський Ю. Замок у Збаражі / Юрій Нельговський // – в Зб. Українське мистецтвознавство. – Вип. 5. – Київ. – 1971 р. – С. 199-205.
2. Janczykowski J. Zamki Jerzego Zbaraskiego: Zbaraż i Pilicanatleewolucji polskiej architektury rezydencjonalno-obronnej w I poł. XVII w./Jan Janczykowski // Жовка крізь століття. - Вип. 2. - 2012. – С. 177-188.
3. Karpowicz M. Matteo Castello i zamek w Zbarażu./Mariush Karpowicz//. – Satculum Christianum. – № 2. – 2003. S. 79-81.
4. Miłobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarażu // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1956. – Т. I. – З. 4. – С.375.
5. Scamozzi Vincenzo. Idea della Architettura Universale. – Venezia, 1614. – I. Libero III, c.VIII. – s.252-253.
6. Tomkowicz S. Przyczynki do history kultury Krakowa w pierwszej polowie XVII w. / Stanislaw Tomkowicy // Lwow. – 1912 г. – S. 134-135.

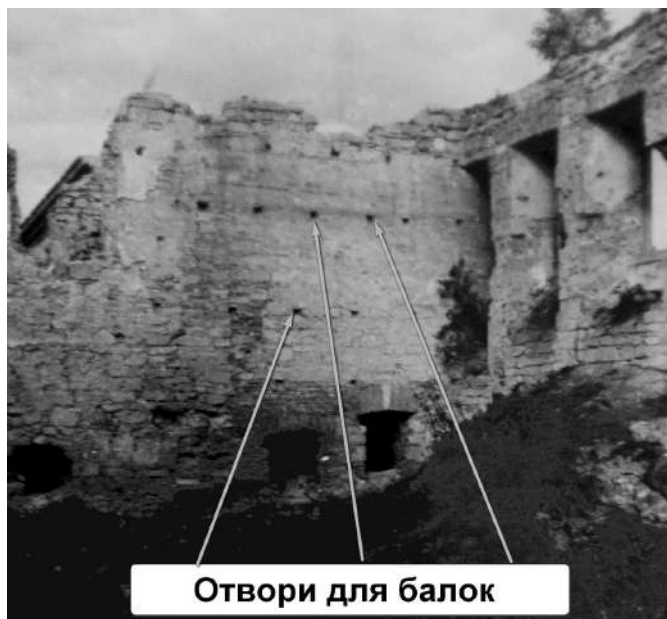

Фото 12. Отвори для балок у внутрішній стіні палацу

Віктор Сандуляк

науковий співробітник
Державного історико-архітектурного
Заповідника «Хотинська фортеця»

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ФОРТИФІКАЦІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Хотинська фортеця – це одна з архітектурних перлин України, середньовічна твердиня, з якою пов'язані сторінки життя князів, господарів, королів, султанів, гетьманів та простих людей. Знаходячись на перетині торгових шляхів, будучи осередком розвитку ремесел і торгівлі, культури та економіки, вона завжди була в центрі уваги. Володіти цим стратегічним об'єктом бажали багато країн, тому й не дивно, що за фортецю велися війни, через неї відбувалися грандіозні баталії, а за велич та красу їй і сьогодні присвячують вірші, оспівують у піснях, про неї складають легенди, з неї пишуть картини. Хотинська фортеця є свідком багатьох подій, що пов'язані з історією України, Молдови, Румунії, Польщі, Литви, Туреччини, Австрії, Росії та багатьох інших країн, народи яких доклали зусиль до будівництва її оборонних споруд. Це не просто пам'ятка архітектури – це унікальний комплекс фортифікаційних споруд, що поєднав у собі фортецю баштово-стінного типу XIII-XVIII ст. та фортецю бастионного типу XVIII-XIX ст. Прослідкувавши історію розвитку будівництва оборонних укріплень саме Хотинської фортеці можна зробити загальний огляд еволюції оборонного зодчества з давніх часів, як у окремо взятому регіоні – Середньому Подністров'ї, так і в контексті розвитку будівництва оборонних укріплень Східної Європи.

«Фортификация как дело укрепления и созидания оборонительных сооружений зародилась со времен глубокой древности возведением примитивных закрытий против столь же примитивных средств поражения. С тех пор фортификация развивалась последовательно с развитием человеческого общества, образовав бесконечное разнообразие форм» [6, с. 13]. З цих слів видно, що фортифікаційне мистецтво тісно пов'язане з розвитком людського суспільства. Первісна людина для свого особистого захисту, захисту своєї родини

і свого добра, спочатку від хижого звіра, а потім від такої ж, як вона, людини, шукала важкодоступне, в більшості випадків приховане і в той же час, зручне для оборони житло. Таке житло часто надавала сама природа. Територія Середнього Подністров'я цілком відповідала вимогам які потрібні були для життя і господарської діяльності людини, вона здавна відзначалася сприятливими природно-кліматичними умовами і тому цілком закономірно те, що саме ця місцевість цікавила ще первісних людей. Підтвердженням цього є наступна інформація: «Утворення глибокого каньйону Дністра з прилеглими ярами, ущелинами та пласкими терасами, придатними для поселення і мисливства, наявність джерельної води і виходів кременю, встановлення теплого, майже субтропічного клімату призвели до появи на території Хотинщини первісних людей. Це сталося 300 тис. років тому» [4, с. 13].

З самого початку свого існування, людина, будучи частиною природи, шукала у неї захисту від негоди та ворогів, тому однією з перших та найдавніших форм укріпленого житла була печера, яку первісна людина, за допомогою примітивних пристосувань (закривши вхід) перетворювала на оборонну споруду. Встановлено, що печери та навіси, які є невід'ємним компонентом природно-історичного середовища на Середньому Дністрі використовувались для житла ще за доби неоліту.

Значну роль у наступному етапі розвитку будівництва оборонних укріплень зіграло об'єднання окремих людей і їхніх родин у громади, що послужило поштовхом для подальшого розширення і розвитку первісної форми укріпленого житла, яке до того ж повинно було чинити опір вже не хижому звіру, а більш небезпечному ворогові – самій людині. Для цього окреме укріплене житло первісної форми виявлялося недостатньо дієвим і тому довелося створювати особливі споруди, які б надавали захист більшій кількості людей. Зазвичай, для цього групу окремих жител (селище) оточували пристосованою до оборони перешкодою або влаштовували поблизу селища особливе укріплене місце, в якому могла сховатися (при виникненні загрози) вся громада зі своїм майном. Таким чином, виникали укріплені селища, а в ролі перешкод використовувалися, найчастіше, природні: у вигляді боліт, вод, стрімких стін, скелястих круч.

Обстежуючи територію Хотинської фортеці, відомий буковинський археолог, доктор історичних наук Б.О. Тимошук, знайшов рештки давніх поселень. Ось що він пише: «Приблизно в 50 м на схід від замку, за стіною в обриві Дністра, виявлено скупчення глиняної обмазки, яка залягає на глибині близько 1 м від сучасної поверхні в чорноземі, який підстеляється лесом, виявлено багато фрагментів трипільської кераміки. Отже, трипільське поселення існувало на місці, де пізніше була збудована фортеця» [3, с. 15]. Фрагменти глиняної обмазки та трипільської кераміки, виробів з кремнію також виявлені влітку цього року, під час проведення земляних робіт на території Нової фортеці, між церквою св. Олександра Невського та замком, що є ще одним доказом існування на території фортеці трипільського поселення.

Про наступний крок у еволюції будівництва оборонних укріплень пише В.Ф. Шперк: «Изучение жизни первобытного общества показывает, что различные искусственные сооружения и постройки для защиты от нападения врага, объединяемые общим понятием «фортификационные сооружения», человек начинает возводить только на определенном этапе своего развития – в период перехода от бесклассового первобытнообщинного строя к классовому рабовладельческому обществу. С этого времени война входит в жизнь человечества. Открытые поселения – селища – первобытной общины исчезают и постепенно заменяются укрепленными поселениями родовых общин – городищами» [5].

Перші слов'янські поселення, що виявлені на території сучасної України, відносяться до VI-VII ст. Протягом VIII-X ст. слов'яни поступово заселили територію від степів на півдні до Фінської затоки і Ладозького озера на півночі. На цій території знайдено безліч городищ – залишків укріплених поселень. «Все они имеют схожую систему обороны, что, вероятно, связано с одинаковыми тактическими приемами осады на юге и на севере.

Самые ранние поселения не имели укреплений, но начиная примерно с VIII в. ситуация начала меняться. Большинство поселений стали строить в труднодоступных местах и дополнительно укреплять. Такие укрепленные поселения по древнерусской терминологии назывались городами (градами).

Поселения принадлежали свободным немногочисленным общинам, которые были не в состоянии возвести мощные укрепления. Поэтому для поселения выбирали место, максимально защищенное естественными препятствиями – реками, крутыми склонами или болотами.

Система обороны была подчинена защитным свойствам рельефа местности» [2, с. 5].

Будівництво першої Хотинської фортеці припадає на час існування у IX-XIII ст. ранньофеодальної держави – Київської Русі, держави зі значною територією, яка утворилася внаслідок об'єднання слов'янських племен. Наслідком цих соціальних зрушень стала поява нових типів поселень – феодальних замків, укріплених форпостів (фортець), з'явилися міста, (новий тип поселення, в якому основну роль відігравало не сільське господарство, а ремесло та торгівля): «В пограничных областях строились сторожевые крепости, заселенные исключительно военными гарнизонами. Они играли роль форпостов на границах государства, первыми принимая удар врага и задерживая его до подхода главных сил. Строительство таких крепостей на-

чалось со второй половины X в., но особенно развернулось в XII в.» [2, с. 12]. Загроза зі сторони польської держави на південному та балтійських племен на північному заході, набіги печенігів та хазар з півдня змусило київських князів укріпляти кордони своєї держави. «Остаточне входження Середнього Подністров'я до складу Київської держави відбулося, очевидно, лише за князя Володимира Святославовича. ... Саме на рубежі X-XI ст., на території Хотинщини, почалося спорудження нових фортець стратегічного призначення, які ставали водночас осередками державної влади і резиденціями намісників великого князя» [4, с. 52].

Самим зручним та найбільш розповсюдженим, на цьому етапі розвитку фортифікації, був мисовий тип укріпленого поселення, а середньовічні міста виникали, як правило, у тих місцях, де перетиналися важливі сухохідльні шляхи та водні артерії. Одним з таких водних торгових шляхів, який з'єднував південь (узбережжя Чорного моря і долина Дунаю) з північчю (долина Вісли), був Дністер. На правому березі цієї ріки, у мальовничому куточку, здавна освоєному місцевими слов'янами, була збудована фортеця: «Не випадково скелястий мис над Дністром наші предки назвали «Хотень». Назва походить від дієслова «хотіти»: мис був бажаним місцем для давніх поселенців» [3, с. 29]. Мис, утворений з одного боку Дністром, а з іншого потоком, що протікає у глибокому яру, не випадково обрали будівничі. Каньйон потоку, що прорізав високий берег Дністра, пролягав серед дрімучих лісів і здавна слугував зручним підходом до ріки. Саме сюди сходилися сухохідльні дороги, утворюючи перетин з водяним шляхом. Для контролю цього стратегічного перехрестя і було збудовано фортецю.

«В обороне городов мысового типа наибольшее значение имели рвы. Валы играли гораздо меньшую роль, по существу являясь лишь следствием создания рвов: их насыпали лишь из той земли, которая образовывалась при отрывке рва» [2, с. 8]. Можливо фрагмент саме такого рову (потребує досліджень), знаходиться між Західною (Комендантською) та Південно-західною баштами цитаделі Хотинської фортеці. Рів прорубаний в скелі, яка служить фундаментом цитаделі, має напрямок із заходу на схід, тобто поперек мису, який простягається з півночі на південь. Він розташований нижче прясла кам'яних мурів, збудованих у XV ст. Це є доказом того, що саме на цьому місці: «Спочатку ... була невелика, збудована східними слов'янами дерев'яна фортеця. Її незначні рештки виявлені під час розкопок. ... Поряд з дерев'яною фортецею і одночасно з нею існувало неукріплене селище. На його території розкопані напівземлянкові житла з печами-кам'янками, які датуються IX-X ст., а на глибині 1,2-1,4 метра виявлено культурний шар VII-VIII ст. Ці матеріали свідчать про існування Хотина як слов'янського поселення вже у VIII ст.» [1, с. 18] – пише Б.О. Тимошук. Фрагменти слов'янського житла та кераміки X-XI ст., також, виявлені на території Нової фортеці, під час проведення земляних робіт у червні – липні цього року, між церквою св. Олександра Невського та цитаделлю. Цікаво й те, що слов'янське поселення існувало на тому самому місці, на якому значно раніше було розташоване поселення трипільців.

«Хоча найдавніші укріплення Хотинського замку не збереглися, тому що їх знесли під час спорудження кам'яних стін у XIII ст., факт існування замку-дитинця в XI ст. не викликає сумнівів. Адже лише за його наявності могло виникнути і розвиватися міське поселення (посад), сліди якого археолог Б. Тимошук виявив на площі 20 га» [4, с. 55]. Відіграючи роль форпосту, Хотинська фортеця, як і інші подібні об'єкти того часу, розростаючись, утворила місто. Зазвичай, у фортецях розташовувався військовий гарнізон, до складу якого, переважно, входили воїни-землероби та ремісники, які у мирний час займались господарством. Таким чином, навколо фортеці виникало поселення. В підтвердження цього може стати ще одне трактування походження назви міста: «Мабуть, від самого початку існування замок і місто мали назву Хотин (Хотінь). Вона походила від чоловічого імені Хотин (Хотін), поширеного саме в XI-XII ст. У сучасній мові його смислове значення відповідає прикметникам «бажаний», «жаданий», і навіть «милий», «любий». Можливо, так звали першого князівського посадника, який керував спорудженням замку» [4, с. 55-56].

Отож, можна стверджувати, що дерев'яно-земляна фортеця і міське поселення біля неї були засновані на рубежі X-XI ст., незважаючи на те, що в літописах і документах Хотин згадується лише з XIV ст.

Про долю першої Хотинської фортеці повідомляють наступні рядки: «Монголо-татари, наполюхані активністю галицько-волинського князя, вислали проти нього у листопаді 1259 року відбірне військо на чолі з воєводою Бурондаєм. Данило і Василько Романовичі не наважилися вступати з ним у битву і розпочали переговори. Бурондай висунув перед ними вимогу: «Розмечіте ж городи свої всі». Князі мусили віддати наказ про знищення усіх фортець. Очевидно, тоді ж були спалені укріплення у Хотині ... » [4, с. 63].

Далі у розвитку фортифікації Середнього Подністров'я та зокрема Хотинської фортеці, можна визначити наступний етап. Починаючи з XIII ст., при будівництві укріплень, необхідно було враховувати застосування ворогом каменеметальних машин, ударів яких не витримували дерев'яні стіни. «Татаро-монгольские полчища поодиночке разбили силы русских князей и покорили большую часть территории Руси. Монголы обладали самой совершенной по тем временам армией, техникой и лучшими военными специалистами. Метательные машины и мастеров по их изготовлению они «заимствовали» в ходе войн в Китае» [2, с. 36]. Відомості щодо Хотинської фортеці у той час знаходимо у Б.О. Тимошука: «Після монголо-татарського за-

воювання Русі роль Хотина, як одного з форпостів Галицько-Волинського князівства на південному заході, ще більше зросла. Його укріплення охороняли важливу переправу на Дністрі й стримували грабіжницькі напади степових орд.

Галицький князь Данило Романович, хоч і змушений був підкоритися золотій Орді, але не відмовився від боротьби з нею. Він посилено будував нові фортеці й укріплював старі фортеці. Ці заходи не обминули і Хотин. Тут у 40-50 роках XIII ст. замість дерев'яних збудували кам'яні укріплення» [1, с. 18-19]. Перша кам'яна фортеця була невеликих розмірів. Її рештки виявлені при детальному обстеженні зовнішніх мурів археологом Б.О. Тимощуком та архітектором Г.Н. Логвином під час експедицій 1961-1967 років. В товщі східного прясла мурів XV ст., за 10 м від Північної башти, були виявлені рештки найбільш давнього фортечного муру. Він зберігся висотою 7,5 м і довжиною 14,5 м. «Виявилось, що ця фортеця стояла на тій же монолітній кам'яній глибі, що слугувала фундаментом для важких кам'яних стін пізнішої фортеці», – писав у своїх спогадах Б.О. Тимощук.

Характерною особливістю цього муру був вапняковий розчин із значною домішкою битої цегли – так званої «цем'янки». На думку Г.Н. Логвина, це «вказує на зв'язок будівельних традицій з Придніпров'ям» [3, с. 18]. Також «Серед знахідок привертають увагу цеглини, на яких залишилася штукатурка з фресковим розписом і кириличними літерами, характерними для XIII ст.. Безсумнівно, ці фрески вкривали стіни цегляно-кам'яної церкви, спорудженої одночасно з фортецею» [4, с. 64].

У XIV ст. молдавські воеводи розпочали загарбання галицьких територій у верхніх течіях рік Сучава, Серет, Прут, а пізніше і в Середньому Подністров'ї. Отож, Хотинщина була приєднана до Молдавського воеводства та, відповідно, до Угорського королівства.

З розвитком військової техніки Хотинську фортецю неодноразово перебудовували. Так, за наказом господаря Молдови Штефана III (1457-1504), здійснено найзначнішу її реконструкцію. Ця перебудова була необхідна в зв'язку з появою вогнестрільної артилерії. Територію фортеці тоді збільшили майже втричі, розширивши у південному напрямку, що було продиктовано формою мису. Фортеця XV ст. (беручи до уваги іконографічний матеріал) мала шість башт, висота фортечних мурів (з мерлонами) сягнула понад 40 метрів, товщина біля 5 метрів, при цьому внутрішній двір був піднятий на 8-10 метрів. Частина старих кам'яних стін засипали (фрагменти знайдені в ході археологічних робіт у липні 2013 року), інші були перекриті новими стінами.

Загалом Хотинщина не могла спокійно існувати та розвиватися у складі Молдавського князівства, адже сусідні держави, такі як Польща, Угорщина і особливо Османська імперія, прагнули підкорити цей край.

На початок XVII ст. потужні стіни й башти фортеці, як і більшість оборонних споруд такого типу, не могли протистояти важкій облоговій артилерії, тому вона почала втрачати своє оборонне значення.

«Про «застарілість» оборонної системи Хотинської фортеці в XVII ст. вказував відомий французький військовий інженер-фортифікатор Гійом Левассер де Боплан (1600-1673) в «Описі України» (1661 р.). Описуючи похід турецького султана він відзначив: «Між тим успіхи Османові обмежилися взяттям незначної фортеці Хотина, яка знаходиться в Валахії, на Дністрі...». Називаючи так фортецю, він, будучи прихильником укріплень бастионного типу, мав на увазі її невідповідність вимогам тогочасного оборонного мистецтва.

... У кінці того ж століття фортеця зазнала значних руйнувань, які були викликані наказом турецької адміністрації уряду Молдавії про знищення фортець на своїй території, в тому числі і Хотинської. Молдавські власті вимушені були частково підірвати укріплення фортеці. Як розповідає літописець Нікульче, мури було «обсипано порохом для рушниць, внаслідок чого фортеця полетіла у повітря» [3, С. 47]. Вибухами було зруйновано частину східного та західного прясел фортечних мурів. Особливого руйнування зазнала південна частина фортеці, майже повністю, разом з мурами, були знищені Південно-східна, Південна та Південно-західна башти. З того часу Хотинська фортеця стала непридатною для використання.

«Ситуація змінилася після Прутського походу російського царя Петра I. З огляду на посилення військової могутності й активності Російської імперії, Османська Порта вирішила перетворити Хотинську фортецю на основний оборонний центр своєї держави на північно-західних рубежах.

Вже восени 1711 р. у фортеці розпочалися відбудовчі роботи. Стосовно цього російська розвідка доносила Петру I: «візир наказав замок Хотинський направляти, і велено волохам і мунтянам працювати». Відремонтувавши власне Хотинську фортецю, турки перетворили її в Цитадель, ...» [3, с. 47-48]. На той час припадає ще одна значна реконструкція фортеці. Розширивши її знову у південному напрямку, турки збудували нову Південну башту з новим пряслом південних мурів та відновили тільки одну зі зруйнованих башт, а саме – Південно-західну. Інші дві, або повністю засипали землею, як наприклад, залишки Південно-східної башти (фрагменти знайдені в ході виконання археологічних робіт декілька років назад в Привратному дворі) і зверху збудували нові будівлі, або, як Південну, найімовірніше, використали як основу для нових споруд. Після останньої реконструкції, здійсненої турками, Хотинська фортеця набула вигляду близького до нинішнього. А навколо фортеці XIII-XV ст. османи збудували Нову фортецю. «Це було зроблено для значного підвищення обо-

роноздатності укріпленого пункту й можливості використання далекобійної артилерії для його захисту. Протягом 1711–1718 рр. навколо Цитаделі з'явилися нові земляні укріплення (обкладені каменем рови, курти і бастіони) розміром 250x1200 м». [3, с. 48].

Таким чином, цілком погоджуючись з Б.О. Тимощуком, щодо історії будівництва хотинських укріплень, можна виділити таких 4 основних періоди: «1) X – перша половина XIII ст. – дерев'яно-земляні укріплення; 2) друга половина XIII – перша половина XV ст. – кам'яна фортеця площею близько 2 га, розрахована на оборону від військ, озброєних казенеметальними машинами; 3) друга половина XV – початок XVIII ст. – кам'яна фортеця, площею близько 6 га, розрахована на оборону від військ, озброєних артилерією; 4) початок XVIII ст. – 1856 р. – земляна фортеця, площею 30 га, розрахована на оборону від військ, озброєних далекобійною артилерією» [3, с. 18-20].

Військові інженери, дбаючи про міць Хотинської фортеці, зміцнювали її оборонні конструкції, завдяки чому вона вистояла та пройшла крізь віки і тільки рани на її стінах свідчать про те минуле, яке їм довелося пережити. Їх висаджували у повітря та руйнували під час грізних штурмів, їх розбирали у мирний час для будівництва інших споруд, вони пройшли випробовування природними катаклізмами. Незважаючи на всі ці людські та природні потрясіння, сучасний стан і вигляд Хотинської фортеці вражає своєю величчю та неповторною красою. Завдяки кропіткій роботі науковців, архітекторів, реставраторів, істориків, великої армії просто любителів старовини, фортеця продовжує жити на радість багаточисельним відвідувачам.

Отож, Хотинська фортеця є однією з пам'яток оборонного будівництва XIII-XIX ст. Середнього Подністров'я та входить до числа тих пам'яток, які займають надзвичайно важливе місце в історико-архітектурній спадщині України, тому що впродовж багатьох століть саме оборонні споруди часто визначали долю не лише окремих населених пунктів, а іноді й цілих держав. Фортеці і замки першими відбивали ворожі напади і останніми підкорялись завойовникам, першими реагували на всі суспільно-політичні зміни в державі та найнепомітніші новації в науці і техніці. Вони є переконливим доказом неперервності історії і її постійної еволюції.

Список використаних джерел та літератури:

1. Б.О. Тимошук. Хотин. Путівник. – Ужгород: «Карпати», 1972. – 71 с.
2. Константин Носов. Русские крепости и осадная техника VIII-XVII в. – Санкт-Петербург: Полигон, 2002. – 173 с.
3. Любомир Михайлина, Сергій Пивоваров. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – 127 с.
4. Олександр Добржанський, Юрій Макар, Олександр Масан. Хотинщина. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
5. Шперк В.Ф. История фортификации (главы I–V). М., 1957. [Електронний ресурс, Режим доступу: <http://www.fortification.ru>. Размещение в библиотеке «РусАрх»: 2008 г.].
6. Яковлев Виктор Васильевич. Эволюция долговременной фортификации. – М.: Государственное военное издательство, 1931. – 235 с.

Петро Болтанюк

старший науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Дмитро Кондратюк

науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЗАМОК У СЕЛІ РИХТА

У статті подається історичний огляд розвитку та побудови Рихтецького замку, його характерні особливості та структура.

Ключові слова: с. Рихта, замок, укріплення, кастел, фортифікація.

Особливістю подільського краю як прикордонної смуги в епоху Середньовіччя є наявність значної кількості замків як державних так і приватних. Подільські міста-фортеці XVI–XVIII ст. становлять цікавий об'єкт досліджень, оскільки як вказує К. Липа: «...ця стадія розвитку була останньою та вагомішою в архітектурному містобудівному розумінні. Після першої чверті XVIII ст. малі міста Поділля деградували

до рівня повітових містечок та селищ, втративши статус міст й далі розвивалися за законами іншого типу поселень» [6, 31]. На жаль в більшості вони на сьогодні знаходяться у напівзруйнованому стані, або ж загалом зігерті з лиця землі й про них залишилися легенди та спогади. Потрібно зазначити, що незважаючи на досить велику кількість публікацій дана тематика малих замків залишається мало досліджуваною. У своїй публікації ми намагаємось продовжити серію по дослідженню малих замків Поділля як фортифікаційних об'єктів, висвітливши їх особливості та характерні риси.

У даному випадку ми звернули свою увагу на замок села Рихта. Саме село розміщується за 12 км від Кам'янця-Подільського, розкинувшись по обидва береги ріки Жванчик. Сьогодні це центр сільської ради де проживає більше як 800 чоловік.

Опубліковані матеріали В. Михайловського дають можливість говорити, що поселення існувало у другій половині XV ст. Так, в одній із своїх праць присвяченій подільській шляхті вчений зазначає, що 1456 року генеральний кам'янецький староста Бартош з Бучача, син Теодорика з Бучача, записав Миколаєві Свирчу з Нового двору (або Миколаю Бедриху) 50 кіп кам'янецької монети (*monete et nummi in Camyueniecz currentis*) на села Кузьмин та Новосілку, що розширювало чималий маєтковий комплекс Свирчів у північно-західній частині Поділля [7, 186].

У середньовічних документах 1534-1617 рр. село іменується трьома назвами: Новосілка, Кудринці або ж Сільце Кудринецьке. Документи 1629-1667 рр. подають село під назвою Новосілка. 1680 року згадується нова назва села – Рихта. В документальних джерелах початку XVIII ст. село називається Новосілка, або ж Рихта, а в документах середини XVIII – XIX ст. село іменується новою назвою – Рихта [5, 218].

Повідомлення за 1518 рік говорить, що кам'янецький війський Миколай Гербурт з Фельштина отримав підтверджувальний привілей від короля Сигізмунда I на два річні ярмарки у своєму дідичному маєтку Кудринцях Кам'янецького повіту [7, 224]. Цей факт може засвідчувати, що на початку XVI ст. власником Рихти був Миколай Гербурт.

У середині XVI ст. Рихтою володів Радецький, в другій половині XVI ст. цим селом володіли Лянцкоронські; в 1596 році Єлизавета Лянцкоронська продала цей маєток Войцеху Гумецькому, подільському стольнику. Як вказує Ю.Й. Сіцинський, Гумецькі облаштували тут невеликий замок і Рихта стала їх родовою резиденцією на півтора століття. У XVIII ст. маєток Гумецьких подрібнився й перейшов в інші руки [8, 381].

Сам замок розташований в центрі села на високому правому березі річки Жванчик. На сьогодні від замку збереглися тільки башти з слідами примикання до них кам'яних куртин (оборонних стін). Навкруги чотирикутної площі замку йшли мурів, які ще проглядалися у кінці 1920-х рр. Замок являв собою у плані нерівномірний прямокутник з бастеями по кутах. Довші сторони замку мали довжину до 64 м, а коротші – 57 м [11, 68]. Найкраще збереглась північна вежа. В плані вона п'ятикутна, сторони башти становлять 9,0×10,0 м. Горжа башти утворює незначний зріз з південної сторони. Башта має два яруси й покрита невисоким дахом. Перший ярус перекритий коробовим склепінням, другий ярус має перекриття з дерев'яних балок. В товщі стін першого та другого ярусів збереглися невеликі двокамерні бійниці з розширеними у дві сторони щокими. Перемички над бійницями лучкові. В західній стіні башти облаштовано камін. Товщина кам'яних мурів башти складає 1,5-1,65 м [9, 213].

Три інші вежі так само п'ятикутні у плані, проте, на відміну від першої мають гострий висхідний кут. Розмір фланків башт, які примикають до куртин замку становить 4,5-5,5 м, а розміри зовнішніх стін – фасів, складає 8,6-9,3 м.

Огляд башт показав, що з внутрішньої сторони замку вони об'єднувалися внутрішньою дерев'яною галереєю, яка кріпилась на консолях. По галереї здійснювався перехід на рівні другого ярусу по оборонним стінам. Башти збереглися на висоту двох ярусів й мають горизонтальні дерев'яні перекриття. Вхід на другий ярус башт здійснювався по зовнішнім кам'яним сходам вздовж оборонних стін. Бійниці башт мають квадратні внутрішні світові прорізи. Покриття башт шатрове з гонтовим покриттям [9, 214].

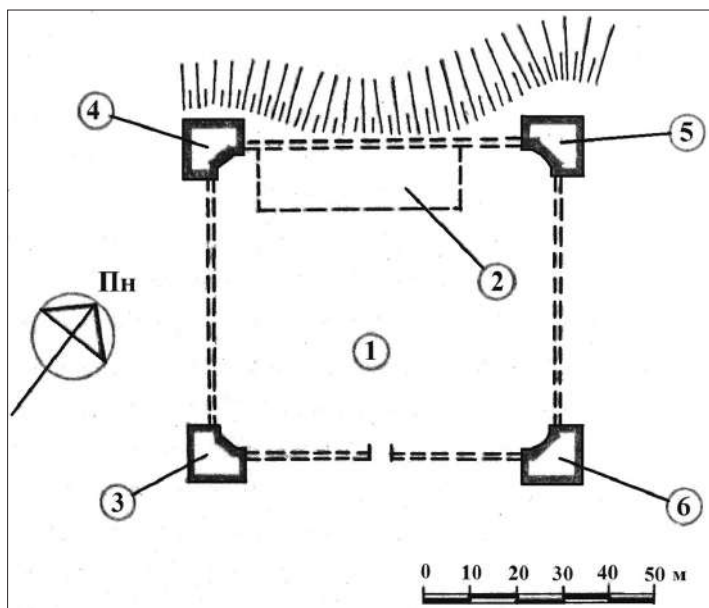

Рис. 1. Замок в с. Рихта (за І. Андрушко):
1 – Внутрішнє подвір'я замку; 2 – Палацовий корпус;
3 – Південна бастея; 4 – Західна бастея;
5 – Північна бастея; 6 – Східна бастея.

Вважається що замок був споруджений у 1507 році [11, 66]. Це дозволяє припустити, що саме кам'янецький військовий Миколай Гербурт спорудив замок на початку XVI ст. Це при умові, що згадуване вище село Кудринці є ідентичним Рихті, а не назва зовсім іншого села.

Не виключено, що перше укріплення на місці замку було споруджено Миколаєм Свирчем в другій половині XV ст., як дерев'яно-земляне або ж кам'яне. Як приклад ми можемо навести Сутковецький замок. Як вказує Є.В. Кілімнік тут першопочатково невелике мисове укріплення середини XIV ст., обмежене з пільного боку кам'яною стіною з бійницями, було перебудоване в останній третині XV ст. в кастелл прямокутної форми (66×60 м), по його кутам були побудовані кілевидні (п'ятикутні) башти передбастіонного плану. По осі замку до північно-західної куртини замку примикала квадратна у плані надбрамна башта, як свідчення про збереження попередніх традицій середньовічної замкової архітектури [4, 168-169].

Всього скоріш замковий комплекс виник як укріплення, що зможе вести активну вогневу оборону від набігів татар або ж молдавських військ. Як вказує П.М. Сас, як правило при виборі місця побудови замку враховувались особливості природнього рельєфу місцевості й для його побудови вибиралася важлива стратегічна висота [10, 77-78].

Окрім захисту від татар замок виступав як об'єкт з якого здійснювався контроль як військовий так і соціально-економічний порівняно значної території місцевості. Поряд з цим він будувався не тільки для захисту своїх мешканців, але й великої кількості жителів, що проживала за межами стін замку [6, 38].

На території подільських земель в XV – XVI ст. пануючим було кастельне планування замків. Основним типом на цій території стає регулярний північно-італійський кастелл з прямокутними та п'ятикутними кутовими баштами. Різноманітністю прямокутного кастеллу стає напіврозчленований варіант з зовнішніми укріпленнями – регулярним передгруддям (передзамчем) [4, 172]. Таким будується і рихтецький замок. Розташування бійниць під гармати у рівні з атакуючим ворогом підтверджують повідомлення про його побудову на початку XVI ст. – 1507 р. Адже саме такий тип бійниць з'являється з кінця XV – XVI ст. [2, 182].

Наступна перебудова відбулася всього скоріш у 1596 році за часів Войцеха Гумецького. Звісно, що придбавши цей замок і зробивши його своєю резиденцією, він змушений був провести його реконструкцію. Прикладом певних будівельних робіт цього часу може слугувати північна башта-бастея яка відрізняється за формою й розмірами від інших. На користь цього свідчить й той факт, що в цей час феодалні військові традиції так сильно законсервувались у середовищі військових інженерів, що їх використання або пристосування до нових умов інженерної думки продовжується на протязі усього XVI ст. [2, 180]. Військові інженери робили все, щоб пристосувати стару систему фортифікації до нових способів нападу та захисту. Замінюючи слабкі ділянки оборони вони будували квадратні або круглі бастеї для гармат майже ідентичні попереднім.

Посилення оборонних функцій замків, розташованих на території Поділля, в XVI ст. відбувається з одночасним покращенням комфорту укріплених жител феодалів, з поступовою втратою аскетичних рис чисто оборонних споруд. Починаючи з другої половини XV ст. в замковому зодчестві визначились дві характерні тенденції. Перша свідчила про подальший розвиток місцевих будівельних традицій з використанням власної інтерпретації досягнень європейської фортифікації. Друга ж тенденція відображала намагання наслідувати зразки європейського замкового будівництва. З середини XVI ст. в приватних містах і замках розпочинає практикуватися будівництво бастіонних укріплень, застосовуючи усі відомі в цей період часу у Європі системи фортифікації. Укріплення носили різноманітний характер, виходячи з економічних можливостей феодалів [4, 173]. Пануючим типом замкової споруди залишається кастельний вид замку. Виникаючі палацові побудови в кастельних спорудах, утворюються уже з урахуванням нових вимог їх власників до комфорту та репрезентативності.

Утворення нового фортечного ансамблю в ході модернізації старого замкового укріплення, привело до виникнення нерегулярного прямокутного кастелла, стіни якого повторювали ломаний рельєф місцевості (останця) [4 176]. Для нього характерна надзвичайна простота архітектури й незначний декор. Він вигідно розташований на місцевості і, завдячуючи компактним об'ємам, сприймається як досить переконлива споруда. Окрім цього, він поєднує усі ці кастельні схеми кутові башти кілевидної (п'ятигранної) форми. Подібне баштове планування отримало найбільшого поширення й стало повсякчасним на території Галичини та Поділля на протязі усього XVI ст. [4, 175].

Кастельний вид замку зайняв в фортифікаційному зодчестві Поділля панівне становище над іншими видами замків до середини XVII ст. В цей період переважає найбільш поширена прямокутна форма замку з кутовими п'ятигранними рівно висотними баштами – бастеями. В її основі лежало північно-італійське планування кастельного замку з характерними прямокутними баштами, які еволюціонували в п'ятигранну форму з врахуванням активного застосування вогнепальної зброї при захисті укріплень.

Після турецького панування на Поділлі, замок у Рихті у 1699 році отримав Степан Гумецький, воєвода Подільський (з 1706 по 1735 рр.). Новий господар відновив замок та зміцнив його мури та башти [11, 66].

1762 року замок потерпів від нападу хотинської турецької залоги. В результаті захоплення замку загинуло 54 особи, а Осінський, що керував обороною замку потрапив в полон й пізніше був випущений.

На початку XIX ст. Рихта перейшла купівлею до Головинського, а потім до його зятя – Костянтина Подвисоцького. Саме в цей час мури замку поступово знищуються, а на замковій площі будується палац у класичному стилі. На подвір'ї замку закладають парк. Саме у період 1848-1868 рр. Рихтецький палац являв собою вогнище літературного життя подільської шляхти. Власники палацу – Головинський та Подвисоцький були великими аматорами письменників, науки та мистецтва. Тут гостювали письменники Крашевський, Міхал Грабовський, Олександр Верига-Даровський та інші. У палаці були великі збірки картин, гравюр, рукописів, книг [11, 67].

На початку XX ст. замок та прилегла територія переходять до земського управління, яке влаштовує на місці замку лікарню. Після 1917 року замок зазнає значних руйнувань, особливо первісний палацовий комплекс. У міжвоєнний період замок не відбудовується, а незаможні селяни пристосовують дві вежі під житло. В повоєнні часи внутрішнє подвір'я замку та прилегла територія забудовується селянськими садибами, а вежі використовуються як складські приміщення [1, 31].

Отже, в історії розвитку фортифікації Рихтецького замку ми можемо виділити п'ять етапів. 1-й етап відноситься до другої половини XV ст., коли всього скоріш, Миколою Бедрихом, господарем Рихти, могли бути збудовані перші укріплення. На жаль цей період для нас поки що являє загадку.

2-й етап пов'язаний з побудовою у 1507 році замку-кастелла північно-італійського типу прямокутної форми з п'ятикутними кілевидними баштами по кутах укріплення. Ймовірним власником замку був кам'янецький військовий Миколай Гербурт з Фельштина.

3-й етап хронологічно відноситься до 1596 р., коли новий господар замку Войцех Гумецький проводить реставраційні роботи на замку по посиленню його обороноздатності.

4-й період охоплює початок XVIII ст., коли відбувається відновлення фортифікаційних укріплень замку. Для поновлення замку використано стару фортифікаційну систему укріплення.

5-й етап – з кінця XVIII ст., втрата замком військово-фортифікаційного значення, перетворення його спочатку у палацовий комплекс, а пізніш у господарську споруду.

Замок с. Рихта є класичним укріпленням характерним для початку XVI ст. [12, 40]. Він являє собою пропис прямокутного укріплення по кутам якого розміщувались чотири башти кілевидної, п'ятикутної форми (напівбастіонів), які зв'язані поміж собою прямолінійними ділянками кам'яних куртин. Замок відноситься до типу регулярного чотирикутного замку з п'ятикутними фланкуючими баштами по кутах бастіону [3, 27].

Список використаної літератури:

1. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації / І. Андрушко // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні / Ред. кол. О.А. Пламницька, С.В. Трубочанінов, В.В. Фенцур. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 29-31.
2. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с.
3. Глушок О.В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). Монографія / О.В. Глушок. – К.: Університетське вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – 124 с.
4. Килимник Е.В. Эволюция замковой архитектуры XIV-XVI вв. в Центральной Европе // ciif.3dn/load/kilimnik_ev/8.
5. Крикун М.Г. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали / М.Г. Крикун. – Львів: ЛНУ, 2011. – 733 с., іл., карти.
6. Липа К. Малі міста Поділля XVI–XVII ст. Проблема стилю / К. Липа // Архітектурна спадщина України. Проблеми стильового розвитку архітектури України / За ред. В. Тимофієнка. – К.: Вид-во «Українознавство», 1997. – Т. 4. – С. 30-39.
7. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. Михайловський. – К.: Темпора, 2012. – XXII+450 с., іл.
8. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII+996 с.
9. Рыхта. Замок // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог / Ред. кол. Г.Н. Логвин (отв. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 4. – С. 213-214.
10. Сас П.М. Архітектурно-планувальні принципи забудови феодальних міст Поділля у середині XVI ст. / П.М. Сас // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (Секція історії дожовтневого періоду). Тези доповідей / Ред. кол. Л.В. Баженов, І.С. Винокур, О.М. Завальнюк, М.Г. Кукурудзяк, А.Ф. Суrowий, О.О. Чехівський. – Кам'янець-Подільський: Новоушицька друкарня, 1987. – С. 77-79.

-
11. Сіцінський С. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історико-археологічні нариси). – К.: Друкарня УАН, 1928. – 96 с.
 12. Яковлев В.В. Эволюция долговременной фортификации. – М.: Госвоениздат, 1931. – 287 с.

Наталія Ганусевич

молодший науковий співробітник

Національний заповідник

«Замки Тернопілля»

ІСТОРІЯ ТА РОЗВИТОК ФОРТИФІКАЦІЇ МИКУЛИНЕЦЬКОГО ЗАМКУ, ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ XVII ст.

У статті висвітлено важливість збереження і відновлення Микулинецького замку. На основі аналізу історичних джерел була зроблена спроба дослідити, описати фортифікації і історію будівництва замкового комплексу.

Ключові слова: замок, бійниці, городище, фортеця, оборонний мур, реставрація, бастеї, пам'ятка.

Унікальними об'єктами нашого краю є пам'ятки оборонної архітектури. Надзвичайно складна і бурхлива історія України, її особливе геополітичне розташування призвели до того, що наша держава має тепер на своїй території значну кількість пам'яток фортифікаційної архітектури. В силу історичних обставин більшість замкових комплексів збереглась тільки на території Західної України.

Пам'ятки оборонної архітектури серед інших історико-культурних пам'яток України мають особливий статус, зумовлений їх унікальними особливостями. Будучи найбільшими за розмірами історичними спорудами в забудові населених пунктів і, завдяки своїм масштабам, композиційними центрами багатьох міст і сіл України, замкові комплекси потребують окремих підходів у справі охорони та використання на сучасному етапі. Збереження замків України ускладнюється ще й тим, що до нашого часу переважна більшість з них дійшла у напівзруйнованому стані.

Микулинці – мальовничий край із працелюбним народом, славними традиціями, багатою історією, яка своїми коріннями сягає глибокої давнини. На цій території було знайдено залишки значно пошкодженого городища XII-XIII ст. (городище обстежувалось архітектурно-археологічним загonom Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук), розташованого на правому березі р. Серет на другій надзаплавній терасі в північній частині міста. Його розміщення на домінуючій в ландшафті височині було дуже вигідним з точки зору середньовічної стратегії оборони і дозволяло візуально контролювати досить значну територію вздовж течії ріки та прилеглих до міста околиць. Розміри Городища по лінії південного валу – 180 м, північно-східного – 160 м, реконструйована довжина північно-західного валу приблизно 140 м. Площа його становила 1,1 га [10, с. 101].

З кінця XVI століття на цій території в силу історичних потреб будується міцна фортеця, яка стала ще одним форпостом Західного Поділля. В цей час підвищується роль поселення в обороні навколишніх теренів від постійних нападів кримських татар. У 1550-55 р. його тодішня власниця Анна Йорданова з роду Сенявських на місці старого дерев'яного замку заклала нову потужну фортецю [18, с. 114], якій судилося перегородити з України сумнозвісний Чорний шлях, яким впродовж віків гнали бранців татари в неволю [10, с. 102]. Для того часу регулярні напади турок і татар було звичним явищем. Ніхто не міг почувати себе у цілковитій безпеці, бо підступні орди нападали завжди миттєво та зненацька. Тому цілком зрозуміло, чому наші давні родичі вибирали для свого поселення місцини, довкола яких були природні бар'єри, як то вода, болота, гори, неприступні ліси. Саме в таких місцях розташовані більшість уцілілих фортець [19, с. 8].

Тоді вона була вдовою краківського каштеляна Спитка Йордана з Закліщина – Анна Йорданова зі шляхетського роду Сенявських (Анна Сенявська – дочка гетьмана Миколи Сенявського) [14, с. 116]. Польський король Зигмундт III (Zygmunt III Waza) в 1595 році надав Микулинцям магдебурзьке право з правом організовувати три ярмарки в рік і щотижневі торги [17, с. 150].

Замок знаходиться на вершині пагорба, на північ від містечка у вигині річки Серет, оточений з трьох боків її водами. Як зазначив Г.Л. Боплан на карті (1600-1673) містечко Микулинці лежало на шляху татарському і було уфортифіковане [19, с. 166], як і він позначив на карті України з пол.XVII ст. Ми бачимо на цьому фрагменті поєднання оборонних споруд, тобто міських валів і замку в одну фортифікаційну оборонну систему. З опису іншого дослідника – Ульріка Вердума випливає, що води річки Серету – розлилися і оточували місто і замок створюючи став [19, с. 166]. З типологічними ознаками це регулярне укріплення протобастіонного типу.

В сім'ї Йорданових було вісім дочок. Одна із них – Софія вийшла заміж за Самуеля Зборовського [13, с. 85]. По смерті батька власником замку стає його син – Олександр Зборовський, який був дуже хорошим воїном і прославився у війнах з Московською державою. В замку Олександр завжди тримав цілий гарнізон військ, відкривши свого роду військову школу, де навчав військової справи [15, с. 90].

Після його смерті в 1637 році купив Микулинецький замок Станіслав Конецпольський [16, с. 185]. Його планувальна структура та архітектурний вигляд склалися завдяки старанням коронного гетьмана, а саме в результаті перебудови раніше існуючого укріплення. Була замурована первісна в'їзна брама, а натомість появилися дві аркові брами х західної і східної оборонного муру замку.

Як матеріал для будівництва використовувався червоний камінь – пісковик теребовлянських родовищ. В плані він має форму чотирикутника. На трьох кутах замку височать круглі трьох'ярусні бастеї з бійницями для гармат. Із західної сторони, де оборонні стіни додатково захищені глибоким ровом, до замку веде брама зі звідним мостом. Арка західних воріт викладена білокам'яним брильянтовим рустом у стилі Відродження. Ще один вхід був зі сходу. У стінах є отвори бійниць для ручної зброї. В середині фортеці, навколо просторого подвір'я були житлові будівлі, а під ними льохи.

Станіслав Конецпольський і надалі його син Олександр дуже добре дбали про фортецю, тримаючи її в хорошому стані. [14, с. 72] В роки Визвольної війни замок не був, як інші замки в цей період, дуже пошкодженим і зразу ж оновлювався стараннями Олександра Конецпольського. В 1675 році таборуючи під Збаражем, Ібрагім Шишман вислав декілька раз пашів на завоювання Микулинецької фортеці. Гарнізон фортеці складався з кількох шляхтичів, міщан та кількасот селян. Всі зусилля і намагання турків не дали результатів. Обложені протягом 15 днів витримували всі штурми ворога. Втрати турків були великими. Не здобувши

Рис. 1. Західна оборонна стіна замку

Рис. 2. Південна оборонна стіна замку

фортецю ні гарматним вогнищем, ні штурмом, турки вдалися до підкопів і підривів мурів. В повітря було висаджено одну з башт, але це не завдало великої шкоди оточеним. Вони швидко замурували пролом в стіні. Жителі міста вперто оборонялися і відбивали все нові й нові атаки татар. Тримав облогу в замку Орхійовський з трьома синами, декількома шляхтичами, міщанами і декілька сот хлопів [15, с. 90]. Після того як зброя і їжа закінчилась – охоронці міста пішли на переговори з загарбниками, які обіцяли залишити їм свободу. Але не дотримали слова і обезглавили більшу частину оборонців, а Охрийовського з синами посадили на палю [14, с. 72], жінок дітей і ремісників забрали в неволю.

Микулинецький замок є характерним прикладом замків Поділля середини XVII століття. Залишки оборонних мурів та двох наріжних башт, що віділили від давньої споруди, дають уявлення про вигляд укріплення в минулому. Довжина стін – по 75 метрів, товщина – 2 метри. Башти круглі. Висота їх – три поверхи з бійницями для гармат. Замок витримував не одну осаду, на його мурах до нашої пори видно сліди розпеченої смоли, яка лилась на голови зайд.

Власниками замку після Конецпольських були Любомирські. Князі стали відомими у політичних колах Речі Посполитої наприкінці XV на початку XVI століття, коли Фелікс Любомирський заснував так зване княже відгалудження роду. Його онук Себастьян першим серед Любомирських став сенатором, потім породичався з Конецпольськими.

У другій половині XVIII ст. Микулинецький ключ купила Людвіка з Мнішеків Потоцька (1712-1785), вдова по Йосипу, каштеляну краківському. [12, с. 117] Під час польсько-турецької війни пропала дарована королем грамота, то ж власниця міста, Людвіка Потоцька, звернулася з проханням до короля Августа III про її поновлення, що й було зроблено 16 грудня 1758 року. На гербі міста в лазуровому полі зображено срібний меч з золотим руків'ям в стовп, супроводжуваний двома золотими зірками з вісьмома променями. У Варшаві від 16 грудня 1758 р. новий привілей було вписано у Теревовлянські громадські акти [7, с. 125]. Цим король підтвердив для Микулинців статус міста і надав їм герб на честь Юзефа Потоцького, що зображав постать Святого Йосифа з малим Ісусом на руках на білому тлі, а також – магдебурзьке право на рівні з іншими містами Корони і Литви [5, 314]. Воно забезпечувало Микулинцям самоуправління, яке не підлягало ні сеймикам Руського воєводства, ні трибуналам коронним, а ні судам міським, ні земським. Обов'язковими були тільки ухвали Сейму, а також податки для потреб Речі Посполитої [2, с. 36].

Рис. 3. Микуленецький замок початку XX ст.

Саме тоді і розпочався поступовий, але незворотний занепад замку як оборонної фортеці. Микулинецький замок за володарюванням Потоцьких перетворюється на панське житло [9, с. 414].

Згодом Людвіка Потоцька подарувала містечко своєму брату графу Юзефу Мнішеку – «грандметру Галичини», який продав його в 1799 році барону Конопці. Він пристосував замок під суконну фабрику, чим пришвидшив занепад фортеці [6, с. 8]. Після смерті бездітного барона Яна Конопки микулинецький маєток успадкувала його племінниця Юзефа Рей (в 30-х роках XIX століття), котра була останньою власницею містечка [4, 541].

З середини XIX ст. Микулинецький замок перебуває пустою і, як більшість замків, розбирається на камінь, особливо це можна побачити по північно-східній лізені (залишки оборонної круглої вежі). При західному мурі були зведені два двоповерхові житлові будинки, один з яких розвалився на початку століття, в іншому дотепер мешкають люди. На сьогоднішній час частково збережені східний та південний корпуси. По периметру збережені оборонні мурі. Стан збереженості їх різний. Збережені також південно-східна та частково північно-західна вежі. Більшість підвалів засипано сміттям. В наші дні замок поступово руйнується. А збереженістю в наш час замок завдячує родині охоронців графів Рей – останніх власників замку в 1930-х рр. З дозволу графині ця сім'я проживала в збереженій частині замку [3, с. 294].

Наприкінці 20-х рр. XX ст. володаркою Микулинецького замку була графиня Юзефа Рей. А у неї була улюблена покоївка Анна – не просто служниця, а права рука, бо могла і читати, і писати, і купу різних дрібних справ у містечку замість пані вирішити. Анну свою графиня любила, а що та була сирота, то ще й опікувалася нею. Тож коли дівчина вийшла заміж, дозволила їй із судженням, поки не збудують власну хату (матеріали для будови теж подарувала), пожити у замку. Там, у приміщенні з вікнами-бійницями і народилася у 1933-му маленька Стефанія. Власний дім її батькам збудувати не судилося. Батька призвали до війська, звідки він уже не повернувся, загинувши 10 травня 1945-го на території Польщі. На той час минуло вже кілька років, як померла і стара графиня, поховавши перед тим і підкошену тифом доньку. Сина вельможної пані також забрала війна. Тож Анна, мати Стефанії, залишилась у замку сама з двома доньками. Коли Микулинці захопили німецькі війська, на подвір'ї, оточеному старезними мурами, стояли танки, а в самому замку квартирували солдати. А після приходу Радянської армії, там влаштували ветеринарний лазарет – звозили для лікування поранених у боях коней. Тоді ж спалила Анна у пічках всю деревину, що її колись графиня виділила для будівництва дому. Не «попросили» пані Анну із замку і з утвердженням радянської влади. На житло без елементарних зручностей ніхто не претендував. А що замок уже здобув статус неабиякої пам'ятки історії та архітектури, то жінці за скромну плату запропонували працювати при ньому сторожем. Вона погодилася. «Мама усе тут дуже любила. Здається, що знала і ревно оберігала кожний камінчик», – каже Стефанія Григорівна. На початку вісімдесятих, чоловік Роман разом із товаришами самотужки протягнули до фортечного муру водопровідну трубу. Лише з тих пір не доводиться носити воду здалека, бо стара замкова криниця засипана ще бозна-коли. А опалюють в оселі Балоїв і досі дровами. У 1983-му пані Анни не стало. Офіційно сторожувати замість неї ні дочка, ні зять не погодились, бо обоє мали тоді роботу, яка їх влаштовувала. А що

фактично споруда все одно залишалася не без нагляду, то на тому й сталося. Нині напівзруйнований фортечний мур мало асоціюється з неприступністю. Через подвір'я всередині кам'яного кола микулинчани навіть стежку протоптали, скорочуючи таким чином шлях з однієї частини селища до іншої.

На даний час тільки залишки оборонних мурів та двох наріжних башт, що уцілили від давньої споруди, дають уявлення про вигляд фортеці в минулому. На противагу іншим замкам Микулинецький сприймається більш спокійним, привітним і нагадує житловий комплекс. Тільки дві круглі вежі замку і ряд стрільниць свідчать про фортифікаційне призначення споруди [11, с. 36].

Муровані з місцевого пісковика оборонні стіни утворювали прямокутний, наближений до квадрата двір, по периметру забудований одно- та двоповерховими спорудами. На трьох кутах замку були змуровані круглі вежі, які мали три яруси. [16, с. 153] Низькі круглі наріжні башти з артилерійськими стрільницями – ще один варіант застосування італійської фортифікаційної системи в українському варіанті [1, с. 128]. Навіть сьогодні по діагоналях плану замку можна побачити дві потужні циліндричні башти (руїни). Третя не збереглася (була розібрана на будівельний матеріал), а четверта вежа, ще за татарської облоги, була перебудована на укріпленій бастіон. На замкове дворище ведуть дві арочні брами, окантовані білим каменем, де-не-де збереглися фрагменти білокам'яної рустовки арочного обрамлення східних воріт у стилістиці пізнього ренесансу. Всередині фортеці були житлові приміщення, а під ними – льохи та підземні ходи. В даний час приміщення поховані під шаром дерну. [17, с. 150] Невелика заглибина нагадує про колишній колодязь. При західній в'їздовій брамі збереглися житлові приміщення, де до сьогодні проживають люди.

У наші дні замок поступово руйнується. До 900-річчя Микулинців виготовлена проектна документація на реставрацію замку. Роботи були проведені Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація». У 1992 році група архітекторів у складі З.Лагуша, М.Мосюк, О.Антонюка на основі натурних обстежень та іконографічних матеріалів розробили проектні пропозиції по пристосуванню замку під готельно-туристичний комплекс. Проект розроблявся з метою пошуку такої функції пристосування, яка б забезпечила подальше збереження пам'ятки. Враховуючи те, що Микулинці знаходяться близько від Тернополя та розташовані при трасі Мінськ-Чернівці, тому і запропоновано було в замку розмістити готельно-туристичний комплекс. Дана пропозиція передбачає консервацію та реставрацію збережених елементів пам'ятки, а також відтворення втрачених архітектурних об'єктів. Корпуси відтворюються в тих місцях, де є всі підстави для цього. Об'єм їх продиктований існуючими фундаментами та висотою збережених стін, а також іконографічними матеріалами [8, с. 8]. Виходячи з того, що замок пристосовується під цілком нову функцію тому мова не може йти про відтворення первісного двору. Проектом передбачено влаштування в подвір'ї замку партеру з мощеними доріжками. Передбачено часткову реставрацію зовнішньої системи оборони. Повністю провести реставрацію не можна через те, що на північ від замку побудовані житлові будинки [8, 10].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» ввійшов замок ХУІ ст. в смт. Микулинцях Тербовлянського району. Тепер нарешті з'явилася надія на відродження цієї пам'ятки нашого історичного минулого.

На даному етапі планується відреставрувати та відтворити архітектурні об'єкти і надати їм таку функцію, яка була б самоокупна і забезпечила збереження пам'ятки. Ідеальним випадком був би музей, але це не реально з тих причин, що музей в таких розмірах для Микулинців непотрібний, але створити там готельно-туристичний комплекс з музеєм пивоваріння Тернопільщини можна. На даний час серед найбільш відомих підприємств селища є славнозвісний пивзавод. Точна дата виникнення пивзаводу невідома, але перша згадка про нього була знайдена у Польщі. На даний час це найбільш прибуткове підприємство селища. Микулинецьке пиво відоме на всю Україну. «Бровар» постачає готову продукцію у різні міста і села нашої країни. З 1994 року підприємство стало економічно самостійним і перетворилося на ВАТ «Бровар».

Досліджуючи Микулинецький замок і шукаючи все нові і нові факти з минулого цієї пам'ятки, хочеться і інших зацікавити самотутньою історією нашого краю. На жаль, у селищі зовсім не розвинена інфраструктура туристичного бізнесу, що суттєво зменшує кількість гостей і туристів. Тому нині доцільно інвестувати кошти у відбудову історико-архітектурних пам'яток. Важливо також, щоб місцева влада і підприємці селища були зацікавлені у відродженні своєї фортеці. А також допомогли розчистити під'їзні шляхи до неї, вивезти землю, яка роками «захищала» мурі фортеці від ще більших руйнувань. На сьогодні фортеця є місцем, яке відвідують туристи і краєзнавці. Як історичний пам'ятник вона охороняється державою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вежу може зірвати. /К.Липа. // Невідома Україна. Під захистом мурів. – Київ: «Наш час», 2007. – С. 128.
2. Гречило А. Герб та прапор Микулинців // Вісник львівського товариства «Тернопільщина». – Вип. 3. – Львів, 2002. – С. 36-37.
3. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Тербовлі і Тербовлянщині: Історичний нарис-путівник – Львів: Каменярь, 1998. – 294 с.

4. Історія міст і сіл Теробовлянщини / Смалига М., Кушнерик Г., Ковальчук М., Михайлюк Д. – Тернопіль: Збруч, 1997. – 541 с.
5. Микулинці (селище міського типу у Теробовлянському районі). / О.Клименко, Б.Хаварівський. // Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: «Воля», 2003. – С. 314-318.
6. Парова Н. Микулинецький замок. Нова Ера. №5 (84), 6-12 лютого 2008р. – С. 8.
7. По Західному Поділлію. / О.Мацюк. // Замки і фортеці Західної України. – Львів: «Центр Європи», 2005 р. – С. 125-126.
8. Проектні пропозиції реконструкції та пристосування пам'ятки архітектури XVI ст. – замку в смт. Микулинцях Тернопільської обл. Під готельно-туристичний комплекс. / Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація». – Л., 1992. – С. 49.
9. Сивак О.О. Історія Микулинецької римо-католицької парафії Пресвятої Трійці: минуле і сучасне. / Б.Б. Буяк // Дипломна робота. – Микулинці: кафедра історії України, 2007. – С. 15.
10. Черноус В.О. Розвідкові роботи в Теробовлі і в Микулинцях у тернопільській області. / Збірник Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ, 1991. – С. 101-103.
11. Фортифікаційні споруди. / О.В.Лесик. // Замки та монастирі України. – Львів: «Світ», 1993 р. – С. 36.
12. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. / Wojewodztwo ruskie Ziemia Halicka i Lwowska. – Wroclow-Warszawa-Krakow: Zaklad narodowy imienia Ossolinskich, 1994 T.7 698s. S.116-123.
13. Adamczyk Jan-Leszek. Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od polowy XV do konca XVII wieku. Kielce: Politechnika swietokrzyska, 2004. – 166 s.
14. Czolowski A. Przeszlosc historyczna wojewodstwa Tarnopolskiego. – 71-72 s.
15. [Чоловський О.] Czolowski A. Dawne zamki i twerdze na Rusi Halickiej. – Teka konserwatorska (Lw.), 1892, – 70 s.
16. Polak T. Zamki na kresach. – Bialorus, Litwa, Ukraina, Warszawa: pagina, 1997. – 185 s.
17. Rakowski G. Przewodnik krajoznawczo-hiztoryczny po Ukrainu zachodniej. Dolina Serety od Tarnopola do Trembowli. Cz.1. – 150-153 s.
18. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: W X t. / red. Chlebowskiego B., Walewskiego W., Sulimierskiego F. – Warszawa: Slawinum, 1885. – T. VI. – 625 412 s.
19. Замки та храми України. [Електроний ресурс] / Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/myk.html>.

Євген Осадчий

старший науковий редактор
групи тому «Зводу пам'яток історії та
культури України. Сумська область»,
Управління культури і туризму,
національностей та релігій
обласної державної адміністрації, м. Суми

ОСТРОГИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ПІВДЕННОГО ФАСУ БІЛГОРОДСЬКОЇ ЗАСІЧНОЇ СМУГИ

В роботі розглядаються проблеми локалізації одного з острогів Білгородської засічної смуги – Лосицького острога. Аналізуються запропоновані вченими варіанти розташування цього укріпленого населеного пункту. Розглядаються три варіанти місцезнаходження фортеці, що базуються на основі аналізу археологічних досліджень та писемних джерел.

Ключові слова: Лосицький острог, Білгородська засічна смуга, прикордонна сторожа, фортифікація.

Середина XVII ст. в історії Південної Сіверщини – час постійних локальних конфліктів між населенням Речі Посполитої, Московського царства і Кримського ханства. Ці держави пред'являли свої претензії на володіння цим краєм. Розорення Путивльського повіту, що відбулося за часів Смути і Смоленської війни надовго залишило цю територію поза зоною впливу путивльських воєвод.

Відновлення дозорної служби було одним з важливих завдань, що були покладені на воєвод міст Путивль, що знаходився на степового коридору був одним з найважливіших форпостів Московської держави. Після закінчення Смоленської війни там була відновлена служба, проведено будівництво нових і модернізацію старих фортець. Активність путивльських воєвод у зміцненні кордонів була обумовлена постійними нападами невеликих загонів «воровських черкас і татарськими набігами. Південна Сіверщина в зоні, де стикалися політичні і економічні інтереси Кримського ханства, Речі Посполитої і Московського царства.

Одним з важливих завдань, вирішення яких було необхідне для посилення захисту власних рубежів, було будівництво фортець. Річ Посполита проводила політику активного просування на схід. Князь Ієремія Вишневецький був ініціатором облог декількох крупних міст в регіоні, ним же контролювалася значна частина вагач бортників, селітроварів і мисливців. Озброєні загопи козаків були серйозною силою, з якою були рахуватися воєводи фортець. Постійні напади «воровских черкас на московські сторожі і посольства робили дозорну службу малоефективною, а І. Вишневецький фактично контролював регіон Середньої Ворскли, що юридично належав Московській державі [4, с. 309-320; 11, с. 175-194].

У свою чергу московська влада була стурбована відсутністю серйозних військових з'єднань в регіоні. Гарнізони Білгорода, Путивля, Рильська, Севська не могли виділити достатньої кількості стрільців для патрулювання територій Середнього Псла і Ворскли. А для контролю і захисту власних територій необхідна була присутність значних загонів та укріплень, де сторожа могла б захиститися від раптового нападу. Будівництво острогів і міст у найбільш вразливих для оборони ділянках було важливим стратегічним процесом.

Річ Посполита розпочала будівництво острогів у середині 20-х рр. XVII. За десять років було збудовано 6 острогів, що з'єднали Посульє з Подесенням [7, с. 51]. Московська держава дещо відставала в будівництві. Причиною цього були сла заселеність прикордонних регіонів і, як наслідок, неможливість залучення населення для споруди нових фортець. До того ж південно-західний кордон Московського царства майже піддавався нападам татарських загонів, які грабували і спалювали слободи і вбивали населення. У такій ситуації воєводи прикордонних фортець були зацікавлені в посиленні своїх ділянок оборони, часто у збиток загальнодержавним інтересам.

В середині XVII Московський уряд, стурбований незахищеністю своїх південних кордонів від татар і слабко обороноздатністю Білгородської засічної смуги, приймає рішення про будівництво нових фортець. Значна довжина південно-західного фасу цієї оборонної лінії стала причиною суперечок про те, де ж саме будувати нові остроги. Були опитані воєводи Курська, Путивля, Рильська, які висловили думку про доцільність будівництва нових фортець у середній течії Ворскли – на Карповому сторожеві, Хотмиському городищі і Вольному Кургані [14]. Таке розташування нових фортець забезпечувало захист південних кордонів Путивльського повіту, але абсолютно не вирішувало питання проходження татар Муравським шляхом, що знаходився східніше.

На будівництво нових острогів з казни були виділені значні суми грошей і зібрана значна кількість служилих людей. У період з 1640 по 1642 роки були збудовані потужні остроги – Хотмицький і Вольний, а паралельно збудівництвом цих укріплень були закладені невеликі остроги: Углицький, Лосицький, на Пробійній Горі і Ракових горах. Це значно підсилило Путивля, що не мав укріплень на південних кордонах повіту, а сторожі, що знаходилися в Дикому Полі часто ставали об'єктами нападів татар і «воровских черкас» [11, с. 175-180].

Після будівництва фортець на Середній Ворсклі вони відразу ж стають об'єктами нападів з боку татар. Це було спровоковано їх розташуванням в місцях найбільш зручної переправи через річку. Круті, зарослі густим лісом, береги Ворскли перешкождали переправі кінноти на правий берег. Татари і кінні самопальники путивльської добре знали всі зручні місця для переправ. Однією з таких територій було місце впадання р. Боромля до Ворскли. Переправа через Ворсклу тут відома ще за описом маршрутів путивльських сторож 1571 р. [1, с. 8]. У 1637 р. путивльському воєводі було наказано збудувати там острог [1, с. 43]. У цьому ж місці знаходилася на роменско-давньоруському городищі і караульна башта, зведена біля кургану [3, с. 206, 218]. Ці об'єкти розташовані в широкій долині в місці злиття Боромлі і Ворскли. Все це свідчить про важливість переправи і бажання контролювати її з боку путивльського воєводи.

Історія Лосицького острогу коротка. Він заснований у 1640-41 рр. недалеко від кордону з Річчю Посполитою [14]. Описів або точного місця розташування в документах середини XVII немає. У 1645 р. Лосицький острог захоплений князем І. Вишневецьким [15, с. 55]. Московські служилі люди були вигнані, а їх зброя і конфісковані. Князь приступає до посилення укріплень острогу. У цей час з'являються ронделі і «тайник». О в 1644 р. Москва і Варшава підписують мирний договір, в одному з пунктів якого, був встановлений державний кордон між двома державами. Польський король, сподіваючись на підтримку Москви в боротьбі з татарами, йде на територіальні поступки. Так, по «Акту розмежування...» від 1647 р. Московському царству були передані ряд фортець, серед яких згадується і Лосицький острог [15, с. 561-576]. Після передачі фортеці Московській державі відбувається його перебудова. У середині острогу зводиться дерев'яна стіна, від якої зберігся невисокий вал. Гострокіл, що розташовувався по периметру, був демонтований, башта розібрана. Ця територія більше не використовувалася, тому добре збереглися залишки укріплень.

Остання згадка про цю фортецю в письмових документах датується 1649 р. [15, с. 473-476]. Незабаром кордон Московської держави був перенесений на захід, а Білгородська смуга значно посилена рядом потужних фортець. Не було потреби тримати стрільців в невеликому острозі. Він був залишений гарнізоном, укріплення руйнувалися або були акуратно демонтовані.

Вивчення укріплень Білгородської смуги триває вже більше півтора століття. Були опубліковані описи фортець, їх плани, локалізовані і досліджені значна частина об'єктів, що входили до складу Білгородської засічної смуги. О разом з відомими археологічними об'єктами є ряд пам'яток, що до цих пір не мають точної локалізації. Це стосується невеликих острогів, побудованих на південному фасі Білгородської смуги. Це Углицький, Лосицький остроги, а також укріплення на Пробійній Горі і Ракових горах.

Лосицький острог – один з укріплених населених пунктів місце розташування якого до цих пір чітко не встановлене. Проблеми локалізації Лосицького острогу вперше приділив увагу архієпископ харківський і чернігівський Філарет. На основі даних архівів і опитувальних листів ним був запропонований варіант локалізації Лосицького острогу на городищі с. Боголюбівка – нині с. Зарічне Тростянецького району Сумської області. Ученим були наведені дані архівних документів, що свідчать про розташування в районі с. Боголюбівка укріплення козацького часу [15, с. 55-57]. Не протирічить цьому і карта, складена Г. Л. де Бопланом на якій лісовий масив назвою Лосицький Б [2, карта]. У цьому районі знаходяться декілька городищ, що належать різним епохам починаючи від раннього залізного до польсько-литовського часу [10, с. 115-119].

Одне з них, що знаходиться в 2 верстах на захід від с. Боголюбівка, Філарет ототожнив Лосицьким острогом. Городище має три лінії укріплень, що були зведені в епоху раннього заліза і посилені у IX–X ст. Такі городища часто використовували козаки і путивльські стрільці для будівництва власних острогів. Проте, проведені у 1999 р. археологічні дослідження валів цього городища виявили матеріали скіфською лісостепою і роменської археологічних культур. Таким чином, археологічних підтверджень того, що на городищі існував Лосицький острог, не було виявлено [9, с. 104].

90-х рр. XX ст. В.В. Приймаком локалізовано давньоруських літописних міст, серед яких були Лосичи. Вченим аргументовано доведено, що цей населений пункт знаходився на місці Журавненського археологічного комплексу. Менш ніж за 2 км від комплексу в урочищі Демидів Бугор знаходиться городище роменської культури, що має культурні нашарування XVII–XVIII ст. [6, с. 1-3]. Виходячи з розташування городища залишків літописного міста, В.В. Приймаком було висловлене припущення, що Лосицький острог міг знаходитися на місці городища роменської культури. Потужні укріплення і розташування на мисі з практично вертикальними схилами роблять це городище вельми зручним для острогу [12, с. 6]. Розташування укріплень Речі Посполитої і Московської держави на городищах роменської культури відбувалося дуже часто. Причиною цьому є залишки земляних укріплень, круті схили, що практично не потребували перебудови. А, враховуючи незначну кількість варті цей факт, був одним з вирішальних у виборі місця розташування острогу. Ця думка була підтримана автором як найбільш аргументоване з точки зору археології [3, с. 203]. О, є декілька фактів, що не дозволяють співвіднести городище в урочищі Демидів Бугор Лосицьким острогом.

Аналіз фортифікаційних споруд городища свідчить про те, що вони були споруджені одночасно і не перебудовувалися в епоху пізнього середньовіччя. Модернізація укріплень типова для городищ Південної Сіверщини XVII В даному випадку вал і рів городища не мають слідів пізніших перебудов. За актом 1572 р. ця територія з «литовського боку» [15, с. 107-108]. Аналіз розташування городища відносно фортець Речі Посполитої – Алешні і Ахтирки свідчить про те, що в середині XVII воно так само знаходилося на польській території [7, с. 72]. Поза сумнівом, на городищі в урочищі Демидів Бугор існувало зміцнення козацького часу. Цьому є свідчення і в опитувальних листах, опублікованих архієпископом Філаретом. Н с. Журавного, заснованого в середині 60-х рр. XVII ст. є дані про якісь руїни над селом [15, с. 108].

У районі, який на карті Г. Л. де Боплана позначений як Лосицький Бір, є городище, що може бути вірогідним місцем розташування Лосицького острогу. Воно розташоване неподалік від с. Сосонка Охтирського району Сумської області (рис. 1). Д збереженість і відсутність тривалої оранки дозволило зафіксувати неглибокі канавки і валоподібні насипи висотою не більше 0,7 м. З боку городище має комплекс

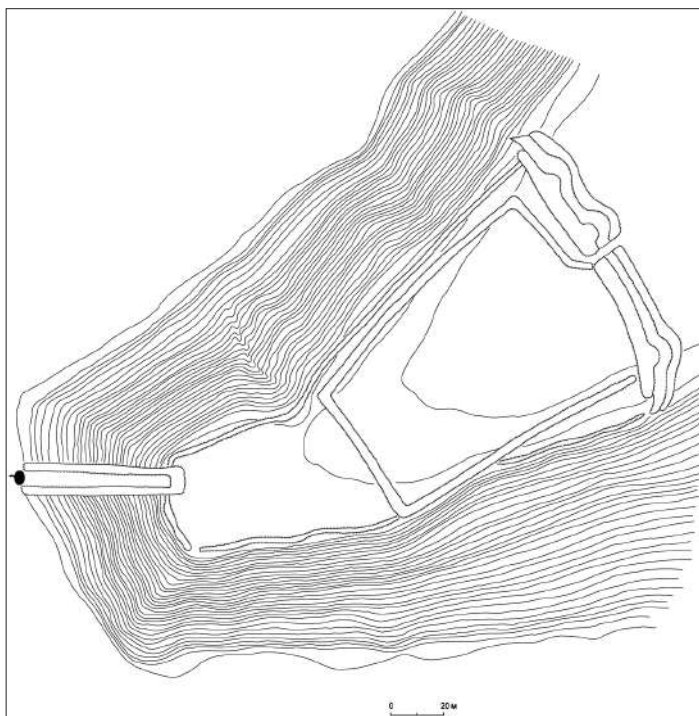

Рис. 1. Городище 2 поблизу с. Сосонка. Місце ймовірного місцезнаходження Лосицького острогу. План Є.М. Осадчого та О.В. Короти 2011 р.

укріплення, що складається з двох валів і рову між ними. Вал має три напівкруглих ронделя. Вони знаходяться по краях валу і в центрі. Такі фортифікаційні елементи використовувалися прикордонниками Речі Посполитої в першій половині XVII століття. Картографування московських острогів не виявило їх використання. Ронделі були альтернативою бастіонам. На їх спорудження не треба було використовувати багато часу і сил, а своїм головним завданням – забезпеченням фланкуючого обстрілу – ронделі справлялися. Периметром городища проходить канавка шириною 1–1,5 м і глибиною до 0,5 м. У південному кутку городища вона уривається. Там розташований вирівняний квадратний майданчик, вірогідне місце розташування кутової башти. По середині південного схилу городища знаходиться канавка шириною 4,5–5 м. Вона проходить від верхнього схилу до його підшви. Внизу є джерело. Вірогідно це залишки так званого «тайника», яким вода джерела могла непомітно подаватися в острог. В майданчика городища знаходиться трапецієподібне укріплення, що складається з валу заввишки близько 1 м і шириною до 2 м. Цей вал частково перекриває канавку частоколу, і змикається з ним валом. Хронологічно внутрішнє укріплення є пізнішим і відноситься до часу передачі острогу Московській державі [3, с. 212].

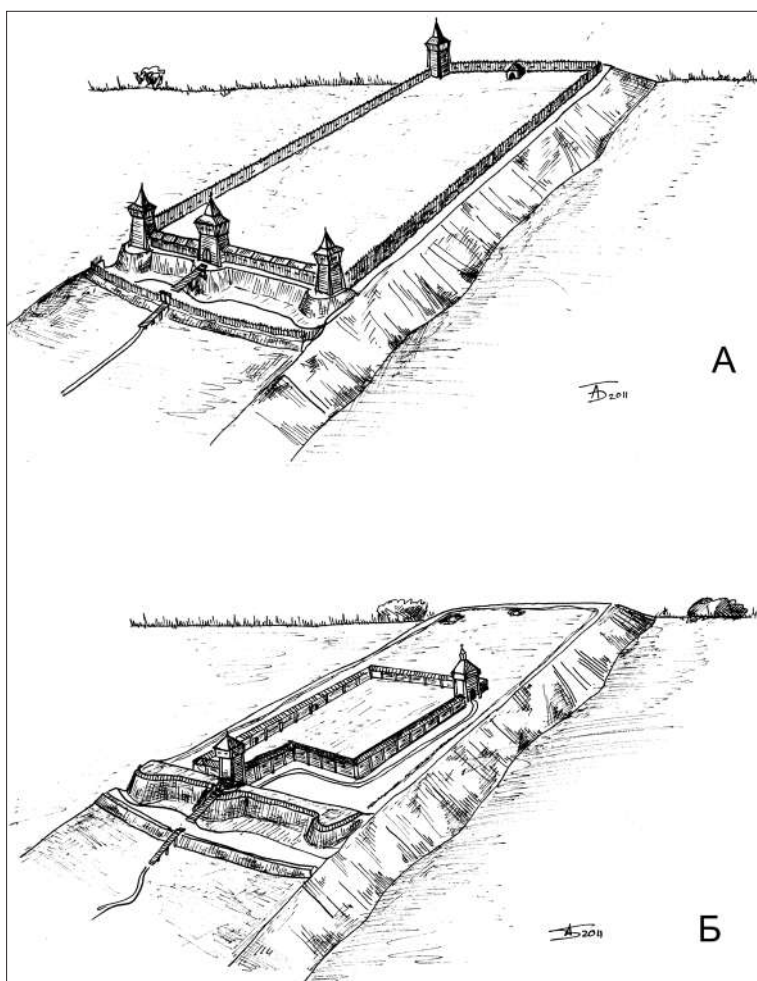

Рис. 2. Варіанти реконструкції двох будівельних періодів Лосицького острогу. А – польсько-литовський період, б – московський період. Реконструкція Є.М. Осадчого та О.М. Бондаря. Малюнок О.М. Бондаря.

співвіднесені з Лосицьким острогом. Найбільш відповідним археологічним об'єктом можна вважати городище 2 біля с. Сосонка.

Список використаної літератури:

1. Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М.: изд. в Университетской типографии, 1846. – 117 с.
2. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Боплан Гійом Левассер де. // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький – К.: Наукова думка, 1990. – С. 17–114. Карта.

У результаті аналізу укріплень можна виділити два будівельні періоди (рис. 2). Перший – це вал та рів, канавка частоколу і «тайник». Другий внутрішній трапецієподібний вал. Не можна точно віднести до якого-небудь періоду вал, що знаходиться перед ровом. Археологічні дослідження, проведені авторами в 2005 р. не виявили конструктивних особливостей, що дозволили б віднести його до московських або польсько-литовських фортифікаційних споруд [13, с. 11]. С, цей вал може бути рештками так званих «мушкетних валів», призначених для захисту стрільців, розташованих за лінією основних зміцнень. Проте, розташування рову безпосередньо за валом не залишає місця для розташування стрільців. Не виявлені також і укріплення першого будівельного періоду, які можна чітко співвіднести з часом будівництва острогу в 1640–1641 рр.

Географічне розташування городища також свідчить на користь його ототожнення з Лосицьким острогом. Воно знаходилося недалеко від московсько-польського кордону, а відстань до найближчої фортеці Речі Посполитою становить близько 10 км.

Таким чином, проаналізувавши дані археологічних досліджень, письмові джерела і фортифікаційні споруди даних археологічних пам'яток можна зробити наступні висновки. Городища біля сіл Зарічне і Журавне з ряду причин не можуть бути

3. Коротя О.В. Каталог пам'яток військової справи Сумщини XVII ст. (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область») / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий / Пам'ятки історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. – Є.М. Осадчий. – Суми: Джерело, 2011. – С. 177 – 223.
4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
5. Ласковский О. Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII ст. / О Ласковский. – СПб: в типографии Императорской Академии Наук, 1858. – Ч. 1. – 316 с.
6. Моця А.П., Орлов Р.С., Покас П.М. Отчёт о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г.//НА ІА НАНУ. – Ф.е. 1986/30, № 22024–22027. – С. 1 – 3.
7. Осадчий Є.М. Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. – Є.М. Осадчий. – Суми: Джерело, 2011. – 2011. – 238 с., 103 іл.
8. Осадчий Є.М. Фортифікаційні елементи прикордонних острогів Речі Посполитої та Московської держави першої половини XVII ст. / Є.М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі: збірник наукових статей. – К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПК, 2011 – Вип. 20. – Ч. I. – С. 249 – 253.
9. Осадчий Є.М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів / Є.М. Осадчий, Ю.М. Берест // АЛЛУ. – 2001. – № 1. – С. 101 – 106.
10. Осадчий Є.М. Маловідомі городища скіфського часу північної округи Більського городища / Є. М. Осадчий, О. В. Коротя, Ю. М. Берест // АЛЛУ. – № 1/2006. – Полтава: Вид. ЦОДПА, 2006. – С. 115 – 121.
11. Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII) / А.И. Папков. – Белгород: изд. Константа, 2004. – 352 с.
12. Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є.М. Осадчий. – Полтава: ТОВ «Фірма Техсервіс», 2006. – 70 с.
13. Приймак В. В. та ін. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Сумської обл. у 2005 р. / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий, О. В. Коротя // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/153. – 41 арк.
14. РГАДА, ф.210, Столбцы Белгородского стола, лл. 342-343.
15. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М.: типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.

Андрій Климчук

журналіст, ТО «Мистецькі грані»

МАРІЯМПІЛЬСЬКИЙ ЗАМОК НАД ДНІСТРОМ

До числа маловідомих замків належить Маріямпільський замок над Дністром. Перший дерев'яний замок «Божий Видок» у Чортополі (пізніше – Маріямполі) був спалений під час нападу татар. Після того, як під нападом татар впав Кам'янець на Поділлі Станіслав Ян Яблоновський будує тут міцний укріплений замок.

Ключові слова: фортифікація, Маріямпіль, Маріямпіль, замок, Станіслав Ян Яблоновський.

Західна Україна відома своїми замками. На жаль, не всі вони відомі широкому загалу науковців, мандрівників та й просто зацікавлених осіб. Такі замки є повсюдно: від Великої Волині (наприклад, Тайкури чи Губків) і до Прикарпаття. Таким є Маріямпільський замок над Дністром. В поважних наукових студіях про фортифікаційні та палацові споруди нема про нього зазвичай і згадки [1; 4]. Лише місцеві автори [2] та польські дослідники [2] історію містечка і його замок не оминають увагою.

В околицях теперішнього Маріямполя люди селились віддавна. В часи Галицько-Волинського князівства поселення носило назву Чортополь. За переказами, записаними краєзнавцем І. Драбчуком «гарне і надійне з оборонної точки зору місце у XIII ст. облюбував для себе галицький князь Данило Галицький, який і збудував тут замок для себе чи одного зі своїх синів». Легенди повідомляють, що на замковому подвір'ї ще з княжої доби стояла дуже глибока криниця. Польський дослідник С. Гайковський писав, що викопали її полонені татари [6, s. 31]. Учитель із сусіднього з Маріямполем села Побережжя В. Кушинський у своїх спогадах зазначав, що криниця мала глибину 63 метри, її стінки були викладені тесаним каменем. Води у 1927 р. в ній не було, але біля цямрин зберігалось відро. Переповідав педагог і давню цікаву легенду, пов'язану зі студнею: «Криницю ту копали і будували татари-бранці, як невільники якогось власника того оборонного замку, Чортополем ще тоді званого. Невільники-робітники, розглянувшись в терені, постановили втекти. Берег гори, що кінчався над коритом Дністра, мав бути отвором каналу їхньої втечі, що починався на від-

повідній висоті криниці. І так одна партія робітників копала криницю, а другі робітники копали канал у бік до Дністра, викидаючи землю разом на верх. Коли канал, з отвором до Дністра був уже готовий, частина невідьників, сильніших і відважніших, утекла і скрилася в довколишніх лісах.

Я ту криницю часто оглядав, просліджував її будову і вгадував глибину, кидаючи до неї камінь, який падав до дна яких 17 секунд. Чи та криниця ще існує, не знаю, бо вже давно покинув я ті сторони».

Про Чортополь писали у своїх працях український церковний історик А. Петрушевич та польський краєзнавець Ю. Зелінський. Останній вважав, що «магнатські садиби Потоцьких і Яблоновських Чешибіси і Чортополь – у військовій історії Русі Червоної відіграли велику роль». Очевидно, таємничий Чортополь проіснував до XV ст. і був зруйнований одним із нападів татар. Тому про нього й не згадується у судових документах «Актах земських і Гродських», які містять інформацію майже про всі населені пункти. Згодом тут виникло село Вовчків [3]. На протилежному березі Дністра існувало ще одне поселення з Чешибіси, а з часом обидва поселення отримали назви на честь Діви Марії і Ісуса Христа – Маріямпіль та Єзупіль відповідно [5, s. 1189].

У 1638 році Вовчків (майбутній Маріямпіль) отримав міські права, а у 1670-их роках король Ян III Собеський надав поселенню магдебурзьке право. Оборону міста в той час забезпечував дерев'яний замок з назвою Божий Видок, проте навіть він нічим не зміг зарадити у 1676 році, коли турки повністю знищили місто і замок. Згадки про Божий Видок були в давніх книгах парафіяльних Маріяполя «Liber documentorum» [11, s. 12]. У 1691 році король Речі Посполитої передає зруйноване місто у власність коронному гетьманові Станіславу Яну Яблоновському.

Схема Маріямпільського замку.

та Париж. Саме тут в лицарській академії в Сан Жермені поміж іншого Станіслав Ян Яблоновський вивчає військову справу та фортифікацію. Свою освіту в цьому керунку він, напевно, поглиблює відвідуючи і знайомлячись фортечними і замковими твердинями в Англії, Нідерландах, Бельгії, Італії та Угорщині. Після Парижа Станіслав Ян Яблоновський навчався у Лувенському університеті.

Станіслав Ян Яблоновський відомий військовими сторінками своєї біографії. Він брав участь у воєнних діях проти козацьких військ під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, війнах з Московською державою 1655 р., Швецією 1656 р.

Спочатку Станіслав Ян Яблоновський був коронним обозним і стражником, з 1664 р. – руським воеводою, з 1676 р. – польним гетьманом, з 1682 р. – великим коронним гетьманом, а з 1693 р. – краківським каштеляном. Він був учасником всіх великих битв, що відбулися на землях Речі Посполитої у другій половині XVII століття. Учасник польсько-козацької війни 1655-1657 рр. та польсько-козацько-татарської війни 1667-1671 років. В битві під Підгайцями командував польською піхотою та артилерією. У 1673 р. Станіслав Ян Яблоновський керував загонами польської кінноти у битві під Хотиним. 1683 р. відзначився у битвах під Віднем та під Парканами. У наступних роках брав участь у походах польського війська на Кам'янець-Подільський (1684 р.), у Буковину (1685 р.), Волощину (1686 р.). 1694 р. командував польським військом, розгромивши татар під Устечком. Наступного року обороняв Львів від татарського нападу. 1698 р. імператор Священної Римської імперії Леопольд I надав титул князя. Після смерті Яна III Собеського намагався здобути польський престол, але згодом підтримав кандидатуру Августа II Сильного.

Помер Станіслав Ян Яблоновський 1702 р. та був похований в костелі єзуїтів у Львові [10, s. 232-239].

Після того, як під нападом татар впав Кам'янець на Поділлі Станіслав Ян Яблоновський задумується над потребою побудови міцних укріплень. Так було закладено між іншими Окопи Святої Трійці і Маріямпіль

Оскільки Станіслав Ян Яблоновський був ініціатором побудови мурованої твердині на місці Божого Виду і закладання власне міста Маріяполя, то на його особистості варто зупинитися докладніше. Станіслав Ян Яблоновський на Яблонові та Острозі гербу «Прус» народився 3 квітня 1634 року в родинному гнізді Яблоновських – Лучі. Навчався він очевидно не в Краківському університеті, а в Новодворському колегіумі. Однак повний курс навчання в колегіумі Станіслав Ян Яблоновський не завершує і під опікою свого гувернера Яна Яносоніуса вирушає мандрувати Європою. З тогочасних європейських центрів він, очевидно, відвідав Прагу

піль. Очевидно, що в побудові твердині брав участь сам Станіслав Ян Яблоновський. Як вже згадувалося він за кордоном ґрунтовно вивчив фортифікаційну справу, це йому при побудові замку в Маріямполі дуже знадобилося. Маріямпіль за задумом Станіслава Яна Яблоновського мав стати містом-прототипом Станиславова.

Для побудови замку було вдало обрано місце, зважаючи на місцевий рельєф. Він виріс на місці сторожової вежі міста Вовчкова, на високому пагорбі над крутими схилами лівого

Маріямпіль. Площа Ринок

берега Дністра. У плані замок мав форму чотирикутника, на кутах якого були башти. Потрапити до нього можна було через дві брами з підйомними мостами [11, s. 12]. Товщина мурів твердині складала 2-3, а висота – 4-5 метрів. Південну й південно-східну сторони захищав також глибокий і широкий рів. З приходом австрійців у 1772 р. в замку розмістився військовий гарнізон [3].

Пізніше за вказівкою Анни Яблоновської, на місці в'їздної вежі замку побудували палац. Мистецтвознавці вважають, що найдавніші фрески на стінах цієї монументальної споруди зроблені в останній третині XVIII ст. Еварист Куропатницький у своїй «Географії Польщі» зазначає, що в Маріямполі «існує чудовий палац» [7, s. 93]. Книга Куропатницького була видана 1786 р. Отже палац мав бути побудований десь перед цим роком.

Станіслав Гайковський наводить легенду, за якою від Маріямполья вів підземний хід аж до Золотого Потону по під руслом Дністра [6, s. 31]. Такі легенди існують по відношенню мало не про кожне давнє місто на території Галичини і Волині (наприклад, низка підземних ходів буцімто оточувала Рівне десь по лінії Острог-Дубно-Луцьк-Клевань і т.д.). Такі легенди видаються вкрай фантастичними. Відстань від Маріямполья до Золотого Потону біля 40 км. по прямій, такий масштабний будівельний проект здійснити було не реально. Натомість цілком реальними видаються твердження про існування локальних підземель або ж то під самим замком або й під містечком. Так звані «потайники» робилися під багатьма замками для захисту від татар. З такою метою вони були побудовані і в Маріямполі.

У замку існувала каплиця, в якій знаходився чудотворний образ Матері Божої, званої також Гетьманською. Станіслав Ян Яблоновський як і його приятель Собеський брав ікону у військові походи [9, s. 108].

На схід від замку у 1690 році було закладено парк, який вважається найстарішим дендрологічним парком на Прикарпатті. В 2008 р. парк було віднесено до пам'яток природи місцевого значення. Загальна площа парку складає 2, 26 га. Головна композиційна вісь – липова алея. Ростуть також тут інші дерева: дуб, ясен, каштан, клен, береза, смерека, туя, ялівець, гінкгобілоба, тюльпанове дерево, кипарисовик, тощо.

В замку Яблоновський тримав військо гусарів. Саме тому татари не ризикували нападати на нього, а самого Яблоновського іменували «чортом» [11, s. 12].

Побіля замкової гори Ян Станіслав Яблоновський вибудовує чотирикутну ринкову площу. До нового містечка почали стікатися купці. Вже незабаром з усіх боків Ринку стояли крамниці купців, торгівля також відбувалася і посеред площі. Пізніше по центру Ринку спорудили міську ратушу. Міські вулиці оточували міські стіни на насипі та рів. В різних частинах Маріямполья досі фрагментарно прослідковуються ділянки насипів [3].

Матір Божя Маріямпільська

Вже за сина Станіслава Яна Яблоновського – Яна Станіслава в містечку споруджується дерев'яний парохіальний костел Святої Тройці. Із замкової каплицю сюди переносять і віщають в головному вівтарі храму образ Матері Божої Маріямпільської. Важливим моментом в побудові костелу було те, що його обносять муром. Таким чином католицька святиня стає ще однією фортифікаційною одиницею на підступах до замку.

Внук Станіслава Яна Яблоновського – Ян Кастан долучився до подальшого розвитку містечка. Тут він перебудував з дерев'яного на мурований костел (1738-1746), заклав кляштор капуцинів і разом із своєю дружиною – Терезою уфундував заклад Сестер Милосердя [6, s. 31].

З приходом австрійців у 1772 році в замку розмістився військовий гарнізон. В 1809 р. під час наполеонівських воєн дійшло до битв поміж польськими військами і австрійцями. Почали виникати нові галицькі полки. Боротьба набрала характеру визвольної війни. Один з відділів, рухаючись на південний-захід зайняв Маріямпіль. Щоб запобігти в майбутньому таким ситуація, в 1817 р. австрійці вирішили розібрати оборонні укріплення. Частково це було здійснено [3].

В 20-х роках XIX ст. в східній частині замку було побудовано палац з гарними оздобами. Для будівництва використовували будівельні матеріали з розібраних фортифікаційних укріплень. Можливо, це була перебудова вже раніше існуючого палацу або ж побудова нової споруди. Наявні численні фотографії 20-х рр. дають можливість описати палац. У плані палац мав форму видовженого прямокутника. Фасади розчленовані простими геометричними об'ємами, майже симетричні. Домінантою головного тринадцятивісьового фасаду, що є продовженням замкової стіни був триосьовий ризаліт (архітектурний виступ), покритий гладким тиньком. Рустований нижній поверх, з бійницями замість вікон, мав широку півциркульну замкнуту аркаду, центральна арка якої служила головним входом. Над широкою вхідною аркою розміщувався балкон з кованою балюстрадою. По обидва боки ризаліту тягнулися п'ятиаркові підсіння, що утворювали своєрідну криту галерею.

Стіни розчленовувалися вертикальними пілястрами на симетричні площини. Верхній поверх палацу, з великими прямокутними вікнами, від нижнього відділяв гладкий аркатурний пояс. Ще до кінця 30-х років XX ст. над в'їзною брамою можна було побачити фрескове зображення герба князів Яблоновських Прус. Покривав палац високий чотирискхилий ламаний дах, побитий гонтами.

Центральну частину споруди займав вестибюль з багатим архітектурним та скульптурним декором. Прикрашали його твори образотворчого мистецтва. У деяких залах залишились фрагменти помпезних фрескових розписів стін: герби з багатими картушами, символічно-алегоричні постаті, біблійні сцени.

Перед I Світовою війною замок було ґрунтовано відремонтовано. Тодішні власники Блажовські зокрема покрили палац новим дахом. На жаль замковий комплекс в Маріямполі дуже постраждав під час того, як його зайняли росіяни. Вони себе поводили як справжні варвари, на розпал використовували дерев'яні елементи підлоги і даху. Окрім того вони пошкодили верхню частину глибокої тисової криниці та вирізили багато паркових дерев. В 20-х рр. палац являв собою печальне видовище: завалилося ліве крило палацу, перекриття поміж поверхами, дах був відсутній. В міжвоєнний час мурі і каземат замку були розібрані до фундаментів [].

На території замкового подвір'я зберігся старий дуб, який є ровесником замку. Кажуть, що в липні 1920 року під ним відпочивав Симон Петлюра, війська якого вели бої в цьому регіоні. Від самого замку на сьогодні лишилася в'їзна брама, фрагменти мурів і засипаних підземель.

Список використаної літератури:

1. Вечерський В. В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – 664 с; 619 іл.
2. Гембарська В. Зустріч із Маринополем: путівник. – Брошнів: [Таля], 2000. – 45 с.
3. Маріямпіль – місто Марії [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://mariampil.if.ua/>
4. Мацюк Орест. Замки і фортеці Західної України. – Л.: Центр Європи, 2005. – 202 с.
5. Czolowski Z przeszłości Jezupola // Przewodnik naukowy i literacki. – 1889.
6. Gajkowski Stanislaw. Stanislawów i jego pamiątki z dawnych czasow. – Stanislawów, 1922. – 32 s.
7. Kuropatnicki Ewaryst Andrzej. Geografia albo dokładne opisanie Galicji i Lodomeryj. – Lwów, 1858. – 102 s.
8. Mariampol-Wołczków [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://mariampol-wolczkow.prv.pl/>
9. Na szlaku szlacheckim rodu Sobieskich. На шляху шляхецькому роду Собеських. – Rybczewice, 2010. – 132 s.
10. Nowak T. Jabłonowski Stanislaw Jan // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa-Kraków, 1962-1964. – t. 10/2, z. 45. – S. 232-239.
11. Obacz Stanislaw. Mariampol – miasto Maryj, hetmana Jabłonowskiego i rycarzy zwanych husarią // Gazeta Lubuska (Zielona Góra). – 2012. – 4/5sierpnia. – S. 12-13.

Нина Гарунова

доктор исторических наук,
профессор кафедры истории России,
Дагестанский государственный университет

ФОРТИФИКАЦИОННЫЕ РАБОТЫ В КРЕПОСТИ КИЗЛЯР В СЕРЕДИНЕ XVIII в. КАК ГЛАВНОМ ВОЕННОМ ПУНКТЕ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА НА КАВКАЗЕ

В статье на солидной источниковой базе, рассматривается фортификационная история Кизлярской крепости в сер XVIII в, а также воссоздается модель жизнедеятельности российской императорской армии на Кавказе в XVIIIв, выполнявшей важную роль в осуществлении кавказской политики Российской империи

Ключевые слова: Крепость, Северный Кавказ, Кизляр, казак, фортификация, фельшанц, бастион, гарнизон, казарма, комендант.

Важнейшим событием не только Низовьев Терека, но и всего Кавказа было возникновение города-крепости Кизляра, ставшего более чем на сто лет главным экономическим, политическим и культурным центром обширного края. Основание его связано с развернувшимися на Северном Кавказе событиями в первой трети XVIII века.

К сожалению, в фондах «Кизлярского комендантского архива», находящихся в ГУ ЦГАРД, не сохранились документы, иллюстрирующие строительство Кизлярской крепости в 1735 г., есть документы, освещающие лишь последующие фортификационные работы как в самом Кизляре, так и на его форпостах. Выполнением всех видов фортификационных работ занималась Кизлярская инженерная команда. Инженерный корпус состоял «из следующих чинов: инженер-капитан-поручика, инженер-прапорщика, кондукторов 1-го и 3-го классов, от крепостей писарь, 2 плотника, 1 слесарь и 3 денщика» [1, Л. 78].

Начало перестройки Кизлярской крепости положил указ императрицы Елизаветы I от 2 сентября 1745 г., в котором излагались причины фортификационных работ по переносу Кизлярской крепости на новое место: «По указу Ея Величества велено делать новую Кизлярскую крепость, из рапорта инженер-майора Кутузова известно стало, что старая Кизлярская крепость еще в прошлую зиму, хотя поправлена точно, она ныне к отпору неприятеля не в состоянии» [2, Л. 50].

Фонды «Кизлярского комендантского архива» подробно освещают практически весь ход строительных работ по переносу Кизлярской крепости на новое место. Основной источник рабочей силы составлял рядовой состав Кизлярского гарнизона по 200 солдат от каждого полка, в том числе из командированных из астраханского гарнизона пехотных и драгунских полков солдат и драгун. К руководству и надзору за работой солдат от гарнизонных полков привлекали капралов, унтер-офицеров во главе с одним обер-офицером [3]. Также на работу направляли от полков плотников, кузнецов, а также солдат знающих плотничье, кузнечное, столярное и письменное дело, солдат дернокладчиков и «кирпичей дельцев» [4]. В строительных работах участвовали драгуны армянского и грузинских эскадронов. Наряду с привлечением регулярных чинов, по приказу генерал-лейтенанта А. П. Девица привлекались к работам терские, гребенские казаки и плотники из числа казаков [5].

В нашем распоряжении имеется сведения о количестве рабочих участвовавших в переносе Кизлярской крепости на новом месте: в 1745 г. – 400 солдат, в 1746 г. – 420 солдат, в 1747 г. – 1108 регулярных чинов и 359 казаков, в 1748 г. – 6392 регулярных чинов и 2320 казаков, в 1749 г. – 3141 солдат и 1238 казаков, в 1750 г. – 7888 солдат и 1501 казаков, в 1751 г. – 5968 солдат и 360 казаков [6, Л. 71]. Данные цифры свидетельствуют о том, что правительство придавало большое значение созданию мощной Кизлярской крепости, как инструмента для реализации своей кавказской политики в данном регионе.

Перенос Кизлярской крепости начался в 1745 г. и закончился примерно в 50-х гг. XVIII в. [7]. В фондах «Кизлярского комендантского архива» имеются многочисленные ведомости о ходе строительных работ по переносу Кизлярской крепости на новое место. В них сообщаются данные о произведенных работах за месяц, с указанием числа строителей и что ими сделано в течение месяца и сколько дней работали в данном месяце [8]. Перенос и строительство Кизлярской крепости на новом месте шло под руководством инженер-поручика Бузолева [9].

Основная масса строителей занималась возведением основных крепостных укреплений – бастионов, башен, крепостных ворот. Одновременно возводили и земляные укрепления – главный, а затем и равелинный рвы и валы [11]. Земляные работы производились в летнее время, а основные строительные работы производились в зимнее время [12]. В фондах «Кизлярского комендантского архива» о ходе земляных работ есть следующие записи: «вынятая из главного рва земля шла на возведения вала и на ликвидацию низких

мест, на каждую кубическую сажень определились людей в полные дни по 15, в субботные по 30 чел. Заготовленный в лесу дерн и фашины, колья доставлялись к месту земляных работ, которые использовались для укрепления круглости главного и рavelинного рва и валов. Из фашин делали карп и контр-карпвала рвов» [13]. После сооружения крепостных укреплений строители перешли к постройке необходимых строений: комендантский дом, здания гражданской и генеральной канцелярии, каменные солдатские казармы и генеральские, штабские, офицерские квартиры; провиантские, фортификационные магазины, артиллерийские цейхгаузы, деловой двор фортификационную кузницу, гауптвахту, инженерные покои, покои, конюшни, пороховые погреба, колодцы, таможню и прочее [14]. Крыши строений делали из плетня, который вымазывался землей с глиной [15].

После окончания строительства Кизлярской крепости старая была ликвидирована. Названия бастионам, рavelинам давались на основе указов Ея Величества. По указу государыни императрицы Елизаветы I от апреля 1748 г. «о именовании званий здесь рavelинов – по представлению генерал-лейтенанта А. П. Девица, а именно: против астраханских ворот – астраханским; против гребенских ворот – гребенским, а между астраханских и грузинских ворот – грузинским, в которых по принятию их то строителей по указу генерал-лейтенанта А. П. Девица установлены пушки в 2-х рavelинах» [16].

Таким образом, построенная взамен старой новая Кизлярская крепость превратилась в мощное оборонительное укрепление, которое вместе со своими форпостами обеспечивало надежную защиту южных рубежей. Кроме переноса на новое место Кизлярской крепости, инженерная команда занималась главным образом постройкой и ремонтом различных фортификационных сооружений в Кизляре. По указу Анны I для укрепления обороны Кизлярской крепости в 1738 г. у реки Терек начато строительство траншея [17].

В 1748, 1750, 1755, 1758, 1767, 1782 и 1786 гг. сооружались дополнительные провиантские амбары и солдатские казармы. В сентябре 1781 г. для нужд Кизлярского 2-го батальона строилась гарнизонная школа. В 1790 г. вместо старой возводилась новая каменная гауптвахта. В 1796 г. начато возведение для больных военнoслужаших нового госпиталя, попечение и содержание над которым возлагалось на кизлярских жителей.

Строительными работами в Кизлярской крепости занимались не только Кизлярская инженерная команда, но и частные подрядчики. В роли подрядчиков выступали купцы. Так в царствование императрицы Елизаветы I купец Шевратов построил в Кизляре каменные ворота. В 1782 г. саратовским купцом Никитой Шехватовым построены в Кизляре: 3 казармы, 2 магазина, цейхгауз и лазарет [18].

Объектами ремонта в Кизляре были также – аманатные дворы, почтовый двор, конюшни, полковые и гарнизонные цейхгаузы, казенные таможенные лавки, казенные транспортные средства, полковая церковь, пороховые погреба. Особое место в ремонтных работах занимала починка внешних земляных укреплений Кизлярской крепости, которые разрушались непогодой, скотиной и местными жителями. Так, в августе 1782 г. шло исправление между горским и московским крутинами наружного бруствера. Крутости клались дерном и засыпались землей.

Кроме того, инженеры постоянно следили за состоянием крепостных подъемных мостов и ворот, и при выявлении поломок сразу же устраняли их. В обязанность инженерной команды входило осуществление ремонтных работ в комендантском доме, в покоях генерал-лейтенанта А. П. Девица, а также в гражданской и комендантской канцеляриях. Они же занимались ремонтом генералитетской, комендантской, офицерской мебели.

Кизлярская инженерная команда занималась фортификационными работами, связанными с укреплением берегов реки Терек. Практически регулярно осуществлялись работы по укреплению по реке Терек от наводнений и тем самым по предотвращению половодья на Кизлярском тракте [19]. Для укрепления Кизлярской крепости и отводу быстроты воды (которой укрепленный берег к траншею всегда повреждался) начаты работы весной 1744 г. по прорытию канала длиной на 14 сажень, шириною на 4 сажени, глубиной 8 футов вверх по реке Терек. Построенный канал обеспечил безопасность траншея и самой Кизлярской крепости от наводнений и её последствий. Взамен пришедшего из-за наводнений в ветхое состояние Терского редута правительством было принято решение о строительстве Фельшанской крепости.

Основная масса строителей состояла из военных чинов Тенгинского пехотного полка и гребенских, семейных и терских казаков. Регулярные военные чины были командированы от Кизлярского и терского гарнизонов. Казаки занимались сооружением земляных укреплений – вынимали из рва землю, а затем земляной вал укрепляли фашинами и выкладывали на него дерн. Для строения казарм и офицерских и прочих покоев гребенские казаки заготавливали и доставляли камень.

Определенный при строительстве фельшанца подпоручик Леонтьев доносил коменданту Бунину о ходе строительных работ: «на 2-й линии построен амбар, солдатские 3 казармы и комендантский дом землю крыты, прибывшими плотниками 10 человек возводят городские ворота, бастионы, сделан пороховой погреб, а также из Терского редута в фельшанец переведены: 5 офицерских светлиц, избы, солдатские казармы,

наводятся бруствер и наружной крутости вала, высыпается на низком месте, чтоб от озера не отошла вода, ныне внутренняя крепость наведена, только еще не обрезана». Подпоручик Леонтьев регулярно сообщал Кизлярскому коменданту о всех нуждах, возникающих в ходе строительных работ. Основной объем строительных работ при фельшанце был окончен к 11 июня 1739 г. и за отсутствием работ из фельшанца были отпущены гребенские и семейные казаки. Особое место в фортификационных работах в фельшанце занимал ремонт земляных укреплений. Комендант фельшанца неоднократно доносил Кизлярскому коменданту, что из-за наводнения вокруг крепости разрушаются земляные укрепления и вода заходит в город, и просил принять меры. Летом 1751 г. началось при фельшанце укрепление вала, которым занималась Кизлярская инженерная команда.

Проводившиеся в казачьих городках фортификационные работы способствовали усилению гарнизонов форпостов и тем самым обеспечивали надежность обороны южных рубежей Российского государства. Главным источником финансирования являлась инженерная денежная казна, которая предназначалась для осуществления фортификационных работ и на дачу инженерным служителям денежного жалованья. Структура инженерной денежной казны состояла из фортификационной и казарменной сумм.

Хранящиеся в фонде «Кизлярского комендантского архива» документы освещают не только строительство крупных фортификационных сооружений, но и внутренних гарнизонных построек, таких как солдатские казармы, офицерские квартиры, провиантские амбары (магазины), госпитали и пр., содержат сведения не только из каких материалов строился тот или иной объект, но и перечень необходимого количества стройматериала и т.д.

Необходимо подчеркнуть, что потраченные российской казной деньги на фортификационные работы, осуществлявшиеся с 1735 по 1800 гг. и обеспечение этих работ всем необходимым, усилили Кизляр, который со временем стал стратегически важным военным пунктом Российского государства на Кавказе, выполнял важную роль в осуществлении кавказской политики Российской империи, стал центром не только русско-дагестанских, но и русско-северокавказских политических и экономических взаимоотношений.

Список использованных источников:

1. Государственное управление «Центральный Государственный Архив Республики Дагестан» (далее ЦУ «ЦГАРД»). Ф. 376. Оп. 1. Д. 11. Л. 78.
2. Там же. Ф. 379. Оп. 1. Д. 84. Л. 50.
3. Там же. Д. 13. Л. 20; Д. 11. Л. 67, 29-30; Ф. 379. Оп. 1. Д. 96. Л. 62; Ф. 376. Оп. 1. Д. 13. Л. 1, 7; Ф. 339. Оп. 1. Д. 11. Л. 21; Д. 12. Л. 25; Д. 17. Л. 103-104; Д. 18. Л. 26; Д. 19. Л. 66, 70; Д. 20. Л. 57; Д. 33. Л. 6, 9, 11; Д. 35. Л. 50-51; Д. 58. Л. 34об-35; Д. 66. Л. 23, 52; Ф. 379. Оп. 1. Д. 314. Л. 1, 34; Д. 195. Л. 69-72.
4. Там же. Ф. 379. Оп. 1. Д. 89. Л. 4; Ф. 339. Оп. 1. Д. 66. Л. 35; Ф. 379. Оп. 1. Д. 123. Л. 109; Ф. 339. Оп. 1. Д. 58. Л. 8 об.
5. Там же. Ф. 339. Оп. 1. Д. 35. Л. 50; Д. 58. Л. 34; Д. 3. Л. 64, 7384; Ф. 379. Оп. 1. Д. 149. Л. 22; Ф. 376. Оп. 1. Д. 2. Л. 71-72.
6. Там же. Ф. 376. Оп. 1. Д. 2. Л. 71.
7. Там же. Ф. 339. Оп. 1. Д. 17. Л. 74; Ф. 376. Оп. 1. Д. 3. Л. 89.
8. Там же. Д. 14. Л. 40-42; Д. 17. Л. 42-44; Д. 18. Л. 30, 37; Д. 19. Л. 72-73, 80; Д. 30. Л. 76-79; Д. 35. Л. 36-38; Д. 54. Л. 25-27; Д. 66. Л. 72-74; Д. 18. Л. 12; Ф. 379. Оп. 1. Д. 128а. Л. 816; Д. 176. Л. 33-35; Д. 195. Л. 69-72; Д. 193. Л. 71-74; Д. 174. Л. 90; Д. 128а. Л. 29-30; Д. 55. Л. 40.
9. Там же. Д. 42. Л. 81-82.
10. Там же. Ф. 379. Оп. 1. Д. 128а. Л. 8-16.
11. Там же. Ф. 339. Оп. 1. Д. 13. Л. 88-89; Д. 14. Л. 40-42; Д. 17. Л. 42-44; Д. 18. Л. 12, 30, 37; Д. 19. Л. 72-73, 80; Д. 30. Л. 76-79; Д. 35. Л. 36-38; Д. 54. Л. 25-27; Д. 66. Л. 72-74; Ф. 379. Оп. 1. Д. 128. Л. 29-30; Д. 128а. Л. 8-16; Д. 176. Л. 33-35; Д. 193. Л. 71-74; Д. 195. Л. 69-72; Д. 178. Л. 90.
12. Там же. Ф. 379. Оп. 1. Д. 128а. Л. 8-16.
13. Там же. Ф. 339. Оп. 1. Д. 66. Л. 46; Д. 13. Л. 76; Ф. 379. Оп. 1. Д. 195. Л. 69-75; Ф. 376. Оп. 1. Д. 6. Л. 89, 77.
14. Там же. Ф. 376. Оп. 1. Д. 2. Л. 116, 70, 42; Д. 3. Л. 14; Ф. 339. Оп. 1. Д. 54. Л. 96-98; Д. 58. Л. 6, 65-66.
15. Там же. Ф. 379. Оп. 1. Д. 128а. Л. 8-16.
16. Там же. Ф. 376. Оп. 1. Д. 1. Л. 13-14; Ф. 339. Оп. 1. Д. 19. Л. 46.
17. Там же. Ф. 379. Оп. 1. Д. 15. Л. 2; Ф. 376. Оп. 1. Д. 17. Л. 89.
18. Там же. Д. 128. Л. 29-30.
19. Там же. Д. 277. Л. 28; Ф. 376. Оп. 1. Д. 21. Л. 52.

Юрий Белик

кандидат исторических наук,
заведующий научно-исследовательским
отделом «Керченская крепость», г. Керчь

Татьяна Смекалова

доктор исторических наук,
заведующая лабораторией
магнитного резонанса в слабых полях
физического факультета СПбГУ, СПб

Галина Ткачук

научный сотрудник
Центра археологических исследований
фонда «Деметра», г. Керчь

РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ФАКТОРА ПРИ ВОЗВЕДЕНИИ БАТАРЕИ У ВЫСШЕЙ ТОЧКИ ТАРХАНКУТСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Статья посвящена изучению роли географического фактора при строительстве оборонительного сооружения расположенного в Западном Крыму, на Тарханкутском полуострове. Постройка представляет собой полевое фортификационное сооружение возведенное в XVIII в. на одной из господствующих высот полуострова с целью контроля магистральных сообщений.

Ключевые слова: турецкая батарея, фельдшанец, фортификация, Крым, Тарханкутский полуостров.

2-го ноября 1933 г. Павел Николаевич Шульц, проводивший разведки на Тарханкутском полуострове, посетил «турецкую батарею» у хутора Чоротай, о которой ему сообщил старожил из д. Тарпанчи (ныне Окуневка). П.Н. Шульц так пишет об этом в своем дневнике: «По дороге зашел на хутор Чоротай осмотреть батарею. Она представляет собой правильно организованное укрепление из валов, сложенных из камня и засыпанных сверху землей. Два звездообразных в плане укрепления соединяются перешейком. Высота валов от рва не более 1,5 метров. Считают ее турецкой. У батареи большой курган. На вершине его промерил башню. Сложен из земли, перемешанной с камнем. Нашел у его вершины обломок ручки римской амфоры» [10, с. 21]. Павел Николаевич также зарисовал батарею, точно передав ее основные структурные особенности. Благодаря чертежу и описанию П.Н. Шульца, нам удалось найти эту батарею на местности, в чем помогли космические снимки из ресурса Google Earth.

Особенно четко эта батарея и курган с предполагаемой башней на вершине видны на снимке, сделанном в 2009 г. Оказалось, что они находятся в непосредственной близости от наивысшей точки Тарханкутского п-ва над п. Окуневка (бывш. Тарпанчи) между огражденной территорией ветроэлектростанции и современной фермой.

Необходимо отметить, что если бы спутниковые фотографии не существовали, то обнаружить данное укрепление в современном ландшафте было бы непросто. Действительно, на аэрофотографии 1956 г. можно увидеть лишь слабое отражение характерных звездчатых контуров батареи, и без предварительного знания о том, что это за объект, его трудно идентифицировать по фотоснимку.

На местности найти батарею еще сложнее. Из-за значительных разрушений, которым подверглось это укрепление в новейшее время, оно возвышается на каменистой вершине Мелового увала в виде беспорядочных земляных нагромождений. Только в восточной части батареи довольно хорошо видны правильные прямоугольные очертания валов и окружающих их рвов, а в северо-восточном углу звездообразной половины укрепления – две соседних зубчатых оконечности.

Для лучшего понимания структуры этого укрепления в 2011 г. была проведена топографическая съемка батареи, кургана с предполагаемой башней и прилегающей к ним с юго-востока местности. Помимо самой батареи на топографическом плане представлены курган непосредственно в высшей точке полуострова, а также территория к юго-востоку, где на мысу между двумя группами родников в 2010 г. была открыта крупная античная усадьба Чокрак-Верхнее [8, с. 13-16, 54-57, рис. 23-26].

В 2011-2012 гг. в ходе поиска архивных сведений касающиеся «турецкой батареи» удалось обнаружить в Российском государственном военно-историческом архиве (г. Москва) «Атлас планов и профилей полевых укреплений (фельдшанцев) в Крыму и их окрестностей» 1778 г. Этот атлас содержит 33 отдельных листа чертежей в красках, небольших размеров - от 20х30 до 37х50 см, выполненные детально в масштабах от 1:1680 до 1:240. Чертежи выполняли поручики Александр Кемпен, Михаил Башалзин и другие [1]. На л. 16

изображена, несомненно, батарея, обнаруженная нами у высшей точки Тарханкута. Чертеж имеет название: «План укрепления в Тарханском Куте при дер. Чекрак» и подписан поручиком Михаил Башалзиным. К укреплению с юго-восточной стороны примыкают две дороги, одна, из Козлова, и другая, ведущая в Ахмечеть (Ак-Мечеть). Идеализированный план, приведенный на бумаге, в основных чертах полностью совпадает с укреплением, воздвигнутым на местности. Отличие состоит только в том, что юго-восточная часть реально укрепления имеет параллельные стороны, а не сужающиеся по направлению к звездообразной части.

Согласно условиям Кучук-Кайнаджирского мира 1774 г., Российская и Османская империи взаимно обязались вывести свои войска из Крыма и не вмешиваться в порядки внутреннего управления ханством. В то время как Россия эти условия выполнила точно, Османское государство поддерживало своего ставленника на ханский престол – Девлет Гирея вместо существующего Шагин Гирея. Девлет Гирей прибыл в Крым, низложил Шагина и казнил его приближенных. Россия не могла оставаться равнодушной к такому положению, и в ноябре 1776 г. особый корпус войск под командованием князя Прозоровского вошел в Крым, заняв Перекопскую крепость. В январе 1777 г. заболевший Прозоровский фактически передал командование Суворову, который искусными маневрами быстро рассеял скопища Девлета, концентрирующиеся у Карасу Базара. 30 мая Шагин был восстановлен на престоле, а Девлет бежал в Константинополь [9, с. 54-55].

Беспорядки в Крыму, однако вскоре возникли снова, теперь уже в связи с недовольством татарского населения несправедливостями и поборами Шагин Гирея. Вскоре у берегов Крыма показываются турецкие военные суда, на которых, по слухам, находились десантные войска. Россией в Крыму принимаются меры предосторожности, которые сводились, в основном, к постройке береговых укреплений. Назначенный 25 апреля 1778 г. главнокомандующим вместо Прозоровского, А.В. Суворов проводит ряд решительных мероприятий по обороне Крыма от турок и к удержанию в повиновении татар.

Укрепления, чертежи которых приведены в «Атласе» 1778 г., были воздвигнуты или обновлены по приказу А.В. Суворова. Все эти пункты были проверены им лично. Известно, что еще при князе Прозоровском были построены 23 редута, вооруженные 2-6 орудиями. Суворовские укрепления, согласно приказу от 16 мая 1778 г. были расположены у следующих городов, местечек или урочищ: у Козлова, на р. Ханах по бахчисарайской дороге, у Ядринска, Соляного озера, дер. Джаамик, Сербулатской пристани, у дер. Малый Кар, Качкарского моста, у Тарханского кута, Сангарского брода, Бахчисаря, Инкермана, Ахтиара, у Алмы, Бишуя, Булганака, Аргина, Кефы (Феодосии), у Аргина (в другом пункте), у Кашкоя [9, с. 59]. Именно эти укрепления изображены на чертежах, составляющих «Атлас» 1778 г. На Северном Кавказе также была создана цепочка укреплений вдоль реки Кубани [2].

Необходимо еще раз отметить, что батарея находится непосредственно у наивысшего пункта всего Тарханкутского п-ва и в его центральной части, и, конечно, выбор ее местоположения не был случайным. Проанализируем возможные причины возведения данного укрепления именно в данной точке северо-западного Крыма.

При изучении фортификационных сооружений необходимо учитывать ряд стратегических факторов, определявших принципы обороны региона или страны, а также систему постройки непосредственно укрепления. Среди таких следует отметить: политические причины, физико-географические особенности местности и региона где намечалось сооружение укреплений, экономический потенциал государства, положение относительно соседних стран [11, с. 5-10].

Географические особенности региона являются ключевыми для понимания специфики фортификационных сооружений XVII-XIX вв. Ярким примером этому является и батарея, открытая П.Н. Шульцем в 1933 г. К сожалению, этот объект истории был до недавнего времени неизвестен отечественным исследователям, так как П.Н. Шульц сведения о батарее не опубликовал, и они долгое время были лишь достоянием архива¹. Только после издания в 2010 г. полевых материалов П.Н. Шульца, информация о батарее вошла в научный оборот [10]. Возможно из-за того, что долгое время это полевое военно-инженерное сооружение оставалось неизвестным и неохраняемым, оно сильно пострадало от хозяйственной деятельности человека во второй половине XX в., что, конечно, создает дополнительные сложности для его изучения.

Рассмотрим детально географические особенности местности, определявшие выбор площадки под постройку батареи, что позволит более четко представить свойства района, где располагается данное фортификационный пункт. Следует отметить, что место под сооружение укрепления выбрано весьма удачно, с точки зрения усиления обороноспособности крепостных верков с учетом тактических свойств местности.

Батарея (фельдшанец) расположена в 150 м к юго-западу от наивысшей точки Тарханкутского п-ва. В самой этой точке возвышается курган, отмеченный П.Н. Шульцем. До 1980-х гг. на вершине кургана находился военный локатор, а в настоящее время здесь видны остатки триангуляционного пункта. Как уже

¹ Дневник разведок П.Н. Шульца за 1933 г. хранится в Рукописном архиве Института истории материальной культуры РАН в г. Санкт-Петербурге.

отмечалось в предыдущей публикации, от данного кургана открывается поистине широкий вид «от моря до моря» [8, с. 13, рис. 14, 15, 16]. Как показывает проведенный компьютерный анализ прямой видимости, это единственная точка на всем Тарханкуте, с которой одновременно видны как все южное и юго-восточное морское побережье полуострова, так и Ак-Мечетская бухта на севере.

Необходимо подчеркнуть уникальное положение данной точки для региона северо-западного Крыма. Действительно, даже небольшое смещение от наивысшей точки, например, на место расположения «турецкой батареи», то есть всего на 150 м к юго-западу, приводит к существенной потере видимости в юго-западном и юго-восточном направлении, а северное морское побережье Тарханкута становится абсолютно невидимым. Эта ландшафтная особенность, вероятно, использовалась древними обитателями северо-западного Крыма с незапамятных времен [8, с. 13-16, 54-57, рис. 23-26]. Таким образом, возможно, что наивысший пункт полуострова, во все времена являлся важнейшей стратегической точкой и представлял часть системы обороны, сигнализации и наблюдения [4, с. 116].

От башни просматривается не только значительное зеркало морской акватории, но и существенная территория суши. Без единой лакуны с верхней точки можно было следить за передвижением на участке дороги от Евпатории, вдоль по черноморскому побережью через Донузлавскую пересыпь в Ак-Мечеть (пгт. Черноморское), являющейся частью маршрута из Севастополя на северо-запад. Начиная с античности вплоть до 1960-х гг. (времени прорытия канала в пересыпи Донузлавского озера) данная сухопутная магистраль была главной, соединяющей два удаленных региона Крыма.

Эта дорога помечена на многих картах северо-западного Крыма, начиная с конца XVIII в. В начале XVIII в. главная сухопутная дорога перемещается к востоку от батареи П.Н. Шульца. Теперь она следует по практически кратчайшей прямой от западной оконечности Донузлавской пересыпи к Ак-Мечети. На полуверстовой карте конца XIX в., наряду с этой, новой главной дорогой показана и старая, следующая после пересыпи по берегу до д. Джага-Кульчук, и затем поднимающаяся вверх мимо д. Чокрак к нашей батарее. Далее эта дорога следует на север, к Ак-Мечети. Отметим, что ни на одной из этих карт наше укрепление не отмечено.

Надежность естественного скального основания давала возможность снизить внешние воздействия на конструкцию крепости. Фундамент способен был выдержать различные силовые нагрузки, среди которых следует в первую очередь назвать давление тяжелых артиллерийских батарей, которые могли состоять из орудий разных калибров, складов боеприпасов и др., а также действия артиллерии противника, направленные на разрушения крепостного фронта батареи [6, с. 14].

Весьма выгодное тактическое расположение батареи позволяло компенсировать, в случае необходимости, некоторый недостаток в орудиях крупного калибра. Потенциала батареи было достаточно для поражения противника, особенно если учесть, что последнему нужно было вести огонь с менее выгодной позиции, расположенной ниже. К этому следует добавить еще то, что перед фортификационным сооружением, а также на некотором удалении располагалась целая череда естественных препятствий. С южной стороны: крупные овраги Накаран, Чоротай, более мелкие балки, несколько родников, и даже река Карамули, показанная на карте 1790 г., составленной Федором Черным. С северной стороны подходы к батарее прикрывали многочисленные отроги извилистой и глубокой Кельшейхской балки.

Рассматривая батарею было бы неверным единственным ее назначением считать оборону дороги соединявшей Гезлев (Евпатория) и Ак-Мечеть (Черноморское). Эта задача являлась, по всей видимости, ключевой, но помимо нее, вероятно, были и другие тактические задачи. Среди них упомянем защиту, в случае необходимости, источников пресной воды и отслеживание передвижений судов в прилегающей акватории.

Нельзя исключать и еще одну важную функцию батареи – вероятную охрану маяка, который мог размещаться в башне, возведенной на курганной насыпи расположенной вблизи от батареи (в 150 м к СЗ от нее). Этот маяк должен был обеспечивать безопасность каботажного плавания вдоль западного берега Крыма от Херсонеса на северо-запад до южного побережья Тарханкута и далее до Каркинитского залива. Кроме этого, мы уже писали о большом значении именно этой точки в системе сигнализации и оповещения между античными усадьбами северо-западного Крыма [8, с. 13-16, 34-37].

С помощью компьютерного анализа (Viewshed analysis) в программе MapInfo и ее приложении Vertical Mapper с использованием цифровой модели поверхности земли [8, с. 7-9], было построено несколько карт прямой видимости, по которым можно оценить широту обзора из главных навигационных пунктов вдоль по западному побережью Крыма.

Батарея, являясь по своей сути неким узлом обороны, опорным пунктом, с постоянным или сменным гарнизоном, артиллерийским парком, командованием, и была способна оказать достаточно серьезное сопротивление противнику. Так же следует отметить, что батарея находилась в нескольких переходах от Гезлева, Перекопа, Ак-Мечети. Тем самым она фактически могла быть частью условной группы (системы) оборонительных сооружений состоящей как из крепостей долговременного типа, так и полевых сооружений.

При изучении местности в направлении наступления или подступов к своим позициям со стороны противника военным инженерам следовало понять границы участков, которые являются невидимыми для защитников крепости. Подобные поля невидимости, являясь по своей сути закрытыми участками местности, не только не просматриваются с валганга крепости, но и становятся недоступны для артиллерийского огня прямой наводкой, а так же создают сложности для стрельбы. В этой связи весьма важным является анализ прямой видимости с вершины 178 м, вблизи которой располагается батарея. Можно констатировать, что позиция для турецкой батареи была выбрано весьма удачно, так как «невидимых» из батареи участков вокруг нее практически нет.

При сооружении батареи инженеры обязаны были учитывать наиболее выгодные позиции противника в случае штурма. Особенно важно было вычислить вероятные углы потенциальных мишеней, глубину укрытия и углы укрытия позиций противника, с целью упредить воздействие вражеской артиллерии. При этом защита учитывала возможность применения противником огня прямой наводкой, а так же применения мортирного огня. Подобная оценка условий ведения огня в данном районе позволяла не только подготовить фортификационные сооружения к осаде, но и самим иметь возможность наносить урон противнику, расположив свою артиллерию на наиболее выгодных позициях, сделав их как можно менее уязвимыми для различных видов артиллерийского огня. Тем самым оборона имела огневое превосходство над противником, за счет создания качественного перевеса над противником в огневых средствах [7, с. 11]. Подобное преимущество увеличивало продолжительность защиты, и одновременно затягивало осаду противника и овладение укреплением, что в свою очередь давало преимущество во времени, для подтягивания дополнительных сил к месту сражения.

Особого внимания и дополнительного исследования требует вопрос о водном снабжении гарнизона батареи. Однако уже сейчас можно отметить, что несмотря на возвышенное положение батареи у верхней точки всего полуострова, гарнизон ее был, видимо, обеспечен водой сполна, благодаря наличию мощных родников, располагавшихся в непосредственной близости – всего в 100 и 300 м к востоку от батареи, на отметке высот 8 м ниже по склону. Отметим, что данное природное явление – наличие непересыхающих и полноводных родников на вершине увала – уникальное для всего северо-западного Крыма. Оно не могло остаться незамеченным для населения полуострова в разные эпохи.

Специфика местности влияет на конструктивную схему сооружения, определяет его фортификационные особенности, которые в конечном итоге сказываются на боевых качествах укрепления. Кратко характеризуя батарею, отметим явное преобладание бастионного начертания фронта в крепостном полигоне¹. Вероятно, военные инженеры при сооружении батареи использовали передовой опыт европейской фортификации. В первую очередь это касается самого принципа начертания оборонительной ограды. Сооружение велось по внешней линии полигона [Яковлев 2000, с. 64], тем самым стороны крепостного многоугольника, в частности шпицы бастионов и куртина, имели дополнительное укрытие от огня артиллерии противника, используя выгоды местного ландшафта. При этом фронтальная и перекрестная оборона впереди лежащей местности не ослабевала.

Подводя промежуточный итог относительно влияния естественных условий на сооружение крепости, можно отметить следующее. Во-первых, возведенной у наивысшей точки полуострова батарее благоприятствовали такие природно-географические особенности местности, как наличие естественных преград на пути предполагаемого противника. Во-вторых, батарея, являясь сугубо сухопутным фортификационным сооружением, весьма удаленным от моря, в тоже время обеспечивала великолепный обзор акватории и местности, что давало возможность ее защитникам подготовиться к длительной обороне от атак противника, а так же высадке десанта с целью овладения укреплением с ходу. В-третьих, рельеф местности заставлял противника проводить штурм только в заведомо известном направлении, что позволяло распределять силы защитников и заранее подготовиться к бою. Местность можно отнести к полузакрытому среднепересеченному виду [3, с. 8-10]. В-четвертых, каменистая местность обеспечивала некоторую защиту от минных атак.

Необходимо отметить и некоторые негативные природно-географические факторы местности. В первую очередь выделяется наличие господствующей – командной высоты (курган), в случае захвата ее противником она могла быть использована для анфиладного огня и иных видов атак, а так же для наблюдения за батареями. При этом нужно помнить, что реальная стрельба из орудий была ограничена техническими возможностями артиллерии XVIII в. Это давало противнику преимущества для скрытного перемещения артиллерии и пехоты на ответственные участки осады и могло привести к частичной блокаде крепости при условии невозможности оказания поддержки армии. Фронт крепостной ограды укрепления имел в основе бастионный профиль. Направление линии огня обеспечивало достаточную фронтальную и перекрестную оборону местности. Несмотря на ряд отмеченных недостатков в позиционировании, месторасположение батареи в

¹ Авторы считают преждевременным строить какие-либо реконструкции укрепления, т.к. полевые исследования еще не завершены.

целом выбрано було удачно. Значительные преимущества защитникам создавали также такие природные факторы, как ограниченная видимость, неблагоприятная роза ветров, густые туманы, облесение склонов, доставлявшие значительные трудности войскам, пытавшимся штурмом овладеть укреплением крепостью. Дальнейшие исследования будут посвящены попытке разыскания на местности и исследования остальных полевых укреплений, планы которых помещены в атлас 1778 г.

Список использованных источников и литературы:

1. Атлас планов и профилей полевых укреплений (фельдшанцев) в Крыму и их окрестностей. 33 л. в красках размер до 37x50 см, масштаб от 1:1680 до 1:240. Подписал поручик А. Кемпен и др.» Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), фонд 418, оп. 1, д. 716.
2. Атлас планов полевых укреплений (фельдшанцев) и крепостей по р. Кубани. 27 л., рукопис., размер до 31x46 см, масштаб от 1:1260 до 1:180. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), фонд 418, оп. 1, д. 770.
3. Бубнов И.А., Кремп А.И., Калинин А.К., Шленников С.А. Военная топография. – М., 1969.
4. Кутайсов В.А. Керкинитиды в античную эпоху. – Киев. 2004.
5. Павлов В.А. Раскопки усадьбы на территории пионерского лагеря «Маяк» // Археологические открытия 1973 г. – М., 1974.
6. Предченский В.М. (общ. ред.). Архитектура гражданских и промышленных зданий. Т. II. Основы проектирования. – М., 1976.
7. Советская военная энциклопедия: [в 8 томах] / Пред. Гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М., 1978. – Т. 6.
8. Смекалова Т.Н. Дистанционные и геофизические исследования поселений античной эпохи в северо-западном Крыму. – Симферополь, 2011. (Материалы к археологической карте Крыма. Вып. V).
9. Тимченко-Рубан Г. Суворов и инженерное дело. – СПб., 1910.
10. Шульц П.Н. Дневник полевых исследований 1933 г. // Археологические разведки на п-ве Тарханкут. – Симферополь, 2010. (Материалы к археологической карте Крыма. Вып. III).
11. Языков П. Опыт теории военной географии, с приложением к изображению пунктов, для сооружения крепостей предназначаемых. – СПб., 1838.
12. Яковлев В.В. История крепостей. – М., 2000.

Володимир Добрянський

археолог, краєзнавець,

Чортківський спелеоклуб «Кристал»

ДО ПИТАННЯ ПОБУДОВИ ТА РЕКОНСТРУКЦІЙ ОБОРОННИХ СПОРУД ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПРЯСЛА ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ

У статті розглядаються питання особливостей спорудження та реконструкцій фортифікаційних споруд південно-східного прясла Чортківського замку, які зазнавали суттєвих архітектурних змін у плануванні, що спричинили постійні війни у XVII столітті та їх пристосування для господарських потреб у XVIII столітті із втратою оборонного призначення.

Ключові слова: башта, контрфорс, талус, потерна.

Весь період історії цивілізації людства від первіснообщинного ладу до розвитку держави – це послідовна і трагічна сторінка постійних міжплеменних, міжнаціональних, релігійних а також локальних, громадянських та світових воєн. Вони спричиняли безлад, голод, епідемії та смерть населення. Кожен час, кожна наступна доба вимагала вдосконалення та розвитку військового мистецтва – її тактики та стратегії, яку неможливо застосовувати без впровадження досягнень розвитку науки та техніки. У такій послідовності розвивалося мистецтво фортифікацій. Військова архітектура ставила перед собою завдання розробити та втілити в практику ідеї нових, прогресивних рішень, які забезпечували б надійну обороноздатність фортифікаційних споруд, щоб силами одного гарнізону протистояти над переважаючою кількістю противника та з мінімальними втратами зберегти особовий склад захисників цитаделі.

Побудова кожної фортифікаційної споруди та окремих її частин розроблялися від конкретних, особливих властивостей геоприродного середовища та рельєфу місцевості. Тому завданням цієї статті поставлена мета дослідити особливі риси зведення південно-східної лінії оборони Чортківського замку в XVII столітті, яка могла протистояти новим технічним вдосконаленням розвитку зброї – в першу чергу артилерії.

Оскільки на території Чортківського замку не проводилося жодних археологічних розкопок, не вивчалися архівні джерела, а наявна наукова література носить лише епізодичний характер – він являється «білою

плямою» нашої історії. Лише серйозними роботами по історії замку залишаються дослідження польського історика О. Чоловського [10; 11], що написані в кінці XIX – на початку XX століть. На сьогоднішній час історією зведення фортифікаційних споруд замку провадяться автором статті [2, с. 134-137; 3, с. 37-41; 4; 5]; його архітектури Ю. Вербоцевським [1, с. 87-91] та питанням історії Т. Федорів [6, с. 116-120; 7, с. 145-148].

Таким чином, з'ясуємо, що ця лінія оборони знаходиться на крайньому південно-східному похилому плато, яке геологічно сформоване на делювієвих відкладах. Вони накопичилися внаслідок зсуву гори зі сторони села Вигнанка у вигляді глини, суглинку в склад котрих входить камінь-вапняк та аргіліт. В час зведення замку пологий схил плато був знесений, створивши вертикальну стіну. На основі візуальних вимірів стведжуємо, що в час побудови замку у 1610 році південно-східний мур був зміщений в середину двору між яким збудовано дві башти (рис. 1, 5). Перша, південна, є єдино вцілілою та збереженою на теперішній час. Вона в розрізі п'ятикутнікоподібна (рис. 1, 2). В час спорудження замку і протягом XVII століття ця башта була двохярусна. З фасової сторони на ній є 4 бійниці, з фланкуючого боку також 4. Горжа суцільна. Товщина стін сягає до 2 метра.

Такий бастионний тип споруд є характерним для того часу. Адже тоді не було жодної доцільності будувати замки на домінуючих висотах з надто високими стінами. В той час відбувся стрімкий розвиток артилерії, тому при облозі замків вже почали застосовувати важкі далекобійні гаубиці. Вони спрямовували вогонь в одну точку. В результаті масованого вогню кам'яні стіни легко піддавалися руйнуванню. Через це споруди будувалися нижчими, а стіни товстішими [8, с. 67].

Східна башта, виходячи з вимог тогочасної науки побудови фортець по всій ймовірності була аналогічна першій (рис. 1, 1). Скоріш за все вона зруйнована в 40-х роках XVII століття, коли Чортківський замок сильно постраждав внаслідок спустошливих набігів татар на Поділля [9, с. 22]. На місці цієї вежі спостерігаємо вертикальний розрив в стіні, у яку вмурований іншотипний камінь – це світло-коричневий пісковик. На відміну від цієї стіни, у весь обводний оборонний мур периметру замку входив білий камінь-вапняк і цегла, які поставлені на цем'янковий розчин. Очевидно, замість п'ятикутної, була збудована башта у вигляді рівнобедреного трикутника (рис. 1, 3), яка зміщена в південному напрямку. Мур, що з'єднував південну та східну башти практично дорівнював висоті виключно делювієвому кряжу із невисокою підмурівкою, на якому розташовувалися зубчасті бійниці. Тобто, ця ділянка стіни була протохизмою порівняно до протилежної оборонної частини мур.

Наступний час, коли ця частина замку могла зазнати серйозних руйнувань – це 1655 рік. Чортківський замок був захоплений під час довготривалої облоги козацько-російських військ. У ньому була захоплена у полон не лише польська шляхта, але її власник – М.Потоцький, який промучився в московській неволі 13 років [7, с. 146]. Оскільки південна частина східної башти та мур зазнали ушкоджень – їх заново перебудовують. Відбудова ведеться з врахуванням нових вимог з втіленням технічного прогресу та завдань, які по-новому пристосували оборонні споруди до нових вимог ведення війни. Вони повинні протистояти новітнім розробкам зброї та військової техніки. Про зміни в архітектурі і плануванні замку простежуємо в побудові нового мур між двома баштами. При огляді кам'яної кладки визначаємо, що в його склад входить виключно камінь-вапняк. У цьому місці спостерігаємо нерівномірність висоти розташування чотирикутних ніш дерев'яних зв'язів риштування по відношенні до південної башти. По-друге, східна башта вже мала обриси прямокут-

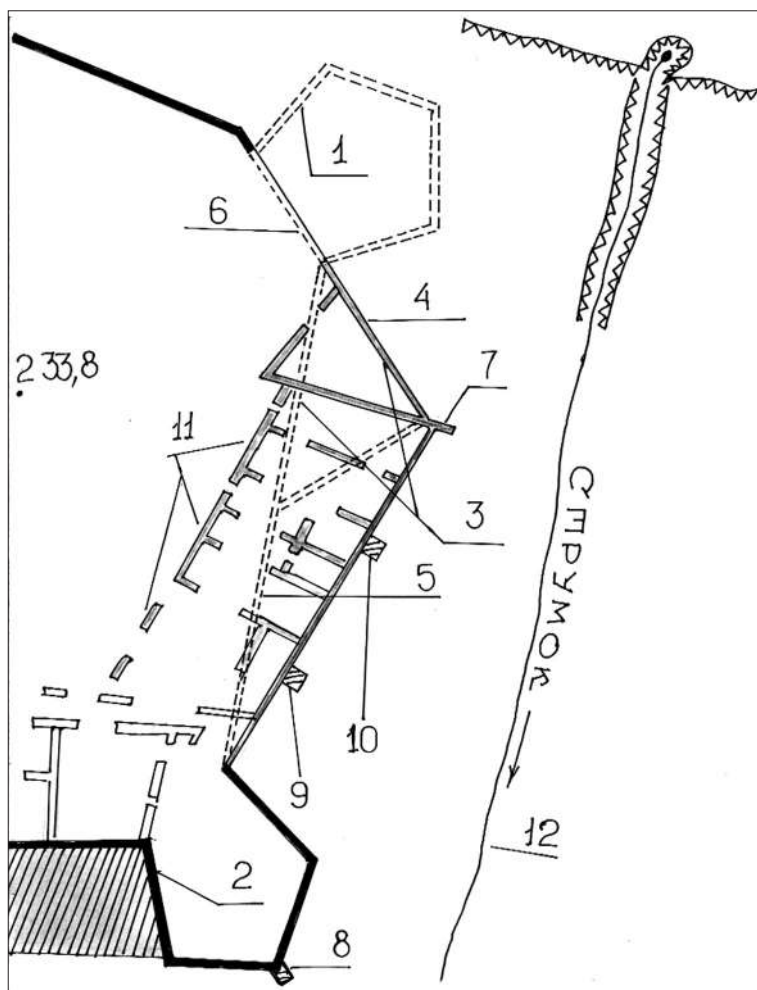

Рис. 1. План-схема південно-східного прясла Чортківського замку

ного трикутника (рис. 1, 4). Зазначаємо, що сторона катету (південна сторона) має аналогічний тип кам'яної кладки та каменю як стіна. В цій стороні немає бійниць, лише його верхня частина має змурований контрфорс (рис. 1, 7), який з'єднує всієї величини башти. Гіпотенуза (східна сторона) складається з поєднанням кам'яної кладки і цегли.

Зазначаємо, що в 2010 році в 1 метрі південніше східної башти та в 3 метрах від муру утворилося невелике вузьке провалля. При його огляді встановлено, що це змурований коридор з циркулярним пружкоподібним склепінням. Судячи з фортифікаційної точки зору це є потерна, яка з'єднувала дві башти. Оглядаючи південну башту входу тут не прослідковуємо – він просто пізніше замурований із втратою Чортківського замку оборонного призначення у XVIII столітті. Не прослідковано входу у східні башті – на сьогоднішній час вона засипана сміттям.

Обстежуючи південну вежу встановлюємо, що її третій ярус не мав жодного фортифікаційного призначення. Тут не має бійниць, сюди вмонтовані лише великі чотирикутні вікна; рівень висоти чотирикутних ніш дерев'яних зв'язів цілком протилежний, чим на перших двох ярусах. Те саме можна сказати про добудований талус, який є на фасові та фланкуючі (східні) стороні башти. Ця конусоподібна опорна стіна добудовувалася разом з третім ярусом башти, щоб надати їй стійкості при вертикальному навантаженні стіни на фундамент. Цей талус був опорою при вертикальному навантаженні відкладів делювію на стіни, щоб не було розколів, тріщин та розвалу башти і муру. Таке вертикальне навантаження вкрай небезпечно при атмосферних опадах у вигляді дощу; під час дощової осені та раптової холодної зими – на зміну якій прийшла тепла весна; під час танення снігу які спричиняють паводкові води. Ця частина замку також побудована на алювієвих відкладах. На них інженерні конструкції несуть загрозу розколів і тріщин. Їм сприяє сипкий і рихлий ґрунт та підшкірні поверхневі води. Лише при добре закладеному фундаменті, стіни, маючи вертикальний вектор навантаження зможуть залишитися вцілілими без ушкоджень та тріщин. Додатково, але в різний час після добудови талуса, башта була укріплена контрфорсом на південні фасові стороні (рис. 1, 8). Так само до кам'яного муру добудовано два конусоподібних контрфорса висотою біля 7 метра (рис. 1, 9, 10). Про неоднотимову побудову талуса і контрфорсів свідчить відсутність перев'язки кам'яної кладки до головного обводного муру – в верхній частині вони відхилилися від стіни на 10-15 сантиметрів. Від контрфорса у фасові частині південної башти вже не залишилося сліду – його можна побачити на старих фотографіях початку XX століття.

Стосовно кам'яного муру, який з'єднує південну та східні башти фортифікаційних укріплень не збереглося. Вони були розібрані і добудовані після XVIII століття. Тут збереглися залишки стін та фундаменти споруд які мали суто господарське призначення. Залишки цих будівель могли бути відведені під казарми, коли у середині XIX століття тут була в'язниця (рис. 1, 11).

Характеризуючи розташування південно-східного прясла Чортківського замку з військової точки зору зазначаємо, що це найбільш уязвиме місце цієї фортифікаційної лінії. Цьому сприяє як розташування, так вплив природніх факторів. З цієї сторони яскраві ранкові проміння сонця осліплюють захисників фортеці, тому видимість робиться обмеженою. Противник же, повернутий спиною до сонця, прекрасно бачить все навкруги, краще оцінює ситуацію і може прийняти адекватні тактично-стратегічні рішення. Це його перевага. По принципу осліпити ворога з сонячної сторони є найбільш важлива умова досягнути успіху в баталії. Цю тактику застосовували в війнах у всі часи, в тому числі в дві останні – у I та II Світові. Ця тактика є актуальною по теперішній час, незважаючи на успіхи розвитку військової техніки та впровадження високих технологій.

Другою, особливою рисою меншої захищеності прясла полягає в тому, що цей рубіж оборони розміщений фасовою стороною перед еспланадою. На цій стороні легше противнику розмістити вогневі точки гарматних батарей, які сконцентрують вогневий удар по певних ділянках оборонної споруди.

Для того, щоб мури з цієї сторони передполя краще витримували удар противника, було прийняте оригінальне вирішення, яке впроваджено при побудові замку. Задум полягав в тому, щоб південна та східна п'ятикутні башти успішно вели не лише фланкуючий, але фасовий вогонь. Підсилювався фланговий вогонь з цієї сторони оборонного муру. У результаті масованого вогню противник опинявся в «вогняному мішку.»

Знищенням східної башти мажнa пояснити не впливом природніх факторів, як осадка чи просадка ґрунту в результаті чого кам'яні конструкції стін зруйнувалися, а суто механічним способом. Тобто, в час ведення бойових дій були прокопані сапи під фундамент та закладений туди порох. Його вибух зруйнував цю споруду. Тут була введена тактика підземної війни.

Розглядаючи планування східної, трикутнікоподібної (рівнобедреної) башти, що була зведена на місці зруйнованої, вище згаданої (п'ятикутної) – можна констатувати той факт, що фасовий вогонь у цій частині сконцентровувався з боку оборонних мурів, а фланкуючий з бійниць башти.

Ті ж самі причини, як тактика підземної війни, спонукали до знищення вдруге східної башти та південної частини муру. У цьому відношенні башта у вигляді прямокутного трикутника вела лише фланговий

вогонь на схід. Фасовий обстріл вівся як з південної (рис. 1, 5) так східної стіни (рис. 1, 6). Таким чином південний кут трикутноподібної башти добре охоронявся і прострілювалася зі східного фланку бійниць південної башти.

Як зазначав О.Чоловський, біля Чортківського замку знаходилися вали [11, с. 73]. З його висновками важко не погодитися. При спорудженні замку тут було достатньо ґрунту, який залишився після спорудження захисних мурів. Він в достатній кількості залишився після прокопування вертикальної стіни південно-східної частини пологого кряжу. На сьогоднішній час цих валів не збереглося. Це місце суцільно забудоване приватними будівлями, які межують з оборонними спорудами замку. З військово-стратегічного погляду ці земляні насипи існувати. В цьому місці, на наш погляд, не було доцільності споруджувати кам'яні куртини чи рavelіни, горнверки або кронверки. Достатньо було земляних валів. Земляні насипи разом з дерев'яними конструкціями набагато краще витримували артилерійський обстріл чим кам'яні. Біля підніжжя східної частини Вигнанської гори бере свій початок безіменний струмок. Ця невелика водна артерія використовувалася для створення водної перешкоди, протікала між валами і була природнім захистом східної частини замку.

Вартує уваги дослідження в районі південно-східного прясла штучних антропогенних порожнин. Це потерна, яка з'єднувала південну та східну башти. Вона забезпечувала надійний сховок захисників та зв'язок між баштами. Друга антропогенна порожнина є безпосередньо в 5-7 метрах коло підніжжя муру, який з'єднує південну та східні башти. Вона прекрасно збережена, але частина ходу перемурована і використовується як льох мешканцями будинку. На наше прохання і звернення до власників цієї садиби провести обстеження та топографічні виміри порожнини – ми отримали заборону. Тому можемо лише констатувати, що тунель могла використовуватися як потерна.

Отже, на основі вивчення і обстеження будівельно-стилістичних особливостей побудови та зведення споруд південно-східного прясла Чортківського замку констатуємо наступні періоди зведення цих об'єктів:

I період – момент спорудження замку в 1610 році. Тоді східна башта була в розрізі була п'ятикутноподібною, а захисний мур зміщений всередину двору замку;

II період – 40-ві роки XVII століття. Ця частина була знищена в час набігів татар на Поділля. На місці знищеної п'ятикутної, перебудована башта у вигляді рівнобедреного трикутника;

III період – 1655 рік. В цей час відбулося захоплення замку козацько-російськими військами. У цей час була зруйнована частина східної башти та мур, що з'єднував два бастіони. На цьому місці збудовано східну башту у вигляді прямокутного трикутника та перебудовано оборонний мур, який був зміщений на зовню. Тоді між південною та східною баштами були споруджені потерни;

IV період – це час, коли Чортківський замок втратив оборонне призначення. Він припадає на XVIII століття. Цей замок зазнав генеральної реконструкції, він був перебудований на палац. Тоді всі мури та будівлі були нарощені на один ярус. Таким чином, на південній башті виявився третій ярус. Вона додатково була укріплена талусом та двома контрфорсами. Контрфорсами були укріплені і стіни, що знаходяться між баштами. У цій же частині побудовані господарські споруди.

Оскільки це візуальні обстеження і виміри, будемо сподіватися на археологічні дослідження, які зможуть дати остаточну відповідь на невідомі факти, які пов'язані з будівництвом південно-східного прясла Чортківського замку – але це вже справа майбутнього.

Список використаної літератури:

1. Вербовецький Ю. Порівняльний аналіз оборонної концепції Чортківського замку за типологічною класифікацією замків Поділля. // Наукові записки Національного Заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж: «Вік», 2011. – С. 87- 91.
2. Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкцій оборонних споруд Чортківського замку в XVII столітті. // Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 134- 136.
3. Добрянський В.К. Попередні висновки археологічно-архітектурного обстеження Чортківського замку. // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. – Тернопіль: ННПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 37- 38.
4. Добрянський В. Попередні висновки археологічно-архітектурного обстеження Чортківського замку. // Слово краю. – № 14, від 25 травня 2012 року (м. Чортків).
5. Добрянський В. Попередні висновки археологічно-архітектурного обстеження Чортківського замку. // Слово краю. – № 15, від 01 червня 2012 року (м. Чортків).
6. Федорів Т. Чортківський замок: робота по консервації та спроба пристосування в XX столітті. // Наукові записки Національного Заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж: «Вік», 2011. – С. 116-120.
7. Федорів Т. Власники Чортківського замку: до питання переходу власності. // Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори- 2006», 2012. – С. 145-148.

-
8. Яковлев Ю. История крепостей. – Москва: ООО «Фирма» Издательства АТС»; СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000.
 9. Opaski J. Przewodnik po Czortkowie i okolicy. – Nakładem Muzeum Regionalnego PTTK w Brzozowie, 1991.
 10. Czolowsky A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892.
 11. Colowsky A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.

Ігор Старенький

аспірант кафедри

Історії народів Росії і

спеціальних історичних дисциплін

К-ПНУ ім. І. Огієнка

БАСТІОНИ ТА БАТАРЕЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті розповідається про бастіонно-батареїні укріплення Кам'янця-Подільського, процес їх створення та функціонування, значення в оборонні міста.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, укріплення, бастіон, батарея, військова справа, артилерія.

Кам'янець-Подільський по праву називають містом-фортецею, квіткою на камені. Це одне з небагатьох міст України, де можна вивчати розвиток військової архітектури. Вагоме місце посідають бастіони та батареї, які з'явилися під впливом збільшення дальнобійності артилерії та появою нових віянь у військовій справі.

Історію будівництва та функціонування бастіонів та батарей на території міста досліджували Т. Новак [15; 16], М. Б. Петров [5; 6; 7], Я. Янчиковський [12; 13], А. Б. Задорожнюк [3], Р. Круль-Мазур [14], М. Г. Крикун [4], Л. Опірхал [17], Є. Зьолек [20] та ін. Проте поставлена проблема і досі залишається мало-дослідженою.

У статті свідомо не розглядається Нова фортеця (горнверк), оскільки цей об'єкт може стати темою окремої публікації.

Протягом своєї історії Кам'янець-Подільський був надійним форпостом. За висловом кам'янецького біскупа Адама Станіслава Красінського Кам'янець-Подільський є «єдина фортеця, яка захищає Поділля і Україну... тільки хто буде володарем Кам'янця, буде водночас і володарем цілої України» [20]. Проте з появою дальнобійної артилерії середньовічні укріплення почали втрачати свою обороноздатність, що спонукали до будівництва нових військових споруд, що ефективно б протистояли артилерійському вогню. Власне такими і були бастіони та батареї.

Надзвичайно потужно було укріплено підступи до Старого міста. Шлях до нього окрім Старої фортеці, горнверку та цілого ряду брам прикривали також бастіони та напівбастіони. До комплексу укріплень горнверку, згідно з планом міста 1773 року, входив ріг св. Мавріція. З південного боку Нового замку розташовувався артилерійський напівбастіон св. Юрія [14, с. 172]. Для прикриття Підзамецької брами було зведено Підзамкову батарею, а також напівбастіон св. Михайла (Міхала). Досить цікавою є ситуація з Брешовою (Breszowa) батареєю, яку до сьогодні вдалося точно локалізувати та пояснити значення її назви. Відомо, що на 1778 р. на ній стояла 15-фунтова бронзова гармата. Башта згадується в легенді до «великого» плану (створений близько 1780 року), проте географічної прив'язки на мапі не має, хоча мала б бути позначена літерою «Х». Як зазначає Тадеуш Новак, Брешова батарея розташовувалася між баштами Бурграбською (Рожанкою) і св. Михайла (Денною) Старої фортеці [15, с. 174].

Лінія укріплень проходила і з південної сторони Старої фортеці. Найвідомішою з джерел виступає батарея св. Урсули. Тадеуш Новак зазначив, що ця споруда була зведена в 20-х роках XVIII ст. під час другого етапу будівельних робіт по укріпленню обороноздатності міста, які проводив полковник артилерії Анджей Арчибальд Гловер де Глейден (англієць за походженням, що був на службі в польського короля). Проте сучасна польська дослідниця історії Кам'янця-Подільського XVIII ст. Рената Круль-Мазур зазначає, що насправді батарея св. Урсули була зведена 1707 року [14, с. 167]. До складу укріплень батареї входила також башта Мала, до якої був хід через сторожовий рів від башти Папської і яка розташовувалася над урвищем Довжоцького струмка. Вона використовувалася для контролю за Старою Хотинською дорогою та Карвасарамі [7, с. 193-194]. На 1778 рік на батареї св. Урсули стояли три залізних 2-фунтових, дві залізних 3-фунтових, одна залізна та дві бронзові 6-фунтові гармати, а також одна залізна 12-фунтова [15, с. 174].

У 40-х роках XVIII ст. від батареї св. Урсули до горнверку інженером Крістіаном Дальке (шведом за походженням) було збудована мур. У легенді до плану Кам'янця-Подільського 1761 року він фігурує як «Даль-

ківський мур, названий Новим муром, почавшись перед баштою св. Михайла аж до св. Урсули» [15, с. 161]. На 1778 рік на ньому знаходилася лише одна залізна 4-фунтова гармата [15, с. 174].

З південного боку фортеці розташовувалася також контрескарпова батарея св. Казимира. На 1778 рік батареями св. Урсули та св. Казимира керував полковник Фальковський [15, с. 175].

Потужні укріплення в західній частині Старого міста і контролювали в'їзд до міста з боку Замкового (Турецького) мосту. В плані розташування батарей та бастионів це найбільш насичена ділянка Кам'янця-Подільського. Фортифікаційним вузлом виступав Вірменський бастион. Саме навколо нього починає формуватися ціла мережа батарей. З бастиону, який був розміщений на кам'яному плато, добре проглядалися підступи з боку Старої фортеці та передмістя – Карвасари, Татариски, Підзамче, Руські та Польські фільварки. Будівництво бастиону відносять до XVI ст. і вважається, що у вигляді наближеному до сучасного постає в 30-40-х роках після будівельних робіт інженера Каміліуса. Вірменський бастион являє собою шестигранне кам'яно-земляне укріплення, яке контролювало в'їзд до міста з боку Турецького мосту. Сама назва «Вірменський» згадується на гравюрі Якуба де Рубейса 1684 року – «бастион для військових машин, що збудувала вірменська нація з тесаного каменю» [7, с. 177; 10, с. 41]. У 1740-1745 рр. бастион було відремонтовано, після чого він отримує назву «батарея св. Терези» [14, с. 171]. Зокрема під такою назвою укріплення подається в експлікації до плану 1773 року [6, с. 375]. Досить довгий час Вірменський бастион називали ронделем (Високим ронделем), тобто укріплення округле за формою, а сучасну Міську браму – Підронделевою брамою. На плані 1797 року укріплення, що знаходилися поруч з бастионом були названі Нижнім (Міська брама) та Великим (комплекс укріплень навпроти Тринітарського костелу) ронделями [3, с. 92]. Під час спорудження подільським губернатором Федором Луб'яновським бульвару, який отримав назву Луб'янівка (Любимівка), Вірменський бастион засипали та перетворили на верхню терасу [3, с. 95].

Іншим укріпленням, яке розташовувалося в цій частині міста був «Босяцький шанець» (назва походить від костелу босих кармелітів). З 1653 року до 1972 року в цьому місці знаходився згаданий в джерелах «кляштор на скельці» – Кармелітський костел. Зі здобуттям турками Кам'янця-Подільського ченці покинули місто, а на місці їхнього костелу «побудовані укріплення, що призначалися для охорони Замкового мосту» [9, с. 170]. Як зазначає О. Прусевич, «камінь вжито на ремонт мосту, а на місці кляштору виставлено белюард (укріплення)» [18, с. 74]. За твердженням Юзефа Ролле, турки побудували «белюард один за босяками [босими кармелітами. – Авт.] на давнім шанці, другий біля босяків» [19, с. 13]. За інформацією професора М. Б. Петрова «Босяцький шанець» знаходився на вулиці Замковій південно-західніше Тринітарського костелу над урвищем річки Смотрич, а з його південно-західного боку існував ще один безіменний шанець, який насипали турки [7, с. 177].

В'їзд від Замкового мосту прикривала батарея св. Йосипа (Йозефа). За твердження польських істориків збудована вона 1746 року Крістіаном Дальке [14, с. 171]. У той же час дослідник топографії міста М. Б. Петров зазначає, що, згідно люстрації Кам'янця-Подільського 1734 року, батарея св. Йозефа знаходилася в західній частині Вірменського ринку поруч з новим та старим цейхгаузами і формувала західну сторону ринку [7, с. 142]. Тобто одночасно існувало дві батареї під однаковими назвами.

Також у цій частині міста знаходилася батарея св. Станіслава. Рената Круль-Мазур та Тадеуш Новак вказують, що укріплення розміщувалося навпроти Міської брами та на 1740 рік потребувало ремонту (його модернізацію в 40-х роках XVIII ст. провів Крістіан Дальке) [15, с. 161; 9, с. 170]. М. Б. Петров додає, що згідно опису фортеці 1786 року батарея св. Станіслава розташовувалася над карвасарськими млинами [7, с. 45-46].

Потужним укріпленням у західній частині Старого міста виступала батарея св. Яна. Її спорудження відносять до 1745 року (Рената Круль-Мазур датує батарею 1739-1745 роками [14, с. 171]). Більшість дослідників, аналізуючи плани міста 1761 та 1773 років, сходяться на думці, що Міська брама і є батареєю св. Яна, поруч з якою розташовувалася порохова (піротехнічна) лабораторія [7, с. 76; 6, с. 25, 202; 14, с. 171]. Проте А. Б. Задорожнюк у своєму дослідженні подає її як батареєю св. Юрія [3, с. 92].

Поруч з батареєю св. Яна розташовувалася батарея св. Мартина (Марціна). Знаходилася вона дещо східніше Міської брами (хоча в реєстрі пам'яток України під № 727/2 згадується «брама на батареї св. Мартина» [5]. За інформацією Т. Новака, згідно легенди до мапи міста 1740 року, батарея була збудована 1739 року з «міцного дубового дерева» [15, с. 161], а 1745 року Крістіаном Дальке перебудована вже як кам'яна, як зазначає експлікація до плану міста 1761 року [15, с. 146; 7, с. 73; 6, с. 25, 198]. У документах зазначається, що в 20-х роках XVIII ст. від батареї св. Мартина в сторону Польської брами були побудовані оборонні мури [15, с. 159; 7, с. 110; 14, с. 167]. Це мало б понизити дату зведення укріплення. Проте професор М. Б. Петров вказує, що в 1721-1725 роках Анджеєм Гловером над Польською брамою була зведена батарея св. Мартина [6, с. 25, 202].

Дещо північніше від батареї св. Мартина (Марціна) розташовувалася батарея св. Йоганеса, збудована 1716 року [15, с. 146; 7, с. 73].

Поруч з Миською брамою (практично була продовженням) на кромці скелі оберненій до Польських фільварок розташовувалася батарея св. Трійці, яка показана на плані Кам'янця-Подільського 1773 року літерою «І» [7, с. 76; 3, с. 92].

Поруч розпочиналася батарея св. Михайла, показана на плані 1773 року літерою «К», в кінці якої була квадратна в плані людвисарня – приміщення для відливання гармат [7, с. 76; 3, с. 92]. Людвисарня почала функціонувати в місті з 1708 року, а перші відомості про відлиті гармати маємо під 1713 роком, коли Анджей Гловер писав у листі до Адама Сенявського, що «маємо тепер гармат десять 6-фунтових в Кам'янці відлитої» [15, с. 179]. Протягом 1721-1725 років тим же А. Гловером було здійснено зведення «нового муру при людвисарні» [15, с. 159; 7, с. 324]. Можливо цей мур і був батареєю св. Михайла. Загалом за весь період функціонування кам'янецької людвисарні було відлито близько 100 гармат [15, с. 186].

Загалом всі описані вище укріплення західної частини Старого міста можна зв'язати в один оборонний вузол, центром якого виступав Вірменський бастион, що займав за рельєфом домінуючу позицію і був найстаршим з укріплень цієї частини міста.

Маємо ми інформацію і про розміщення батареї біля Польської брами, яка згадана в документах як «батарея Старої Брами» і тягнулася «від брами Польської аж до скалистого берегу і сполучалася з мостом через Смотрич». На 1778 рік на цій батареї стояли дві бронзові 4-фунтові гаубиці та три бронзові гармати: дві 6-фунтові та одна 3-фунтова [15, с. 175].

Після здобуття в 1672 року міста, турки велику увагу приділяли зміцненню обороноздатності Кам'янця-Подільського. Однією з найслабше укріплених була визнана північна частина Старого міста. Тому на території костелу домініканок поблизу Кушнірської башти було зведено артилерійський бастион [19, с. 13], який в подальшому отримав назву Турецький бастион (використовується вона і досі). Бастион мав верхню бойову площадку з дерев'яно-земляними брустверами та гарматними амбразурами. Після повернення Кам'янця-Подільського Речі Посполитій бастион найчастіше називали батареєю Панни Марії [15, с. 161; 7, с. 77, 110; 14, с. 163-164, 170], проте використовувалися також назви Панянський рондель, Дівочий рондель (у зв'язку з тим, що на цьому місці знаходився костел домініканок), Гарматний рондель [11, с. 71]. У 1710-1715 роках Анджей Гловер провів модернізацію бастиону [14, с. 164], проте на 1740 р. укріплення знову потребували ремонту [15, с. 161]. 1753 року інженер Крістіан Дальке провів реконструкцію бастиону, замінивши дерев'яні бруствери на муровані на високих аркадах, після чого укріплення отримало назву «форт Дальке» (батарея Дальке). Укріплення розташовувалося на перепаді двох терас, мало довжину 36 м. та висоти 11 м. з північного боку. Рената Круль-Мазур висловлює думку, що К. Дальке міг збудувати мури, які з'єднують Турецький бастион з Польською брамою [14, с. 170].

Дещо вище, в єзуїтських володіннях, в 40-60-х роках XVIII ст. було збудовано бастион св. Трійці. На сьогодні він складає північно-західний кут подвір'я історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Оскільки батарея знаходилася над Польською брамою, то вона підсилювала оборонні функції брами та контролювала дорогу з каньйону до Кушнірської башти.

У північно-східному куті володінь церкви св. Трійці (Троїцький майдан) знаходився М'яслицький бастион. З нього відкривався огляд на вулиці Троїцьку та Довгу [6, с. 26].

Зі східної сторони Старе місто також прикривали батареї. Так, навпроти Гончарської башти на терасі із західного боку валу в другій половині XVIII ст. було споруджено батарею св. Ярега [7, с. 76; 6, с. 26, 202-203]. Рената Круль-Мазур та деякі інші дослідники, які опираються на «великий» план Кам'янця-Подільського, вважають, що вона була збудована в 40-х роках XVIII ст. і називалася батареєю св. Юрія [14, с. 171].

На вулиці Довгій (сучасна територія дитячого садка №17) в 40-х роках XVIII ст. було зведено батарею св. Григорія [14, с. 171]. 1782 року, після приїзду до міста представника короля Станіслава Августа інженера Яна Бакаловича, на ремонт укріплення виділили 16000 злотих [14, с. 183]. Батарея св. Григорія існувала до 30-х років XIX ст., причому по відношенню до неї використовувалася й назва «Іванівська батарея» [7, с. 177]. Також на перетині вулиць Довгої та Іоанно-Предтеченської план міста 1773 року фіксує безіменне укріплення бастионного типу.

Прикривали батареї і південну частину Старого міста. Так, на сучасній вулиці Вірменській в 40-х роках XVIII ст. Крістіаном Дальке було збудовано батарею св. Алоїзія [14, с. 164]. На початку XIX ст., коли укріплення зняли з військового відомства, на його місці збудували будинки (вулиця Вірменська, 5 та 7). Проте батарея прослідковується і до нашого часу. Дещо нижче розташовувалася батарея св. Миколи, збудована в 40-х роках XVIII ст. [14, с. 171]. Професор Микола Петров називає укріплення Миколаївським бастионом і вказує на розташування поруч з ним батареї св. Мойсея [7, с. 177]. Вздовж вулиці Довгої проходив земляний вал, сама ж вулиця в описі 1700 року називається «вулиця Довга валом» [6, с. 355].

Потужні укріплення прикривали і південно-західну сторону Старого міста. Будівництво тут було проведено в 1721-1725 роках під керівництвом Анджея Арчібальда Гловера де Глейдена, внаслідок чого з'явилися

бастіон і батарея св. Андрія та мури, які в подальшому стали називати Гловерівськими мурами [7, с. 110, 177; 14, с. 167, 171]. Контролювали вони підступи до Руської брами та в'їзд до міста з цієї сторони.

На превеликий жаль, не вдалося локалізувати на місцевості згадані Р. Круль-Мазур батареї Ржевуську та св. Антонія.

Проте бастіонно-батареїні укріплення розташовувалися не лише на території Старого міста. Ціла система земляних укріплень у формі бастіонів, напівбастіонів та люнетів прикривала Старе місто, Польські фільварки та Біланівку з півночі та сходу. Показані ці укріплення на плані міста 1773 року під №16 і №17 та носять назву «Gora Szubieniczna» (Пагорб для шибениць) та «Gora Krzyzowa» (Пагорб Хрестовий) [7, с. 77; 6, с. 204].

Польські фільварки та Біланівку з півночі прикривав «Старий литовський ретраншемент» – оборонна бастіонна система, яка розташовувалася в районі сучасного кабельного заводу, згідно плану міста 1773 року [7, с. 78, 185-186; 6, с. 207].

Зазначимо, що цілий ряд ідей по будівництву батареї та бастіонів залишилися невітленими в життя і це, переважно, дало змогу зберегти цінні пам'ятки архітектури. Так наприкінці XVIII ст. в західній частині Старого міста планувалося звести оборонні укріплення, для чого потрібно було ліквідувати Францисканський костел та костел домініканок, про що із сумом зазначав кам'янецький єпископ Адам Станіслав Красінський у «Реляції про Кам'янець п. Красінського єпископа кам'янецького» 4 березня 1792 року [20]. Францисканів було переселено навіть до Городка, а всі споруди передано на баланс військових, проте другий поділ Речі Посполитої 1793 року та інкорпорація Поділля до складу Російської імперії не дали змогу втілити в життя задумане.

Після переходу Кам'янця-Подільського під владу Російської імперії військові були занепокоєні зниженням обороноздатності міста. За визначенням генерала Франца Деволана: «Ця фортеця була розташована добре до того часу, поки турки і татари задовольнялися відкритим нападом, не використовуючи артилерії» [2, с. 46]. Саме через це з'явився план Оппермана. Його автором був інженер-капітан Карл Опперман. За цим планом передбачалося зламати Нову фортецю (горнверк) і зрівняти це місце, частково (в східній частині) зламати Стару фортецю, а західні кам'яні мури реконструювати, захистивши земельним бруствером. Навколо міста планувалося збудувати кам'яну стіну ламеної лінії з казематними фланкуючими приміщеннями – відкритими батареями. У найбільш високих місцях Старого міста вирішено було побудувати артилерійські батареї, розмістивши їх таким чином, щоб вони не прострілювалися через каньйон [2, с. 47; 1, с. 122]. На щастя план Оппермана не був реалізований і Стара фортеця та горнверк були збережені.

Отже, починаючи з XVI ст. на території Кам'янця-Подільського починає активно застосовуватися будівництво бастіонів та батареї. Проте основне їхнє спорудження було проведено у XVIII ст. У цьому столітті можна виділити декілька будівельних етапів:

1. 1710-1715 рр. під керівництвом Анджея Гловера;
2. 1721-1725 рр. під керівництвом А. Гловера;
3. 1740-1761 рр. під керівництвом Крістіана Дальке;
4. 1768-1785 рр. під керівництвом Яна де Вітте;
5. 1789-1793 рр. під керівництвом Юзефа Орловського.

Намагання спорудити бастіони та батареї були й надалі, проте вони не були втілені в життя. На превеликий жаль, піднята тема й на сьогодні залишається маловивченою і потребує подальшого дослідження та пошуку нових джерел.

Список використаних джерел та літератури:

1. Болтанюк П. А. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський / Петро Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – С. 119-123.
2. Данілов І. В. Фортифікація Кам'янця-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. / І. В. Данілов // Фортифікація України: матер. міжн. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 46-47.
3. Задорожнюк А. Б. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема атрибуції та інтерпретації / Андрій Задорожнюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2011. – С. 91-96.
4. Крикун М. Г. Гарнізон Кам'янця-Подільського 1734 р. / М. Г. Крикун [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Uks/2011_20/25_Krikun.pdf.
5. Перелік пам'яток архітектури та містобудування, розташованих у НІАЗ «Кам'янець» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://niazkaamenec.org.ua/info/perelik_pamyatok.shtml.

6. Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА. 2002. – 384 с.
7. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
8. Петров М. Б. Оборонні споруди Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. та їх роль на формування історичної топографії міста / М. Б. Петров // Матеріали IV Буковинської міжн. іст.-краєзн. конф., присвяч. 125-річчю заснування Чернівецького національного університету. – Чернівці, 2001. – С. 360-363.
9. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 250 с.
10. Сіцінський Ю. Й. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць / Ю. Сіцінський. – Кам'янець-Подільський: Подільське братство, 1994. – 60 с.
11. Старенький І. О. Мікротопоніми Кам'янця-Подільського про етнічний склад населення міста / Старенький І. О. // Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 3. – С. 67-75.
12. Janczykowski J. Kamieniec Podolski – fortyfikacje i twierdzy / J. Janczykowski // Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu / pod red. F. Kiryka. – Krakow, 2005. – Т. II. – С. 421-435.
13. Janczykowski J. O potrzebie badan fortyfikacje Kamienca Podolskiego / J. Janczykowski // Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu / podred. F. Kiryka. – Krakow, 2000. – Т. I. – С. 309-316.
14. Krol-Mazur R. Miastotrzejnacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
15. Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. / T. Nowak // Studia i materialy do historii wojskowosci. – 1973. –Т. XIX. – Cz. 1. – S. 139-186.
16. Nowak T. Twierdza Kamianiec Podolski w XVIII w. na tle polskiej fortyfikacji na ziemiach zagrozonych najazdami turkow i tatar / T. Nowak // Fortyfikacja. – 1995. –Т. I. – S. 25-29.
17. Опырчал L. Budowlehydrotechniczne w systemie obronnym Kamienca Podolskiego / Leszek Опырчал [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.tew.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=163&Itemid=97.
18. Prusiewicz A. M. Kamieniec Podolski. Szkichistoryczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijow; Warszawa: Leon Idzikowski, 1915. – 130 s.
19. Rolle J. Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e. – Warszawa: Gebethnera i Wolffa, 1880. – 304 s.
20. ZiolkE. M. Kamieniec Podolski w relacji biskupa kamienieckiego Adama Stanislaw Krasinskiego z 1792 r. / Ewa M. Ziolk [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://muzeum-zamojskie.pl/wp-pdf/cz3_varia.pdf.

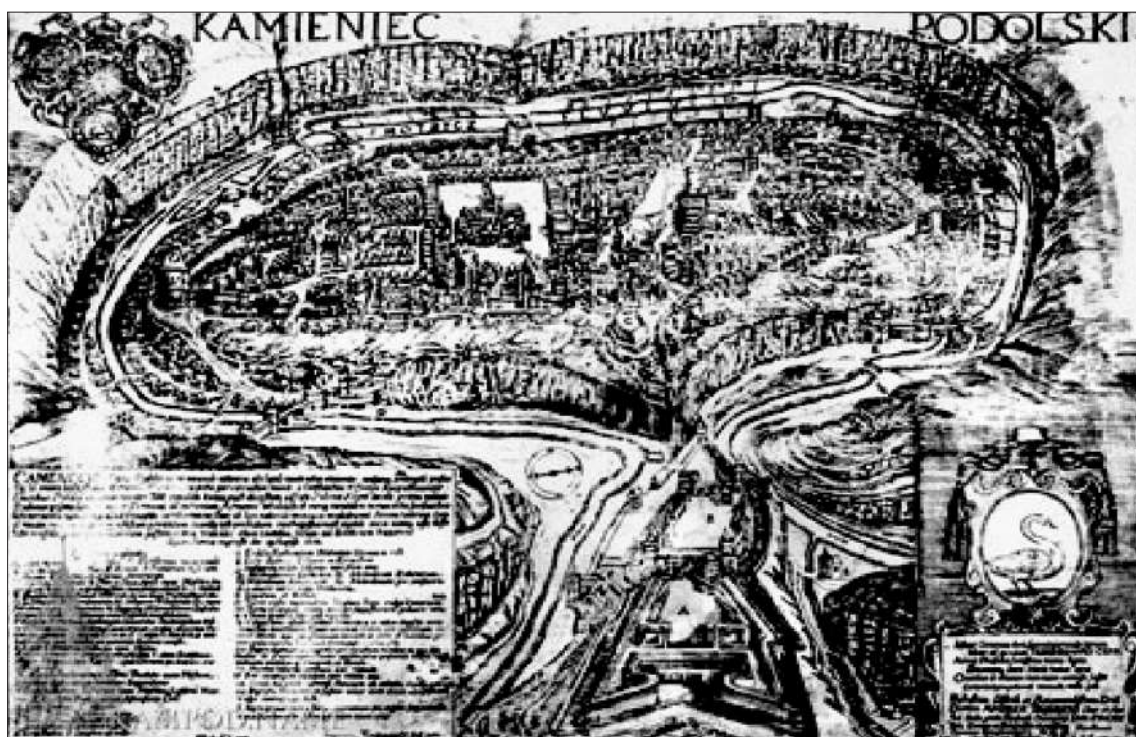

Рис. 1. План Кам'янця-Подільського Кипріяна Томашевича

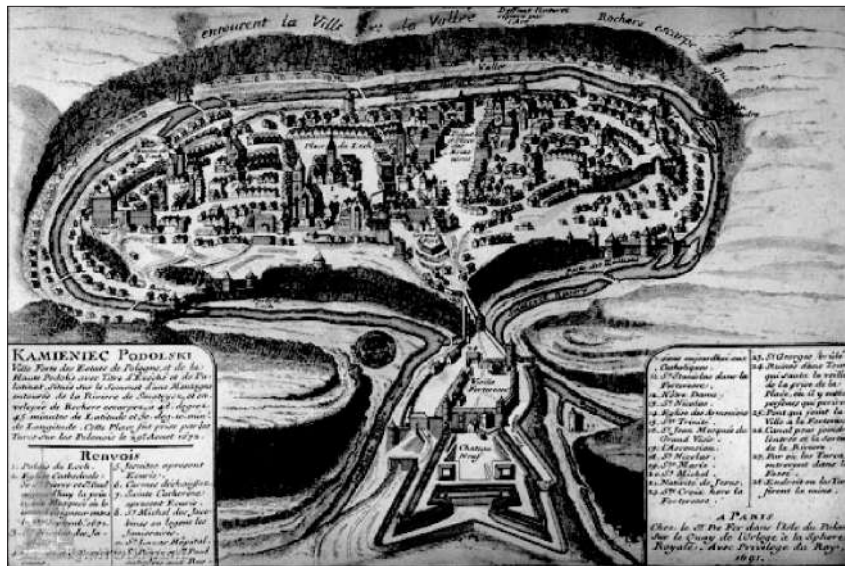

Рис. 2. Французський план міста 1691 року

Рис. 3. Папська башта та батарея св. Урсули. Листівка кін. XIX – поч. XX ст.

Рис. 4. Укріплення західної сторони міста. Фото кін. XIX – поч. XX ст.

Рис. 5. Південно-західні укріплення. Листівка кін. XIX – поч. XX ст.

Рис. 6. Турецький бастион. Фото кін. XIX – поч. XX ст.

Сергій Єсюнін

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Хмельницького обласного краєзнавчого музею

ІКОНОГРАФІЯ ФОРТИФІКАЦІЙ ПОДІЛЛЯ В ПОЛЬСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проведено огляд іконографічних матеріалів по фортифікаціях Поділля, які побачили світ у польських ілюстрованих періодичних виданнях ХІХ ст.

Ключові слова: іконографія, малюнок, дереворит, фортифікація, замок, міські укріплення, Поділля, Подільська губернія.

Дослідники фортифікацій використовують широкий спектр джерел та літератури, серед яких одним із найінформативніших є іконографічні матеріали минулого – малюнки, гравюри, дереворити тощо. Саме вони надають уяву про автентичний зовнішній вигляд тієї чи іншої фортифікації (замку, фортеці, вежі тощо), про навколишню забудову, особливості рельєфу, місцевість, що оточує споруду. Проте, під час аналізу ілюстрації

слід враховувати те, що інколи людина, що її виконувала, припускала певні помилки, вносила у зображення диспропорцію, могла виконати його гіпертрофовано або навіть фантазійне.

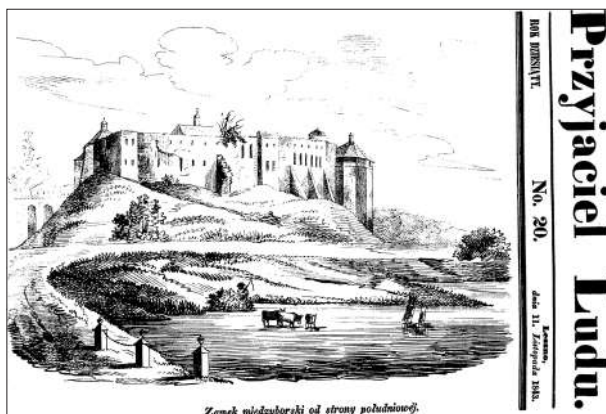
Серед великого масиву іконографічного матеріалу минулих століть, цікавість викликають ілюстрації польських періодичних видань XIX ст., передусім таких, як: «Przyjaciel Ludu, czyli tygodnik potrzebnych i użytecznych wiadomości», «Tygodnik Ilustrowany», «Kłosy», «Tygodnik Powszechny» [1]. Ці часописи виходили великими тиражами та поширювались не лише у польських «областях» Російської імперії, а й на українських, білоруських та інших землях. Ілюстрації, які супроводжували надруковані у згаданих виданнях історичні, літературні або публіцистичні твори, були виконані найкращими дереворитниками та літографістами за малюнками відомих художників. Серед них можна назвати: Яна Цюнглінського (1858-1913) – живописця, дійсного члена Імператорської академії мистецтв, професора Вищого художнього училища у Санкт-Петербурзі, Яна Грейма (1860-1886) – кам'янецького живописця та графіка, сина відомого фотографа Михайла Грейма, Едварда Гораздовського (1843-1901) – варшавського дереворитника, який майже 40 років (з 1863 р.) співпрацював з часописами «Tygodnik Ilustrowany» та «Kłosy», Петра Дзедзика – варшавського дереворитника, автора у 1860-1887 рр. понад 100 дереворитів для часопису «Tygodnik Ilustrowany», Алоїзія Томашевського – знаного львівського літографіста та ін. [10]

Ілюстрації названих часописів мали різноманітну тематику: портрети, типи людей, відтворення подій, краєвиди, види населених пунктів тощо. Чимало є зображень фортифікаційних споруд, зокрема на Поділлі.

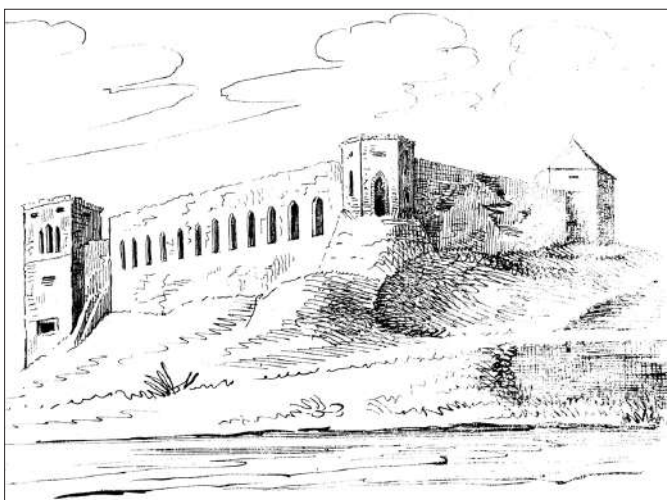
Так, часопис «Przyjaciel Ludu, czyli tygodnik potrzebnych i użytecznych wiadomości», який видавався у 1834-1849 роках, тричі вміщував ілюстрації фортеці у Кам'янці-Подільському (у номерах за 1836, 1841 та 1844 рр.) [6; 7; 9] та одного разу Меджибізького замку (у 1843 р.) [8]. Звернемо увагу на найраніше 1836 р. зображення Кам'янця-Подільського – перед фортецею добре вималювані споруди замкового мосту (вежа Св. Анни, кам'яні бар'єри по боках мосту тощо), які були розібрані у 1870-х роках (іл.1). Якщо ілюстрації кам'янецької твердині є доволі класичними та відомі серед дослідників, то три літографії замку в Меджибожі викликають певну зацікавленість – на них зображення подано з трьох різних ракурсів (іл. 2-4).

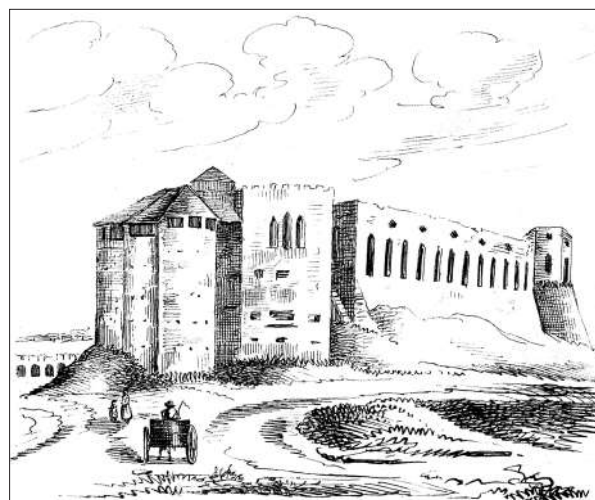
Іл. 1. Zamek w Kamieńcu Podolskim // Przyjaciel Ludu. – №52. – 25.06.1836. – s.412.

Іл. 2. Zamek międzyborski od strony południowej // Przyjaciel Ludu. – №20. – 11.11.1843. – s.153.

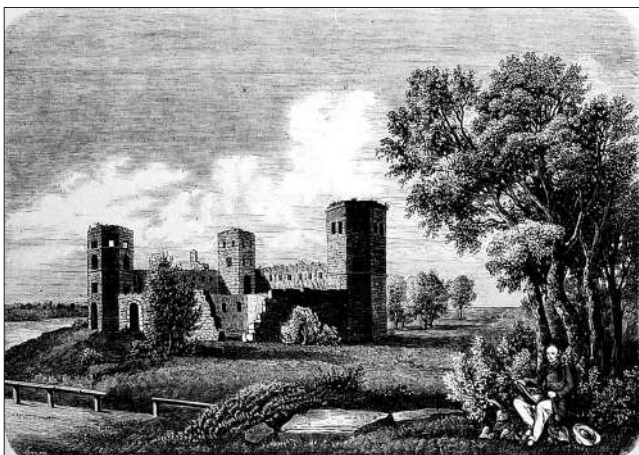

Іл. 3. Zamek międzyborski od północy // Przyjaciel Ludu. – №20. – 11.11.1843. – s.156.

Іл. 4. Zamek międzyborski od wschodo-południowej strony // Przyjaciel Ludu. – №20. – 11.11.1843. – s.157.

Найбільше іконографічного матеріалу по фортифікаційним спорудам Поділля подав на своїх сторінках «Tygodnik Ilustrowany», який видавався у 1859-1939 роках. Серед ілюстрацій, що побачили світ у ХІХ ст.: загальний вид Кам'янець-Подільського (1861 р.) [11], Пилявський замок (1864 р.) [12], два види фортеці, два загальні види міста з міськими укріпленнями, Замкова та Вітряна брама – все Кам'янець-Подільський (1866 р.) [13], замок в Отрокові (1869 р.) [14], загальний вид Шаргорода (1872 р.) [15], фортеця, Вітряна брама та вид з боку Польських фільварків – все Кам'янець-Подільський (1872 р.) [16], фортеця у Кам'янці-Подільському (1872 р.) [17], вежа Летичівського замку (1872 р.) [18], замок у Хмільнику (1887 р.) [19]. Тут відзначимо ілюстрації, що зафіксували Пилявський замок, Замкову браму в Кам'янці-Подільському, вид Кам'янець-Подільського з боку Польських фільварків, вежу Летичівського замку та замок в Отрокові (іл. 5-9). Особливо вражає остання з них, адже на думку істориків, автор малюнку Едвард Гораздовський в зображенні замку-маєтку графа Сцібора-Мархоцького, власника Отрокова, додав чимало фантазійних деталей.

Іл. 5. Zamek Pilawski. Drzeworyt F. Schnage (Sznage) // Tygodnik Ilustrowany. – №267. – 5.11.1864. – s.412.

Іл. 6. Kamieniec Podolski. Brama zamkowa // Tygodnik Ilustrowany. – №378. – 22.12.1866. – s.292.

Іл. 7. Widok Kamieńca podolskiego, od strony «Folwarków polskich» // Tygodnik Ilustrowany. – №222. – 30.03.1872. – s.168.

Іл. 8. Baszta zamku Latyczowskiego // Tygodnik Ilustrowany. – №245. – 7.09.1872. – s.112.

Цікаві ілюстрації вміщував часопис «Kłosy» (видавався у 1865-1890 рр.). На його сторінках можна знайти: замок у Меджибожі (1872 р.) [2], залишки замку в Панівцях (1873 р.) [3], залишки замку в Пиляві (1879 р.) [4], замок в Отрокові (1884 р.) [5]. Згодом ці ілюстрації неодноразово публікувались у різноманітній історичній літературі.

Є зображення подільських фортифікацій у часописі «Tygodnik Powszechny», що виходив у Варшаві у 1877-1885 рр. Зокрема, вдалося виявити ілюстрації: малюнки фортеці, Вірменського бастиону, Вітряної брами та загального виду міста – все Кам'янець-Подільський (1881 р.) [20], замку у Жванці (1882 р.) [21]. Зазначимо, що останнє зображення мало використовуватися дослідниками Жванецького замку, отож може викликати певний інтерес (іл. 10).

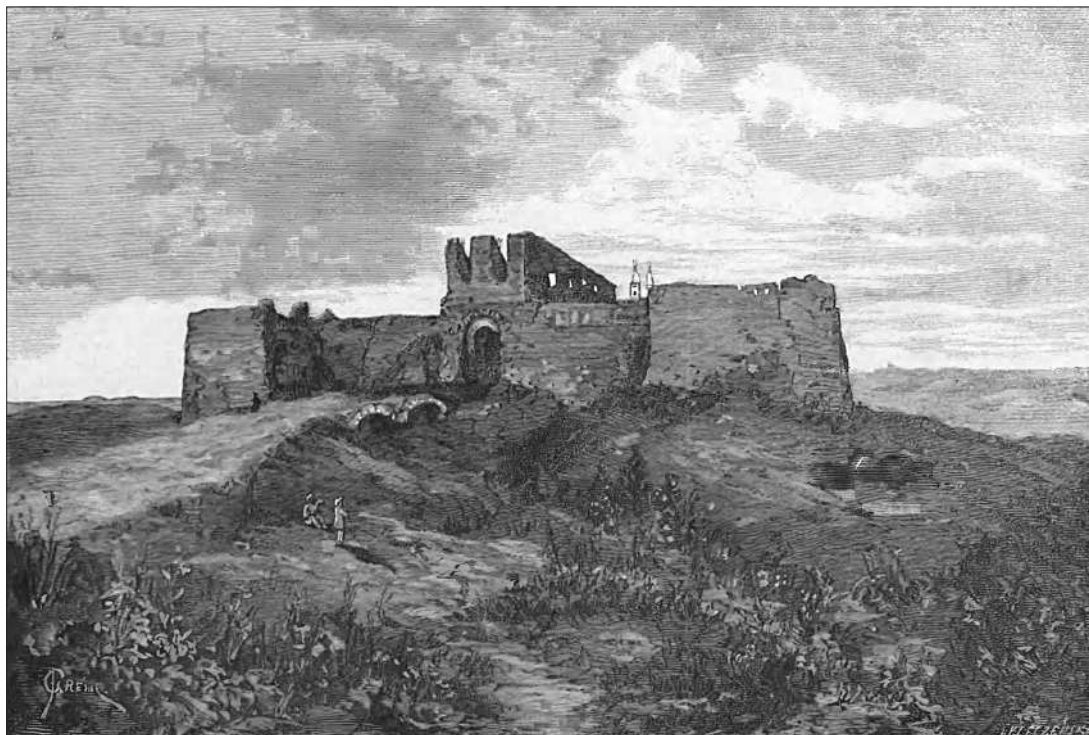
Таким чином, проведений огляд іконографічних матеріалів польських періодичних видань XIX ст. дозволив виявити чимало зображень подільських фортифікацій. Найбільше ілюстрацій презентують Кам'янець-Подільський – 16. Серед інших населених пунктів: Меджибіж – 4, Пилява та Отроків – по 2, Жванець, Летичів, Панівці, Хмільник, Шаргород – по одній.

Список використаних джерел та літератури:

1. Grajewski L. Bibliografia ilustracji w czasopismach polskich XIX w. i początku XX w. (do 1918r.). – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972.
2. Kłosy. – №382. – 24.10.1872. – s.268.
3. Kłosy. – №393. – 9.01.1873. – s.28.
4. Kłosy. – №752. – 27.11.1879. – s.352.
5. Kłosy. – №977. – 20.03.1884. – s.192.
6. Przyjaciół Ludu. – №52. – 25.06.1836. – s.412.
7. Przyjaciół Ludu. – №3. – 17.07.1841. – s.17.
8. Przyjaciół Ludu. – №20. – 11.11.1843. – ss.153, 156, 157.
9. Przyjaciół Ludu. – №47. – 18.05.1844. – s.369.
10. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966) [...]. – T.1-8. – Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1998-2007.
11. Tygodnik Ilustrowany. – №102. – 26.08.1861. – s.92.
12. Tygodnik Ilustrowany. – №267. – 5.11.1864. – s.412.
13. Tygodnik Ilustrowany. – №378. – 22.12.1866. – ss.292, 293.
14. Tygodnik Ilustrowany. – №81. – 17.07.1869. – s.20.
15. Tygodnik Ilustrowany. – №218. – 2.03.1872. – s.116.
16. Tygodnik Ilustrowany. – №222. – 30.03.1872. – s.168.
17. Tygodnik Ilustrowany. – №223. – 6.04.1872. – s.184.
18. Tygodnik Ilustrowany. – №245. – 7.09.1872. – s.112.
19. Tygodnik Ilustrowany. – №228. – 14.05.1887. – s.325.
20. Tygodnik Powszechny. – №15. – 10.04.1881. – ss.232, 233.
21. Tygodnik Powszechny. – №43. – 22.10.1882. – s.688.

Ил. 9. Zamek w Otrokowie. Drzeworyt E.Gorazdowski // Tygodnik Ilustrowany. – №81. – 17.07.1869. – s. 20.

Ил. 10. Żwaniec. Rysował J. Greim. Drzeworyt J. Kleczeńska // Tygodnik Powszechny. – №43. – 22.10.1882. – s. 688.

Зеновій Федунків

керівник науково-редакційного
відділу «Звід пам'яток історії
і культури. Івано-Франківська обл.»

ФОРТЕЦІ, ЗАМКИ ТА ІНКАСТЕЛЬОВАНІ СПОРУДИ ПРИКАРПАТТЯ НА КАРТІ ФРІДРІХА ФОН МІГА

У статті проведено аналіз зображених на карті фон Міга фортець, замків та інкастельованих споруд, розташованих на території Прикарпаття, подано їх коротку фортифікаційну характеристику і визначено ступінь достовірності зображень за співставленням з результатами візуальних обстежень.

Ключові слова: Фрідріх фон Міг, карта, фортеці, замки, інкастельовані споруди.

Після спеціальної карти України Г. Боплана найінформативнішим картографічним джерелом до вивчення оборонних споруд Прикарпаття є карта відомого австрійського картографа Фрідріха фон Міга (1731-1783) – інженера, підполковника квартирмейстерства австрійського Генерального штабу, який після першого поділу Польщі очолював групу картографів з демаркації кордону.

Ініціатива складення мапи належить монархам однієї з найбільших на той час європейських країн. Ще до розділу території Речі Посполитої у 1763 р. австрійська імператриця Марія-Тереза започаткувала великомасштабну військово-топографічну зйомку території Австрійської держави і прилеглих до неї королівств. Карту, виконану за цією зйомкою передбачалося використовувати під час військових дій. Започаткований Марією-Терезою проект реалізовувався вже за її наступника цесаря Йосифа II, тому перші 19 карт, що датуються 1763-1787 рр. відомі у наукових колах як йосифінські. За прізвищем керівника картографічний шедевр отримав назву карти фон Міга. Роботи виконувалися кваліфікованими картографами, які здобули освіту в інженерно-військовій школі у Парижі. Зйомкою було охоплено 45 австрійських адміністративних одиниць та приграничні території країн, що межували з кордонами імперії. До регіонів, які одними з перших підлягали картографуванню увійшла територія коронного краю королівство Галичина і Володимерія. Одночасно з картою видано додаток, в який увійшли томи «Військового опису». В ньому зосереджено секретну інформацію, що мала використовуватися під час військових дій: описувалися вигідні позиції для дислокації артилерії, місця можливого квартирування війська, відомості про дороги, гідрографічні об'єкти, архітектурні домінанти тощо [1].

Карта введена в науковий обіг львівським архітектором Галиною Петришин, яка завдяки дослідницькій стипендії, наданій австрійським інститутом Східної і Південно-Східної Європи зробила мікрофільми, а згодом фотокопії карти території сучасної України (в масштабі 1 : 100 000), а також фотокопії міст і містечок Галичини в масштабі оригіналу. У 2006 р. дослідниця видала книгу «Карта Ф. фон Міга (1779-1782 рр.), як джерело до містознавства Галичини», в якій розмістила копії карт 212 населених пунктів Галичини [2].

З огляду на секретність карта ніколи не публікувалась.

Нижче подаємо короткий опис карти.

1. Оригінальна назва: «Karte des Koenigreichs Galizien und Lodomerien, 1779-1782».

2. Рік видання: 1779-1782.

3. Масштаб: 1 : 28 800.

4. Мова: німецька, польська.

5. Автор: група австрійських картографів під керівництвом фон Міга.

6. Розмір аркуша: 63 x 42 см.

7. Видавець чи видавництво: не видавалась.

8. Місця зберігання:

– Австрійський військовий архів у м. Відень. – Sygn. В IXa. 390 (оригінал).

– Бібліотека Державної академії наук Польщі у Варшаві (мікрофільми фрагментів).

9. Техніка виконання: рисунок виконаний на наклеєному на тканину папері.

10. Кольористика: багатокольрна: великі поверхні мають різнокольорове тонування, на яке накладено позначення чорною, коричневою або кармінно-червоною тушшю.

11. Написи та умовні позначення: більшість об'єктів позначено спеціальними символами, характерними для військових карт.

12. Характеристика:

Карта коронного краю Галичини і Лодомерії складається із 412 картографічних аркушів розміром **42 x 63 см** і заголовного аркуша зі структурою розкладки, нумерацією листів та позначенням головних міст, важливих доріг і рік [1; 2].

Для дослідників фортифікації Прикарпаття карта містить цікаву зйомку рельєфу місцевості: потоки, ріки, гори і пагорби, головні дороги, а найголовніше – контури міських укріплень, замків, форталіцій, ін-кастельованих церков і костьолів. Особливе зацікавлення викликають плани трьох бастионних фортець: Станиславівської, Богородчанської і Маріямпільської. Коли про першу повідомляють численні історичні, картографічні, етнографічні, іконографічні джерела [3], то про дві останні маємо лише фрагментарні згадки і жодного опису [4]. Тож карта фон Міга дозволяє ідентифікувати їхні головні укріплення і дати уявлення про просторово-планувальний уклад.

Станиславівська фортеця на час укладення карти зберігала свою конфігурацію. На плані відстежуються обриси шести бастионів, двох напівбастионів, двох рavelінів, восьми куртин. Також показано три мости, якими можна було потрапити до фортеці. Забудова середмістя зображена поквартально, передмість – побудинково. Майже у всіх бастионах помітно об'єкти, яких немає на інших картах.

Станиславівська фортеця

Богородчанська фортеця

Богородчанська фортеця на час укладення карти складалася з чотирьох повних бастионів, одного півбастиона, чотирьох куртин, двох в'їзних брам, добре збережених валів і ровів. Півбастион і куртина на місці сучасного стадіону вірогідно були втрачені ще під час захоплення фортеці. Чітко відстежуються на карті

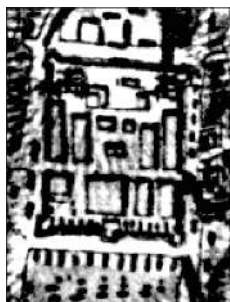

Маріямпільська фортеця

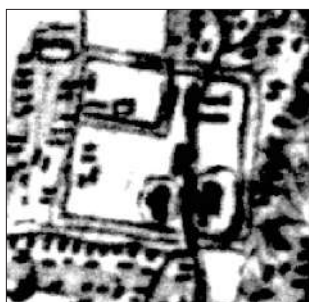
ринкова площа з ратушею, монастир домініканців, замкові будівлі, квартали національних громад. Візуальне порівняння карти Міга з генпланом міста дозволяє говорити, що у 19 ст. зроблено регуляцію головної вулиці, що перетинає селище.

Маріямпільська фортеця на час приїзду картографів фон Міга виглядала досить добре укріпленим населеним пунктом. Розташовувалася вона на видовженому пагорбі, відмежованому від навколишньої місцевості високими стрімкими берегами, Дністром і великим ставком. З напільного боку фортецю укріпили кронверком, що складався з рова, бастиона, двох куртин і двох півбастионів. По краях стрімких берегів вірогідно побудували дерев'яну огорожу, а в найнепрístupнішому місці – замок бастионного типу. Центральну частину міста-фортеці займала ринкова площа з ратушем, оборонний монастир капуцинів, костьол і церква.

Яскравими прикладами архаїчних вежо-стінових і стінових фортець зі збереженими периметральними укріпленнями на карті фон Міга є Калуська і Михальчевська фортеці. За рельєфом місцевості (схилами, укосами) чітко відчитуються контури Єзупільської і Стратинської вежо-стінових фортець.

Калуська

Михальчівська

Єзупільська

Стратинська

фортеці

Представлені на карті фон Міга майже усі типи замків: бастіонні (Болехівський, Ньожньолипецький, Чернелицький), вежо-стінові на плані квадрата чи прямокутника (Букачівецький, Висп'янський, Городенківський, Лисецький, Тисменицький), стінові (Долинський) і навіть бастейний (Солотвинський). Слід зауважити, що остаточно визначити тип оборонної споруди за зображенням на карті фон Міга не можна. На час укладення карти об'єкт міг бути в руїні й не наносився на карту, тому необхідно звертатися з іншими джерелами.

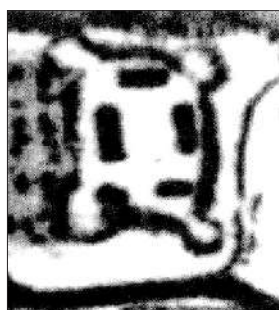
Болехівський замок

Нижньолипецький замок

Чернелицький замок

Бучівецький замок

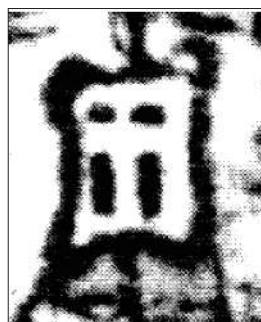
Висп'янський замок

Городенківський замок

Лисецький замок

Тисменицький замок

Солотвинський замок

Долинський замок

У книзі Г. Петришин подано плани 56 населених пунктів сучасної Івано-Франківської області. У 35 з них нами виявлено 44 оборонних об'єкти. За зображенням на планах нам вдалося визначити загальне число оборонних об'єктів та їхню типологію (див. табл. 1)

Таблиця 1.

Типологія оборонних об'єктів Прикарпаття на карті фон Міга

<i>Типологія оборонних об'єктів</i>	<i>Загальна кількість</i>	<i>Бастіонного типу</i>	<i>Вежо-стінового типу</i>	<i>Стінового типу</i>	<i>Тип не з'ясовано</i>
Міста-фортеці	14	3	11	-	-
Замки	20	4	12	2	2
Форталіції	4	-	1	3	-
Обор. монастирі	6	-	-	6	-

Упродовж 2010-2013 років автору цієї статті вдалося локалізувати і провести візуальне обстеження двадцяти семи із сорока чотирьох оборонних споруд, вміщених на карті фон Міга. За результатами обстеження ці оборонні об'єкти було поділено на чотири групи:

1. Повністю відповідають конфігурації плану укріплень на карті фон Міга. До неї увійшли 15 об'єктів (замки у Верхній Липиці, Войнилові, Долині, Єзуполі, Лисці, Маріямполі, Чернелиці; міста-фортеці у Добротові, Єзуполі, Маріямполі, Михальчому, Станиславові; оборонні монастирі у Богородчанах, Маріямполі і Городенці).

2. Частково відповідають конфігурації плану укріплень на карті фон Міга за фрагментарно збереженими укріпленнями. До цієї групи увійшли 8 об'єктів (місто-фортеця Богородчани; замки у Букачівцях, Бурштині, Галичі, Городенці, Пневі, Рожнятові; оборонний монастир у Гвіздці).

3. Не збереглося укріплень. Виявлено 4 об'єкти (міста-фортеці Галич, Калуш, Тлумач; замок у Тисмениці).

4. Не відповідають конфігурації плану укріплень на карті фон Міга. Жодного об'єкта не виявлено.

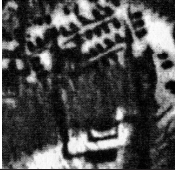

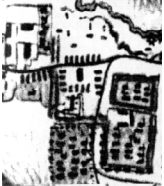

Отже, більшість об'єктів на карті фон Міга відповідають місцезнаходженню і конфігурації об'єктів встановлених за візуальним обстеженням. Тож карта несе в собі правдиву інформацію, якій можна довіряти і вона має стати одним із головних картографічних джерел для створення каталогу фортифікаційних споруд України.

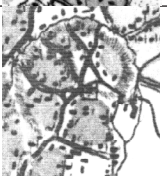
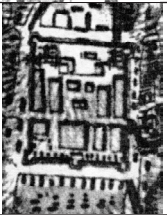

Інформацію про оборонні об'єкти Прикарпаття, зображені на карті фон Міга вміщуємо у таблицю 2.

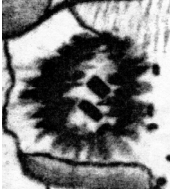

Таблиця 2.

Оборонні укріплення Прикарпаття на карті фон Міга

№	нас. пункт	приналежність до району (за суч. адм.-тер. поділом)	фрагмент зображення з карти	назва оборонного об'єкта і його тип	помічені укріплення
1	Богородчани, смт.	Богородчанський		місто-фортеця бастіонного типу	чотири бастіони, один півбастіон
2	Богородчани, смт.	Богородчанський		оборонний монастир	периметральна огорожа, костьол і кляштор
3	Болехів, м.	Болехівська м.р.		замок бастіонного типу на плані квадрата	чотири бастіони, чотири куртини
4	Болехів, м.	Болехівська м.р.		форталіція , стінового типу	укоси, периметральна огорожа
5	Букачівці, смт.	Рогатинський		замок на плані прямокутника (типологія незрозуміла)	чотири вежі чи бастіони і чотири куртини
6	Букачівці, смт.	Рогатинський		оборонний монастир	периметральна огорожа, костьол і кляштор
7	Бурштин, м.	Галицький		замок на плані прямокутника, вежостінового типу	не ідентифікуються
8	Васючин, с.	Рогатинський		форталіція на плані прямокутника, стінового типу	периметральна огорожа, вежа-донжон

9	Верхня Липиця	Рогатинський		замок на плані квадрата бастіонного типу	чотири бастіони, чотири куртини
10	Виспа, с.	Рогатинський		замок на плані квадрата, вежо-стінового типу	чотири вежі, чотири куртини
11	Войнилів, смт.	Калуський		місто-фортеця вежо-стінового типу	вали, укоси
12	Галич, м.	Галицький		місто-фортеця вежо-стінового типу,	периметральна огорожа,
13	Галич, м.	Галицький	див. вище	замок вежо-стінового типу	периметральна огорожа, вежі, оборонна каплиця
14	Гвіздець, смт.	Коломийський		місто-фортеця вежо-стінового типу	периметральна огорожа, вали,
15	Гвіздець, смт.	Коломийський		оборонний монастир	периметральна огорожа, костьол, кляштор
16	Городенка, м.	Городенківський		замок на плані квадрата, вежо-стінового типу	чотири вежі, чотири куртини, будинок палацу
17	Городенка, м.	Городенківський		оборонний монастир	периметральна огорожа, костьол, кляштор
18	Добротів, с.	Надвірнянський		місто-фортеця вежо-стінового типу	вали
19	Долина, м.	Долинський		замок на плані прямокутника, стінового типу	вали
20	Єзупіль, смт.	Тисменицький		місто фортеця вежо-стінового типу	укоси, схили, вал

21	Єзупіль, смт.	Тисменицький		замок на плані квадрата, вежо-стінового типу	периметральна огорожа
22	Заболотів, смт.	Снятинський		місто фортеця вежо- стінового типу з інкастельованими костьолом і церквою	вали
23	Завалля, с.	Снятинський		місто-фортеця вежо-стінового типу	укоси напів- кільцеподібної у плані форми, вали
24	Калуш, м.	Калуський		місто-фортеця вежо- стінового типу	мури, вежі, укоси
25	Княгиничі, с.	Рогатинський		місто-фортеця вежо-стінового типу	вали, укоси, вежа
26	Кулачківці, с.	Снятинський		форталіція стінового типу	вали, вежа
27	Кути, смт.	Косівський		місто-фортеця вежо-стінового типу	укоси, схили
28	Лисець, смт.	Тисменицький		замок на плані прямокутника вежо- стінового типу	периметральна огорожа, три вежі, палац
29	Маріампіль, с. (Вовчків)	Галицький		місто-фортеця бастіонного типу	кронверк, рови, схили і укоси з трьох інших
30	Маріампіль, с. (Вовчків)	Галицький		замок на плані квадрата бастіонного типу	бастіон, два півбастіони, дві кургини, рів, в'їзна брама, палац, два бастіони і куртина малого замку
31	Маріампіль, с. (Вовчків)	Галицький		оборонний монастир	периметральна огорожа, костьол, кляштор

32	Михальче, с.	Городенківський		місто-фортеця вежо-стінового типу	вали, периметральні автономні укріплення монастиря, церкви і замку
33	Печеніжин, смт.	Коломийський		замок на плані прямокутника, стінового типу	вали, схили
34	Підкамінь, с.	Рогатинський		замок (типологія незрозуміла)	схили пагорба, палац
35	Пнів, с.	Надвірнянський		замок вежо-стінового типу	периметральна огорожа
36	Потік, с.	Рогатинський		місто-фортеця вежо-стінового типу	фрагменти укосів
37	Рожнятів, смт.	Рожнятівський		замок на плані прямокутника, вежо-стінового типу	периметральна огорожа, укоси
38	Солотвин, смт.	Богородчанський		форталіція на плані прямокутника, вежо-стінового типу	вали, майданчики веж
39	Станиславів, м.	обл. центр		місто-фортеця бастионного типу	шість бастионів, два півбастиони, куртини, два рavelини, дві в'їзні брами, хвіртка
40	Стратин, с.	Рогатинський		місто фортеця вежо-стінового типу	вали, схили, укоси
41	Тисмениця, м.	Тисменицький		замок на плані прямокутника, вежо-стінового типу	прясла, майданчики веж, два палаці
42	Тлумач, м.	Тлумацький		місто-фортеця вежо-стінового типу	фрагменти периметральної огорожі, схили, укоси

43	Фрага (Ягодівка)	Рогатинський		оборонний монастир	периметральна огорожа, схили, укуси
44	Чернелиця	Городенківський		замок бастионного типу	чотири бастиони, чотири куртини, в'їзна вежа

Список використаних джерел та літератури:

1. Сосса Р. Історія картографування території України. – К., 2007. – С. 121.
2. Петришин Г. «Карта фон Міга» (1779-1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. – Львів, 2000; Петришин Г. *Карта Ф. фон Міга (1779-1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини.* – Львів, 2006.
3. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. – Warszawa, 1845. – Т. 2. – S. 238; Barącz S. Pamiątki miasta Stanisławowa. – Lwów, 1858. – S. 11; Encyklopedia ogólna wedzy ludzkiej. – Warszawa, 1876. – Т. XI. – С. 269; Szarłowski A. Stanistawow i powiat stanisławowski. – Stanisiawow, 1887. – S. 4; Kuropatnicki A. Geografia Galicyi i Lodomerii z r. 1786. – Lwów, 1858. – S. 52; Заленський С. Отці єзуїти в Станіславові // Українознавство: документи, матеріали, раритети. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 71; Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське... Переклад Івана Сварника // Жовтень. – 1983. – №10. – С. 100-101; Ричков П. Містобудівна еволюція Станіслава у XVII-XIX ст. // Архітектурна спадщина України. – Т. 5. – К., 2002. – С. 203; Томенчук Б. Станіславівська фортеця: оборонні стіни, Галицька брама, міст // Вуянко М., Томенчук Б. Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станіслава). – Івано-Франківськ, 2002. – С. 16; Krawcow S. Stanislawow w XVII–XVIII w. Układ przestrzenny i jego symbolika // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1993. – Т. XXXVIII. – S. 8.; Станіславівська фортеця. Збірник статей. Упор. І. Бондарев та З. Федунків. – Івано-Франківськ, 2010; Копія карти Станіслава 1792 р. зроблена Ігнатієм Дрекслером. Зберігається у Івано-Франківському художньому музеї.
4. Федунків З., Гандзюк Р., Арсенич П. Звід пам'яток Івано-Франківської області. Богородчанський район. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 11.; Федунків З., Боцюрко В., Рубан В. Маріямпіль – місто Марії. – Івано-Франківськ, 2003.

Максим Ющенко

член громадської організації «КІУР»,
м. Київ

ПРИКЛАД ЗАСТОСУВАННЯ СУПУТНИКОВИХ ЗНІМКІВ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ В ОКОЛИЦЯХ м. ЗАЛІЩИКИ

Стаття описує приклад застосування супутникових знімків високого просторового розрізнення для виявлення залишків фортифікаційних споруд в околицях міста Заліщики Заліщицького району Тернопільської області. Описано методику дешифровки фортифікаційних споруд, що знаходяться в різному стані збереженості, в умовах лісової та чагарникової рослинності, а також на агроландшафтах.

Ключові слова: супутникова зйомка, дистанційне зондування Землі, аномалія, дешифровка, фортифікаційна споруда, редут, люнет, траншея.

Супутникова зйомка відноситься до дистанційних методів дослідження і в археології набула практичного застосування завдяки широким можливостям, які надає велика різноманітність знімків, зроблених різними сенсорами. Активному застосуванню сприяє також значне покриття поверхні Землі супутниковими знімками.

Можливості застосування дистанційних методів для просторового обстеження території були зрозумілі з перших польотів людини над поверхнею. Застосування фотографії для зйомки з повітря з пізнавальною, науковою та розвідувальною метою, дозволило перейти від безпосереднього спостереження до фіксації просторової інформації та її аналітичному опрацюванню в спокійних, безпечних умовах. З розвитком авіації та фотографічної техніки, аерофотозйомка перетворилася в поважну наукову дисципліну, яка активно розвивалася в першу половину ХХ століття. Аерофотозйомка тривалий час широко застосовувалася для вирішення різноманітних задач і використовується дотепер. З появою штучних супутників Землі, на яких почали розташовувати апаратуру для зйомки поверхні Землі з космосу, принципи та методики аерофотозйомки перейшли

і до супутникової зйомки, яка дозволила охопити величезні площі земної поверхні. Одночасно з розвитком супутників відбувся перехід до цифрового способу передачі інформації, зафіксованої супутниковими сенсорами. На даний час супутникова зйомка застосовується для вирішення найрізноманітніших тематичних задач [1, с. 9-12].

В археології застосування супутникової зйомки тривалий час було обмежено двома факторами:

- якістю знімків, які могли робити сенсори, розташовані на супутниках, адже просторове розрізнення знімку зумовлює можливість виявлення об'єктів за їх характерними ознаками;

- доступністю знімків, оскільки знімки з високим просторовим розрізненням, придатним для вирішення задач археології, тривалий час отримували лише з військових супутників, запущених для шпигунських задач і такі знімки залишалися недоступними для цивільних науковців.

Поступово, із появою нових супутників та сенсорів із різними характеристиками, із розсекреченням шпигунських знімків, зроблених в 1960-70-х роках, з'явилися більші можливості для використання супутникових знімків в археології [2, с. 147-168]. В останні ж роки широкі можливості для застосування супутникових знімків високого просторового розрізнення надають різноманітні Інтернет-ресурси, які забезпечують можливість вільного перегляду супутникових знімків. У цій статті розглянуто досвід використання безкоштовного ресурсу «Google Earth» корпорації Google для вирішення тематичної задачі.

Застосування супутникових знімків.

Клієнтська програма «Google Earth» (Гугл Планета Земля), встановлена на персональний комп'ютер користувача, забезпечує зв'язок з інтернет-ресурсом «Google Earth», інтерактивною базою супутникових даних. При дослідженнях фортифікаційних споруд в околицях м. Заліщики було використано викладений на ресурсі супутниковий знімок космічного апарату Quick Bird компанії Digital Globe, запущеного на орбіту 18 жовтня 2001 року. Сенсор супутника здатен робити знімки з просторовим розрізненням від 0.61–0.72 см в пікселі (панхроматичний) до 2.44–2.88 метрів в каналах RGB.

Знімок QuickBird, зроблений 19-го квітня 2005 року (Catalog ID: 10100100042E9900), повністю охоплює досліджуваний район. Станом на 2006-й рік на ресурсі «Google Earth» було представлено лише північну половину знімку. Через кілька років було додано південну частину знімку. На знімку в кількох місцях довкола м. Заліщики виразно простежувалися контури характерної форми, які були ідентифіковані як австрійські редути середини XIX століття.

*Мал. 1. Австрійські фортифікаційні споруди в різному стані збереженості.
Зліва направо - №14, №38, №22.*

Шість споруд знаходилися в цілому стані, ще три споруди – пошкоджені. Всі вони були частково або повністю покриті чагарниковою та деревною рослинністю. Ознаки ще кількох споруд простежувалися на сільськогосподарських полях у вигляді слідів від давно розораних валів.

В процесі розгляду супутникового знімку було ідентифіковано 21 фортифікаційну споруду, з яких 6 – невпевнено. Безпосередній огляд на місцевості підтвердив ознаки більшості споруд і помилковість визначення 1-ї споруди. Після того, як на інтернет-ресурсі «Google Earth» було викладено повний знімок місцевості довкола Заліщиків, було впевнено ідентифіковано ще 10 споруд. Середня дистанція між окремими фортифікаційними спорудами становила 900 метрів (мінімальна – 500, максимальна – 1500 метрів). Виявлені закономірності в розташуванні фортифікаційних споруд сприяли визначенню кількох місць, де могли знаходитися споруди, сліди яких не простежувалися на знімку. Це були місця під садами та під будівлями.

Після отримання автором оригінальних австрійських карт з позначеними на ній спорудами, дані, отримані завдяки дешифровці супутникового знімку, були співставлені з картами [3, с. 130-133]. Верифікація підтвердила ті споруди, які раніше були визначені невпевнено, та підтвердилося знаходження споруд в очі-

куваних місцях, де не простежувалися їх ознаки. Також було виявлено додатково 2 споруди в місцях, які не зберегли їх ознак і не розглядалися як імовірні. Сумарна кількість фортифікаційних споруд, побудованих довкола м. Заліщики в період 1854-55 рр., згідно оригінальних австрійських карт, становить 38 штук. На супутниковому знімку можна побачити 30 споруд у різному стані: від повністю цілого, до ледь помітних слідів на полях.

У процесі дослідження супутникового знімку, окрім фортифікаційних споруд XIX століття, було виявлено сліди позицій часів Першої світової війни. Північніше Заліщиків лінія фронту проходила з осені 1915 року до літа 1916-го, тому обсяги проведених за цей тривалий період земляних робіт були достатньо великими. Виразні контури цілого мережива траншей простежувалися в лісових масивах біля сіл Бедриківці та Глушка. Також ознаки від розораних позицій простежувалися на полях.

Методика дешифровки.

Оскільки в клієнтській програмі «Гугл Планета Земля» зображення супутникових знімків представлені вже опрацьованими і зберігаються у форматі JPG, робота з каналами супутникового знімку не здійснювалася, хоча такі можливості відомі [4, с. 105-115, 5]. Опрацювання зображення здійснювалася автором візуально, без застосування програмних методів дешифровки, на підставі класичних принципів дешифровки аерофотознімків [6, с. 162-167, 205-240].

Мал. 2. Супутниковий знімок QuickBird з нанесеними укріпленнями м. Заліщики середини XIX-го століття.

Нумерація споруд – оригінальна австрійська.

Споруди №1, 13, 14, 15, 16, 38 – цілі, зафарбовані чорним.

Споруди №2, 30, 34 – пошкоджені, перекреслені ризикою.

Головною ознакою для дешифровки фортифікаційних споруд середини XIX століття стала характерна 7-кутна симетрична форма редутив – виразна геометрія австрійських споруд добре виділялася на знімку. Частину споруд чагарникова та деревна рослинність вкривала лише частково, не приховуючи характерну форму споруд. Сприяло дешифровці і те, що довкола цих споруд знаходилися оброблені поля або городи, які межували з краєм рову споруд, підкреслюючи його контури. Складнішою була дешифровка споруд, вкритих деревною рослинністю, але оскільки супутниковий знімок було зроблено 19 квітня, значна частина рослинності ще не була вкрита листям, також була відсутня висока трава. Завдяки цьому навіть під кронами високих дерев простежувалася значна частина контурів та окремих елементів споруд, які були-б перекриті рослинністю вже через кілька тижнів, в період травень-червень.

Також контури споруд були виразно окреслені за рахунок нерівномірності рослинності, яка вкривала високі вали та заповнювала досить широкі рови. Перепад висот поверхні та різні умови зволоження корневих систем відобразилися на рослинності – розмірах кущів та дерев, а також щільності їх розташування.

Дешифровка споруд, які знаходилися на полях і були повністю зриті, базувалася на виділенні кольорової аномалії характерної форми на оранці. Про форму аномалії було сказано раніше – характерна 7-кутна форма споруди. Кольорова аномалія зумовлена тим, що під родючим верхнім шаром ґрунту, який в цій місцевості має коричнево-сірий колір, знаходяться ґрунтоутворюючі породи інших кольорів – від коричневого до

світло-жовтуватого. Вали укріплень були насипані з землі, вибраної з ровів і відрізнялися від кольору поверхні ґрунту. Пізніше, коли вали були зриті, рови засипані і споруди нівелювали для можливості орати поля на їх місці, утворився досить помітний кольоровий «слід», що повторював контури рову та валу знищеного укріплення. Додатково кольорова аномалія виділялася за рахунок того, що навіть зритий вал все одно на кілька сантиметрів був вищим за рівень оточуючого поля, в результаті чого просихання ґрунту на його місці відбувається швидше, через що ця ділянка виглядає світлішою.

Аналогічні ознаки – кольорова аномалія та форма, були застосовані для простеження простягання засипаних колишніх австрійських траншей на полях. Походження кольорової аномалії на місці траншеї аналогічно аномалії на місці редутив – розорювання по поверхні поля землі, з якої були насипані високі бруствери та накати над чисельними укриттями. На відміну від слідів редутив та люнетів ХІХ століття, які простежувалися як локальні аномалії, слід від траншеї мав вигляд лінійної аномалії, протяжністю до кількох сот метрів. На супутниковому знімку ця аномалія простежувалася у вигляді ліній світлішого від загального фону поля, кольору.

Підтвердженням того факту, що ця аномалія відноситься саме до австрійських траншей, є такі додаткові ознаки:

- аномалія в місці входу до лісу продовжувалася траншеями, чітко ідентифікованими під голими кронами дерев;
- на лінії аномалії в полях простежувалися деінде окремі купки кущів, в яких місцями було помітно ознаки бетону. При огляді цих кущів на місцевості, було з'ясовано, що під ними знаходяться залишки від бетонних фортифікаційних споруд різних типів (спостережні пункти, кулеметні гнізда, сховища).

Необхідно зазначити, що на місці колишніх російських траншей в полях подібна лінійна аномалія відсутня, як і взагалі виразні сліди. Це зумовлено відмінністю в принципах побудови головної оборонної позиції у росіян та австрійців, принаймні на цій ділянці фронту. Видимість сліду на місці колишніх австрійських траншей зумовлена тим, що за головною траншеєю, в 15-20 метрах паралельно їй проходив глибокий хід сполучення. Проміжок між бойовою траншеєю та ходом сполучення був густо насичений землянками, сховищами та іншими спорудами. Величезна маса землі, виїнятої з цих споруд і насипана над перекриттями землянок між траншеєю та ходом сполучення, утворювала вал висотою до 3 метрів, який добре зберігся і до тепер в лісах. При закопуванні траншей в полях, на місці австрійського переднього краю утворилася широка смуга перемішаного ґрунту, який відрізнявся від кольору поля. Російська ж передова лінія мала інший вигляд, із меншими обсягами земельних робіт, тому по її засипанні слідів залишилося досить мало.

Дешифровка траншей, які знаходяться в лісах, також базувалася на виявленні кольорової аномалії на загальному фоні деревної рослинності. На відміну від аномалії на полях, зумовленої кольором ґрунту, кольорова аномалія в лісах утворена тінями в заглибинах на поверхні землі. Як правило, в лісах збереженість траншей, ходів сполучень та ям на місці бліндажів і землянок, досить висока, особливо якщо ґрунти глинисті. В таких випадках глибина траншей та ходів нерідко зберігається на рівні 1,5-2 метри, через що при бічному освітленні сонячними променями вони завжди будуть затінені. Принципи дешифровки подібних фортифікаційних споруд базуються на класичних правилах тактичного дешифрування [6, с. 205-240].

У нашому випадку мова йде про листяний ліс з окремими хвойними деревами, тому 19-го квітня крони дерев ще не були вкриті листям, що і дозволило виявити траншеї. Загальний кольоровий фон лісу на супутниковому знімку хоча і строкатий, але утворює достатньо одноманітну текстуру. На її фоні траншеї добре виділяються у вигляді темних ламаних ліній. Звичайно, щільність дерев та наявність підліску з кущами, в ряді місць перекривала траншеї, спотворюючи їх вигляд, але загальне простягання траншей було зрозуміле. Як і у випадку зі слідами на полях, австрійські позиції були ідентифіковані значно легше завдяки густому мереживу траншеї та ходів сполучень на колишній головній позиції, добре видимій на супутниковому знімку. Російські позиції в тому-ж лісі було значно важче ідентифікувати через їх більшу розрідженість.

Дані були верифіковані в процесі польових досліджень, проведених автором на ділянках, де були виявлені вищеописані позиції часів Першої світової війни.

Висновки.

Застосування супутникових знімків розширює можливості пошуку різноманітних давніх споруд. Хоча в статті наведено приклад дешифровки лише фортифікаційних споруд ХІХ-ХХ століття, супутникову зйомку застосовують для виявлення давніх городищ, поселень, давньої дорожньої сітки та ін.

Значну роль відіграє період зйомки, оскільки досить часто сліди давньої споруди проявляються лише короткий період, коли співпадіння ряду факторів дає можливість виявити ознаки споруди. В цьому відношенні найбільше можливостей надають весняні знімки періоду березень-квітень, коли в лісах відсутнє листя на кронах дерев та підліску, на перелогах відсутня висока густа трава, на полях є лише озимі культури та починаються земельні роботи. Зимові знімки також дуже гарне джерело для пошуку слідів давніх споруд, але можливості їх використання сильно залежать від кількості снігу. При малій його кількості дешифровка

деяких споруд значно спрощується навіть порівняно з весняними знімками, при великій же – навпаки, сніг перекриває заглиблені залишки, вкриває гілки дерев, заважаючи огляду. В меншому ступені можна використовувати знімки періоду листопад-грудень, з моменту найбільшого осипання крон до випадіння великої кількості снігу.

В ряді випадків ознаки розораних на полях споруд видно краще, коли на полі вже зійшли посіви висадженої сільськогосподарської культури. Тоді різниця в зволоженні кореневих систем рослин, розташованих на мікробовинах та мікрогорбиках на місці старих споруд, виражається в різній висоті та густині рослин. Це досить непогано буває видно на супутниковому знімку. Тому найкращим варіантом застосування супутникових знімків є можливість опрацювання кількох знімків місцевості, що цікавить, зроблених в різні сезони.

Список використаної літератури:

1. Лялько В.І., Попов М.О. Багатоспектральні методи дистанційного зондування Землі в задачах природокористування. – К.: Наукова думка, 2006.
2. Orlando P., Villa B. Remote sensing applications in archaeology. *Archeologia e Calcolatori*. 22, 2011.
3. Ющенко М.В. Заліщики – забута фортеця Австрійської імперії. Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції/[редкол.: В.С.Травинський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012.
4. Крупочкин Е.П. О новых возможностях дистанционного поиска археологических памятников по данным NDVI и результатам пространственной фильтрации мультиспектральных снимков //Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – №3/1(67) – С. 105-115.
5. Крупочкин Е.П., Боечко К.А., Быкова В.А. Анализ археологической информации с помощью космических методов и ГИС.
6. Паша П.С., Корнилюк Ф.Г., Петров А.В. Военная топография. – Москва: Военное издательство военного министерства СССР, 1952.

Данило Рига

молодший науковий співробітник
Національного архітектурно-історичного
заповідника «Чернігів стародавній»

РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА УПОРЯДКУВАННЯ ТЕРИТОРІ КОЛИШНЬОЇ ФОРТЕЦІ В ЧЕРНІГОВІ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У статті йдеться про реконструкцію, модернізацію та упорядкування території колишньої фортеці в Чернігові, на початку ХІХ століття.

Ключові слова: Реконструкція, упорядкування, Чернігівська фортеця.

Впродовж ХІХ століття Чернігів мав досить динамічний розвиток, в цей час збільшувалось кількість населення міста. Саме нові віяння у соціально-культурному та політичному житті вплинули на пошук будівництва архітектурних споруд у Чернігові. Доволі стародавнім місцем на мапі Чернігова, навіть тоді був Дитинець, це була історична частина міста.

Відомо, що Дитинець княжого Чернігова остаточно сформувався на початку ХІ століття. Роль політичного, військового, адміністративного і церковного центру Чернігова і Чернігово-Сіверської землі, Дитинець виконував до монголо-татарської навали 1239 року.

У ХІ–ХІІ столітті тут було зведено муровані собори, княжі тереми, єпископський двір. Найважливішими спорудами були Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори. У другій половині ХІ століття Дитинець було значно розширено. Тоді було зведено Михайлівську церкву та Благовіщенську (не збереглись). Дитинець був потужною фортецею [2, с. 127-128]. Коли 1503 року Чернігів став прикордонним містом Московської держави, то для оборони від татар за наказом царя Василя Івановича 1531 року на мису Дитинця спорудили дерев'яний замок із п'ятьма вежами, який у ХVІІ столітті дістав назву «Верхній замок». Головною домінуючою замку була дерев'яна тридільна Михайлівська церква (не збереглась). У другій половині ХVІІІ століття цей замок було реконструйовано за проектом військового інженера Д. Дебоскета [1, с. 26].

Як вказують історичні джерела, до 1750 року Чернігів, прикрасився, розширився, став примітним містечком; ось що пишуть про нього: у замку було сім церков, багацько споруд мурованих і дерев'яних; хоча вулиці були тісні й будинки у декілька поверхів з галереями, що нависали над вулицями, затуляли їх від

сонця й навіть заважали таїти льоду до середини літа, вигляд міста був красивий, пожежа 1750 року майже все знищила [3, с. 16].

Фортеця мала стратегічне значення, але наприкінці XVIII століття вона його втрачає, так як державні кордони відійшли далеко від Чернігова. Царським указом від 1799 року, фортеця була ліквідована. Згідно з новим планом забудови і реконструкції Чернігова на поч. XIX століття. Гарнізон розформовано, укріплення були знесені, озброєння майже повністю вивезено. Територію фортеці було звільнено від решток старих будівель, засипані підземелля, зриті вали. Значно пізніше було встановлено на Валу гармати. Гармати на Цитаделі, що й досі охороняють старовинне місто, та пам'ять про славетне й героїчне минуле міста.

У 1805 році було складено план реконструкції Чернігова. Район обов'язкових кам'яних будівель був обмежений кварталами навкруги Базарної площі. Найкращі житлові та адміністративні будинки були зосереджені в центрі міста.

Після ліквідації наприкінці XVIII століття Чернігівської фортеці, все ж таки адміністративні будівлі продовжували будувати в стародавній частині міста. Мова йде про історію спорудження доволі цікавої архітектурної будівлі, так званого будинку губернатора.

Будинок сучасного історичного музею ім. В. Тарновського, так званий будинок губернатора, який знаходиться в історичній частині міста Чернігова – на Валу – має досить цікаву історію створення. На початку XIX ст. Чернігівщина відчула нові реформаційні процеси. Модернізація у суспільно-політичному житті відбувалась, загалом, у контексті перетворень всієї Російської імперії. Так за указом Сенату від 27 березня 1802 року у зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії була створена нова адміністративна одиниця – Чернігівська губернія. До її складу увійшло 12 повітів (Борзнянський, Глухівський, Городянський, Козелецький, Конотопський, Глинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Стародубський і Чернігівський). Але згідно цього ж указу були утворені ще три нові повіти: Кролевецький, Суразький, Остерський. Відповідно, кількість повітів Чернігівської губернії стала дорівнювати 15 (187 волостей, 5780 населених пунктів, у т.ч. 19 міст і 49 містечок) [6, 867].

У 1802 році постало питання про резиденцію чернігівського губернатора. Як відомо, у 1798 році Чернігівська фортеця, у якій до того розміщувались державні установи, перестала виконувати роль адміністративного центру. На початку Смоленської вулиці упродовж трьох років зводиться губернаторський будинок. Але генерал-губернатор Олексій Куракін (1802-1806 рр.) розпорядився передати його в тимчасове користування щойно заснованої гімназії. Отож саме тут з самого початку навчалися перші чернігівські гімназисти, аж поки для них не добудували будинок на сучасному Валу [4, с. 105].

Видатний зодчий Андріан Дмитрович Захаров у 1803 році створив дев'ять типових проектів для губернських міст, серед яких до речі був і проект будинку цивільного губернатора у Чернігові. План побудови затвердив сам цар Олександр I. Цікаво, що в перше десятиріччя у Російській імперії було побудовано шість десятків подібних будівель. Саме в цей час з'являються нові адміністративні будівлі в Чернігові.

Отже у 1804 році на Валу виникає нова споруда, збудована у стилі російського класицизму за типовим проектом петербуржця Андріяна Захарова. У приміщенні класичної чоловічої гімназії, так званому будинку губернатора, зараз розміщується історичний музей ім. В. Тарновського [5, с. 18].

Після скасування фортеці, на її території на краю валу колишньої фортеці – стародавнього історичного центру, залишилась одна з цікавих архітектурних споруд міста, нині відома як Колегіум.

Ще одна будівля, яка залишилась на території старовинної фортеці мала назву – Будинок архієпископа. Будинок архієпископа був споруджений у 1780 році, для розміщення архієпископа Феофіла Ігнатовича. Будівля входила до складу Борисоглібського монастиря. Головним був західний фасад, який виходив на Борисоглібський собор.

Після ліквідації Борисоглібського монастиря в 1786 році, і після перетворення Чернігова з полкового в губернський центр, колишню будівлю архієпископа було передано під Чернігівське губернське правління. В 1804 році було побудовано шестиколоний портик, котрий став прикрашати новий головний фасад зі сходу. Будівля дуже сильно постраждала під час Великої Вітчизняної війни. Зараз в споруді знаходиться Державний архів Чернігівської області.

Імпозантна цивільна будівля, яка була споруджена в 1690-х роках на території стародавнього Дитинця недалеко від замкового рову – будинок полкової канцелярії. Після скасування фортеці, з кінця XVIII до початку XX століття в цій споруді був розташований архів. Будівля збереглась до нашого часу, зараз в ній – знаходяться фонди Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

З західного боку від Спасо-Преображенського собору ще у XIX столітті, утворилася так звана Соборна площа. Ця площа використовувалась для проведення військових парадів та різних урочистостей. Цікаво, що впродовж XIX – поч. XX століття ні міська дума, ні потім міська рада не забрукували площу. Зараз на місці колишньої площі парк ім. М. Коцюбинського. Сьогодні тут, як і 100 років тому, багато людей відпочиваючи насолоджуються красою пам'ятників, які збереглись на території стародавнього Валу.

Таким чином, в результаті нових адміністративно-територіальних та суспільних перетворень в Чернігові на місці колишньої фортеці відбувався процес нового устрою міста. Звичайно, це потребувало змін на території стародавнього Дитинця. Зараз на території колишньої фортеці залишилися культові споруди (Борисоглібський та Спаський собори), Будинок архієпископа, Будинок полкової канцелярії, Колегіум, Будинок малоросійського генерал-губернатора.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вечерський. В. Історико-культурні заповідники – К., 2011. – С. 26.
2. Половникова С. З історії Чернігівської фортеці Х – XVIII століття // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984. – С. 127-128.
3. Сапон. В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів. 2007. – С. 16.
4. Сапон. В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів. 2007. – С. 105.
5. Там само. – С. 18.
6. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1007 с.

Валерій Дячок

кандидат історичних наук,
доцент кафедри
міжнародної інформації та країнознавства,
Хмельницький національний університет

ПРО УВ'ЯЗНЕННЯ УСТИМА КАРМАНЮКА (КАРМАЛЮКА) В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ФОРТЕЦІ: ВИГАДКИ ТА ДІЙСНІСТЬ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ

У статті на підставі архівних документів досліджуються реальні обставини ув'язнення відомого подільського розбійника Устима Карманюка (Кармалюка) в місті Кам'янці-Подільському. Спростовується існуюча в літературній та історіографічній традиції думка про триразове ув'язнення Карманюка в Папській вежі, з'ясовуються початки формування та наслідки даного міфу.

Ключові слова: літературно-історіографічний міф, Кам'янець-Подільський, фортеця, арештанти, тюрма, Папська вежа, камери, в'язні, кайдани, втечі.

Постать Устима Карманюка (Кармалюка) вже давно стала своєрідною візитівкою всього Подільського краю і, зокрема, міста Кам'янця-Подільського та місцевої фортеці, яка, як відомо, була місцем ув'язнення ватажка подільських розбійників. Серед сюжетів, що знайшли своє відображення в історичних працях, літературних творах та фольклорній спадщині, присвячених легендарному образу Устима Карманюка, серцевинне місце займають розповіді про його численні арешти, перебування і втечі з місць позбавлення волі.

На перший погляд проблема перебування Устима Карманюка в Кам'янецькій в'язниці, яка в період з 1812 до 1859 рр. виконувала функцію тюремного замку, вже, здавалося б, є доволі відомою і не потребує зайвого доведення. При цьому, напевне, немає жодної науково-популярної, публіцистичної чи краєзнавчої праці, присвяченої Кам'янець-Подільській фортеці, в якій би не згадувалося про начебто триразове ув'язнення Устима Карманюка безпосередньо в Папській вежі фортеці, зокрема у 1814, 1818 та 1823 роках [8; 11; 22; 25, с. 353-357; 29]. Під час проведення екскурсій в Кам'янецькому замку гіді неодмінно повідують місцеву легенду: утекти Устимові з найнепрístupнішої Папської башти допомагали закохані в нього панянки, які залишали в його камері хусточки «на спогад», з котрих ватажок зробив згодом міцну мотузку [29].

Слід визнати, що часті арешти й ув'язнення ймовірно ще за життя У.Карманюка сприяли поширюванню нерідко фантастичних розповідей, в яких він наділявся неймовірною силою й навіть надприродними здібностями, котрі на думку розповідачів й уможлилювали втечі з місць позбавлення волі. Проте подібні легенди не завжди мають під собою реальне підґрунтя, а є, на наше переконання, часто лише своєрідним поясненням причин та обставин численних спроб втеч Устима Карманюка (насправді далеко не завжди вдалих) з місць ув'язнення, й, зокрема, з найбільшої тоді на Поділлі Кам'янець-Подільської губернської тюрми.

Слід зауважити, що вкорінення в масову свідомість думки про кількаразове ув'язнення Устима Карманюка саме в Папській вежі Кам'янецької фортеці завдячує історіографічно-літературній традиції, яка постанала лише з середини 30-х рр. ХХ століття. Є прикметним, що в жодній роботі дослідників життєпису У. Карманюка до згаданого часу конкретне місце його ув'язнення не подається. Відсутні будь-які згадки про перебування Карманюка під арештом безпосередньо в Папській вежі в працях першого біографа ватажка розбійників Юзефа Ролле та в розвідках Сергія Якимовича та Івана Єрофієва [6; 19; 35; 36]. Більше того, відсутня будь-яка інформація про ув'язнення У.Карманюка в Папській вежі і в дослідників історії міста

Кам'янця-Подільського – Олександра Сементовського, Олександра Прусевича та Єфима Сецінського, які присвятили значну увагу Старій фортеці [27-29; 37]. Закономірно виникає питання – звідки ж взялася думка про триразове ув'язнення Карманюка саме в Папській вежі?

Ретельний аналіз існуючої літератури дозволяє встановити, що майже одночасно звернулися до постаті У. Карманюка, і першими, хто «посадив» Устима Карманюка в Папську вежу, були Андрій Хвиля (Андрій Ананійович Олінтер) (1898-1938), тодішній завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, заступник народного комісара освіти УРСР, а з початку 1936 р. ще й директор новоствореного Інституту українського фольклору АН УРСР, та радянський письменник, уродженець Кам'янця-Подільського Володимир Беляєв (1909-1990). З під пера останнього в 1935 році вийшло оповідання «У старій фортеці», а в листопаді 1936 р. з'явилася повість «Підлітки», яка згодом лягла в основу трилогії «Стара фортеця» і опублікована окремим виданням у 1937 р. [8; 38]. В цих творах В. Беляєвим було введено сюжет про ув'язнення У. Карманюка в Папській башті.

В 1936 році А. Хвиля з нагоди 100-роківин зі смерті Устима Карманюка видав присвячений йому біографічний нарис, написаний з яскраво виражених ідеологічних позицій класової і політичної нетерпимості до усього, що не узгоджувалося з офіційним курсом комуністичної партії і Радянської держави, і всіх, хто мав інші погляди та світоглядні міркування [25, с. 384; 33]. Саме з цією публікацією А. Хвилі в історіографії зникає будь-яка дискусійність навколо постаті У. Карманюка і всі подальші праці дослідників та твори письменників відзначаються однотайністю трактування У. Карманюка не інакше як «народного героя», «месника за кривди трудящих», «борця з несправедливістю» тощо. Особливістю даної роботи є її пропагандистський характер, широке використання фольклору, а також зразків ерзац фольклору, як ілюстративного матеріалу або як джерела інформації при висвітленні біографії У. Карманюка.

Нарис А.Хвилі носить компілятивний характер, першорядними джерелами до написання якого послужили праці Юзефа Ролле «Orgyszek» та Сергія Якимовича «Устин Кармалюк у судових актах», з котрих було запозичено майже увесь фактичний матеріал і статистичні дані [6; 35; 36]. Разом із тим, у тексті нарису, ніби між іншим, розміщено світліну Папської вежі з підписом, що саме в ній був ув'язнений Карманюк [33, с. 27]. Однак даний висновок не підтверджувався жодним джерельним аргументом.

Цікаво, що після нарису А.Хвилі й повісті В.Беляєва теза про ув'язнення Карманюка в Папській вежі стає своєрідною аксіомою, яка вже не потребувала жодних доведень і впроваджувалася в масову свідомість як авторами наукових праць, так і художніх творів [12, с. 47; 32, с. 67]. В подальшому процес міфотворчості набув нового розвитку. Невдовзі вже інший український радянський письменник Василь Кучер услід за своїми попередниками не лише «ув'язнив» ватажка розбійників до Папської вежі в романі «Устин Кармалюк», а ще й увів до твору сюжет про написання саме в ній кріпосним художником Василем Тропініним його портрету, начебто на замовлення подільського губернатора, з метою, «щоб по ньому могли впізнавати розбійника» [20, с. 13, 29-30]. На наше переконання, проблема написання Тропініним «портрету Кармалюка» теж є складовою міфу і заслугове на самостійне висвітлення в окремому дослідженні. Прикметно, що після згаданого твору В.Кучера в кінці 1950-х рр. на Папській вежі було розміщено барельєф з недостовірною інформацією про триразове ув'язнення в ній Устима Карманюка.

Таким чином ряд авторських літературних вигадок, а почасти і історіографічних міфів і стереотипів, які не підтверджуються жодними джерелами, набули протягом останніх десятиліть не тільки в науці, але й в громадській думці характеру незаперечної істини. Не можна не визнати, що будь-який художній твір, навіть на історичну тему, передбачає авторську вигадку, яка покликана сприяти пошквалюванню сюжету. Утім, якщо авторська фантазія може бути прийнятною і не суперечить жанру художнього твору, то її існування в науковій праці, на наше переконання, є неприпустимим.

Проте, на жаль, подібний підхід до вивчення біографії У. Карманюка на тривалий час визначив пріоритети і акценти при висвітленні його постаті в історичній літературі. З одного боку дана тема завжди знаходилась в полі уваги науковців та літераторів, утім нав'язування ряду вульгарно-соціологічних стереотипів, а в багатьох випадках й письменницьких вигадок, в подальшому не лише не сприяло об'єктивному історіографічному та джерелознавчому вивченню даної теми, а й на довгі десятиліття законсервувало її наукове дослідження.

Першорядними джерелами до вивчення обставин та подробиць ув'язнення Устима Карманюка в Кам'янецькій тюрмі є три слідчо-судових справи, що зберігаються в архівосховищах Держархіву Хмельницької області (фонд Подільського головного суду) та Центрального державного історичного архіву в Києві (фонд Цивільної канцелярії Окремого Литовського корпусу і головнокомандувача польської армії Романова Костянтина Павловича) і дозволяють із значним ступенем вірогідності та повноти реконструювати реальні події [2; 3; 5]. Перша з них містить дані про діяльність У. Карманюка в період з 1813 до 1822 рр., а дві останні виникли в результаті розслідування спроби втечі 11-ти арештантів з Кам'янецької в'язниці, яка сталася в ніч з 11 на 12.03.1823 р.

Зупинимося на обставинах арешту і першого ув'язнення Карманюка у Кам'янці-Подільському. Сталося це невдовзі після 30 червня 1813 року, коли після серії крадіжок, грабунків і розбійних нападів, жертвами яких стали переважно селяни сусідніх сіл Дубова, Головчинці, Майдан Головчинецький та Курилівці тодішнього Літинського повіту, спочатку У. Карманюка, а згодом і Д. Хрона було ушіймано (причому підкреслимо, що не каральними органами, а громадами селян з Головчинець та Дубової) [15, с. 125; 16, с. 164; 17, с. 180; 18, с. 131]. Знаходячись під слідством в Літинському повітовому суді, вони змогли приховати всі скоєні діяння, зізнавшись лише у дезертирстві. Тому в Літинській міській в'язниці на них не було заведено судової справи, а лише як дезертирів відправлено до Кам'янця-Подільського в розпорядження комісії військового суду, де в червні 1814 р., згідно судового вироку та після подальшого його затвердження Кам'янець-Подільським комендантом генерал-майором О. Ф. Ганом (1751–1815), У. Карманюка і Д. Хрона було покарано 500 ударами шпіцрутенами та присуджено до подальшого виконання військової повинності [3, арк. 85зв.; 15, с. 125; 16, с. 174; 18, с. 131].

На жаль, в наявній слідчо-судовій документації відсутня вказівка на точне місце і час утримання У. Карманюка і Д. Хрона під арештом в Кам'янці-Подільському. Можна лише припустити, що як дезертирів У. Карманюка і Д. Хрона могли утримувати в Кам'янець-Подільській фортеці. Вона, як зазначають деякі дослідники, після перемоги Росії над Туреччиною в 1812 році, втративши своє фортифікаційне призначення, була перетворена на в'язницю та виконувала подібне призначення аж до 1859 року, поки на Польських фільварках було збудоване нове тюремне приміщення. Втім, навіть після цього арештантське відділення у фортеці діяло аж до 1914 року [27, с. 33-34; 28, с. 100-101; 29, с. 15]. Проте точна дата перетворення Кам'янець-Подільської фортеці на в'язницю потребує додаткового вивчення, принаймні, крім абстрактної згадки про указ імператора Александра I в праці А. Сементовського законодавчого підтвердження цьому фактові нами не виявлено. Проте згідно Положення Комітету міністрів від 30 червня 1814 року на опалення та освітлення Кам'янець-Подільського ордонанс-гаузу передбачалося виділення додаткових коштів [24, Т. 32. №25614].

Відомо, що У. Карманюк і Д. Хрон пробули у Кам'янці-Подільському до 13 серпня 1814 року, після чого їх у складі 111 військових осіб відправлено у відповідності до судового вироку в розпорядження Херсонського військового губернатора Дюка-де-Рішель'є на Кримський півострів для подальшого проходження служби в одному з розташованих там полків. Проте вже з першого ж тракту в селі Панівцях вони здійснили чергове дезертирство. Причому до Карманюка та Хрона приєдналися ще три втікача – Коночівчук, Когут та Лебедчук. Пробравшись до лісів поблизу села Головчинців Літинського повіту, оновлена ватага в пошуках засобів існування озброївшись дрюками, вчинила ряд крадіжок та розбійних нападів на селянські обійстя в навколишніх селах. Однак, вже 20.10.1814 року У. Карманюка і Д. Хрона було ушіймано в лісі поблизу Головчинців місцевою громадою селян, які й відвели їх до Літинського нижнього земського суду [3, арк. 53 зв.-54; 15, с. 125].

Із «сентенції» слідчої справи видно, що на першому ж допиті обом інкримінувалося вбивство Івана Сала, а також скоєння ряду грабунків у Літинському повіті. Треба зауважити, що У. Карманюк і Д. Хрон спочатку від усіх обвинувачень відмовлялися, пояснюючи, що нібито їх знайомство відбулось лише під час спільного перебування у Кам'янець-Подільському ордонанс-гаузі (до 13.08.1814 р.), а після втечі з-під варти по дорозі до місця служби вони знаходилися в лісах Літинського повіту (серпень-жовтень 1814 р.), де харчування собі добували «мирським подаванням, та іноді доводилося красти хліб в пастухів». Проте після показань їх співучасника І. Ткачука, а також потерпілих (25 осіб) і свідків (8 осіб), спочатку Д. Хрон, а згодом і У. Карманюк врешті зізналися у скоєному, розповівши до найдрібніших деталей про хід окремих грабунків. Особливо довго не признавався У. Карманюк у здійсненні нападу на І. Сала, навіть після того, як на очній ставці з Д. Хроном останній закликав його це зробити. Лише після наведення Хроном факту, що після пограбування І. Сала та розподілу грошей У. Карманюк взяв собі більшу частину грабованого, він визнав свою участь, але наголосив, що підмовив його до розбою саме Д. Хрон, тому, мовляв, він у всьому й винен [3, арк. 58 зв.; 15, с. 126-127].

Як видно з показань У. Карманюка, він із Д. Хроном спочатку знаходилися під слідством близько семи місяців у Літинській в'язниці (приблизно до травня 1815 р.), після чого їх було переведено для винесення остаточного вироку до Кам'янця-Подільського. Тут справу розглядав спершу кримінальний департамент Подільського головного суду, але згодом (17.01.1817 р.) їх, як дезертирів, було передано у розпорядження комісії військового суду [3, арк. 65 зв.; 15, с. 127; 18, с. 132].

Місцем ув'язнення Карманюка та його співучасника у Кам'янці-Подільському стала міська в'язниця. Значний інтерес для з'ясування обставин перебування У. Карманюка в Кам'янецькій тюрмі з травня 1815 до листопада 1818 рр. мають свідчі показання унтер-офіцера та п'ятьох солдатів Літинської інвалідної команди (від 29.03.1822 р.), які в зазначений період служили в Кам'янці-Подільському на охороні в'язниці й добре пам'ятали його «походеньки». Вони відзначали, що Карманюк під час попереднього ув'язнення у Кам'янець-Подільській тюрмі був обраний серед співкамерників старостою, а також повідали про факт

любовного зв'язку У. Карманюка з дружиною солдата-чоботаря тюремного замку на прізвище Шевченко. Зокрема, унтер-офіцер Гнат Тартасов пригадав, що у ті часи подружжя Шевченків проживало в гарнізоні біля тюрми і за романтичні стосунки з Карманюком чоловік часто свою дружину бив [3, арк.35-36; 32, с. 48]. Крім того додав, що вже після заслання У. Карманюка до Сибіру невірна дружина солдата принесла своєму чоловікові десять червінців, отриманих від в'язня-коханця [3, арк.35]. Можливості подібних сердечних стосунків арештанта стають зрозумілими, аналізуючи існуючі на той час норми утримання в'язнів у тюрмах, а також документи, які стосуються наступного ув'язнення Карманюка в Кам'янецькому тюремному замку з грудня 1822 до 14 червня 1823 р., про що мова піде далі. Зокрема, всі арештанти кожен день отримували так звані «кормові гроші», на які староста в супроводі охоронця вирушав за межі в'язниці до найближчої корчми і закупляв продукти харчування для співкамерників. Як з'ясовується з документів, У.Карманюк за невеличку винагороду конвоїрам домагався, що ті заплющували очі на романтичні побачення та непоодинокі випадки пронесення на територію тюрми карт та горілки [2, арк. 171].

Нагадаємо, що 20.09.1818 року Кам'янецький військовий суд за сукупністю карних злочинів та на підставі «Воинского Сухопутного Устава» і «Всемилоостивейшего манифеста, изданного 1814 года августа в 30-й день» засудив У. Карманюка і Д. Хрона до смертної кари [32, с. 53]. Однак подільський військовий губернатор О.М. Бахметьев, який мав затвердити рішення військового суду, 16.10.1818 р. замінив цей вирок на позбавлення військових звань, покарання кожного 25 ударами батоном, таврування (особам, що відбували заслання за грабунки і крадіжки на лобі випікали «Вор») та заслання до Сибіру [32, с. 53-54]. Нагадаємо, згідно тодішнього чинного законодавства усіх кримінальних злочинців карали привселюдно в найбільш багатолюдних місцях. Крім того покараних батоном відправляли до Сибіру лише після видужання в тюремному шпиталі [31, с. 54]. 25.10.1818 р. Устима Карманюка було покарано, а вже 16.11.1818 р., після одужання в тюремному лазареті, його і Д. Хрона разом із супроводжувальними документами, в яких зазначалися їх особисті прикмети та вирок суду, відправлено до Іркутського губернського правління на каторжні роботи [32, с. 54].

Кількаразові ув'язнення та заслання У.Карманюка до Сибіру започатковують новий етап його життя та діяльності, який хронологічно можна визначити з кінця 1818 р. до середини 1824 р. Його дії в цей час стають більш виваженими та продуманими, з'являється досвід життя поза законом.

Під час проходження через станцію Перетину Вятської губернії арештанти У. Карманюк та Д. Хрон втекли. Сам Устим, з показань його дружини Марії, вперше навідався до неї у Петрів піст 1820 р. [32, с. 41]. Особливо цікавою і важливою є згадка дружини, підтверджена сином Іваном, про те, як під час побачення з рідними на початку вересня 1821р. У. Карманюк говорив, що «на степах собрал себе место для жительства, познакомился с тамошними жителями, бывал у них за кума, купил там корову для семейства и намерен на зиму засеять, и под осень хотел все семейство забрать и велел овцы продать». Однак Марія Карманюк не погодилась утікати з чоловіком, тому «овцы не продавала и до сего времени (дата її допиту 27.03.1822 р. – **В.Д.**) удерживает оное для пропитания детей своїх» [32, с. 42–43].

Як з'ясовується з документів, з літа 1819 р. до березня 1822 р. У. Карманюк здобував собі засоби до існування виключно крадіжками, причому чинилися вони навіть по відношенню до родичів. З показань двоюрідного брата Карманюка селянина О. Ковалюка видно, що Устим тричі обкрадав його комору. У с.Овсяниках з комори селянина Д.Ткача Карманюк викрав борошно та пшеницю [15, с. 128; 17, с. 182]. Слід зауважити, що вищенаведені вчинки У.Карманюка впродовж 1819-лютого 1822 рр., як не дивно, не надто турбували повітову і місцеву владу. Чи не єдиним заходом з боку економії і громад селян стало створення групи з 12 осіб, яка проводила нічні розшуки в околицях села Головчинці. Лише після пограбувань на початку березня 1822 року осель небагатого шляхтича Опаловського та селянина Базилицького у селах Майдані Головчинецькому і Овсяниках, внаслідок яких жертвам було нанесено тяжкі тілесні ушкодження, Літинським нижнім земським судом було порушено кримінальну справу й призначено комісію для розслідування. На нашу думку, причиною активізації до здійснення відкритих розбійних нападів могла бути відмова дружини Карманюка і відчай, пов'язаний із неможливістю налагодити сімейне життя. 22.03.1822 р. відбувся черговий арешт. У. Карманюка, Й. Майданюка і І. Домбровського було допитано в присутності місцевого священика Демкевича й тоді ж під вартою 19 селян відвезено до Літина. Тут на першому ж допиті Карманюк зрікся свого імені та назвав себе Василем Гавриленком родом з Замостя (Австро-Угорщина), дезертиром Білозерського піхотного полку, розповівши довгу й заплутану історію «свого» життя. 27.03.1822р. на допит і очну ставку з Карманюком були викликані з Головчинців його дружина Марія та три сини: Іван (15 років), Остап (8 років) і Іван (5 років), інші його родичі, а також військові з Літинської інвалідної команди, які впізнали у Василеві Гавриленкові Устима Карманюка. Карманюка упізнав і його двоюрідний брат, селянин с. Клопото-вець Іван Ододюк, який, як доказ, навів факт відсутності в Устима двох передніх зубів. Однак і після цього У.Карманюк уперто видавав себе за В. Гавриленка [32, с. 41–44].

Незважаючи на наполегливі відмовляння, Літинський нижній земський суд, враховуючи численні показання свідків і обвинувачення потерпілих, після офіційного визнання Гавриленка-Кармалюка, Майданаюка і Домбровського військовими дезертирами направив їх до Кам'янця-Подільського у розпорядження військового суду, який функціонував при внутрішньому гарнізонному батальйоні. Коли з'ясувалося, що У.Карманюк є особою цивільною, оскільки у листопаді 1818 р. був позбавлений військового звання, то за розпорядженням командувача 12-го військового округу Красевіна його передали Кам'янець-Подільській міській поліції, а особову слідчо-судову справу з вимогою позачергового й якнайшвидшого розгляду надіслали до Кам'янецького повітового суду [32, с. 56-57]. Останній, враховуючи вчинені У.Кармалюком злочини, «яко явного преступника, избличенного в грабеже, многократном покушении на жизнь человеческую», виніс вирок – покарання 101 ударом батоном, таврування і довічне заслання на каторжні роботи [32, с. 59].

Під час ведення слідства У. Кармалюк знаходився у Кам'янець-Подільській міській в'язниці. Цей епізод є доволі важливим з огляду на те, що в радянській та сучасній українській історіографії продовжує жити легенда про спробу У.Карманюка підняти повстання та звільнитися з-під арешту [14, с. 38; 26, с. 354-355; 33, с. 25]. Документи дозволяють встановити, що дійсно з середини лютого 1823 р. серед окремих арештантів тюремної палати № 4 (де перебував і У.Карманюк) поширювалися чутки про підготовку втечі. Як з'ясувалося, напередодні втечі 12 березня 1823 р. в'язні грали в карти на гроші і вживали у великій кількості горілку, яку їм таємно приносили тричі протягом останнього дня, в тому числі й один із солдатів-вартових [2, арк. 177]. Слід зазначити, що згідно іменного указу Сенату від 22.12.1819 р. на кожного арештанта щоденна норма так званих «кормових» грошей (тобто тих, які призначалися для харчування) складала 12 копійок [24, Т.36, №28040]. Вечері після сигналу до сну один з організаторів втечі Я.Струтинський, вийшовши в тюремні сіни, вигукнув: «Гу, молодці!». За цим сигналом одинадцять арештантів, схопивши дошки від нар, «зім'яли» п'ятьох варткових і вибігли на подвір'я. Браму їм вдалося здолати легко, тому що був несправний нижній лівий бігунок. У. Карманюку ще перед втечею вдалося зняти чи розбити кайдани [2, арк.80].

Однак і для нього, і для більшості арештантів ця спроба була невдалою. В ході переслідування вбили Я. Струтинського, чотирьох, разом з пораненим у ногу У.Карманюком, затримали відразу, решту — протягом тижня [2, арк.180зв.]. Створена наступного дня слідча комісія провела допити затриманих втікачів, включно й В.Гавриленка-У.Карманюка, який вказав, що організаторами змови були Я.Струтинський, Й.Москалинський та К.Барщевський, а він дізнався про їх плани за місяць. Причиною ж, що спонукала його до втечі, Карманюк назвав бажання «освободиться от тюремного содержания», хоча при цьому й відзначив, що під час перебування у в'язниці «никаких излишних притеснений и истязываний никто им не делал, только что не позволяют ходить из палаты в палату, а содержат всякого в своей» – (курсив – **В.Д.**) [2, арк.9]. Але вже на другому допиті (8.06.1823р.) він повністю зрікся попереднього свідчення, яке пояснював тим, що тоді (13.03.1823р.) «находился больным от сильных побоев, причиненных ему солдатами и полицейскими будниками при поимке его» [2, арк. 168 зв.].

Крім того Карманюк зазначив, що про змову взагалі не знав і в її організації участі не брав. Водночас розповів про численні випадки гри в карти і вживання горілки, а також про осіб, що її постачали. Більше того, У.Карманюк пообіцяв, що коли його висилатимуть етапом до Сибіру, то розповість ще більше про обставини втечі, й, зокрема, «чтобы некоторые места позапирать в крепости», якими арештанти в подальшому можуть скористатися для втечі. Однак, коли У. Кармалюка в день відправки до Сибіру (14.06.1823 р.) було викликано на допит, то він відмовився будь-що розповідати і ствердив, що нічого не знає. Про це свідчить приписка слідчої комісії до протоколу його попереднього допиту від 8.06.1823 р. [2, арк.171].

Кам'янецьким повітовим судом перед засланням до Сибіру У.Кармалюка та трьох інших арештантів (Москалинського, Борщевського і Харламовича) як організаторів втечі було призначено до покарання по 60 ударів батоном. Але кримінальний департамент Подільського головного суду, в який справа надійшла для ревізії, вніс деякі зміни, призначивши, зокрема, У. Кармалюку 200 ударів різок по прибуттю на місце заслання. [32, с. 73-74]. Чи був виконаний цей вирок, залишається невідомим; принаймні, у його свідченнях в Летичівському нижньому земському суді від 17.06.1827 р. після чергового арешту про це не згадується.

У зв'язку зі з'ясуванням місця розташування у тюремному замку 4-ї палати цікавим є її опис, який був зроблений слідчою комісією: «...1-е. Изба большая, с печкою и кругом поставленные нары, досками не прибитыми покрыты. У оной палаты внутренняя дверь без всякого замка и запора. Сенцы к оной палате пристроенные маленькие, тесные, в которые ночью выходят арестанты на ветер. В оных сенцах внешние двери, хотя и крепкие, однако запираются на ночь одною только задвижкою, легко, за одним прикосновением отпереться могущие. А когда повалились арестанты толпою в тесные сенцы, то часовые и не могли никаким образом в тесноте устоять и действовать к удержанию их от побега.

2-е. Ворота крепостные, хотя и были заперты, однако поелику с исподу, в чопике или бегунах согнившие и на оных совсем не державшиеся, то и удобно им было оные плахами отдвинуть и сделать себе проход.

Городские же ворота, которыми арестанты выбегли на поле, никогда не запираются и для того удержат их в пространном месте не было возможности при всей деятельности со стороны караульных. Дальние ворота никогда не запираются и никакой нет в оных причины» [2, арк. 183].

Уточнюючу інформацію про кількість камер («арештантських палат») в тогочасному Кам'янець-Подільському тюремному замкові містять «списки» в'язнів, які утримувалися в них з 1 до 15 березня 1823 року, де йдеться про п'ять подібних приміщень [2, арк. 205-212 зв.]. Проте чи не найціннішим документом, який остаточно розвіює будь-які сумніви, що 4-а арештантська палата не могла знаходитися в Папській вежі та зробити висновок, що приміщення останньої не використовувалося для утримання арештантів, є виявлена нами ксерокопія документа під назвою «План Кам'янець-Подільського тюремного замку за 1858 рік», який в наш час розташовано в експозиції Папської або так званої «Кармалюкової вежі» (дивись Додаток).

Як видно з документа, Папська башта разом з чотирма іншими вежами – Ляською (Білою), Рожанкою, Комендантською та Лянцкоронською – аж до 1858 року не призначалася для утримання арештантів і на плані-схемі ці приміщення позначені латинською буквою «r». Натомість арештантські камери або палати знаходилися в одноповерхових будівлях справа від центральної брами фортеці.

Слід відзначити, що у 1859 році після побудови на Польських фільварках приміщення для нової тюрми будівля Кам'янецької фортеці аж до 1914 року слугувала в якості арештантського виправного відділення [28, с. 101-102; 29, с. 15].

Крім згаданих вище випадків ув'язнення Устима Карманюка в Кам'янецькій тюрмі мав місце ще один, який з невідомих причин залишився поза увагою дослідників. Після другої втечі з Сибіру в кінці 1825 року та чергового арешту ватажка разом із двома спільниками в Кальній Деражні 17.06.1827 р. ув'язнили в Літинській міській в'язниці. Проте невдовзі після вчиненого в ній ними бунту з 8 по 11 грудня 1827р. У.Карманюка було переведено до Кам'янця-Подільського, де після покарання 101 ударом батога та відновлення «указних знаків» влітку 1828 р. було заслано на каторжні роботи до м. Тюмень Тобольської губернії [18, с. 143; 32, с. 149]. Проте і в цьому випадку точне місце перебування ватажка в Кам'янецькій міській тюрмі залишається невідомим.

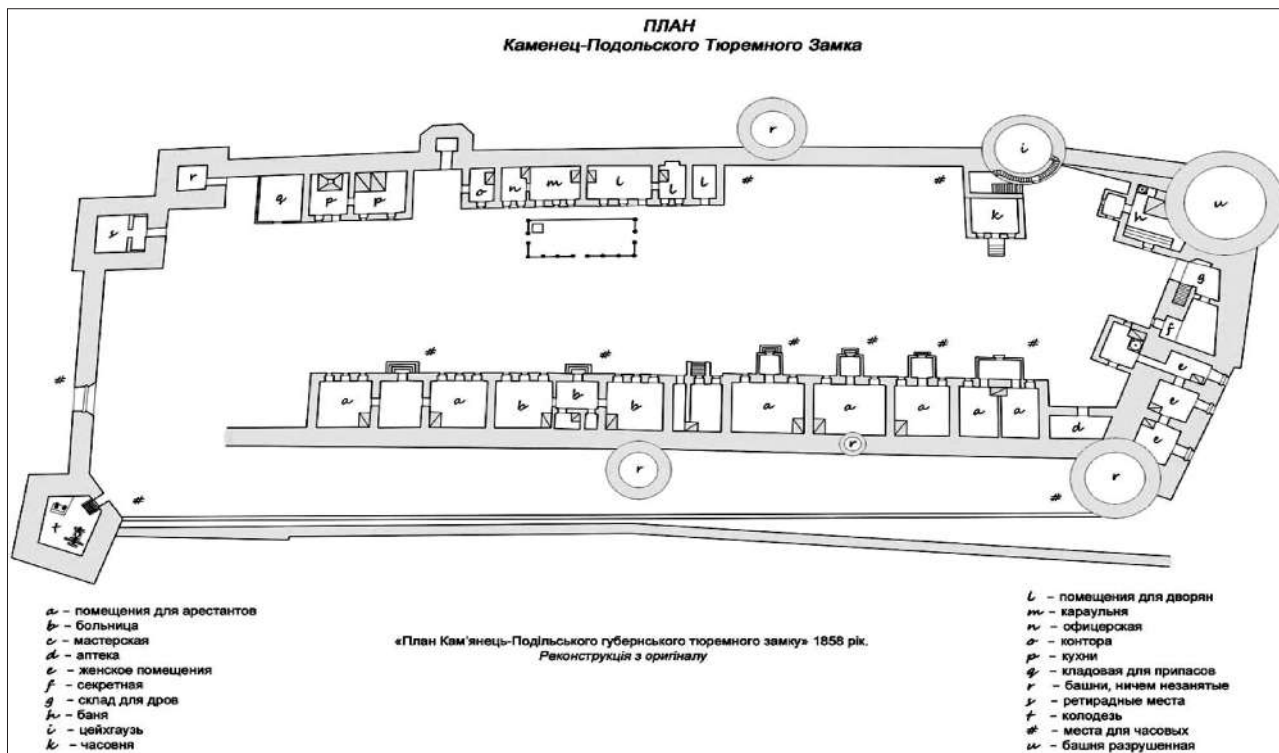
Усе вище згадане засвідчує, з одного боку, хибність існуючої в історичній та художній літературі думки про триразове ув'язнення У.Карманюка в Папській вежі, а з іншого – дозволяє суттєво уточнити наші уявлення про обставини перебування подільського розбійника в Кам'янець-Подільській тюрмі. Разом із тим дана проблема вимагає від наукових і краєзнавчих праць відповідальнішого ставлення до тверджень, що в них наводяться, підвищення ступеню доказовості й надання виключного пріоритету даним писемним джерел.

Зі всією відповідальністю можна стверджувати, що на сьогодні в жодній архівній справі, пов'язаній з розслідуванням дій У. Карманюка, будь-якої згадки про його ув'язнення в Папській вежі не існує, тому є необхідність визначити реальне місце або місця, де він дійсно знаходився у Кам'янецькій тюрмі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (далі-ДАХМО). – Ф.60 (Подільський губернський прокурор). – Оп. 1. – Спр. 12. «Дело о борьбе с восстанием и массовыми побегами арестантов Балтской, Ямпольской и Летичевской тюрмах...»
2. ДАХМО. – Ф. 120 (Подільський головний суд). – Оп. 1. – Спр. 1294. «Дело о возмущении и побеге заключённых из Каменецкой тюрьмы.»
3. ДАХМО. – Ф. 120 (Подільський головний суд). – Оп. 4. – Спр.152. Сучасна назва: «Дело о восстании крестьян Подольской губернии под руководством Устима Кармалюка.» Оригінальна назва: «Дело о преступнике Устиме Карманюке, который участвовал в ограблении людей в Литинском повете.»
4. ДАХМО. – Ф-Р. 1421 (Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник). – Оп. 2. – Спр. 29 (Листування з науковими установами та автором трилогії «Стара фортеця»).
5. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.444. (Цивільна канцелярія Окремого Литовського корпусу і головнокомандувача польської армії Романова Костянтина Павловича). – Оп.1. – Спр. 25. «Дело «Арестанты. О бежавших из Каменец-Подольской тюрьмы. (Здесь находится переписка о возмущившихся арестантах по Литинской и Могилёвской тюрьмам. Подольская губерния.)»
6. Д-р Антоний (Ролле). Кармелюк // КС. – 1886. – № 3. – С. 495-560.
7. Ахшарумов Д.Д. Из моих воспоминаний (1849-1851 гг.) / Д.Д. Ахшарумов – СПб.: Общественная польза, 1905. – С. 251-253.
8. Баженова С. В'язні старої фортеці. // Радянське Поділля, 1982. – 16 червня.
9. Беляев В. Старая крепость: трилогия. Книга первая. / Беляев В. – М.: Издательство «Правда», 1969 – 125 с.
10. Венгрженовский С. Еще кое-что о Кармалюке / С. Венгрженовский // Киевская Старина (далі – КС). – 1886. – №7. – С. 553-559.

-
11. Вінюкова В. Кого у фортеці малював Тропінін? / Вінюкова В. // Подолянин. – 2002. – 6 грудня.
 12. Гижа О. Р. Облога Кармалюка: історичний роман / О.Р. Гижа. – Київ : Український письменник, 1993. – 446 с.
 13. Гуржій І. О. Народний герой – Устим Кармалюк / І.О. Гуржій. – К., 1950. – 24 с.
 14. Гуржій І. О. Устим Кармалюк: історико-біографічний нарис. / Гуржій І.О., Компан О.С. – К.: Радянська школа, 1960. – 79 с.
 15. Дячок В.В. Устим Карманюк (Кармалюк) та соціальне розбійництво у світлі документальних джерел / Дячок В.В. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2002. – Т.8. – Ч. 1. – С. 120-160.
 16. Дячок В.В. Джерела про початок розбійницької діяльності Устима Карманюка (Кармалюка) (1813-1818 рр.) / Дячок В.В. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – Т. 14. – С. 155-177.
 17. Дячок В. Устим Карманюк (Кармалюк) та розбійництво на Поділлі: конкретно-історичний та джерелознавчий аспекти / Дячок В. // Наукові записки. Історичні науки – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька Академія», 2008. – Вип. 12. – С. 175-201.
 18. Дячок В. Устим Карманюк (Кармалюк) в історії Деражнянщини та Поділля у світлі писемних джерел / В. Дячок // Деражнянщина: минуле і сучасне: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова), Кохановський О.Б. (співголова) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С. 126-155.
 19. Єрофіїв І.І. До питання про Кармалюка / Єрофіїв І.І. // Червоний шлях (далі – ЧШ). – 1924. – №6. – С. 172-182; №8-9. – С. 213-223.
 20. Кучер В. Устим Кармалюк: Роман : Для ст. шк. возраста / Кучер В.; Худож. Д. Присяжнюк, [3-е изд.]. – К: Вєзєлка, 1988. – 428 с.
 21. Любченко В. Карманюк чи Кармалюк? / Любченко В. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 122-127.
 22. Любченко В. Усталені історичні міфологеми родоводу Устима Карманюка (Кармалюка) й реальна дійсність за першоджерелами / В. Любченко // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 161-172.
 23. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник / Пламеницька О., Ківільша Г., Осетрова Г., Данілов І., Папєвська С. / Львів: Видавництво «Центр Європи», 2003. – 320 с.
 24. Полное собрание законов Российской империи: (далі ПСЗРИ): В 45 т. — Спб., 1830.
 25. Сидоренко О. І. Репресоване відродження / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. –К.: Україна, 1993. – 399 с.
 26. Сикора Э. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии. – Х.: «Міськдрук», 2010. – 700 с.
 27. Сементовский А. М. Каменец-Подольский / Сементовский А. М. // Архив исторических и практических сведений, относящихся к России, издаваемый Николаем Калачовым. – Спб., 1862. – Кн. 4. – С. 1-78.
 28. Сецінський Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Сецінський Е. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1895. – 249 с.
 29. Сецінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси) / Сецінський Є. – К.: Видавництво Української академії наук, 1928. – 97 с.
 30. Степко Л. День Незалежності – в Карпатах! / Степко Л. // «Кримська Світлиця. – 2007. – 31 серпня.
 31. Ступин М. История телесных наказаний в России (От судебных до настоящего времени) / Ступин М. – Владикавказ: Типография Терского обл. правления, 1887. – 146 с.
 32. Устим Кармалюк: Зб. документів / Упоряд. Є. Черкаська, І. Єрофєєв; За ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. – К., 1948. – 344 с.
 33. Хвиля А. Устим Кармалюк: до 100-ліття з дня смерті. / Хвиля А. – Харків: Державне літературне видавництво, 1936 – 125 с.
 34. Шпильова В. Загадка портрета / В. Шпильова // Голос України. – 2010. – 19 листопада.
 35. Якимович С. Устин Кармалюк у судових актах / Якимович С. // Червоний шлях. – 1923. – №8 – С. 112-135.
 36. D-r Antonij J. (Rolle) Opryszek. Opowiesie zdarzen prawdziwych / D-r Antonij J. (Rolle) // Gawedy z przeszlosci. – Lwow, 1879. – Т.1. – С. 133-238.
 37. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijów – Warszawa, Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1915. – 130 s.
 38. Бєляєв Володимир Павлович: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Бєляєв_Володимир_Павлович
-

*Рис. 1. План Кам'янець-Подільської тюрми 1858 року
(комп'ютерна реконструкція за копією, що знаходиться в експозиції Папської вежі).*

Ярослав Дзісяк

кандидат історичних наук,
Чортківський інститут
підприємництва і бізнесу

РІКИ ЯК ГЕОГЕННІ ФОРТИФІКАЦІЇ, УМОВИ ЇХ ПОДОЛАННЯ: ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1920 Р.

У статті розглядаються бойові дії частин армії Української народної республіки про військ радянської Росії на переправах річок галицького Подністров'я у липні – серпні 1920 року.

Ключові слова: Дієва армія УНР, кіннота, артилерія, дивізійний інженер, форсування, переправа, Збруч, Серет, Стрипа, Дністер.

З давніх-давен ріки служили для людей як бажаними місцями життєдіяльності, так і були кордонами, природною фортифікацією між родами, громадами, народностями і державними утвореннями. Залежно від клімату, пір року, погодних умов і власне розміру водойми з одного боку та рівня технічних засобів з іншого, видозмінюються способи переправи. Незрівнянно зростає складність умов форсування у час війни, коли ріка стає тимчасовим кордоном, а досягнення протилежного берега у час бойових дій є запорукою порятунку військових і цивільних чи необхідною умовою подальших бойових дій та закріплення перемоги.

1920 рік був завершальним роком військової боротьби регулярних військ за утвердження українцями, роз'єднаними двома імперіями, власної держави. Протягом року Україна у черговий раз зазнала зміни влади, окупантів, союзників та зворотної динаміки міжнародних пріоритетів. У липні 1920 року союзницькі армії Польщі та Української народної республіки відступали перед оновленими силами радянської Росії, наближаючись до берегів Збруча. З району Хмельницького наступ проводили 41-а і 60-а радянські дивізії.

Доволі змістовне джерело представляють спогади командира 3-ї Залізної дивізії Олександра Удовиченка. Проте виникають певні неточності щодо військового звання. У передмові до книги спогадів вказано: «Приділена до 6-ї польської армії 2-га стрілецька дивізія Армії УНР вкрила себе славою під досвідченим командуванням ген. шт. полк. О. Удовиченка. Головний Отаман Симон Петлюра незадовго переіменував цю дивізію на 3-тю Залізну стрілецьку, підвищивши командира до ранги ген. шт. генерала-хорунжого» [5, с. 18]. Точної дати не подано. У довіднику «Офіцерський корпус армії УНР» Ярослава Тинченка вказано

про присвоєння звання генерал-квартирмейстра Холмсько-Галицького фронту військ Директорії О. Удовиченку 26 грудня 1918 р., згодом – Правобережного фронту Дієвої армії УНР, з березня 1919 р. – начальник штабу Гуцульського коша Дієвої армії, з 6 червня 1919 р. – начальник пішого загону Української Галицької армії, сформованого з наддніпрянських частин. 17 червня того ж року загін було перейменовано у 3-тю Окрему стрілецьку дивізію, яка незабаром була перейменована у 3-тю Залізну дивізію Дієвої армії УНР. 29 травня 1920 р. Удовиченко очолив 2-гу Стрілецьку дивізію, яка була перейменована у 3-тю Залізну. З 5 жовтня 1920 р. – генерал-хорунжий [4, с. 450]. На початку 12 липня розпочалася переправа через Збруч у різних місцях. Головна Українська Команда дала наказ завершити переправу до 14 липня. 12 липня штаб дивізії та частини при ньому перейшли Збруч до містечка Скала-Подільська над рікою. Полковник Ольшевський дав наказ про знищення переправ; 7-й бригаді був даний наказ вирушити зі Скали і зайняти подальший відтинок на захід, залишаючись в готовності оборони містечка; 9-й бригаді перейти до с. Мушкатів (тепер – Мушкатівка Борщівського району) і села Іванків (того ж району), де стати в дивізійному резерві; 3-му кінному полку о 12 год. – знятися з позиції, переправитися через Збруч і перейшовши до с. Тарнавка (Чортківського району), розташуватися там як резерв дивізії. Того ж дня о 18 год. було знято з позиції 8-му бригаду і Кінний полк та переведено на західний берег Збруча. Ще не всі групи перейшли річку, а на вечір 13 липня стало видно ворожі російські кінні відділи. Однак 14 липня всі частини були на західному березі Збруча, даючи відповідь більшовикам на їхні обстріли [5, с. 60-61]. Ставка і частина уряду УНР обради місцем перебуванням спершу село Окопи, на південний схід від Борщева, а невдовзі містечко Скалу Подільську (Скала над Збручем до 1940 р.), а не село, як зазначає Віктор Савченко, даліше на захід – місто Бучач [3, с. 331]. 3 серпня Скала Подільська була захоплена радянськими військами.

Як зазначає командарм Дієвої армії Михайло Омелянович-Павленко, українська армія довгий час (до 26 липня) була змушена затриматись на Збручі, щоб дати змогу нагромадженню людей і численних особових валок за Збручем розміститися по Галичині, а військовим тиловим формаціям укріпитися на зазначених тилових шляхах. У трикутнику Гусятин – Галич – Хотин (не включаючи) скупчилися окрім Дієвої армії з її тилами, державні цивільні інституції, тилові запасні частини Головної Команди, польські відділи та численні втікачі [2, с. 416-417].

З самого ранку 14 липня червоноармійці у кількох місцях намагалися форсувати Збруч, але були відбиті, понісши значні втрати. 15 липня наказом Армії північну групу розформовано, Третя залізна дивізія одержала наказ зайняти позиції вздовж Збруча на західному березі Тернопільщини, після зайняття позицій всі мости і переправи потрібно було знищити чи пошкодити. Того ж дня частинам Червоної армії вдалося перейти річку Збруч і атакувати Скалу Подільську, але атаку було відбито зі значними втратами для ворога: вбитими, раненими і полоненими, багато втопилося при спробі повернутися на лівий берег Збруча. При відсічі форсування річки Залізна дивізія втратила 2 старшин і 4 козаки вбитими і 1 старшину важко раненого і легко ранених 7 козаків, став відчутним і брак набоїв [5, с. 62]. За наказом Польської Команди 17 липня частини Залізної дивізії змінювали розташування, поступово змінюючи польські частини – 54-й полк зайняв скорочений відтинок, маючи змогу змінюючи свої частини, щоб дати їм відпочинок, а також краще тримати оборону мостів через Збруч у Гусятині (залізничний і автомобільний). Не дивлячись на часті атаки більшовиків, 54-й полк зумів втримати ці мости і не дав можливості ворогові пересуватись даліше на захід. Проте червоноармійські атаки все частішали, завдяки новим поповненням. Особливо часті атаки мали місце в районі села Шидлівці, яке лежало по обох берегах Збруча (зараз – два однойменних села у Тернопільській та Хмельницькій областях) і в межах Сидорова-Василькова. Ці надзбручанські села переходили з рук в руки по кілька разів в один день. Користуючись тим, що деякі села лежали обабіч берега річки, більшовики переводили свої частини переважно ночами, починаючи атаку вдосвіта. Виснажені українські застави, несподівано атаковані, були змушені відступати, поки підійшли частини з резервів, відкидаючи ворога на протилежний берег. 19 липня в Шидлівцях червоноармійці значною силою (до 200 багнетів і 400-500 шабель) перервали фронт між 7-ю бригадою і польськими частинами, зайняли село Кривеньке піхотою і сотнею кінноти, решта пішли даліше на село Товстенке. Командир дивізії, генерал Удовиченко наказав резервній 9-й бригаді зайняти позиції на схід від цього села і вислав на допомогу 3-й кінний полк. Більшовицьку кінноту було змушено вертатися із втратами на Збруч [5, с. 63-64]. Проте до ворожих військ поповнення приходило регулярно, а українським підрозділам, при загальному відступі, давалися взнаки брак кадрів і виснаженість.

З огляду на тривожні відомості від польського відтинку, командир Залізної дивізії наказав дивізійному інженеру провести розвідку переправ через річку Серет та доріг і їхнього стану. Перейшовши Збруч, в ніч з 22 на 23 липня значними силами (із доповненням) російські війська провели наступ на Сидорів. Невеликі сили 7-ї бригади були змушені залишити це село. Коли прийшов резерв українських частин, село було відбито і ворог відкинутий на лівий берег Збруча. Через добу ворог знову провів наступ на Сидорів – Боднарівку. Двічі 7 бригада відбивала наступ, але була змушена відійти, через те, що більшовицька кіннота зайшла у тил бригади й оточила 20-й курінь [5, с. 65]. Командир наказав Окремій кінній дивізії і 3-й Залізній 25 липня

розпочати атаку на російські війська, щоб відкинути їх за Збруч, але більшовики випередили, розпочавши зранку 25 числа наступ із Сидорова на села Кривеньке і Товстенке. В бою брало участь до 2 тисячі кінноти, бій був успішним для українських частин, хоч ворог мав кількісну перевагу і в піхоті, і в кінноті. Українські кінні частини налетіли на два полки 123-ї червоноармійської бригади та майже повністю знищили їх, разом з командирами полків [6, с. 168].

Перехід Збруча, на межу сучасного Чортківського району, у липні 1920 року описує у своїх споминах Петро Дяченко – командарм 1-го Кінного полку Чорних запорожців армії УНР. Вранці 25 липня полк, який на той час був у складі Окремої кінної дивізії вирушив на село Товстенке, де розташувався. На фронті стояли піші курені 3-ї Залізної дивізії, кінний полк осавула Михайла Фролова (він з Війська Донського перейшов на службу в армію УНР). О 3-й годині дня дивізія вирушила на північний край Товстенського. Коли дивізія почала виходити із села, командир дивізії зі своїм штабом майже впритул вийшли на ворожу кінноту кількістю до 500 шабель, яка перейшовши Збруч, в розгорнутій колоні чекала на вихід українських частин. Становище ускладнювалося тим, що не було де розгорнутися, аби вдарити із крил. Наліво – село, а праворуч – багно, для полку Чорних витворилася доволі несприятлива ситуація. Зліва – дончаки і кубанці Фролова пішли в атаку, за ними і Чорні запорожці. Ворожа кіннота не прийняла удару, почала тікати, залишаючи свою піхоту, по якій пройшлися Чорні. У цей час праворуч від лісу по нас відкрили гарматний вогонь. Пізніше виявилось, що то була помилка від гармашів 3-ї Залізної дивізії. Такий недогляд змусив полк подати вліво, що дало можливість ворожій кінноті рятуватись від остаточного знищення. Гнали кінноту до Збруча, а там сховавшись за свої гармати, вона більше не показувалася. Це були 115-й і 116-й радянські полки. Полк Чорних запорожців здобув 4 кулемети «Максим» на тачанках із кіньми, 32 верхових коней і одного полоненого. «Фроловці» взяли близько 200 полонених, більшість з яких була поранена списками, що були тільки у полку Чорних. Решта Окремої кінної дивізії у бою участі не брала [1, с. 95-96].

Проте внаслідок прориву на півночі польського фронту армією Будьонного, поляки відступили на лінію річки Серет без повідомлення українських частин. Командир залізної дивізії о 5 год. ранку 27 липня дав наказ відступати до річки Серет через Чортків у район Джурина, а о 15.50 поступив наказ зі штабу Армії про негайний відхід за Серет. 27 липня Залізна дивізія, перейшовши Серет, зайняла район Джури – Слобідка Джурина – Ромашівка – Ридодуби, і стала в армійській резерві. Того ж дня окремі російські частини робили спроби перейти річку, але були відкинуті назад. Наступного дня всі ворожі частини підійшли на лінію Серету, але їхні спроби форсування річки були безуспішні. 27 липня Команда польської армії наказала командирі Залізної дивізії разом із Запорізькою дивізією під його командою ліквідувати червоноармійський прорив в районі Чорткова. Генерал Удовиченко згадує: «На позиціях вздовж ріки протягом майже десяти днів ворог енергійно атакував різні відтинки українського фронту. Особливо уперті бої були під Чортковом. Українські частини відбивали всі спроби ворога прорватися через Серет» [6, с. 168]. Надалі, згідно донесень командира 3-го кінного полку, доповненими інформацією штабу Запорізької дивізії, радянські війська зайняли позиції на правому боці річки Серет від Чорткова. Проте звільнити місто не вдалося, оскільки становище ворога було розміщене таким чином, що підступи українських частин були в межах досяжності ворожої зброї [с. 71 – 72]. 28 липня Чортків остаточно захопили більшовицькі війська.

Командарм Омелянович-Павленко резюмує про активну оборону лінії Стрипи. Дивізії першої лінії були розташовані по річці Джури, ближче до Дністра, в напрямках на Товсте і Ягільницю розташувалася група полковника Загородського – дивізії 4-та Київська і 2-га Волинська, в околиці Джурина і на північ по річці Джури – 3-тя Залізна дивізія, в армійську резервну групу входила 1-ша Запорізька, яка стояла в околицях міста Бучача і Окрема кінна дивізія, штаб Армії знаходився у Бучачі [2, с. 419].

29 липня генерал Удовиченко задалегідь наказав дивізійному інженеру провести розвідку переправ на річці Стрипа, і на прохання Запорізької дивізії було вислано підричників, щоб зірвати мости в Чорткові [5, с. 69]. 30 липня поляки залишили позиції в районі села Янів, чим скористалися червоноармійці, перейшовши Серет. Могильниця, Вербівка (Теребовлянського району) і Звиняч (Чортківського) залишилися в українських руках, а Хмелівка (Теребовлянського) – у польських. Звіт дивізійного інженера стверджував, що переправа на Дністрі від гирла Стрипи до села Журавно і Нижнів у доброму стані – мости придатні для переходу усіх родів військ. 31 липня до Залізної дивізії прибуло поповнення у кількості 600 чоловік і 350 для Київської. Запорізька дивізія 1 серпня о 5 год. ранку переходить у наступ на цілому відтинку, маючи завдання відкинути більшовиків за Серет, Залізна дивізія має бути готова надати допомогу [5, с. 70-71]. 12 польська дивізія тримала фронт частково на річці Серет, частково – на Стрипі, оскільки деякі її частини відійшли на захід. Залізна дивізія окремі частини перевела за Стрипу.

Опівдні 3 серпня Кінний Мазепинський полк (із групи полковника Загородського) атакував росіян, станом на сьому годину вечора, більшовики почали відступ. Проте з огляду на те, що від північних дивізій жодних відомостей не надходило, командарм наказав групі затримати за собою захоплений терен охоронними відділами, а ядро групи зосередити вночі за Стрипою, в районі Язловця [2, с. 421]. Вночі з 3 на 4 серпня

дано наказ знову перейти річку і зайняти Трибухівці (Буцацького району). Від Командарма Армії 6 серпня поступив наказ відкинути російські війська за Серет, це мав бути спільний наступ польських і українських сил – групи генерала Удовиченка, 12-ї польської дивізії і польські групи полковника Пажуся [5, с. 72-73]. Але за декілька годин стало відомо, що частини на правому крилі групи Пажуся відійшли на лінію Стрипи, замість того, щоб проводити наступ, також не почала наступу сусідня Київська дивізія. Все ж, наказ про наступ не був відкликаний. Група генерала Удовиченка зайняла ряд місцевостей у завязаних боях, проте це був тимчасовий успіх, оскільки більшовики почали обходити ліве крило групи. О 20-й годин поступив наказ Командарма зайняти позиції на правому березі Стрипи, 7 серпня російські частини перейшли означену річку між лівим крилом українських частин і правим крилом польських, кіннотою зайняли село Бобулинці. Наступні два дні тривали бої з перемінним успіхом за села на лінії Стрипи і за Бучач. 10 серпня українське командування наказало частинам Залізної дивізії знову перейти на східний берег Стрипи, займаючи лінії Переволока – Осівці; другою частиною цієї дивізії наступати на Бучач; 8-й і 9-й бригадами почати наступ і зайняти с. Нагірянкa, відкинувши звідти більшовиків; 7-й бригаді і 3-му кінному полкові бути в Озерянах в резерві групи. Бронепотягові «Кармелюк» наказано співдіяти з частинами, що вестимуть наступ. Радянські війська було відкинуто за Стрипу і встановлено попереднє становище. Станом на вечір 11 серпня від 8-ї бригади Залізної дивізії поступив звіт, що червоноармійці знову перейшли Стрипу на лінії Бучач – Жизномир (на південь від міста). Силами Залізної дивізії інші радянські частини було відкинуто за Стрипу з району Переволоки. 12 і 13 серпня ворожі частини без успіху намагалися перейти річку. 15 серпня більшовики одержали поповнення з галичан (як наслідок примусу та умілої пропаганди) і перейшли Стрипу, але їх знову було відкинуто на східний берег [5, с. 75-76].

17 серпня фронт української армії переходив від румунського кордону по Дністрі до гирла Стрипи, понад Стрипою до Жизномира, Бучача і Переволоки. Далше фронт по Стрипі тримали польські частини. Генералові Удовиченкові було дано наказ очолити команду групи, до якої окрім Залізної і Запорізької дивізій входила ще Окрема Кінна дивізія. Наказ ч. 0150 ставив завдання забезпечувати ліве крило армії. Проте з огляду на зміну ситуації на польському фронті, наказ ч. 0151 стверджував не про оборону лінії Дністер – Стрипа, а лише про оборону лінії Дністра. Невизначеність становища обумовлювалася повідомленням про успіхи польської армії під Варшавою. 18 серпня командир групи наказав одному бронепотягу залишитися у Монастириськах, а другому відійти до Нижнева на переправу через Дністер. Було наказано утриматися від знищення мостів і переправ на Дністрі, що передбачалося у разі переходу на правий берег річки. Для забезпечення переправи через Дністер в районі села Мартинів і через річку Лімниця поблизу села Вістова (Вістря) зосереджувалися кінні сотні з кулеметами [с. 78-79]. Поступово українські частини переправились на західний берег Дністра.

Командир 1-го кінного полку Чорних запорожців Петро Дяченко подає про значну кількість радянської кінноти армії Будьоного, яка 18–19 серпня форсує Дністер і перериває залізничне сполучення лінії Львів – Стрий – Івано-Франківськ (Станіславів), унеможливаючи зв'язок польської та української армій. В таких умовах, маючи в глибокому тилу ворожу кінноту, українська армія в ніч з 18 на 19 серпня починає відступ з лінії Стрипи на Дністер, а зв'язок з польською армією поновлюється завдяки авіації. 20 серпня полк Чорних запорожців зупинився у давній столиці Галицького князівства – у Галичі, який не був руїнами, як стверджує Віктор Савченко [3, с. 332]. Варто зауважити, дорогою часто траплялися польські відділи по 20 – 30 піхотинців, які при наближенні українських частин, сприймаючи їх за більшовиків, здавалися в полон, у них відбирали зброю і проганяли. У напрямку на Ходорів Чорні запорожці зустріли незвичну радянську кінноту кількістю 50–60 шабель, яка їхала на селянських підводах. Така кавалерія із втомленими конями належала до так званого «Червоного козацтва». В цьому випадку червоноармійці себе підставили під удари кінноти полку Чорних запорожців, оскільки два полки червоної кінноти стояли на лівому березі Дністра а два – на правому [с. 101-102]. 28 серпня поблизу містечка Більшівці, на північ від Дністра, відбувся бій, в якому полковник був важко ранений у ногу. Професор Домбровський, якого викликали з військового шпиталю, зробив операцію, за яку отримав 5 000 марок від командарма, але пошкоджена нога залишилася на 8 см коротшою [1, с. 106, 108]. Проте це не завадило Петру Дяченку у час Другої світової війни приймати участь у боях і займати керівні посади в українських військових структурах проти радянської армії. Доречно буде навести його критичні зауваження. «Три місяці пробув полк у складі Окремої кінної дивізії в її складі слави не здобув. Над Дністром – стопроцентна можливість знищити кінну бригаду армії Будьоного. Над Збручем у с. Товстенке, де майже носом штаб угнувся у ворожу кінноту, бо йшов без розвідки, не за атакували цілістю, а до того була можливість, викидаючи 2 і 3 полки на крила, що дозволило б Чорному полкові, не ламаючи тинів, виїхати на лінію решти полків і атакувати ворожу кінноту за підтримки своїх 18 кулеметів. Під Більшівцями командир дивізії не дозволив мені атакувати ворожу кінноту всім полком, а пустив один курінь і до того ж без важких кулеметів [1, с. 109-110].

Українська армія відбивши всі атаки червоноармійців між 20 і 22 серпням, перейшла Дністер по переправах у Нижневі та Галичі і зайняла простір по правому березі ріки між містами Заліщики (на кордоні Румунії) та Галича. Червона кіннота 41 Стрілецької дивізії підійшла до Дністра вздовж усього району, який зайняла українська армія, зробивши декілька невдалих спроб форсування ріки, що заперечує твердження В. Савченка про не цікавість для російської армії даного напрямку [3, с. 334]. Гірше становище складалося на північній течії Дністра – 8 кавалерійська дивізія (до 2 тисяч шабель) прорвала фронт між лівим крилом частин української та правим крилом польської армії в напрямку Бережани – Ходорів, форсувала Дністер у Жидачеві та захопила Стрий [2, с. 423-424]. 24 серпня завершувалася підготовка до захисту лінії Дністра від румунського кордону до міста Єзуполя і далі по річці Бистриці через Івано-Франківськ до Надвірної. Наступного дня, Окрема кінна дивізія вирушила на Нижнів, проте містечко було вщент заповнене військами, які готувалися до переправи на лівий берег Дністра. Того ж дня штаб Залізної дивізії оголосив уривок з наказу Армії ч. 0145 від 12 серпня, де Командир дякував старшинам і козакам Запорізької, Волинської і 3-ї Залізної дивізій за стійкість і відвагу у боях на річці Стрипі [5, с. 88].

Наказом ч. 0156 від 24 серпня Командарм армії УНР Омелянович-Павленко наказав перейти Дністер і розпочати наступ. Середній групі генерала Удовиченка у складі Залізної, Київської і Збірної запасної дивізій наказано до 20 год. 25 серпня зосередитись в селі Клубівці і підготувати все необхідне для переправи через Дністер, щоб на світанку 26 числа почати переправу і подальші операції з метою зайняття Монастириська. 25 серпня командир Залізної дивізії наказав частинам зосередитися в районі Братишів – Олешів, на захід від переправи в Нижневі. 3-й інженерний курінь вирушив до переправи у Нижнів, де під керівництвом полковника Харченка мав завдання зробити розвідку переправ та їхньої готовності до світанку 26 серпня. Проте переправа і наступ були відкладені на добу через несвоєчасність подання для військ потягів, а деякі дивізії були ще в марші до призначених місць переправи. Завдання ускладнювалося й тим, що через дощі у Дністрі піднялася вода, що унеможливило використання бродів. За твердженням командарма, на північній частині фронту, 25 серпня радянські війська були розбиті під Варшавою (генерал Удовиченко вказує дату 24 серпня) і відступили з під Львова. На південному фронті сталася не менш важлива зміна. У спробі полегшити становище польське армійське керівництво розробило план контрнаступу в районі Ходорова – Рогатина – Бібрки. Українська армія мала форсувати Дністер, вдаривши по флангах росіян. Проте командарм ставився з острогою до такої пропозиції. За його словами, Головна Команда добре розуміла, чим могла закінчитися смілива ідея наступу. То ж Команда вирішила зробити випад тільки передовими групами, у місцях безпечних і певних мостів. Дивізії другої черги, а також бронепоезди мали підтягнутися до переправ і скласти опірні вогневі точки [2, с. 426].

На світанку 27 серпня частина Запорізької дивізії полковника Гулія перейшла Дністер, оволодівши Галичем і почала готувати залізничний міст для переправи всієї дивізії. Кінна дивізія, використавши міліну річки вище Галича, оволоділа лівим берегом і вдалим наскоком захопила Бурштин, здобувши значні трофеї. Полковник Фролов рушив на Підгайці, Київська дивізія успішно просувалася на північ у смузі між колією Нижнів – Бучач і берегом Золотої Липи [2, с. 426]. Генерал Удовиченко опівдні 26 серпня видав наказ групі, в якому подавався порядок переправи через Дністер. Наступ мав початися о 2 годині 27 числа по залізничному мості через Дністер у Нижневі, під прикриттям гарматного вогню 7, 8 і 9 куренів Київської дивізії. Частини, перейшовши ріку, посувалися вперед, займаючи визначені позиції. Оскільки російські війська відходили, то українські йшли далі за ними, не чекаючи нових наказів, а лише надсилаючи донесення, щоб було відомо, де вони [5, с. 82-83]. Більшовицькі війська панічно відступали на Задарів, що на річці Золота Липа і на Устя Зелене за Дністром – Монастириський район Тернопільщини. Кінна сотня 7-ї бригади першою увійшла в Монастириську, захопивши 46 возів військового майна та зброю. Протягом дня 27 серпня частини Залізної дивізії перейшовши Дністер, зайняли позиції поблизу ріки, проте деякі ще залишалися на протилежному березі. Наступного дня поступили донесення про розрізнену втечу російських частин на Бучач. Задля недопущення ініціативи у руки червоноармійців, генерал Удовиченко наказав частинам групи перейти у наступ: вдарити на Монастириську, до села Вереснів на річці Коропець до взяття села Коропець на гирлі Дністра. Комендантові інженерного куреня до 3 години ранку наказувалося вислати інженерну сотню зі знаряддями і матеріалами для ремонту, на випадок його пошкодження радянською артилерією. 29 серпня радянські частини декілька разів переходили річку Коропець поблизу села Залісся, але були відкинуті і припинили спроби. 31 серпня лінія фронту групи Удовиченка перейшла на схід від Коропця. З наказу командарма армії Омеляновича-Павленка Волинська і Херсонська дивізії (права група) мали перейти в район Нижнева для переправи не швидше 1 вересня [5, с. 84-86, 89].

В той же час у поляків під Львовом була чергова невдача. Більшовики просунулися далі на захід під саме місто, проте це були останні успішні бої червоноармійців на Галицькому та Волинському фронті. Успішно форсувавши Дністер, частини армії УНР розпочали фронтальний наступ.

Список використаних джерел:

1. Дяченко П.Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
2. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920): документально-художнє видання / упорядник М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
3. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. – Харьков: Фолио, 2005. – 415 с.
4. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917 – 1921): наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
5. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Нью-Йорк: Червона калина, 1982. – 232 с.
6. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К.: «Україна», 1995. – 208 с.

Сергей Сезин

соискатель кафедры Украиноведения
Кременчугского Национального
университета им. М. Остроградского

ОЧАКОВСКИЕ РАЗРАБОТКИ

Работа рассказывает о деятельности организации «Госсудоподъем» по утилизации устаревшего вооружения и боеприпасов в крепости Очаков в 1924 году. Описаны трудности, возникшие в процессе конверсии, сложность окупаемости подобных работ, необходимость тщательного подбора кадров для него. Сообщены некоторые сведения о судоподъемных работах организации.

Ключевые слова: Крепость Очаков, артиллерия, боеприпасы, «Госсудоподъем», конверсия.

Под таким названием в Архиве Администрации города Новороссийска скрываются архивные дела фонда Р-257, повествующего об организации «Госсудоподъем». Эта организация, ныне именуемая предшественником «ЭПРОНа», является объектом интереса автора. В многочисленных делах фонда таятся рассказы об интересных вещах, вроде участия магазина ГУМ в деле судоподъема и эксплуатации танкерного флота или поразительной стойкости мыла к морской воде. Сейчас речь не об этом, а об одной из работ организации – уборке артиллерии и боеприпасов из Очаковской крепости в 1924 году.

Ниже приводится краткий очерк истории Очаковской крепости до 1924 года.

Крепость Ачи-Куле получила это название в 1502 году от нового владельца – Османской Империи. Предшествующая ее история освещена недостаточно ясно, поскольку сложно отделить ранее существовавшие в этом регионе крепости генуэзцев – Лерич, Великого Княжества Литовского – Дашев, Крымского ханства – Кара-Кермен друг от друга.

Стратегически важное место требовало защиты мощными фортификационными сооружениями. К началу XVIII века Очаковская крепость превратилась в мощную опору Османской империи в этом крае.

К началу Русско-турецкой войны 1735-1739 года крепость имела замок и три линии укреплений. 10 июля 1737 года русская армия Миниха вышла к стенам Очакова. Недавно усиленный, гарнизон ее состоял из 22 тысяч человек и 106 различных орудий.

Армия фельдмаршала Миниха имело недостаточно сильный осадный парк: восемнадцать 18 фунтовых пушек, 10 гаубиц и 30 мортир. Мощный гарнизон позволял проводить контратаки значительными силами, кроме того, в виду крепости имелся гребной флот противника, который также мог оказать помощь.

Из-за этих обстоятельств Миних не стал вести правильную осаду, а стал готовиться к штурму, подготавливая его мощным огнем артиллерии. Гарнизон крепости защищался отчаянно и успешно контратаковал. Но от огня русской артиллерии в крепости разгорелся пожар, дошедший до главного порохового погреба крепости. Взрыв его нанес ужасные потери гарнизону и вынудил очаковских пашей сдаться. Это произошло 13 июля (по новому стилю) 1737 года.

В Очакове был оставлен русский гарнизон, который спустя недолгое время успешно выдержал двухнедельную осаду турок.

По Белградскому мирному договору Очаков остался турецким владением.

По условиям Кучук-Кайнарджинского мирного договора у крепости Очаков появился русский антипод – крепость Кинбурн, ранее построенная турками, а теперь отошедшая к России. До этого Кинбурн усиливал Очаков, теперь же он стал его противником. Противостояние Очакова и Кинбурна длилось еще долго, и даже когда они оба стали владением России.

Существование укреплений у Кинбурна было обусловлено следующим фактором: главный фарватер находился от оконечности кинбурнской косы приблизительно в 700 метрах, а от батарей Очакова – почти в двух километрах. Двухкилометровая дистанция препятствовала эффективному артиллерийскому огню.

К этому моменту Очаков являлся мощной крепостью, владение которой ограничено давало возможность препятствовать выходу русского флота из Днепровско-Бугского лимана. Кинбурн гораздо более мешал прорыву флота противника в лиман, но был весьма слаб как крепость.

Следующим испытанием для крепости стала русско-турецкая война 1787-1791 годов. События вокруг города стали важным этапом войны, особенно действия флота и гребной флотилии, нанесшей туркам ряд серьезных поражений на море. Но крепость Очаков упорно удерживалась турками. Гарнизон крепости составлял около 20 тысяч человек и более 300 орудий. Крепость была перестроена французскими инженерами, а с началом войны усилена дополнительными полевыми укреплениями.

Осада Очакова началась в июне 1788 года и сильно затянулась. Руководящий осадой крепости Потемкин считал крепость очень мощной, потому не желал тяжелых потерь при ее штурме. Длительная безуспешная осада вызывала нарекания в медлительности. Наконец Потемкин решил на штурм, который произошел утром 6 декабря 1788 года шестью колоннами, причем частично даже по льду лимана. Во взятой крепости погибла большая часть гарнизона.

После чего в истории крепости наступил длительный перерыв. По приказу князя Потемкина большая часть укреплений была уничтожена. Хотя сама крепость по Ясскому договору отошла к России, она не обновлялась. Защиту входа в лиман осуществляла Кинбурнская крепость. Город также захирел из-за бурно роста недалеко расположенной Одессы.

В 1806 году была предпринята попытка возобновить Очаковскую крепость, но дело закончилось постройкой так называемого Николаевского ретраншемента, для которого воспользовались сохранившимся бастионом турецкой крепости на самом берегу. Новое укрепление имело вспомогательное значение.

В Крымскую (Восточную) войну 1853-1856 годов защиту входа в лиман осуществляла крепость Кинбурн. Затем она была дополнена укреплениями у самого города Николаева. Крепость Кинбурн подверглась атаке флота союзников с использованием броненосных кораблей и была сдана на капитуляцию. После ее падения укрепление Николаевское было взорвано.

После окончания войны сохранялись только оборонительные постройки, прикрывающие непосредственно город Николаев.

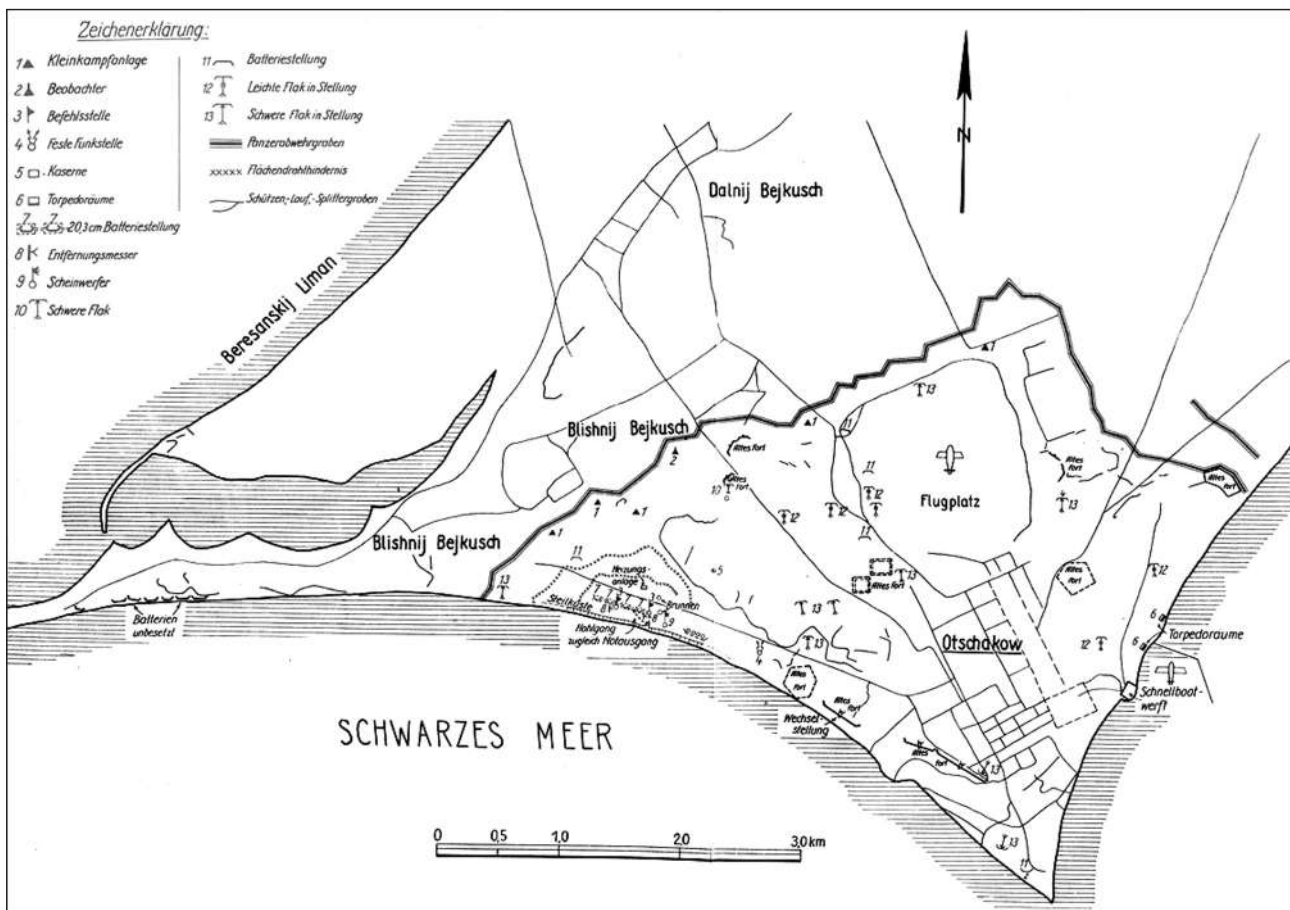
Возрождение крепости Очаков произошло уже ко времени очередной русско-турецкой войны 1877-78 годов. Работы по постройке батарей начались с 1874 года.

В новых условиях было учтено прохождение фарватера ближе к Кинбурну, нежели к Очакову, поэтому имелись и батареи у города Очакова, а вместо упраздненного Кинбурна была построена его «замена» – Морская или Николаевская батарея на искусственном острове у южного берега лимана. Постройка укреплений на искусственных островах широко использовалась при создании береговой обороны в Финском заливе, на Черном море такое сооружение осталось уникальным (в Николаеве имелась тоже островная Николаевская батарея, но она была построена на естественной отмели). Для новых орудий указанные выше расстояния уже не представляли проблемы. В районе города Очаков располагались батареи, носящие №1-4, еще одна батарея имелась на острове Березань, и шестая – Николаевская батарея на искусственном острове. Ее строительство длилось дольше всех и окончательно было завершено к 1891 году. Для укомплектования артиллерии в Очакове были использованы Николаевские роты крепостной артиллерии. После окончания Русско-турецкой войны было принято решение оставить впредь крепость Очаков, усилив его оборонительные постройки до характера долговременных укреплений, где это не успели сделать до войны. Впоследствии батарея на Березани в мирное время была упразднена, а вооружаться должна была только по мобилизации.

К 1890м годам крепость имела пять артиллерийских рот и одну минную роту.

Но годы шли, артиллерийское вооружение крепости устаревало. Оно перестало соответствовать возросшим скоростям движения кораблей, их бронированию и вооружению. Взгляды руководства крепостной артиллерии в те годы можно было сформулировать в виде тезиса, о том, что хотя крепостная артиллерия и устарела, но она может справиться с вражескими кораблями. Поэтому замена устаревших орудий производилась только в редких случаях. В основном поступавшие новые орудия усиливали старые, а не заменяли их. Следствием этого был о превращение береговых батарей в музеи артиллерийской техники. Очаковская крепость к 1914 году располагала только одной батареей из 4 современных орудий Кане (№4), прочие же береговые орудия давно устарели. Тем не менее, на Черном море значительное усиление новыми орудиями планировалось только для Севастопольской крепости. Керченская крепость постепенно лишалась старых орудий, а современных в ней не было никаких. Артиллерия Михайловской крепости в Батуме также сокращалась до минимума. Прочие пункты побережья в мирное время артиллерией не прикрывались.

До 1908 года к этому состоянию были некоторые основания – стагнация турецкого флота и паралич военного кораблестроения Турции. Но с 1908 года Турция начала активно закупать корабли за рубежом, в том числе 2 броненосца в Германии. В последующий период турецкое правительство планировало более масштабные закупки военных кораблей.

Эти корабли Турцией так и не были получены, хотя закупками перед Первой мировой войны фиктивной продажей «Гибена» и «Бреслау» турецкий флот усилился и стал способен совершать набеговые операции на приморские города Российской империи.

Но крепость атакам противника не подвергалась. В течении этого времени производилось усиление крепости артиллерией из Кронштадта (два старых 280мм орудия на скрывающихся станках системы Паукера). Имеются неподтвержденные пока сведения об усилении сухопутной обороны крепости постройкой линии редутов.

Во время гражданской войны территория крепости многократно переходила из рук в руки. Особенно тяжелые последствия имел подрыв отрядом Добровольческой армии большинства старых орудий крепости, имевший место в 1919 году. Батарея с орудиями Кане тоже пострадала – одно из ее орудий было повреждено 102-мм снарядом с эсминца «Поспешный», а замки с остальных были сняты и увезены отходящими красными войсками. Строившийся для крепости минный транспорт «Грозный» был перестроен в канонерскую лодку и использовался ВСЮР на Азовском море.

В феврале 1920 года уже небоеспособную крепость была занята частями 41 дивизии РККА. Поэтому командование красных приняло энергичные меры по восстановлению артиллерийской обороны крепости.

«14. С 14 по 15 марта осмотрена Очаковская крепость и остров, Николаевская батарея, 11-дюймовая, 9-дюймовая и 6-дюймовая батареи, склады и погреба. Выяснена непригодность орудий, кроме трех 6-дюймовых «Кане», как требующих крупного ремонта.

15. Местонахождение замков «Кане» выяснено и о их высылке запрошена XII армия, куда они были сданы 58-й дивизией осенью 1919 г. при отступлении.

16. Выбраны места для установки в Очакове двух батарей из четырех 6-дм и трех 130-мм из числа доставляемых центром в первую очередь. Заказаны для них в Николаевском порту деревянные платформы, которые будут готовы к 4 апреля.

Коморсиюгзап Измайлов».

Этот документ датирован первым апреля 1920 года.

Летом и осенью 1920 года крепость отражала многочисленные попытки флота ВСЮР прорваться в лиман. Основу обороны крепости составляли 7 артиллерийских орудий калибром 130-152-мм (Николаевская батарея, переименованная в Первомайскую и батарея №4). Огонь их, усиленный огнем трех плавучих бата-

рей и канонерских лодок, во взаимодействии с мощными минными заграждениями, при поддержке авиации оказался непреодолимым для белого флота. Последний использовал для подавления крепости огонь артиллерии крейсера «Кагул» (14130-мм орудий) и линейного корабля «Генерал Алексеев» (12305-мм орудий), но безуспешно. За подвиги в боях два артиллериста крепости были награждены орденами Красного Знамени.

К 1924 году артиллерия крепости еще не была передана в ВМФ, а входила в состав РККА и подчинялась начальнику артиллерии 6 стрелкового корпуса Украинского Военного округа.

Таким образом, к 1924 году крепость имела значительные запасы устаревшей артиллерии, к тому же непригодной к использованию. Обилие казематов в ней создавало возможность использования крепости как склада боеприпасов и артиллерийского имущества. Но наличие огромных запасов ненужного имущества тяготило военных, а, поскольку они не имели возможности самостоятельно убрать имущество из крепости и сдать его в ОФИ для утилизации, то им пришлось искать исполнителя, который бы мог проделать эту операцию.

Одновременно основная тогдашняя организация по судоподъему «Госсудоподъем» испытывала финансовые сложности и была не против финансово выгодной операции.

Начало 20-х годов в экономической жизни таило для многих организаций такой подводный камень, как хозрасчет и самокупаемость. Субсидии государства касались не всех. Это конкурент ЭПРОН мог за счет богатого шефа (ОГПУ) позволить себе многое, о чем госсудоподъемовцы могли только мечтать. А им приходилось решать «проклятые» вопросы хозрасчета и самокупаемости. Наиболее часто приток денежных средств в организацию должен был идти от подъема затопленных судов. Они, переданные ВМФ или гражданским организациям, должны были обеспечить основной приток денег. Ну и более мелкие работы, поскольку на морском дне оказались не только корабли и суда, а их грузы, орудия, детали и т.д. Вот тут-то и таился второй риф. Нужно было найти объект, который однозначно принесет хорошую прибыль (то есть при этом производственные расходы должны быть минимально возможными, дабы крах не наступил до окончания работ). В этом смысле наиболее приемлемыми были подъем судов и выгодных подводных объектов, лежащих в закрытых гаванях и не требующих особенно значительных трат из-за сложности. К 1924 году «запас» таких объектов изрядно иссяк. Учреждение все чаще сталкивалось с неприятной ситуацией, когда труды оказывались убыточными. Например, судоподъемные работы по подъему «Памяти Азова» и «Народовольца» принесли одни убытки, хотя были удачными и завершились подъемом затонувших кораблей. В поисках финансовой выгоды руководство «Госсудоподъема» остановило свое внимание на задаче по уборке артиллерийских орудий, боеприпасов и негодного имущества из Очаковской крепости.

Это имущество должно было быть вывезено из крепости, сдано на утилизацию, а вырученные суммы должны были прийти на счет «Госсудоподъема». Следует добавить, что финансовое положение организации в то время было весьма сложным, ибо финансово выгодные работы отделений на Севере прекратились, а работы Балтийского и Черноморско-Азовского отделений были скорее убыточны.

Таким образом, заказчик и исполнитель нашли друг друга. Далее следовало согласовать позиции: что подлежат вывозу и утилизации, а что нет, и как провести работу с боеприпасами без опасности для города и действующих батарей.

Поэтому «Госсудоподъему» была предоставлена свобода действий и важная информация, а именно инструкции по разрядке различных старых артиллерийских боеприпасов [2], списки имущества, в котором военное ведомство не было заинтересованно [1].

Кроме того, Очаковской партии были выделены запасы взрывчатых веществ для подрыва старых орудий (150 пудов пироксилина из Севастополя) [1, с. 52] и место для их хранения, специалисты для руководства разрядкой снарядов (2 пиротехника и один лаборант) [1, с. 54] и многое другое. Следует уточнить, что количество пироксилина на разных страницах дела колеблется от 150 до 200 пудов. С чем связано различие – установить не удалось.

Согласно ведомостям подлежали утилизации следующие орудия, боеприпасы и устройства крепости.

Ведомость датирована 17.01.1924 года и опирается на приказ ГАУ №95731.

Текст разбит на разделы, названные по материалу, который получался при утилизации имущества.

1. Сталь:

– 9-дюймовых мортир обр. 1877 года – 35 штук (Примечание: 10 – порваны, 25 – повреждены нарезы в дульной части). В дальнейшем это примечание не оговаривается;

– 42-линейные пушки – 4 (без затворов и пр.);

– 57-мм пушки Норденфельдта – 2 (совершенно порваны на куски неприятельскими снарядами).

2. Котельное железо:

– 11-дюймовые лафеты с рамами – 35 штук, вес 11250 пудов (без многих частей, часть в разобранном виде, многие повреждения).

В дальнейшем под обозначением «дм» следует понимать калибр в дюймах.

3. Железо:

- 9-дм мортирные лафеты – 37 штук (состояние описано аналогично);
- 9-дм рам поворотных – 7, вес 2100 пудов (устарели, без многих частей);
- лафетов с рамами к 6-дм пушкам в 190 пудов – 1 штука, вес 110 пудов (без многих частей);
- лафетов к 42-линейным пушкам – 9, вес 630 пудов (без многих частей, имеются повреждения);
- лафетов к 57-мм пушкам – 2, вес 50 пудов (разбиты неприятельскими снарядами);
- компрессоров гидравлических к 11-дм орудиям – 3 (без многих частей);
- компрессоров гидравлических к 9-дм орудиям – 2 (аналогично предыдущим);
- компрессоров гидравлических к 6-дм пушкам в 190 пудов – 6 (состояние аналогично);
- тумбы к 3-дм поршневым орудиям (возможно, это 3 полевые орудия на тумбовых лафетах);
- тумбы к 11-дм пушкам со стрелами – 5 штук, вес 2000 пудов.

Далее в ведомости идут лебедки, якоря, приспособления для подъема снарядов к орудиям, щиты к 57-мм орудиям, 2 щита к 11-дм орудиям и прочее артиллерийское имущество, описанное в лучшем случае как годное, но неиспользуемое. В основном же используются вышеприведенные формулировки.

Этот список имеет и некоторую прикладную ценность – позволяет оценить результаты стрельб по крепости белого флота в 1920 году. Итого уничтоженных огнем противника орудий насчитывается 2 (57-мм пушки). Упомянутый Варнеком разбитый снарядом эсминца «Поспешный» лафет Кане не проходит ни по этому списку, ни далее. Крупные орудия имеют повреждения тел только от подрывов 1919 года. Возможно, часть повреждений лафетов обусловлена попаданиями осколков снарядов.

Артиллерийские снаряды:

- стальные бомбы к 11-дм пушкам обр. 77 года – 678;
- стальные бронебойные бомбы к 11-дм пушкам обр. 67 года – 936;
- стальные бомбы к 9-дм пушкам – 639;
- стальные бомбы к 6-дм пушкам в 190 пудов – 403;
- 6-дм стальные шрапнели к пушкам в 190 пудов – 1357;
- 42-линейные стальные шрапнели – 153;
- чугунные бомбы 9дм к орудиям обр. 77 – 2929;
- чугунные бомбы закаленного чугуна 11-дм – 2735;
- чугунные бомбы закаленного чугуна 9-дм – 1218;
- чугунные бомбы к 6дм пушкам в 120 пудов – 31;
- чугунные шрапнели 6-дм – 105;
- чугунные 42-линейные гранаты – 96;
- чугунные гранаты к батарейным пушкам – 8766;
- ударные трубки образца 1884 года – 31383 штуки (формулировка – «изъятые из употребления»).

Имелись и более редкие боеприпасы, например, 649-дм бомбы со свинцовой оболочкой пр.

Список боеприпасов впоследствии корректировался, стал более многочисленным и разнообразным.

Например, по ведомости №1 дела №104 проходят другие орудия:

- тела 11-дм пушек обр. 67 года с зарубленными полями нарезов – 6 штук;
- лафеты к ним с рамами – 6;
- тела 11-дм пушек скрепленных и нескрепленных с подорванными дульными частями – 13;
- лафетов к ним – 9;
- тела 9-дм береговых мортир с подорванными дульными частями – 10;
- тела 6-дм бронзовых мортир – 4;
- тела 57-мм береговых орудий – 1;
- тумба к нему – 1;
- тела 75-мм орудий – 2 (в этом варианте они не идентифицированы, в другом варианте списка названы французскими);
- тела батарейных пушек без замков – 4;
- лафетов к ним – 3;
- тел береговых орудий – 3 (не идентифицированы);
- тела легких полевых пушек обр. 77 года – 7;
- лафетов к ним – 25;
- лафетов обр. 95 года – 2.

Ведомость по боеприпасам тоже отличалась:

- бомб 11-дм **находящихся в море (выделено автором)** – 100.
- бомб 11-дм стальных разряженных – 187;
- гранат батарейных снаряженных – 201;

-
- неснаряженных – 8381;
 - шрапнелей батарейных снаряженных – 451;
 - неснаряженных – 7460;
 - картечей батарейных – 5;
 - бомб 8-дм к орудиям обр. 77 неснаряженных – 12;
 - шрапнелей 8-дм – 1;
 - бомб 24-фунтовых – 14;
 - гранат 3-дм полевых – 72;
 - шрапнелей 3-дм – 30;
 - картечей 11-дм – 40;
 - шрапнелей 57-мм – 30;
 - донных ударных трубок обр. 1896 года – 4481.

Еще упоминаются негодные патроны Льюиса, лафеты и более редкие боеприпасы.

Ведомость номер 2 отличается только небольшими изменениями от №1.

Забегая вперед, следует сказать, что ведомость №1 лежит ближе к итоговым цифрам утилизации по артиллерийским орудиям.

Часть боеприпасов имелась в казематах укреплений, часть в пороховых погребах, часть использовалась в контрминных галереях, часть боеприпасов собирались поднять со дна моря.

Подлежащие разрядке снаряды следовало с предосторожностями перевезти гужевым транспортом на место разрядки, очистить от взрывчатых веществ, удалить детали из цветных металлов. Подготовленные так снаряды грузились на транспортные средства и морем доставлялись в порты для перегрузки на железную дорогу.

Снаряды, использованные в контрминах, следовало еще откопать из контрминных галерей. Поднимать со дна моря снаряды в итоге не потребовалось. Наоборот, пришлось утопить часть боеприпасов, которые не подлежали разрядке из-за опасности этого.

Орудия и лафеты, подлежащие утилизации, планировалось разорвать пироксилином на удобные куски, перевезти гужевым транспортом к месту погрузки, погрузить их на баржу «Фотиния», принадлежащие организации, либо на нанимаемые дубки и отвезти в Одессу, где уже по железной дороге добытый металл должен быть перевезен и передан на утилизацию ОФИ.

Таковы были планы.

Руководство операцией было получено инженеру Александру Михайловичу Орлову, жившему с семьей в Одессе [4, с. 1].

С ним был заключен договор о проведении этих работ и ему был вручен мандат на право производства работ по очистке Очаковской крепости, включая острова Первомайский и Березань. Остров Березань упоминается только в мандате Орлову, но подлежащие уборке оттуда предметы не входили в указанные табели имущества. Кроме того, в утилизации участвовал и помощник Орлова техник Г.Ф. Зигельман, на которого легла основная тяжесть работ по найму рабочих, расчету с ними, проведение самих работ в условиях, когда первоначальные планы чуть не полетели в тартарары, война с пиротехниками, проблемы с соцстрахом и прочее.

Операция была сочтена финансово выгодной и исполнимой, но ее реализация потребовала значительных усилий, ранее не представляемых авторами планов. Первый сюрприз преподнесли военные. Оказалось, что планы по подрывам тяжелых орудий невыполнимы. Ибо в казематах близ 11-дм орудий острова Первомайского сложены современные боеприпасы, которые никто убирать оттуда не собирался, и от того подрывные работы близ них исключались. Орудия пришлось резать автогенном, что оказалось дольше и с финансовым ущербом для организации. Завезенный из Севастополя для подрывных работ пироксилин то и дело требовали убрать, переместить, увлажнить и пр. [2, с. 45].

Одновременно возникла проблема с прикомандированными пиротехниками. Уборка и разрядка огромного количества боеприпасов неопытными людьми требовала профессионального руководства во избежание катастрофы. Но с пиротехниками возникали постоянные проблемы.

Стр. 138 «задержаны работы на 15 дней из-за суда над пиротехником товарищем Селлиным».

Стр. 146. Пиротехники Соловьев и Александрович не нашли общего языка с техником Зигельманом и оттого заявили, что увольняются с 1 августа, ибо он совершенно не выполняет их указаний по части работы с боеприпасами. Одесская контора Госсудоподъема пригласила мятежных пиротехников к себе, пытаясь понять, что мешает работе. Визит пиротехников в Одессу произвел на начальство впечатление, что Зигельман не виноват, а дело в склопотности пиротехников, отчего их рассчитали, и зарплата в 120 рублей им уже не полагалась. Первоначально начальство думало, что виноват Зигельман. Начали искать других пиротехников, а летние дни уходили...

Далее были технические проблемы: что делать с 42-линейными шрапнелями, в которых свинцовые пули были залиты серою. Свинец нужно было извлечь, но при этом без опасности пожара, а пиротехники отсутствовали....

Потом был конфликт с соцстрахом из-за несоблюдения трудового законодательства, забастовка возчиков из-за задержки зарплаты, проблемы с автоматической резкой орудий....

Все это ложилось большей частью на плечи Зигельмана, который как Атлас, вынес весь груз черновой работы в операции на своих плечах. Чего это ему стоило, можно прочесть в его письме начальству: совершенно обносился, семья голодает, из-за отсутствия денег на чернила вынужден отчеты писать карандашом (и правда, тексты написаны карандашом на не сильно хорошей бумаге, а рядом их машинописные копии).

Но дело потихоньку двигалось и в Одессу пошли вести:

...заготовлено 158 пудов свинца, 695 пудов 75 фунтов меди, 1358 латунных гильз к 3-дм пушкам, 133 гильзы гаубиц калибра 114 мм [2, с. 63]...

...отправлено 4 тела бронзовых орудий для разработки [2, с. 76]...

...отправлено с баржей «Фотиния» в Одессу бомб 11-дм обыкновенного чугуна 547, закаленного чугуна 43, стальных 219, 9-дм бомб обыкновенно чугуна 62, стальных – 3 [5, с. 2]...

...вывезено с батареи №318.06: взрывателей – 80, гранат 3дм – 100, шрапнелей легких – 2179, гранат бельгийских (к 18-фн. пушкам) – 628 [5, с. 3]...

...еще вывезено с 3-й батареи 154 бомбы к 6-дм полевым гаубицам, 118 бомб к 6-дм гаубицам Веккерса, шрапнелей 6-дм – 9, взрывателей 52 ящика, шрапнелей 114 мм – 223, гранат 114-мм – 170 [5, с. 12]...

...заготовлено с 14 по 19 июля 52 пуда 11 фунтов крупнозернистого пороха...

...вывезено с Суворовской батареи к месту разрядки 22 июля бомб 9-дм обыкновенного чугуна – 649, 9-дм бомб закаленного чугуна – 622, стальных бомб – 461, гранат батарейных – 461, картечей батарейных – 3.

...утоплено в море 30 июля как опасные и не подлежащие разрядке 6-дм бомб – 314, 3-дм гранат – 89, 3-дм шрапнелей – 22, 18-фунтовых гранат – 1, 18-фунтовых шрапнелей 14, взрыватели... [5, с. 19].

Вскоре были утоплены негодные учебные патроны к пулеметам Льюиса, которых оказалось 14000 штук...

И, наконец, сообщение от Зигельмана: «все казематы крепости очищены от снарядов, но акт еще не составлен». Дата 6 сентября 1924 года [5, с. 52].

Он же рапортовал, что «разработка закончена» 15.09.1924 года [5, с. 70].

Но это был еще не конец. Прием лома металлов тянулся еще долго, а в ноябре 1924 года начались работы по очистке от старых снарядов контрминных галерей рва у Потемкинской батареи [2, с. 83].

По некоторым данным, тяжелых снарядов для этой цели было использовано около 400, 19 ноября нанятые для этого безработные местные жители отрыли 27 штук, что отражено в сводке на странице 83 дела, а далее работы во рву упоминаются еще на страницах 102, 146, 157, но общего итога извлеченных из галерей снарядов не приводится.

Вместе с артиллерийским имуществом свою дорогу в металлолом нашли и чугунные минные якоря числом 449, завалившиеся в крепости [5, с. 85].

Еще возникло недоразумение с Рудметаллторгом, конфликт в Одесском портом по поводу того, что складированные грузы находятся на хранении слишком долго, Орлов получил выговор за несвоевременную сдачу отчетности, его даже обвинили в том, что его заявление об очистке Очаковского района не соответствует действительности [1, с. 185]. Но это были уже финальные сцены действия.

Вот более-менее окончательные цифры утилизации имущества Очаковской крепости:

- 11-дм снаряды – 5060 штук;
- 9-дм снаряды – 13850;
- 8дм снаряды – 57;
- орудий – 51 штука (56619 пудов);
- орудийные лафеты – 6973 пуда;
- цепи Галля – 150 пудов;
- пороха – 1600 пудов;

По материалам:

- стали – 108500 пудов;
- чугуна – 118500 пудов;
- красной меди – 2395 пудов;
- свинца – 3035 пудов;
- серы – 500 пудов;
- цинка – 500 пудов (последний являлся как бы побочным эффектом разборки, в планах утилизации отсутствовал и не сдавался) [5, с. 21].

Хотя есть и промежуточный документ, где указывается меньшее количество чугуна, стали, красной меди и пороха (что логично), но указывается большее количество свинца – 5000 пудов и добытую желтую медь – 1412 пудов.

Окончательный список артиллерии, сданной на лом, выглядит так:

- тел орудий 11-дм обр. 1867 года – 6;
- лафетов к ним с поворотными рамами – 6;
- тел орудий 11-дм обр. 77 скрепленных и нескрепленных с подорванными дульными частями – 13;
- лафетов к ним – 2;
- тел 11-дм нескрепленных орудий обр. 7 года – 3;
- мортир 9-дм – 35;
- тел орудий 57-мм – 1;
- тел орудий береговых – 3 (без уточнения, каких именно);
- тел орудий 75-мм – 6;
- тел орудий 42-линейных обр. 77 – 4 (без замков);
- лафетов к ним – 9;
- лафетов к легким полевым пушкам – 28;
- лафетов образца 95 года – 2 [2, с. 187].

Следует заметить, что в этом списке пропали 4 бронзовых орудия, тоже сданных на лом.

Кроме того, анализируя информацию о работах, можно составить косвенное представление о сооружениях крепости.

В ней упомянуты батареи Екатерининская (она же №1), Суворовская, Потемкинская (она же №3) и Первомайская, а также ров у Потемкинской батареи с контрминной системой и пороховой погреб №101. Упоминаются также сухопутные батареи и сухопутные погреба, но без детализации.

Ров упоминался в тексте также как Потемкинская балка [2, с. 146].

Вооружение, упомянутое выше, распределялось так:

Первомайская батарея: 1311-дм пушек обр. 77 года, скрепленных и нескрепленных, 10 – 9-дм мортир, 4 – 42-линейные пушки.

Екатерининская батарея: 311-дм нескрепленных пушки обр. 77 и 1 – 11-дм обр. 67, 4 – 9-дм мортиры.

Суворовская батарея: 219-дм мортира.

Потемкинская батарея: 511-дм пушек обр. 67 года [2, с. 187].

Перечисленные орудия были взяты с указанных батарей для переработки, а являлись ли они вооружением батарей или просто складированы на них, из текста понять затруднительно. На Первомайской батарее, скорее всего, часть старых орудий была складирована, так как число имеющихся там старых орудий и действующих на тот момент явно превышает число дворинок. Первомайская (ранее именовалась Николаевской или морской) батарея строилась на восемь 11-дюймовых орудий, затем были построены еще 4 дворика для них. В 1920 м году были установлены 3 130 мм орудия, участвовавшие в боях с флотом Врангеля [6].

Финансовый итог операции вылился в 5506 рублей 35 копеек.

Остров Березань инженером Орловым не «разрабатывался», ибо 1925 год стал для организации «Госсудоподъем» последним. Организация была влита в ЭПРОН и закончила свое самостоятельное существование. Выводов из описанных событий можно сделать три:

1. Основное вооружение Очаковской крепости ко времени Первой мировой и Гражданской войн устарело морально и физически.

2. Конверсия военной техники и оружия – это сложный процесс, требующий значительных усилий и затрат на его проведение.

3. При ее проведении необходимо также учитывать необходимость музеефикации снимаемой с вооружения техники.

Автор благодарит сотрудников Архива администрации города Новороссийска за помощь в работе над материалами.

Список использованных источников:

1. Архив Администрации города Новороссийска, фонд Р-257, дело 104.
2. Архив Администрации города Новороссийска, фонд Р-257, дело 143.
3. Архив Администрации города Новороссийска, фонд Р-257, дело 145.
4. Архив Администрации города Новороссийска, фонд Р-257, дело 29.
5. Архив Администрации города Новороссийска, фонд Р-257, дело 26а.
6. П. Варнек «Действия флота в северо-западном районе Черного моря в 1920 году». Электронная версия книги «Флот в Белой Борьбе» на сайте: <http://militera.lib.ru/h/whitefleet/index.html>.
7. Материалы сайта fortification.ru/oldforum/index.php?action=vthread&forum=1&topic=1210&page=0

Андрей Милосердов

краевед, г. Винница

ПРОРЫВ ЛЕТИЧЕВСКОГО УКРЕПРАЙОНА, АНАЛИЗ ПРИЧИН НЕУДАЧ СОВЕТСКИХ ВОЙСК В ХОДЕ ОБОРОНЫ В ПОЛОСЕ ЛеУРа В ИЮЛЕ 1941 г.

В статье сделана попытка на примере частного случая разобрать общие причины поражения войск 12-ой Армии Юго-Западного Фронта в ходе оборонительной операции в июле 1941г. в полосе Летичевского укрепрайона, являющегося составной частью так называемой «Линии Сталина».

Ключевые слова: Летичевский укрепрайон, ДОТ, капонир, сектора огня ДОТ, штурмовые группы.

Результатом грандиозного предвоенного строительства в Советском Союзе стало создания целой системы оборонительных линий, призванных остановить любое вражеское вторжение на западных рубежах страны. Однако как показали события лета 1941 года, возведённые укрепрайоны не выполнили своего предназначения и не стали ощутимым препятствием для продвижения войск противника. На прорыв обширных укрепленных полос немцы затрачивали не более нескольких дней. Исключением не стал и Летичевский укрепрайон – наиболее крупный из построенных на территории Украины, который был полностью прорван немцами всего за два с половиной дня боёв. На его примере мы попытаемся разобраться в некоторых причинах, неожиданной слабости и нестойкости, этих загодя возведённых и оборудованных оборонительных линий, поглотивших миллионные ресурсы нашей страны.

Не вдаваясь в описание глобальных проблем и ошибок советского оборонного строительства в сфере долговременной фортификации, хотелось бы остановиться на одном конкретном примере, в котором все изначальные негативные факторы нашли своё выражение на тактическом уровне, приведя к провалу оборонительной операции на одном конкретном участке. Таким конкретным примером, в котором, на мой взгляд, наиболее показательно проявилось сочетание просчётов стратегического и тактического уровней, является прорыв немцев на стыке 10-го и 11-го батальонных районов обороны (БРО) Летичевского УРа. Именно этот быстрый и лёгкий прорыв немецких горных егерей в глубину всей нашей тактической зоны обороны привёл её к опрокидыванию на всём центральном участке укрепрайона.

На данном участке линия УРа проходила вдоль железнодорожного полотна, проходящего от станции Деражня к станции Новая Гута. Полоса нашей обороны в этом секторе имела несколько линий фортификационных сооружений. В частности, она состояла (см. схему 1) из:

- **передовой линии**, проходящей с запада перед железнодорожной насыпью (со стороны противника);
- **главной линии**, проходящей по боевому гребню возвышенности за железнодорожной насыпью;
- **тыловой линии**, протянувшейся по холмам и склонам позади главной линии, и имеющей прерывистый фрагментарный характер.

С конца июня сектор обороны вдоль железной дороги заняли подразделения 37-го отдельного пулемётного батальона (ОПБ) ЛеУРа под командованием капитана Емельянова. Северный участок (Деражня – Се-

новоды) оборонялся 1-ой ротой лейтенанта Захаревича, а южный (Сеноводы-Волосское-Новая Гута) – 2-ой ротой мл. лейтенанта К.И. Сухвалова.

К 11-му июля на линию укрепрайона в качестве войск полевого заполнения прибыли соединения отступающей 12 Армии Юго-Западного Фронта. Сектор вдоль железной дороги занял 618 горнострелковый полк (командир – подполковник Н.Т. Андреев) 192 горнострелковой дивизии. А в качестве артиллерийской поддержки был выделен 579 гаубичный артиллерийский полк (командир майор А.Н. Фрейман) и 1-й дивизион 298 горно-артиллерийского полка.

Интересующий нас участок находился как раз на стыке 1-ой и 2-ой пулемётных рот 37-го ОПБ, которые занимали 10-го и 11-го БРО, соответственно.

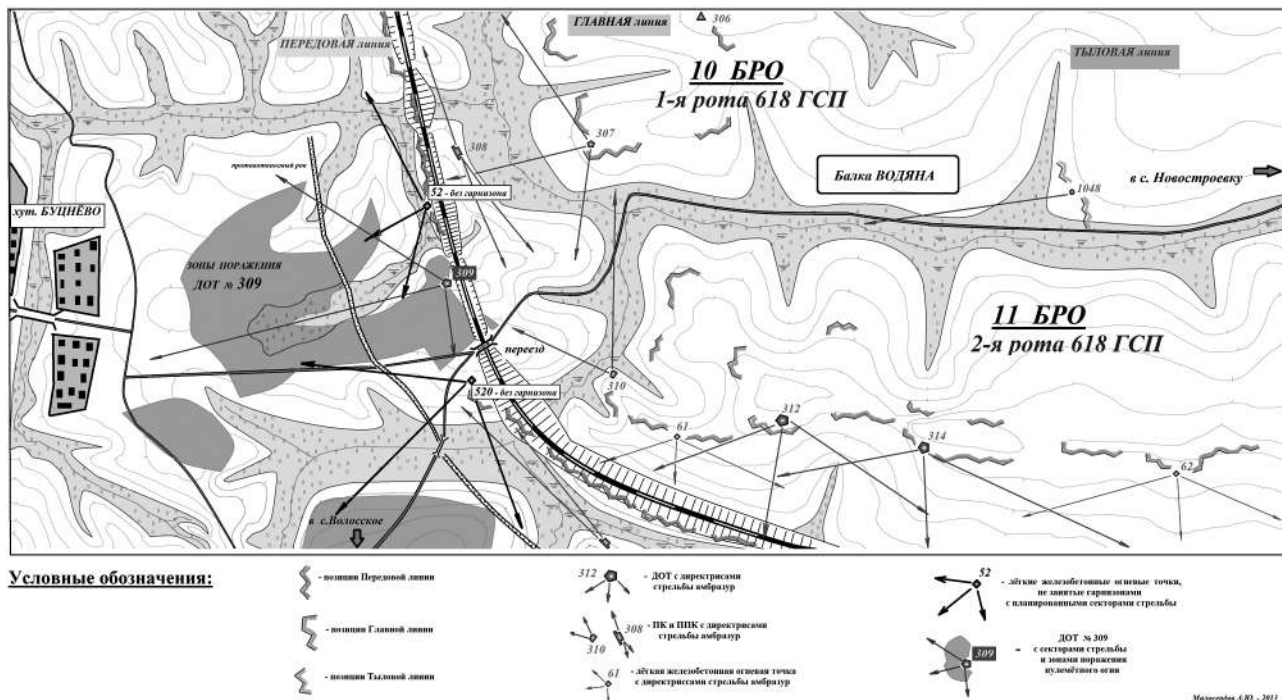

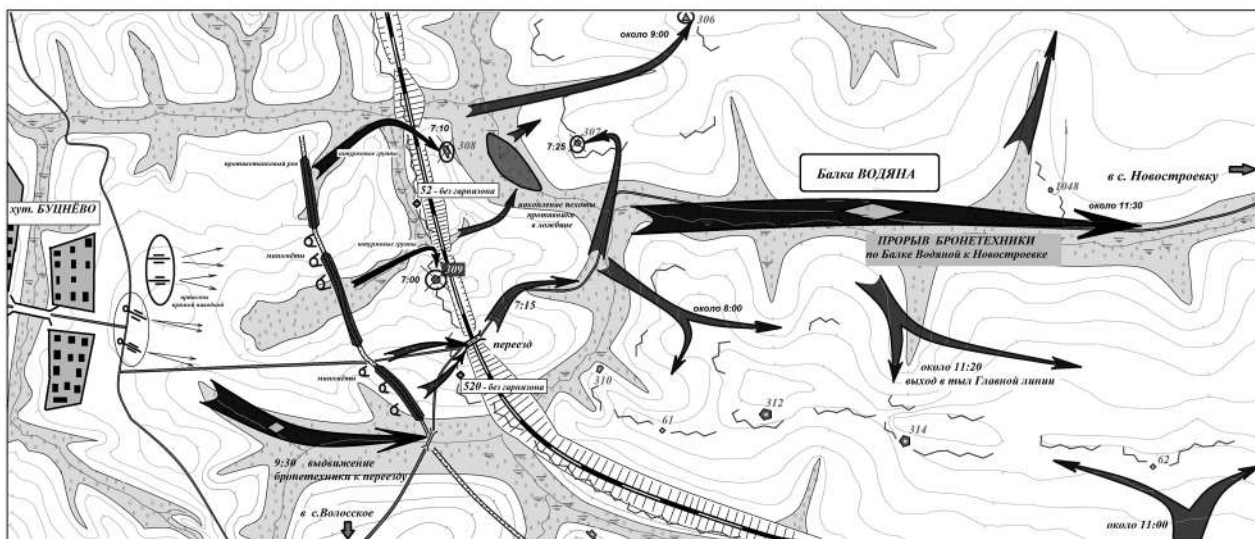
Схема 1. Схема обороны подразделений 618-го ГСП 192-ой ГСД в полосе Летичевского УРа (на стыке 11-го и 10 БРО)

Характеризуя систему обороны на данном участке, нужно заметить, что опора укреплённой линии на железнодорожное полотно сама по себе являлась удачным решением. Железная дорога прорезает рельеф, создавая высокие насыпи в ложбинах и глубокие выемки на гребнях холмов, что создавало удобный рубеж обороны, исключая любое свободное его преодоление подвижными соединениями противника. И хотя задумывался этот рубеж в начале 30-х и был рассчитан, главным образом, на польскую конницу, он не утратил своей актуальности и к 1941-му, являясь сильным препятствием на пути немецких моторизованных соединений. Насыпь и выемки не позволяли бронетехнике противника пересечь железнодорожное полотно, которое к тому же было хорошо прикрыто в оборонительном плане линией железобетонных ДОТов. В этом случае единственными доступными для подвижных соединений противника местами оставались лишь редкие проезды через железнодорожное полотно, которые, в связи с этим приобретали особое значение, становясь ключевыми точками при организации прорыва.

На интересующем нас участке был расположен один из двух проездов через железную дорогу, что и предопределило повышенное к нему внимание со стороны командования 1-ой горно-пехотной дивизии (широко известной как «дивизия Эдельвейс»), планировавшего в июле 1941-го операцию по прорыву укрепрайона.

Проведя в течении 13-14 июля тщательную разведку, немцы утвердились в своём намерении осуществить прорыв нашей обороны в районах имеющих в наличии двух железнодорожных проездов. Причём полоса прорыва в районе рассматриваемого нами участка была признана наиболее перспективной для последующего быстрого и глубокого охвата наших обороняющихся частей с выходом в тыл всей линии обороны.

На следующий день 15 июля противник полностью реализовал свой замысел. Начав активные действия на рассвете около 07:00, немцы к 14:00 полностью прорвали укрепрайон в указанном месте и двинулись в сторону Волковинцев.

Условные обозначения:

Масштаб: 1:80 - 2001

Схема. 2. Немецкий прорыв полосы Летичевского УРа 15 июля 1941 г.

Возникает естественный вопрос – каким образом немцам удалось так быстро прорвать мощную полосу обороны, занятую гарнизоном, полевыми войсками, обеспеченную артиллерией (включая полевую и капо-нирную), и почему они выбрали именно этот участок, что такое важное удалось заметить противнику, что было упущено нашими войсками?

Обратимся к Докладу командира 37-го ОПБ капитана Емельянова о ходе боевых действий в зоне ответственности его батальона. В частности он докладывает следующее:

«...К рассвету противник накопил до полка пехоты в противотанковом рву против ДОТов 309, 307, 305 и пользуясь открытым подходом к ДОТу 309 по двум лоцинам (ДОТ имел ограниченный сектор обстрела на 100 метров не более) обошёл этот ДОТ и блокировал его первым. Причём ранее было установлено, что по этим двум лоцинам возможно накопление танков и пехоты противника, а потому там были построены два ДЗОТа для противотанковых орудий, которые способны уничтожат танки и накопление пехоты противника. Однако в этих сооружениях огневых средств не было...» [2].

«... На рассвете 15.07.41 в районе 1-й роты открылась пулёмётная и автоматическая стрельба, одновременно противник открыл артиллерийский миномётный огонь по сооружениям переднего края обороны. Через несколько минут было сообщено, что ДОТ № 309 заблокирован противником...» [2].

Далее, согласно приведённому документу, противник блокировал соседнюю точку № 307 и под прикрытием сильного артиллерийско-миномётного огня сосредоточился в мёртвом пространстве противотанкового рва и ложбин перед фронтом ДОТов №№ 309, 307, 305. Обороняющиеся подразделения артподдержки не получили. Немцы ввели в прорыв бронетехнику. Дальнейшие события капитан Емельянов описывает так:

«...Противник видя, что по нему артотгня не ведётся, безнаказанно и смело начал действовать, просачиваться в тыл, блокировать наши точки вместе с танками. Таким образом, противник обходил зоны обстрела со стороны наших ДОТ, с одной стороны, а, с другой, часть сооружений разрушил прямой наводкой, амбразуры разбил, пулёмёты вывел из строя...» [2].

Ещё через несколько часов бронетехника немцев, окончательно прорвав УР, была уже на пути к местечку Волковинцы.

В этом кратком описании бросается в глаза центровое значение ДОТа № 309, который сыграл ключевую и одновременно роковую для нашей обороны роль. Именно его взятие противником каким-то образом повлекло обрушение всей системы нашей обороны на данном участке.

На первый взгляд это выглядит странным. Так не вполне понятно, каким образом потеря всего лишь одного, к тому же передового, сооружения могла привести к столь масштабным негативным последствиям. Ведь передовая линия для того и предназначена, чтоб первой встретить врага, и потери сооружений в этом случае – явление естественное и, увы, неизбежное. Но на общую устойчивость обороны это не должно оказывать ощутимого воздействия. За передовой линией находятся главная и тыловая линии ДОТов, которые должны сдерживать противника, в случае его преодоления переднего края. Кроме того, в данном районе на

удалении в несколько километров от первой линией БРО проходит вторая линия батраионов, занятая подразделениями 3-ей роты 37-го ОПБ.

Вот тут мы подходим к первой серьёзной ошибке нашей стороны, которую сразу выявили и использовали немцы. Корни этой ошибки кроются в неправильной планировке отдельных участков УРа. Так, на Схеме 1, чётко видно, что за ДОТом № 309 начинается широкая и глубокая ложбина, идущая от железнодорожного полотна в тыл нашей обороны. Её название – «Балка Водяная». Она практически не простреливается с окрестных высот и, изгибаясь, ведёт к с. Новостроевка и, далее, к с. Новый Майдан. Именно по ней немецкая бронетехника быстро и беспрепятственно (*стоящий на её пути одинокий однообразный пулемётный ДОТ – не в счёт*), обошла нашу оборонительную линию и вышла к слабоприкрытой второй полосе БРО в районе с. Новый Майдан. Без особого труда миновав и её, немецкая подвижная группа устремилась к Волковинцам.

Вся эта удобная и очень танкоопасная ложбина, к тому же лежащая за необходимым для вражеской техники железнодорожным переездом, прикрывалась фактически, только сооружениями передовой линии, главным из которых был ДОТ № 309. Дополнительное прикрытие всего лишь в два пулемёта из двух второстепенных тыловых огневых точек (ППК № 310 и МС № 1048), отстоящих друг от друга более чем на километр, не играло существенной роли. Таким образом, можно сделать вывод, что при проектировании УРа ранее была заложена конструктивная ошибка, создававшая условия для быстрого прорыва укрепленной полосы. Для чего противнику нужно было всего лишь подавить ДОТ № 309, после чего для него открывалась возможность массированного прорыва балке Водяной вглубь всей обороны, остановить который было нечем.

Причиной второй ошибки, также заложенной на стадии проектирования, стало извечное наше стремление к экономии средств и удешевлению работ. В частности, ДОТ № 309 не имел надёжного прикрытия флангов (см. Схему 1).

Действительно сооружение расположено не вполне удачно на узком пригорке и имеет глубокие мёртвые зоны в своих секторах стрельбы. На Схеме-2 хорошо видно, что из-за примыкающих к ДОТу двух глубоких ложбин ближняя зона поражения его пулемётов не превышает 130 м. При такой ситуации штурмовым группам противника ничего не стоит вплотную подобраться к ДОТу и внезапно его атаковать (что, кстати, и произошло на рассвете 15-го июля). Вместе с тем, нужно отметить, что отказаться от размещения огневой точки именно в этом месте было бы сложно. Дело в том, что беспомощный на ближних подступах, ДОТ № 309, в своей дальней зоне поражения тремя пулемётами отлично контролировал лежащую перед его фронтом возвышенность, которая была необходима противнику для развёртывания своих наступающих войск. Без контроля над этой полосой территории невозможно эффективно организовать наступление, и тем более выкатить орудия на прямую наводку, что необходимо для подавления железобетонных огневых точек.

Указанное ключевое сооружение, должно было быть надёжно прикрыто другими ДОТами, расположенными на его флангах и простреливающими боковые ложбины, что вплотную подходили к № 309. Однако стремление сэкономить стройматериалы подсказало порочную идею заменить полноценные фланговые ДОТы лёгкими бетонированными точками (*имеющими неформальное название «Маскет»*). Данный тип сооружений разрабатывался как ложный, призванный лишь ввести в заблуждение наступающего противника по принципу «отвлечения на негодный объект». Но впоследствии, видимо из соображений экономии, их стали использовать как реальные огневые точки, вписанные в рассчитанную систему огня. По этому же пути пошли и в случае с ДОТ № 309, прикрыв его фланги двумя лёгкими «Маскетами» № 52 и № 520, уровень стойкости которых не превышал стойкость обычных полевых ДЗОТов.

Но, даже не смотря на такое конструкционное упрощение, указанные «Маскеты», особенно в купе с построенными рядом ДЗОТами ПТО, были вполне способны, если не остановить противника, то, по крайней мере, не дать ему неожиданно и быстро заблокировать ДОТ № 309. Однако, этого не случилось. И не произошло это по одной простой причине – из-за недостатка пехоты указанные лёгкие передовые сооружения не были обеспечены гарнизонами и остались не занятыми. Что стало третьим существенным промахом нашего командования.

Промахом, конечно, неоспоримым, но давайте объективно взглянем на ситуацию тех дней и разберёмся в его причинах. При этом необходимо учесть целый ряд факторов, оказавших негативное влияние на построение обороны наших войск в системе Летичевского укрепрайона.

Во-первых, гарнизон ЛеУРа, должен был иметь в своём составе 8 отдельных пулемётных батальонов, сформированных из заранее подготовленного и обученного призывного контингента. В действительности же он имел всего лишь 4 ОПБ, наспех сколоченных из необученных призывников – жителей местных сёл, с 25% некомплектом личного состава. На интересующем нас участке, который в дополнении ко всему являлся слабым стыком 1-й и 2-й рот 37-го ОПБ, находилось не более 80-90 бойцов.

Во-вторых, полевое заполнение было крайне малочисленно. И его плотность, скорее, имела символическое, нежели реальное боевое значение.

Так, согласно полевому уставу РККА (ПУ-39, Глава-10, п.375) дивизия в стандартных условиях должна была занимать фронт в 8-12 км. В действительности же фронт обороны потрёпанной 192 ГСДвЛеУР составлял 45 км (!). В горно-стрелковых полках оставалось не более 750-800 человек пехоты, включая взводы разведки и пулемётные роты. В нашем случае, на участке обороны 618 ГСП от с.Нижнее до с.Новая Гута, средняя плотность пехотинцев составляла всего 67 бойцов на километр фронта (!).

Фактически это означало отсутствие пехоты на передовой. По этой причине, личный состав 1-го дивизиона 298-го ЛАП две ночи (на 14-е и на 15-е июля) вынужден был бодрствовать, занимаясь собственным охранением. Артиллеристы вместо отдыха шли в секреты и патрули.

В-третьих, средств ПТО 192-я ГСД ко времени выхода на ЛеУР практически уже не имела. И оснащать, подготовленные заранее ДЗОТы для орудий ПТО, было нечем.

Кроме того, в нашем конкретном случае, ситуацию с ДОТом № 309 усугубляло его расположение на стыке двух участков обороны. В результате чего он «выпал» из зоны внимания командиров смежных секторов, крайне озабоченных решением нерешаемой задачи по растягиванию имеющихся куцых сил на широкие участки обороны.

В подобных условиях от командования наших войск сложно было ожидать идеально правильных и безошибочных действий. При занятии полосы обороны, гарнизон УРа понадеялся на полевые войска, а полевые войска – на гарнизон УРа. Вот и остались сооружения на его флангах не занятыми.

Разбирая все промахи и ошибки организации обороны в ЛеУРе нельзя не упомянуть о фактическом отсутствии артиллерийской поддержке наших войск в полосе 618 ГСП.

В своём докладе капитан Емельянов пишет: «...Противник, накапливая крупные силы пехоты и танков в районе 1-й роты, ложине и противотанковом рву в районе 2-й роты ... и не встречая сопротивления с нашей стороны арт. огня и авиации, под прикрытием сильного огня артиллерии и миномётов спокойно подошёл к нашему переднему краю...» [2].

И действительно, в день немецкого штурма наша артиллерия почти всё время молчала. 579 гаубичный полк лишь единожды в ответ на отчаянную мольбу командира 37-го ОПБ выпустил всего 10 снарядов по входящей в коридор прорыва немецкой бронетехнике. Дивизион 289 ЛАП открывал огонь эпизодически по несколько снарядов. А капонирная артиллерия сумела произвести в самом начале лишь несколько выстрелов.

Чтобы понять причину этого бездействия нужно начать с анализа имеющихся на данном участке в распоряжении наших войск артиллерийских сил и средств. Так, по штату 579 ГАП имел 24 орудия калибра 122 мм, дивизион 298 ЛАП – 8 горных пушек калибра 76 мм и 6 тяжёлых миномётов калибра 107 мм. В составе 618 ГСП была четырёхорудийная батарея горных пушек калибра 76 мм и 27 миномётов калибра 50-82 мм. Кроме того, на участке вдоль железной дороги имелось 3 взвода капонирной артиллерии. Это 6 капонирных пушек калибра 76 мм, установленных в мощных железобетонных сооружениях – арткапонире (АК) № 320 и артполукапонире (АПК) № 326.

На первый взгляд сила вроде бы внушительная: 42 орудийных ствола, 6 тяжёлых миномётов и 27 лёгких. Однако, в действительности, ситуация была несколько иная. В частности в ходемнодневного отступления и арьергардных боёв с противником наши войска к 15.07.41 понесли ощутимые потери в людях и технике. Тылы были расстроены и перепутаны. Связь с базами снабжения – утрачена, а имеющийся боекомплект – почти израсходован. В качестве иллюстрации общего состояния дел со снабжением можно привести доклад командира 244 ЛАП соседней 58-ой ГСД майора Геккера на имя Члена Военного Совета ЮЗ Фронта Н.С.Хрущёва: «...Тылы сверху донизу работали плохо, снабжение дивизии ничем своевременно не могло обеспечить части в элементарных вопросах довольствия людей, фураж для лошадей и тем более боеприпасами. Части на фронте занимались самоснабжением, что приводило к изматыванию людей и, особенно, конского состава. Тылы полков терялись отдачей (им) приказов через голову командиров частей ...» [3].

За предшествующий период боевых действий артиллерийские части 192-ой ГСД понесли значительные потери. В частности, к моменту немецкого штурма 15.07.41г. состояние артиллерии данного соединения было следующим:

- 579 ГАП потерял 14 орудий, а для оставшихся 10-ти, имелось всего по одному снаряду на ствол;
- дивизион 298 ЛАП имел не более 6 горных пушек с ничтожным количеством снарядов к ним, а его батарея тяжёлых миномётов мин имела всего по 3 выстрела на ствол;
- полковая батарея 618 ГСП потеряла 3 орудия из 4-х, а оставшееся, также имело лишь несколько выстрелов;
- лёгких миномётов осталось не более десятка с ничтожным количеством боеприпасов к ним.

Что касается капонирной артиллерии укрепрайона, то она практически никакого влияния на ход событий оказать не могла. Зона немецкого прорыва у ДОТа № 309 вообще оказалась вне секторов

обстрела, расположенных рядом артиллерийских ДОТов. Единственное артсооружение, которое теоретически могло поддержать гарнизон ДОТа № 309, ведя огонь на предельных дистанциях, был артполукапонир № 326. Однако, оба его казематных орудия были выведены из строя в ходе массивной немецкой артподготовки ещё до начала общего штурма.

Располагая подавляющим превосходством в огневых средствах, немцы полностью владели инициативой на поле боя, диктуя нашей стороне свою волю. Пытавшиеся огрызаться редкими выстрелами орудия наших батарей моментально засекались противниками подвергались массивному огневому налёту. Пулемётные ДОТы разрушались огнём немецких орудий, выдвинутых на прямую наводку. Любое сопротивление наших малочисленных подразделений сразу подавлялось. Егеря 1-ой ГПД день штурма 15 июля назвали «днём артиллерии». А в истории немецкой 4-ой ГПД, действовавшей с 1-ой ГПД смежными флангами, указанные события описываются так:

«...Оба горно-пехотных полка двигались с предельной осторожностью, выпустив вперёд подразделения разведки, отмечавшие обстановку на карте. В пределах полосы действия дивизии между деревьями Корыченцы и Деражня был обнаружен укрепленный район с большим количеством фортификационных сооружений.

Командование корпуса назначило проведение атаки позиций на 15.07.41 в 10 часов, по завершении разведки и рекогносцировки. Основные усилия атаки должны были концентрироваться

по внутренним флангам 1-й и 4-й горно-пехотных дивизий. Тщательно спланированные действия вселяли уверенность в проведении дивизией предстоящей операции. После 3-часовой артиллерийской подготовки, которая на завершающем этапе получила поддержку тяжёлых орудий пехоты и зенитной артиллерии, ровно в 10.00 с исходных позиций вступили в бой группы горной пехоты и инженерно-сапёрные отряды. Огневую поддержку обеспечивала батарея штурмовых орудий. Атака поражала отточенностью действий. Один за другим уничтожались бункеры и блиндажи, захватывались цели. Войска всё дальше прорывались вглубь оборонительного рубежа.

В 21.30 задача была выполнена на всех участках. По широкому фронту удалось прорвать линию Сталина с помощью лишь двух полков, действовавших в первом эшелоне ...» [5].

Теперь попытаемся восстановить ход событий на исследуемом сегменте укрепрайона.

Проведя на протяжении 13-14 июля тщательную инженерную разведку и быстро выявив все наши слабые места, противник определился с направлением прорыва и в течение 14 июля подтянул и изготовил к наступлению свои пехотные части. С утра этого же дня артиллерия немцев начала интенсивный обстрел выявленных целей. Многие наши ДОТы уже в этот день получили сильные повреждения. Развёрнутые своими

амбразурами в сторону противника, фронтальные сооружения стали лёгкой целью для артиллеристов противника. Сильный огонь вынудил командира 2-ой роты 37-го ОПБ перенести свой КП из разбитого сооружения в рядом стоящий стрелковый ДОТ.

Основные силы противник сосредоточил против участка с ДОТом № 309 и расположенным за ним железнодорожным переездом. Отсутствие наших гарнизонов в ДЗОТах, фланкирующих глубокие ложбины по обе стороны от ДОТа № 309 дало возможность штурмовым подразделениям немецких горных егерей спокойно сосредоточиться в расположенных по фронту противотанковом рву и ложбинах. Подаренный немцам ров позволил даже разместить их любимые средства огневой поддержки пехоты – батарею миномётов.

Ещё перед рассветом немецкие штурмовые группы по упомянутым ложбинам сумели скрытно выдвинуться к ДОТу № 309. И около 07:00 быстро его заблокировали.

Полевые исследования, проведённые в апреле сего года, не выявили каких-либо следов обстрела или штурма ДОТа № 309. Данный факт говорит о том, что гарнизон ДОТа был застигнут врасплох и заметного сопротивления противнику не оказал.

Одновременно с атакой ДОТа № 309 немцы открыли сильнейший артиллерийский огонь по нашим позициям, что лишило наши подразделения возможности открыть эффективный огонь по наступающим немцам, а также организовать контрблокировочные действия. Сооружения, попытавшиеся огнём своих пулемётов воспрепятствовать распространению немецкой пехоты в зоне прорыва, подверглись точному массированному обстрелу разных видов вражеской артиллерии. Так огонь немецких горных батарей дополнялся работой немецких спаренных автоматических зенитных пушек, скорострельный огонь которых буквально выкрашивал бетонную поверхность ДОТов, разбивая амбразуры, калеча и уничтожая пулемёты и их расчёты (пример тому ДОТ № 305, представленный на фото ниже). Сооружения в глубине были накрыты тяжёлыми орудиями.

Как вспоминал артиллерист Н.Н. Иноземцев 1-го дивизиона 298-го ЛАП 192 ГСД, огонь немцев отличался сосредоточенностью и высокой точностью, которую ни до, ни после ему наблюдать не доводилось.

Описывая слаженную работу немецкой артиллерии нельзя не упомянуть о значении быстрого взятия ДОТа № 309 в организации этих успешных действий противника. В частности, как упоминалось выше, ДОТ № 309 держал под контролем гребень высоты, не позволяя подразделениям противника развернуться на нём. И именно нейтрализация указанной огневой точки дала возможность немцам выкатить тяжёлые орудия на прямую наводку на позиции на этом гребне, и спокойно расстреливать любые наши сооружения в пределах прямой видимости.

После взятия ключевой точки у переезда, немцы стремительным броском пересекли железнодорожную насыпь и, прикрытые огнём своей артиллерии, спускаются в лощину напротив ДОТов № 305 и № 306. Попутно немецкая пехота перекачивается через беззащитный с фронта пулемётный полукапонир № 308. Подходы к нему простреливались из точки № 307, но немецкие скорострельные зенитки быстро подавили амбразуры этого ДОТа, а штурмовые группы заблокировали оба эти сооружения, открывая путь для пехоты и бронегрупп.

ППК № 308 был заблокирован сразу после 309-го штурмовой группой, спустившейся к нему со стороны, не защищённой напольной стеной. Его гарнизон сопротивления оказать не успел. Вследствие чего, лежащая перед ним ложбина осталась без прикрытия в самом начале боя.

Заблокировав или подавив сооружения №№ 308, 305, 307 немецкие штурмовые группы атаковали сооружение № 306 - КНП 1-ой роты 37-го ОПБ. КП роты успели перенести вглубь, ещё до атаки, поскольку сооружение сильно пострадало ещё во время обстрела. Однако оставшиеся в № 306-ом бойцы оказали ожесточённое сопротивление, стоившее немцам многих жизней.

Ещё одна штурмовая группа егерей подавила сопротивление пулемётного полукапонира № 310 – единственного флангового сооружения главной линии, имеющего хоть какое-то отношение к контролю подступов к балке Водяной.

Действуя своими штурмовыми группами вправо и влево от главной оси атаки, противник постепенно расширил коридор прорыва, чем обеспечил условия для ввода в него подразделений бронетехники. Основу бронегруппы немцев составляли самоходки «Штурмгешютц», 1-ой батареи 243-го, отдельного самоходного артдивизиона, специально приданной егерям дивизии «Эдельвейс». В 09:00 они появились перед переездом, а к 11:00 по балке Водяной почти беспрепятственно вышли к с.Новостроевка, котороерасполагалось в тылу первой полосы обороны ЛеУРа.

Около полудня бронегруппа противника, прорвавшаяся у переезда, соединилась с фланговыми подразделениями соседних частей, наступавших справа и слева. В результате остатки 1-ой и 2-ой рот 37-го ОПБ оказались в полном окружении. Роты 618-го ГСП отступили ещё раньше, как только обозначился успех немецкого наступления, не позаботившись о том, что бы уведомить об этом гарнизон УРа.

Судьба 1-ой роты не известна – из её состава никто не вышел в расположение ОПБ.

Командир 2-ой роты мл.лейтенант К.И.Сухвалов, прорываясь из окружения с оставшимися бойцами, атаковал большую группу немцев в ложбине за селом Новая Гута. Бой был ожесточённый. Наши бойцы, имея достаточное количество ручных пулемётов, ударили немцам во фланг и тыл. Неизвестно, прорвался ли кто, но в бою погибло около 50 наших солдат, в т.ч. и командир роты. Немцы же от неожиданной атаки, сопровождаемой кинжальным пулемётным огнём, понесли гораздо большие потери, по свидетельствам очевидцев, оставив в ложбине до 100-170 трупов.

На слабо подготовленной второй полосе батраионов ЛеУРа, системного сопротивления не было. Часть гарнизонов ДОТов, с приближением немецкой бронегруппы со стороны с. Новосёлка, почти без боя бросила свои сооружения. И лишь некоторые оказали упорное сопротивление, стоившее немцам определённого количества крови. Однако серьёзного влияния на продвижение немцев эта полоса оказать не смогла. И уже к 14:00 бронетехника и пехота противника, ничем не задерживаемая, устремилась к местечку и станции Волковинцы. К 19:00 Волковинцы были заняты. А линия укрепрайона – прорвана на всю свою глубину.

Необходимо отметить, что в тот день 1-я и 4-я горно-пехотные дивизии немцев в своей полосе наступления проделали ещё три бреши в нашей обороне. Однако в отличие от рассматриваемого нами сектора, на других участках горным егерям пришлось прорываться через все рубежи нашей обороны, последовательно проламывая линию за линией. И только на участке железнодорожного переезда у ДОТа № 309 немцам удалось легко и быстро опрокинуть всю нашу оборону, захватив всего лишь одну её ключевую точку.

Суммируя изложенное нужно признать, что при указанных условиях, оборона Летичевского укрепрайона изначально была обречена на неудачу. Технически несовершенный УР к обороне готов не был, укомплектованного и обученного гарнизона не имел. Войск для его удержания было явно недостаточно. Соединения 12-ой Армии, занявшие УР, были чрезмерно растянуты на огромном фронте. К тому же их боеготовность из-за потерь, утомления и фактически отсутствующего снабжения была довольно низкая.

Со своей стороны противник в полной мере использовал благоприятную для себя ситуацию. Сумел обеспечить классический трехкратный перевес на участках прорыва, сосредоточил на них почти все имеющиеся огневые средства. Провёл эффективную разведку, чётко спланировал и успешно реализовал операцию на прорыв нашей обороны. В результате чего Летичевский укрепрайон был взят немецкими войсками всего за 2,5 дня.

Список использованных источников и литературы:

1. Доклад о состоянии и боевой деятельности Летичевского укрепрайона за период с 22 июня по 31 июля 1941 года, Коменданта 3-го Упр. УР комбрига А.И. Якимовича от 27.07.1941 г. // Центральный Архив Министерства Обороны Российской Федерации (далее ЦАМО РФ). – Ф. 229. – Оп. 161. – Д. 61. – Л. 101-124.
2. Доклад командира 37-го ОПБ ЛеУР капитана Емельянова от 25.07.1941 г. // ЦАМО. – Ф. 229. – Оп. 161. – Д. 61.
3. Донесение командира 244 ЛАП 58 ГСД 13 СК 12 Армии майора Геккера Н.С. Хрущёву о недостатках в снабжении частей дивизии и организации их обороны от 02.10.1941 г. // ЦАМО. – Ф. 229. – Оп. 161. – Д. 61.
4. Полевой Устав РККА – 1939 года (ПУ-39). – М.: Госвоениздат НКО СССР, 1939. – 346 с.
5. Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – М.: ООО «Издательство АСТ»: Издательство «Транзиткнига», 2004. – 710 с.
6. Иноземцев Н.Н. Фронтной дневник. – М.: Наука, 2005. – 365 с.

Список сокращений:

ГСД – горно-стрелковая дивизия РККА
ГПД – горно-пехотная дивизия Вермахта
ГСП – горно-стрелковый полк
ГАП – гаубичный артиллерийский полк
ЛАП – лёгкий горно-артиллерийский полк
ДОТ – долговременная огневая точка
ДЗОТ – дерево-земляная огневая точка
ППК – пулемётный полукапонир
МС – малая стрелковая долговременная огневая точка
АК – артиллерийский капонир
АПК – артиллерийский полукапонир
КП – командный пункт
КНП – командно-наблюдательный пункт
УР – укрепрайон
ЛеУР – Летичевский укрепрайон

ОПБ – отдельный пулемётный батальон укрепрайона
БРО – батальонный район обороны укрепрайона
ПТО – противотанковая оборона
ЮЗФ – Юго-Западный Фронт
ПУ-39 – Полевой Устав РККА 39-го года
РККА – Рабоче-крестьянская Красная Армия

Лілія Свінцицька

завідувач відділом наукової
та культурно-освітньої діяльності
Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець»

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЬКИХ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ м. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ДІЛЯНЦІ ЗАХІДНОГО В'ЇЗНОГО ВУЗЛА МІСТА

У статті розповідається про будівельну історію в'їзного оборонного вузла в західній частині Кам'янець-Подільського та його місце в системі міських фортифікаційних споруд.

Ключові слова: фортифікації, укріплення, бастион, брама, рондель, оборонна споруда.

Міські фортифікації є органічним елементом краєвиду Кам'янца і матеріальним відображенням історії міста. Збережені оборонні укріплення, що оточують місто, частково відреставровані за останнє півстоліття і ті, що перебувають у стані руїн, відображають їх еволюцію і мають велику історико-культурну цінність, як пам'ятки архітектури. Вони є об'єктами культурної спадщини, відносяться до пам'яток національного значення і включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Міські оборонні мури XIV-XVIII ст., охоронний №727/1; Міська брама XVI-XVIII ст., охоронний № 727/2; Каземат-лабораторія кін. XVIII ст, охоронний №727/2; Вірменські бастиони (батарея Св. Терези) XVI-XVIII ст., охоронний №729[1]. І хоча місто багате на пам'ятки фортифікації, та все ж вони не достатньо досліджені, тому продовжують привертати увагу науковців.

Аналіз іконографічних та історіографічних джерел дасть можливість показати трансформацію та постійний розвиток міських оборонних укріплень на ділянці в'їзду до міста із Замкового мосту через Міську браму.

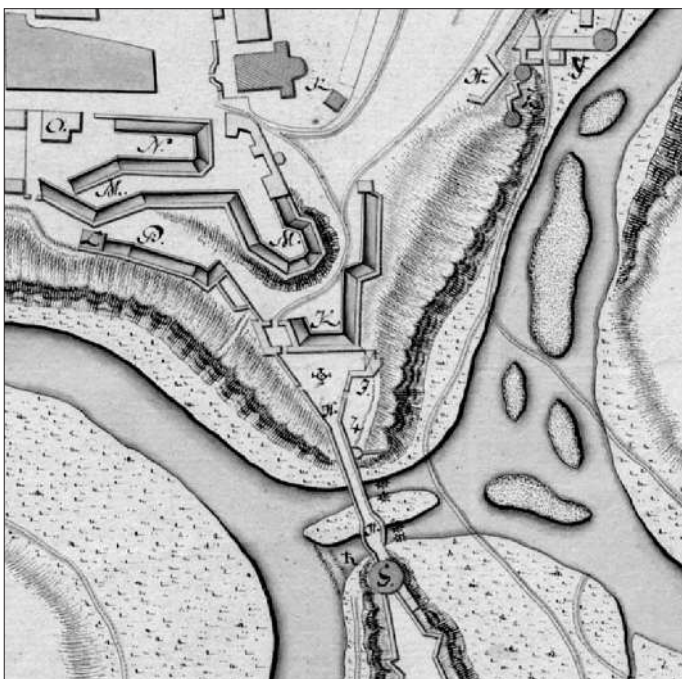
Найдавнішим відомим для нас іконографічним джерелом є малюнок 1633 р., що подає інформацію про вигляд міста із західного боку. При в'їзді до міста не зображені оборонні споруди, а міська забудова показана щільною та віддалена від верхньої скельної основи каньйону. Важливим джерелом вивчення забудови є граюра К. Томашевича 1673-1679 рр., де на північно-західній ділянці від мосту також не зображено оборонних укріплень [2, с. 61]. І тільки на скельній терасі літерою С з поясненням «Міське укріплення» подано Вірменський бастион. За інформацією Ю.Сіцінського «засипаний землею, який служить тепер верхньою терасою Старого бульвару» [3, с.14]. На схід від Вірменського бастиону під літерою N показаний «монастир босих кармелітів», розібраний під час турецької окупації, а на його місці були збудовані батареї, що укріплювали замковий міст [4, с. 169-170]. На північ від нього зображена велика споруда з двома дверними отворами на західному фасаді. Ймовірно, що дана споруда відповідає кам'яниці його милості пана Конєцпольського, перетворена на цейгауз, про яку згадується в Описі міста 1700 р.: «Біля кам'яниці ґрунт, який до неї належить, на якому знаходиться батарея» [5, с. 325]. План Кам'янца 1684 р. Якуба де Рубейса зображує тільки Вірменський бастион, позначений літерою F – «Кам'янецький бастион Вірменської нації». Забудова показана умовно та відсутні будь-які укріплення на місці Міської брами.

Відомі плани дають можливість зробити висновки, що на кінець 17ст. західних міських укріплень не існувало, окрім Вірменського бастиону, що розташовувався на верхній терасі природної скелі.

Ситуація на досліджуваній ділянці починає змінюватись у XVIII ст. Отримавши у 1699 р. Кам'янець-Подільський від Османської імперії, Польща намагалася повернути йому колишню славу, відбудувати укріплення, провести містобудівні заходи, відродити торгівлю, ремесла, культуру. Варто зауважити, що складні відбудовчі процеси розтягнулися на все XVIII ст. Крім того, такого економічного рівня розвитку та оборонного статусу, який у XVI – першій половині XVII ст. мав Кам'янець-Подільський, у другій половині XVII – XVIII ст. він досягти вже не зміг [6, с. 22-23].

План міста 1753 р. фіксує потужну систему укріплень на схід від замкового мосту у вигляді П-подібного бастиону, що переходить в оборонну стіну вздовж рельєфу скелі. На цьому рівні зображено ще чотири окре-

мо розташовані квадратні в плані башти. На верхній терасі до Вірменського бастиону у північному напрямку примикає оборонна стіна. Західніше бастиону показано ще один рівень оборонного муру та прямокутної в плані будівлі, витягнутої по осі північ-південь. Цікавим з огляду фортифікаційних об'єктів є план Кам'янець-Подільського 1761 р., викреслений у кольорі. Забудова кварталів на ньому показана схематично, а оборонні укріплення мають назви. В експлікації зазначено під літ. К «батарею св. Мартина повністю розбудовану турками 1743 р.». Під літерою J позначено «мурований каземат», що розташовувався біля південного кута батареї. Поряд з батареєю брама з проїздом, що з півдня оминає «великі батареї св. Терези наново розбудовані з 1743 р. по 1746 р.», показана літерою M. Від воріт на північ відходить трапецієподібна в плані будівля та «нова батарея св. Іоанна» – літерою P, що впирається в приміщення «ливарні», позначеної літерою L. Літерою N – названо «новий кавальєр, збудований 1746 р.», а поряд з ним розташований г-подібний в плані «арсенал (цейхгауз)» під літерою O. У північно-західному куті ділянки знаходиться прохід на вулицю від замку понад скелею. На плані зафіксовано як об'єднуються дві системи укріплень замкового мосту і бастиону, що перекривали в'їзд до міста.

План 1773 р. подає ідентичну картину міських укріплень. Вірменський бастион, як і на попередньому плані, названий батареєю св. Терези. Між іншими батареями існує тільки відмінність у назвах: Міські ворота названі батареєю св. Юрія (літ. M), літерою K позначена батарея св. Михайла, літерою P – батарея св. Йосипа, літерою Z названо людвісарню. Поряд з будівлею цейхгаузу (літ. W) показано фундаменти нового цейхгаузу (літ. qq). В експлікації також говориться, що усі батареї порожні, а людвісарня зруйнована [7, с. 375-379].

Як відомо, існує два варіанти плану 1797 р. Вони виконані російськими військовими інженерами і зафіксували топографічну ситуацію в період переходу міста від Польщі до Росії. План інженера-поручника Епарта є копією плану 1773 р. Тут Миська брама названа батареєю Нижній рондель, за нею батарея Альтанга (літ. R), далі батарея св. Мартина (літ. S). Укріплення над Вірменським бастионом назване Великим ронделем (літ. V) [8, Арк.1].

Інший план, виконаний під керівництвом інженера полковника Д. Мелещенкова, відрізняється від попереднього в подачі міської забудови та нанесенням фортифікаційних укріплень у вигляді батарей по всій території Старого міста. [9, Арк.1]. На досліджуваній ділянці план міста фіксує фундаменти нового арсеналу, які відповідають фундаментам, розкритим у 2005 році під час проведення робіт з відтворення даного об'єкту.

Архівні кресленики 1800 року під заголовком «План, фасад и профіль имеющемуся в Каменец-Подольской крепости в большем ронделе каменному арсеналу с погребом, означенному на генеральном плане под литерою V» представляють план існуючого кам'яного арсеналу з наскрізним проїздом у центральній частині, що ділить споруду на дві частини з одним та двома приміщеннями зі сходами, що ведуть до пивниць. Також зображено західний фасад одноповерхового арсеналу з п'ятьма дверними прорізами і високим чотирихилим дахом із заломом та перетин по будинку [10, Арк.1]. На кресленні 1805 року, озаглавленому «План вновь выстроенному на старом фундаменте в верхнем ронделе каменному артиллерийскому магазину» показано контур плану старого арсеналу та план новозбудованого і їхні фасади, що об'єднані одним дахом [11, Арк.1]. Археологічні дослідження, проведені експедицією у 2012 р. при Охоронній службі України «Подільська археологія», дали можливість з'ясувати будівельну історію даного міського оборонного вузла впродовж XVIII ст., що чітко простежується в картографічних джерелах, та можливість його регенерації.

Отже, плани XVIII ст. фіксують потужну систему оборонних укріплень, зокрема в частині західних міських укріплень. У середині століття існували дві окремі лінії оборони, а з 1770-х років вони вже об'єднані в одну, причому розташовані на терасах у вигляді ронделів. На кінець століття ці укріплення занепадають, про що свідчить інформація в експлікації.

Після ліквідації кам'янецької фортеці у 1812 році почалось інше використання цієї території. Влада вирішила пристосувати руїни колишніх укріплень під основу для міського бульвару [12, с. 29]. Бульвар був

влаштований у 1831 році під час губернаторства Луб'янівського, звідки і його назва «Луб'янівка» [13, с. 74]. При його влаштуванні була встановлена фігура св. Флоріана, що була знята у 1830 році із будинку д-ра Шахіна на Журавлівці (сьогодні Польський ринок, 4а) [14, с. 20]. У будинку колишнього арсеналу до 1856р. знаходилось Подільське дворянське депутатське зібрання. Будинок описується як частково кам'яний, частково дерев'яний, критий гонтом. Пізніше будинок використовувався у різних цілях і у післявоєнні часи був розібраний [15, с. 9].

Плани 1842 та 1872 років фіксують появу міського бульвару, розташованого на кількох терасах. [15, Арк. 1], [16, Арк. 1]. Була розібрана стіна укріплення, що продовжувала Вірменський бастион та утворено прохід між Миколаївською площею (нині Вірменський ринок) та бульваром. У 1876 році при розширенні дороги через Замковий міст був розібраний мур між Міською брамою та каземат-лабораторією.

Великих змін зазнала ця територія під час першої та другої світових воєн. У післявоєнний період при влаштуванні водогону і системи каналізації тут були проведені значні земляні і будівельні роботи. В результаті цих робіт були засипані алеї бульвару, на схили каньйону була насипана значна кількість землі і господарського сміття [17, с. 11]. У 1960-х роках на території міських оборонних укріплень споруджені корпуси Кам'янець-Подільського електромеханічного заводу, що завдало їм значної шкоди.

Оскільки в 1970-ті роки унікальні пам'ятки оборонної архітектури перебували в незадовільному стані, зусилля реставраторів були спрямовані на проведення першочергових протиаварійних робіт [18, с. 122]. Роботи були здійснені на Міській брамі, каземат лабораторії, на двох ділянках передмостових укріплень Замкового мосту, Вірменському бастионі, на кількох ділянках оборонних мурів, що дозволило зберегти ці цінні пам'ятки культурної спадщини. У 2006 році на ділянці, що з північного боку підходить до Міської брами, були проведені археологічні розкопки, в результаті яких виявлені та законсервовані міські мури вздовж бульвару.

Список використаних архівних джерел і літератури:

1. Наказ Міністерства культури України від 04.07.2013 №604.Додаток14. Перелік об'єктів культурної спадщини, рекомендованих для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення.
2. Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у середньовічній гравюрі (типологія, хронологія, джерелознавче значення). – VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 59-61.
3. Сіцінський Ю. Нариси з історії топографії Кам'янця-Подільського та його околиць. – Кам'янець на Поділлі, 1994.
4. Сецинський Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895.
5. Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886.
6. Петров М. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця 17-18 ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002.
7. Там само, іл. – С. 375-379.
8. План Епарта 1797 р. – ЦДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Спр. 597.
9. План Каменец подольской крепости с замком и земляным горнверком. 1797 г. – ЦДА ВМФ. – Ф.3/п. – Оп.24. – Спр. 41. Фонди НІАЗу. - №979.
10. План, фасад і профіль кам'яного арсеналу на великому ронделі. – ЦДВІА Росії. – Ф. 349. – Оп. 17. – Спр. 630. – Арк.15.
11. План новозбудованого на старих фундаментах в верхньому ронделі кам'яного артилерійського магазину. – ЦДВІА Росії. – Ф. 349. – Оп. 17. – Спр. 693. – Арк. 1-4.
12. Dr. Antoni J. Zameczki podolskie na kresach multanskih. – Т. II. – Kamieniec nad Smotryczem. – Warszawa-Krakow, 1880 – 304s. – S.29.
13. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkichistoryczny. – Kijow-Warszawa, 1915 – 130 s.
14. Осетрова Г. Забудова по вул. Замковій (Вірменський бастион). Історична назва Верхній (Високий) рондель. – Історична довідка. – Кам'янець-Подільський, 2007. Фонди НІАЗ. – №2415.
15. План 1842 р. – РДІА. – Ф. 1293. – Оп. 165. – Спр. 350. – Арк.1.
16. План 1872 р. Фонди НІАЗ. – №1171/4584.
17. Гурський О., Задорожнюк А. Звіт про результати розкопок в зоні пам'ятки архітектури 16-18 ст. – Міських воріт у Кам'янці-Подільському за 2006 р. – Кам'янець-Подільський, 2006. Фонди НІАЗ.
18. Пламеницька Є., Пламеницька О. З історії української реставрації. Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського. – Київ, 1996.

Лариса Виноградська
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу давньоруської і
середньовічної археології
Інституту Археології НАНУ

УКРІПЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ ПОДІЛЛЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті подається огляд укріплених пам'яток XIII–XIV ст. Середнього Подністров'я та Побужжя за матеріалами археологічних досліджень.

Ключові слова: укріплення, Данило Галицький, Подністров'я, Побужжя.

Історія будівництва укріплень на Поділлі нерозривно пов'язана з політичною історією краю, яка з середини XIII ст., була досить складною і цілком залежала від колонізаційних процесів, що відбувалися в Україні [1]. Прикордонне положення українських земель і складна політична ситуація протягом XIII–XVII ст. вимагали постійного спорудження укріплень, які були різноманітними відповідно часу і території, на якій вони споруджувалися (кам'яні, дерево-земляні, змішані). Дослідниками фортифікації Поділля виділяються три основні етапи будівництва укріплень на Поділлі, що пов'язуються з трьома періодами його історії [2]. Перший етап – будівництво укріплень у середині XIII ст., коли історична доля Пониззя тісно сплітається з долею Галицько-Волинського князівства і будівництвом укріплень Данилом Галицьким для захисту і боротьби проти татар; другий етап оборонного будівництва відноситься до литовського колонізаційного періоду в історії Поділля і часу Казимира Великого, який за Густинським літописом “мурами гради омура” [3]; третій етап відноситься до періоду приєднання Поділля до Польщі, коли почалася активна розбудова як коронних так і приватних замків. Оборонні споруди кожного етапу відповідали цілям і завданням свого часу як у воєнно-політичному, так і в соціально-економічному напрямках, а також будівельним традиціям та розвитку зброї і фортифікаційного мистецтва у різні періоди.

Однак, укріплення Поділля як цілісне явище, що відбиває певні історико-культурні та політичні етапи розвитку краю досі мало досліджувалося в вітчизняних комплексних архітектурно-археологічних та історичних аспектах, хоча історіографія досліджень по укріпленням Поділля нараховує достатню кількість робіт, в яких підіймаються питання, пов'язані з цією проблемою у різних ракурсах: політичних, економічних, правових та інших. Ще наприкінці XIX– поч. XX ст. вийшли праці В.Б. Антоновича., М.Л. Любавського, М.В. Владимирського-Буданова, Ф.Т. Леонтовича, М.С. Грушевського, С.Григор'єва-Наш, П. Молчановськогощо містили історико-географічні та політичні нариси українських земель, у тому числі і Поділля [4]. Значну увагу приділяв вивченню укріплень Західного Поділля Є. Сіцінський. Його працями “Оборонні замки Західного Поділля” та “Археологическая карта Подольской губернии” досі користуються дослідники [5]. З історією Поділля у часі пов'язана робота Батюшкова “Поділля” [6] Значний інтерес представляє робота Гульдмана “Памятники старины на Подолии”, де він розглядає в історико-археологічному аспекті городища, замкища та замки на теренах Поділля [7]. З сучасних вітчизняних дослідників слід відзначити роботи Євгенії Михайлівни та Ольги Анатоліївни Паменицьких по дослідженню фортець Поділля, насамперед, Кам'янець-Подільська, Є. Лопушинської, що досліджувала Меджибіж, І. Могитича та Р. Могитича, що проводили історико-архітектурні дослідження замків на Поділлі [8]. Питаннями еволюції фортифікаційних систем мурованих замків Західного Поділля і Волині займався Ю. Нельговський [9]. Багато років працював над створенням каталогу оборонних споруд України львівський дослідник О. Мацюк та інші українські дослідники [10]. Вивченню укріплених поселень Східного Поділля за історико-архівними даними присвятив свою монографію В. Мальченко [11]. Ним складений каталог укріплених пам'яток. Останнім часом вийшла низка монографій, альбомів і науково-популярної літератури присвячених замкам України, в яких розглядаються й замки Поділля [12].

Окремого розгляду потребує польська історіографія, присвячена прямо чи опосередковано аспектові української історії фортифікації. Насамперед, це науково-популярні нариси Й. Ролле (Антоні І.) з історії Поділля. Найбільш відома його тритомна монографія присвячена прикордонним містам: Бару, Жванцю, Кам'янцю, Могильову, Манівцям, Чернокозинцям, Шаргороду [13]. Вагомим науковим внеском є серія томів статистичних джерел середини XVI – початку XVII ст. з історії України О. Яблоновського. Автор слушно пов'язує розвиток фортифікаційної мережі порубіжжя колонізаційними процесами, де велика роль у оборонному будівництві надавалася шляхетській ініціативі [14]. Серед польських істориків кінця XIX – початку XX ст., котрі розглядали питання фортифікації окремих поселень та місцевостей, треба згадати К. Пуласького, А.Прусевича, А.Пшездецького, А.Чоловського [15]. Слід відзначити працю А.Круля, в якій розглядаються укріплення західного українського порубіжжя [16]. Великий внесок у вивчення оборонної архітектури зроблено

у працях відомого дослідника цього питання Б. Гверкина, котрий склав каталог мурованих замків на землях Польщі та вивчав особливості пристосування до оборони замків Зінькова, Токів, Язлівця інших [17]. Крім цього, існує ще багато праць польських вчених, присвячених оборонному будівництву XV-XVII ст., в яких тим чи іншим чином розглядаються оборонні споруди на теренах України.

Треба зазначити, що у польській історіографії оборонного будівництва з українського прикордоння представлено переважно територію Західного Поділля. Брацлавщина згаданими вченими майже зовсім не досліджувалась, а звертаючи увагу на те, що на цій території, в більшості, будувалися дерев'яні замки, які не збереглися, то важливе значення для вивчення укріплень мають археологічні дослідження, які не тільки допомагають виявити особливості забудови території замків, а й визначити хронологію та матеріальну культуру пам'яток, що має важливе значення для історичної атрибуції пам'яток та їх місця в урбанізаційному процесі розвитку міст і містечок Поділля. Серед таких робіт відзначимо праці М.П. Кучери по дослідженню давньоруських і пізньосередньовічних городищ та замчищ Побужжя [18], а також праці по дослідженню окремих пам'яток Поділля, таких, як Бакота, Студениця, Буша (І.Винокур, П.Горішній), Рашків (В.Баран), Гринчук (С. Пачкова), Кам'янець-Подільський (Є. Пламеницька, О. Пламеницька, І. Винокур, М. Петров, Л. Виногородська та інші), Пилява, Старокостянтинів, Зіньків, Брацлав, Вінниця, Бар (Л.Виногородська), Терехівля (Б. Тимошук, М. Ягодинська, Р. Могитич, Л.Виногородська), Меджибіж (Є. Лопушинська, О.Авагян, Ю.Толкачев, Б. Моця), замок «**Ракоці**» під **Меджибожем** (О.Погорілець, С. Стопенчук, С. Демидко) та інші [19]. Деякі замки досліджувалися ретельніше, на інших проводилися тільки розвідково-охоронні роботи. Але результати досліджень дозволяють простежити як збереження традицій в оборонній архітектурі Поділля, тенденції до змін і поліпшення обороноздатності фортифікації (в зв'язку з появою вогнепальної зброї) в використанні нових фортифікаційних прийомів і принципів зведення укріплень, так і в історичному і культурному розвитку території у часі. Слід відзначити, що в процесі дослідження виявилися деякі відмінності у розвитку фортифікації в різних регіонах Поділля, що фіксуються вже у першому періоді будівництва разом з відмінностями в соціально-економічному і культурномурозвитку (в тому числі і матеріальній культурі). Ці відмінності і поступова колонізація західної території Поділля Польщею з активним провадженням своєї культури та релігії і приводять в подальшому до розділу території Поділля на Східне і Західне, що продовжують розвиватися кожний своїм шляхом в тому числі і в розвитку оборонних укріплень. У даній статті будуть розглянуті укріплення першого періоду.

Розглядаючи укріплені пам'ятки першого періоду зазначимо, що їх будівництво на Пониззі, насамперед, зосереджувалося на межі з татарами і пристосовувалося як для захисту населення від набігів (городища-сховища), так й для міцних довготривалих укріплень-замків з перспективою для подальшого розвитку на цих місцях міста. Активна оборонна діяльність Данила Галицького була спрямована на підготовку опору Орді, насамперед, на Пониззі вздовж Дністра, яке Данилонамагається інкорпорувати з метою використання його геополітичного положення для боротьби з монголами куди він направляє у 1242 році «установити землю» [20]. Мається на увазі відремонтувати та поновитистарі укріплення й побудувати у колонізаційних цілях нові.

Прикладом укріплення-сховища може бути досліджене розвідковими розкопками за участю автора укріплення біля с. Сокилець, на лівому березі р. Ушиці в урочищі «Городисько» Хмельницької області Дунаєвського району [21]. Це городище-сховище мисового типу середини XIII ст. згадується ще у працях дослідників Поділля кінця XIX – початку XX ст. разом з пам'ятками давньоруського часу (городища, кургани, поселення) [22]. Розташоване на підвищеному кінці високого підковоподібного мисуприблизно 230,0 м завдовжки, що підіймався над рівнем Ушиці на 30,0 м і відділявся з напільного боку від поля зараз ледве помітним ровом. Городище розміром 75,0×30,0 м було обмежено від решти частини мису двома дугоподібними валами до 3,0 м заввишки з сухим загостреним до низу ровом між ними, що перерізали мис поперек. Стінки рову були викладені пласким камінням вапняку. З протилежного боку на краю городища був розташований ще один невеликий дугоподібний вал (зараз біля 0,5- 0,7 м заввишки), який захищав городище з боку ріки. Зовнішній вал не було розчищено за недостатністю часу, а на вершині внутрішнього валу, мабуть, стояв тин (знайдено у горілому шарі до 0,3 м завтовшки фрагменти обгорілих жердин діаметром 0,08-0,12 м). Можливо, це був подвійний тин, який ще не встигли обмазати глиною. З середини внутрішній валпідпірала відкриті у середину городища кліті, западини від яких насичені горілим деревом, збереглися до цього часу. Фрагмент кліті було розкопано (не докопано) під час шурфування городища. І тин і кліті було спалено. У горілих залишках тину серед вугілля знайдено фрагменти горщика галицьковолинського типу (XIII ст.) з різко відігнутих назовні вінчиком. Площа городища і мису задернована і майже суцільно вкрита великими і малими валунами, що робить її незручною для забудови. Це підтверджує думку про використання городища як сховища, а не для йогозаселення. Як ми бачимо, городище існувало як сховище зовсім недовгий час(повна відсутність знахідок) і було зруйноване Данилом Галицьким, як і більшість інших споруджених ним укріплень, за наказом Бурундая 1259 року. Після спалення городища його вже не використовували.Звертаючи увагу на те, що в давньоруський час на території с. Сокилець і його окозрі існував міцний центр з городищем (в урочищі Сон-Гора), могильником з підплитовими похованнями, курганами, печерним монастирем та кількома поселеннями [23], можемо сказати про вдале використання Данилом місцевості з подальшою

перспективою її розвитку. І вже у литовський період внизу під городищем, на березі річки, виникає поселення, яке у документах XVI–VIII ст. значилося містечком. Наприкінці XIX ст. при складанні археологічної карти Поділля Є. Сіцінський обстежив це містечко і відмічав фрагменти міських кам'яних стін та розібрану місцевим ксьондзом на будівництво кухні башту [24]. В ньому досі стоять розвалини костельу XVII–XVIII ст. з підземними ходами, що проходили через містечко до річки.

Звернемо увагу на ще одне укріплення споруджене, на нашу думку, Данилом Галицьким. Це городище XIII ст. на території замку у м. Кам'янець -Подільський. Вперше його зафіксувала Є. Пламницька під час розкопок у 60-ті роки XX століття [25]. На внутрішньому дворі замку нею було розкрито фрагмент рову і кам'яний фундамент овальної у плані споруди розміром 7,25 x 6,2 м, що стояла на материковій скалі і яку Є. Пламницька трактувала як залишки вежі-донжону та датувала, за керамікою і аналогіями з галицько-волинськими вежами-донжонами, серединою XIII ст. (нажаль, археологічний матеріал зібраний під час розкопок не відомо де знаходиться, у всякому разі у фондах Кам'янець-Подільського музею його немає). У середині вежі зафіксоване було вирублене у скелі поглиблення (розчищене до глибини 5,0 м), що повторювало обриси вежі. Скоріш за все, це був колодязь, що не встигли доробити. Подібна вежа зафіксована у замку в Тереховлі, що також стояла на підвір'ї над колодязем. Дійсно, звертаючи увагу на широке будівництво укріплень Данилом, відмітимо, що всі закладені ним міста і укріплення в них мають вежу-донжон (Львів, Холм, Стівпье, Язловець і т.д), що як відзначають дослідники притаманно галицько-волинській школі оборонного будівництва XIII ст. [26]. Є. Пламницькою було зроблено графічну реконструкцію городища з баштами і в'їзними воротами, що мало округлу форму. У 2010 році під час археологічних досліджень на Північному бастионі замку було розкрито фрагмент валу XIII ст., що виходив на крутий схил мису (датоване за керамікою знайденою під час розкопок на валу і його схилах), що дає підставу говорити про існування на території замку укріплень XIII ст. і які не співпадають з накресленими обрисами городища Є. Пламницької, але це питання потребує подальших археологічних досліджень. На нашу думку, укріплення XIII ст. на території замку споруджені Данилом Галицьким, що знаходить підтвердження і в історичних даних. Звертаючись до історії Пониззя цього часу відзначимо, що за літописами Данило планував «установити землю», тобто колонізувати її і підготувати до оборони [27]. Колонізація проходила шляхом підкорення міст, що піддалися під зверхність Орди і, насамперед, Бакоти, столиці давньоруського Пониззя, де сидів зрадник Милей. Тому, на нашу думку, руйнування Бакоти було зроблено Данилом Галицьким, а не ординцями, яким не було сенсу це робити. Саме це (додаючи сюди спалення міст Болоховщини за підкорення монголам) спонукало Бурундая надати наказ про зруйнування усіх укріплень в Галицько-Волинській державі, який, ще не готовий до опору, Данило повинен був виконати [28]. Для будівництва нової столиці на Пониззі він вибрав Кам'янець і почав будувати нові укріплення за традиціями волинської школи. Вибір його не був випадковим. Крім використання зручного місцезнаходження для укріплень, він опирався на вже існуючу міську структуру на острові з городищем і парком, що підтверджують розкопані у 2012 році на території Вірменського бастиону залишки валу давньоруського часу [29].

Мабуть, слід згадати про ще одне городище на Пониззі, що примикає за оборонною структурою до вище перерахованих пам'яток. Це городище XII-XIII ст. (за визначенням автора розкопок) біля с. Гринчук Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, розкопки на якому проводила С. Пачкова [30]. Під час робіт нею були досліджені залишки вежі-донжону квадратної у плані, що примикала до валу на самій високій точці городища з західного боку [31]. Споруда мала площу біля 30,0 кв. м й була заглиблена у материк на 0,4-0,45 м. Долівка була підмазана глиною, а стіни потиньковані глиною з домішкою соломи і вимашені вапном. Вздовж валу знаходилися кліті відкриті у бік дитинця, як і в Сокильському городищі. Вал з ровом з напільного боку, що йшов з заходу на схід, доходив з обох боків до ескарпованого урвища.

Про укріплення на Середньому Побужжі (Східне Поділля) першого періоду у нас недостатньо даних, але ця територія згадується у деяких джерелах середини XIV ст. як топонім «Прославія» і пов'язується з політичною історією цього краю. Дослідниця Поділля О. Білецька на підставі інформації італійського хроніста Маттео Вілані про походи угорського короля Лайоша I разом з королем Прославією у «поле» проти татар в 1352 і 1354 рр. та спираючись на булли папи римського Климента VI дані Лайошу у зв'язку з цими походами, ототожнює цю місцевість з територією навколо Брацлава (Побужжя?) і висловлює думку про перебування деякий час на території Поділля угорців [32]. Я. Дашкевич висловлює припущення щодо ототожнення Прославії з Брацлавською тьмою з центром в Брацлаві, а прославського короля з одним з золотоординських темників [33]. На нашу думку, поява на території Середнього Побужжя спільності під назвою Прославія відноситься, мабуть, як і етно-територіальні спільності «Болохівська земля» та «Пониззя» до періоду панування на Поділлі Золотої Орди, що межувала з вище названими територіями на північному та південному заході а на півдні – з золотоординськими володіннями «полем». Всі три назви зникають умовно з приходом на Правобережжя України Литви і з'являється нове територіальне об'єднання – Поділля, що об'єднує в собі території Пониззя, Прославії і частково Болохівщини. Розкопками на території Брацлавського замку було відкрито залишки горо-

дища давньоруського часу (за археологічним матеріалом), що було спалене монголами [34]. Під глинобитною підлогою кузні XIV – початку XV ст. було відкрито залишки господарських споруд XIII – поч. XIV ст. Дуже цікавою є знахідка на підлозі кузні розвалу амфори середини XIII ст. косянтинопільського виробництва (за визначенням В. Булгакова) вкритої білим ангобом, що говорить про підтримання торгових зв'язків на той час, незважаючи на монгольську навалу і підтверджується знахідками подібних амфор на Волині (розкопки в Старокосянтинові).

Ще дві укріплені пам'ятки середини XIII – XIV ст. розташовані на території м. Вінниця [35]. Перші відомості пром. Вінницю відносяться до другої половини XIV ст. і пов'язані із колонізацією України Литвою. Але деякі дослідники історії Вінниць вважають, що місто існувало ще до приходу литовців і мало укріплене городище. На нашу думку, також замчище було оточено валами, залишки яких помітні на фотографіях XIX ст. Під час робіт було відкрито залишки дев'яти житлових споруд, від яких залишилися тільки черені печей зі стінками підквадратної форми на підсипці 0,25-0,3 м завтовшки, а в одній виявлено відкрите вогнище, в якому на глиняному черені знайдено розвали трьох горщиків. Один з горщиків за формою і конфігурацією вінець, якщо б він був знайдений окремо, міг бути датований серединою XIII ст. а два других відповідно – XIV ст. Але горщики знайдені в одному місці в попелу вогнища, що означає співіснування цих форм деякий відрізок часу. Відомо (що відзначається і до сьогодні), що масові керамічні вироби можуть зберігати свою форму досить тривалий час (50-60, а то і більше років) і поступово змінюють свою конфігурацію. Крім цього на площі городища зібрано багато фрагментів сирцевої цегли. Відзначені вище знахідки відкритих вогнищ, сирцевої цегли і техніки перепланування забудови (коли старі житла забутовують материковою глиною і на цьому місці будують нове житло) дозволяють говорити про присутність східних рис домобудівництва на городищі. У спорудах і культурному шарі було зібрано кераміку XIII-XIV і XV ст. Були проведені роботи на городищі оточеному земляним валом і ровом з напільного боку, що розташовується на мису над гирлом р. Вишенька біля лікарні м. Ющенка. На цій площадці зроблено розріз валу і рову, який дав цікаві спостереження щодо конструкцій валу і часу його спорудження. Конструкція валу складалася з дерев'яних городень забитих обпаленою глиною змішаною з землею, що характерно для оборонних споруд давньоруського часу. З внутрішнього боку валу розкопано частину поглибленої у материк споруди, що входила у стінку траншеї. Нажаль, виявити її конструкцію не вдалося, бо вона була зруйнована похованням. Можливо, вона відноситься до клітей, що знаходилися з внутрішнього боку валу. На городищі знайдено кілька фрагментів кераміки XIII і XIV-XV ст.

Таким чином, підсумовуючи на підставі короткої характеристики розглянутих городищ XIII ст. на Поділлі, можемо сказати:

Монгольська навала не зупинила подальшого історичного розвитку Поділля, про що говорять культурні нашарування на городищах середини XIII ст. і збережені укріплення.

Розглянуті городища Подністров'я свідчать про активну діяльність Данила Галицького по спорудженню мережі захисних оборонних укріплень на Пониззі з метою колонізації краю і боротьби з золото ординцями з новим центром у Кам'янці-Подільському.

Тільки активна діяльність Данила Галицького спонукала Бурундая надати наказ про знищення укріплень, оскільки на Побужжі (Вінниця) продовжується активне заселення укріплених поселень.

Список використаної літератури:

1. Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века // Университетские известия. – К., февраль, 1890. – С. 1-33.
2. Пلامеницька О. Початок мурованого будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – № 1. – С. 39-57.
3. ПСРЛ. – Спб., 1843. – Т. 2. – С. 350.
4. Антонович Н. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 4; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. – К., 1901; Його ж. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVII в. К., 1903; Любавский М. Литовско-русский сейм. – М., 1901; Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии 1569 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7, Т. 2.; Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – СПб., 1894; Його ж. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – Т. 3, 5-7; Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1993. – Т. 4, 5, 6; Григор'єв-Наш С. Поділля. Географічно-історичний нарис. – К., 1919. – С. 56-57; Молчановский П. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года // Сборник сочинений университета св. Владимира. – К., 1886. – Вип. VII. – С. 147;
5. Сіцінський Є. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVII ст. – К., 1928.; Його ж. Замки Кам'янець-Подільської області. – Кам'янець-Подільський, 1924. – С. 87.; Його ж. Археологическая карта Подольской губернии. М., 1901.

6. Батюшков П. Подолия. Историческое описание. – Спб., 1891.
7. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. – Кам'янець-Подільський, 1901.
8. Пламаницька О. Початок мурованого будівництва...; Лопушинська Є. Меджибізьська фортеця. Історія створення ансамблю в світі останніх досліджень // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 1993.
9. Нельговський Ю. Замок у Збаражі // Українське мистецтвознавство. – К., 1967. – Вип. 5.; Його ж. Некоторые особенности замков подольских земель Украины XVI – нач. XVII вв. // Архитектурное наследство. – М., 1979. – Вып. 27.
10. Мацок О. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 1997.
11. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVI ст.). – К., 2001. – С. 111.
12. Віктор Вечерський. Фортеці й замки України. – К., 2011. – 663 с.; К.Липа. Під захістом мурів (з історії української фортифікації X–XVII ст.). – К., 2008. – 183 с.; Олексій Глушок. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). – К., 2009. – 124 с.
13. Antoni I. Zameczki podolskie na kresach multanskich. – Warszawa. 1881. – 308 s.
14. Zrodla dziejowe // Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1894-1897. – Т. 20-22.
15. Czolowski A. Zamki wojewodztwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 235 s.; Його ж. Dawne zamki i twierdzenia Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – 70 s.; Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu. – Luck, 1922. – 10 s.; Przedziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – Wilno, 1841. – Т. 1. – 213 s. .
16. Krol A. Zarys historii budownictwa obronnego i wojskowego w dawnej Polsce (od VII do początku XIX wieku) // Budownictwo wojskowe 1918 – 1935. – Warszawa, 1936. – 574 s.
17. Guerquin B. Zamek Jazlowiecki // Studia I Materiały do Teorii i Historii Architektury I Urbanistyki. – Warszawa, 1960. – Т. 2. – 167 s.
18. Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцом. – К., 1999. – 252 с.; Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бузі // Археологія. – К., 1965. – Т. XIX. – С. 201-214.
19. Винокур І., Горішній П. Бакота. – Кам. Подільський, 1994. – 363 с.; Погорілець О., Стопенчук С. Про початок систематичного вивчення замчища “Ракочі”, розташованого поблизу смт. Меджибожа Летичівського р-ну Хмельницької обл. – К., 2001. – С. 48-53.; Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Старокостянтинів Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Л., 2002. – С. 18-24.
20. Сіцінський Є. Замки Кам'янець-Подільської області. – Кам'янець-Подільський, 1924. – С. 53.
21. Археологія Дунаєвеччини. – Хмельницький, 1992. – С. 26-27, 52.
22. Там саме. – С. 27.
23. Там саме. – С. 52.
24. Є. Сіцінський. Археологическая карта Подольской губернии. – М., 1901.
25. Є. М. Пламаницька. Про час ааснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 137, 144; Її ж. Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 141-143.
26. П.А. Раппопорт. Оборонительные сооружения Западной Волины XIII-XIV вв. // Swiatowit. – Warszawa, 1962. – т. XXIV. – S. 619.
27. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962/ – Т.П. – С. 394; Григор'єв-Наш С. Поділля. Географічно-історичний нарис. – К., 1919. – С. 56-57.
28. Ольшевська ялетопись // ПРСЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 186.
29. Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В. Історія розвитку Вірменського бастиону // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та інші]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 152-157.
30. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. – 1979. – № 32. – с. 78-96.
31. Там само.
32. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: «Астропринт», 2004. – С. 109.
33. Дашкевіч Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-50 рр. XIV ст. // Україна в минулому. – Вип. 5. – К., Львів, 1994. – С. 32-62.
34. Л.І. Виногородська. Замки XIII-XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура). – К., 2008. – С. 335-343.
35. Л. І.Виногородська. До питання про час виникнення м. Вінниця (за матеріалами археологічних досліджень) // Вінничина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2009. – С. 117-122.

УГОДА ПРО РЕМОНТ РУСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ БРАМ 1646 РОКУ, ЯК НОВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ ТА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО СЕРЕДИНИ XVII ст.

У Центральному історичному архіві України (м. Київ), вдалося свого часу відшукати у магістратських книгах один документ 1646 року, який стосується ремонтних робіт на Руській та Польській брамах у Кам'янці – Подільському під назвою «Угода Головного Проконсула із Архітекторами» [1]. Властиво, це, як ми дізнаємося із самого документа – угода поміж проконсулом польської громади Кам'янця Симоном Воеводкою з одного боку та Магістром цеху архітекторського – Миколою Гайдом, майстром – Васьком Колодяжним. Умови угоди укладені латинською мовою, а завдання на проведення робіт – польською.

Цей документ займає всього три неповних сторінки магістратської книги, і хоча добре зберігся, але писаний місцями досить нерозбірливо.

Деякі слова, особливо, що стосується латинської, досить важко розібрати, тому не вдається відтворити документ у повному інформативному обсязі. Попри те, маючи технічну можливість, подамо початкову його частину, додатково також, як факсиміле.

Venientes personaliter ad Iudicium Actaque presentia Famulus Simon
Wojewodka Proconsul ad prius famulatus ab Urbi et Innesse Nicolaus Hajdo
Cechmagister Artis Architectonice, et Wascho Kolodziejny, Hiesnis municipatus
Hajdo Magistri autem cuiusdam obulerunt ad Alexandrum: factum contra
ctum ratione deficiatibus portarum et aliorum necessarium. Penes illi
ad Acta suscipiet ob maiori vbiu constat Inimic affectatus Iudicium
prius annuendi illud ad Acta sua suscepit et constat mandavit prius
tenor de verbo ad verbum sequitur estq talis.

V Bramy Ruskiej

Як бачимо із цієї Угоди, - ремонт оборонних споруд, до яких ще тоді належали Руська та Польська брами [2], був покладений, на той час, не на подільського старосту, який сидів на замку, а на міську громаду, і контролював проведення цих робіт представник польської громади – проконсул (властиво бургомістр) Симон Воеводка.

Із письмових джерел ми знаємо, що кам'янецькі міщани були звільнені від багатьох податків і мит, бо на них покладалася місія утримання міських оборонних споруд в належному стані. Для цього навіть у 1519 був установлений спеціальний податок «сош», який вибирався у Кам'янці щорічно, від кожного забудованого будинку [3]. Що стосується Замку, він утримувався за рахунок податків зі всього Кам'янецького староства, також міських доходів з (цехів, промислів, млинів, ланів, оренд, мита міської комори та сохаського податку) і навіть львівського мита, що відновується у інвентарях др. пол. XVI ст. [4].

Кам'янецькі оборонні укріплення можна поділити на замкові і міські. Як виглядає, із цього документа, Руська та Польська брами належали до міських укріплень.

Загалом за обороноздатністю Замку та утриманням челяді старанно слідкував подільський староста, а утримання і оборону міських ліній та укріплень, під наглядом старости, проводилося коштом мешканців міста.

Хоча тогочасне місто було поділено між трьома етнічними громадами (південна частина міста належала вірменам, північна і східна – українцям, а західна і центральна – полякам), координація ремонтних робіт та оборони, здебільшого мабуть відбувалася через цехові організації, тому й маємо вежі: Гончарну, Кушнірську, Різницьку, Слюсарську, Ковальську та ін.

Винятком опіки за національною ознакою, хоча і це не є доконаним фактом, може служити хіба що Вірменський бастион, про що є згадка на одному із планів міста кінця XVII ст. [5]. І то мабуть лише із огляду на те, що інших оборонних об'єктів на той час у вірмен мабуть не було.

Так «Relacia Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672» Станіслава Маковецького [6] відношує той факт, що на час турецького нападу на місто і замок в обороні Руської та Польської Брам брали посильну участь міщани усіх національностей, а обороною Вірменського Бастіону керував представник кам'янецької польської громади Ципріан Томашевич [7].

Водночас ми знаємо, що ремонтом таких важливих об'єктів, якими являлися Руська та Польська брами, також опікувалися польські королі, або, як вже зазначалося, їхні представники – подільські старости. Так із надпису над входом в укріплення, датованого 1717 роком, який до сьогодні не зберігся, дізнаємося, що Руська брама була споруджена (а швидше реставрована) коштом королівської величності [8].

Загалом питання розподілу ліній укріплень і споруд для оборони на час військових дій ще достатньо не вивчене.

Документ також відношує імена деяких тогочасних кам'янецьких достойників: Проконсула, або бургомистра польської громади – Сімона Воєводки, суддів та радців польської громади: Флоріана Себастьяновича, Мартина Григлович, Маттіаса Шишковича, Тобіаса Клубчиця, Станіслава Жиховича з одного боку, а також цехмістра цеху Архітекторів – Миколи Гайда, майстра – Васька Колодяжного, з другого боку. У документі відношується ще кілька прізвищ: цехмістра Юска Гайдука, майстрів Гладкого та Грицька Ста(в)ського.

Опис завдання на здійснення робіт, на Руській та Польській брамах відношує Вежі: Дерев'яну та Гамальську, а також шанці (Руська брама); Вежу Малу, Ратушу та магазин (склад) (Польська брама). Зауважимо, що такі назви у сучасному маркуванні об'єктів брам не зустрічаються.

Цікавим фактом є відношування ідентичних назв, як в одній так і другій брамі: Вежа Гамальська (Руська брама) та Вежа де Гамал Воля (Польська брама).

Вірогідно йдеться про розташування у цих вежах, під однойменною назвою, спеціальних гармат оборонного типу.

Також бачимо, що, згідно з цією угодою, значно більше робіт повинно було проводитися при ремонті Руської брами.

У документі виписана загальна сума робіт, і подетально розписано умови оплати робіт, та вказана обов'язкова фіксація підписом отримання коштів майстрами у актовій книзі польського магістрату.

Також цікавим є відношування факту частування майстрів, при укладенні угоди, яке відбувалося ще до початку робіт.

Contraktus Domini Proconsulis cum Architectoribus.

Venientes personals ad Iudicium Actagz praesentia, Famatus Simon Voievodka Proconsul ad pins Camenecens ob vna et Honesti Nicolaus Haydo Cechmagister Artis Architectonis, et Wasko Kolodzazny, Holonus nun cupatq Hladky Magistr anhu cuisdem, ob tule ment ad Acti can dum Cechum Contraktum ... dch ficationis portarum et aliorum necessaris nun: Pete nsollu ad Acta sus cipi et ob maius robur Connotan: Quorum affi ctatum Iudicium pins annu endo llug ad Acta sua suscepit et Connotan mandanit Civies cenor de Terbo ad Terbum seq actur estq tolis.

V. Bramy Ruskiey

Naprod Baszta od skały y od wody po załoni w koło ponaprawowac.

Podle siey Baszte wszystkie nowo pobic.

Parkan po załoni od muru az po Baszte Drewnianą z obudwu stron pobic y ponaprawowac.

Baszte nad Bramą wszystkie od miasta nowo pobic.

Tamze od tey Baszty gdzie wchodzenie wszystko nowo pobic.

Błaszki wszystkie nowe krom slupkow nad Bramą wyiezdziąc y dla strazy w Bramie pod daszek z przypusnicami.

Izdebke dla wrotnych pobic wszystkie pobic nowo.

Baszte Hamalską pobis z wszystkim y z nasnami (?) nowemi porządnie naprawic.

Na szancu przod y zad zaprzyc dilami iako na(i)potężnę.

V. Bramy Polskiey

Baszte Małą gdzie Hamal Woła ze wszystkim nowo pobic dobrze.

Nad Bramą Baszte wszystkie nową pobic.

Błaszki wszystkie pobic nowo y shody do Baszty postawic.

Pod ratuszem nad sklepem pobic nowo ze wszystkim.

Viednał em Ceslow na robote oboch Bram tak Ruskę iako y Polskę.

Według Regestru opisanego Iuska Haiduka Cechmistra Ciesielskiego Waska Kołodiaznego Hrycka Sta(s)kiego za złotych Polskich dwieszcie ktory maią robote oddac naiprzystojniey y iako najlepiey, ktorzym zaraz zadałem

złotyh dziesiąt a skoro staną na robocie tedy mam dać złotych Polskich szescdziesiąt a wpuł roboty złotych trzydziesci.

Ostatek pieniędzy to iest złotych p(i)ęcdziesiąt iako Będa dorabiac.

A skoro iuz dorobia ze wszystkim y robote oddadzą. Według rejestru opisanego tedy powinien im dac ostatek peniadzy złotycg Polskich piędziesiąt ze sie Summa spełni złotych Polskich Dwescie. A po skączeniu roboty powinni quitowac z pieniędzy odebranych pod prawem Woita Polskiego. Dzało sie w Kamiencu Decima ostana Juriy Anno Dni Milleo Sexscenteo Quadragesimo Sexto. Przy tym y pul beczek piwa za złotych pięć. Quen quidem Contractum Iudicium pins od Akta suscepit et ob szacus ae t rnius wbir Conno tam mandanit.

* * *

Угода Головного Проконсула із Архітекторами.

Прийшла особа із юридичним Актом присутній горезвісний Сімон Воєводка Кам'янецький проконсул, з одного боку, і поважний Микола Гайдо цехмістер цеху Архітекторів, і Васко Колодяжний, Holonus nun (ніколи) supatq Гладкий Майстер нехай буде задоволений ним cuisdem вчитель, тому, що ви звіряете розум із Законом, може в той час цеховий договір... ..доказів ворота і інші необхідні не потрібно: Запитайте ... lu ad Acta, яка буде налагоджуватися у зв'язку із розумом і ще більшою силою контрактів: підкоряючись його Актам, і отримали обов'язковий дозвіл від міських громадян, що було вписано до (міських) книг, і про що йдеться нижче і стосується полагодження,

V. Брама Руської:

Спочатку Вежу від скали та від води по основі в коло поремонтувати.

Біля цієї Вежі все заново побити.

Загорожу по основі і від муру аж до Вежі Дерев'яної, з обидвох боків побити і поремонтувати.

Вежу над брамою все від міста заново побити.

Там же, від тієї Вежі де вхід, все заново побити.

Пластинки (*металеві*, прим. упорядн.) усі нові, окрім стовпиків над Вежею коли виїжджати, і для сторожі у Брамі піддашок з припусницями.

Кімнату для воротарів побити всю і з комином.

Вежу, де гармати (може *зброя* ?), все побити заново.

Вежу Гамальську, побити зі всім і з **nasnami** (? , може *навами*, *нефами* ?) новими порядно направити.

На шанці (*окопі*, *редуті* – прим. упорядн.) перед та зад закрити ділями, як підсилення.

V. Брама Польської.

Вежу Малу, де Гамал Воля, із всім заново побити добре.

Над Брамою Вежу усю заново побити.

Пластини (*металеві*, прим. упорядн.) усі побити заново, зі всім і сходи до Вежі поставити.

Під Ратушею (*ratuszem*) над магазином (*sklepiem*) побити заново зі всім.

Я об'єднав Теслів на роботу обидвох Брам, так Руської, як і Польської.

Згідно із Реєстром описаним (*найняв*, прим. упорядн.) Юска Гайдука, цехмістра Теслярського, Васька Колодяжного, Грицька Ста(в)ського за злотих польських двісті, котрі мають роботу віддати найпристойнішу і якнайкраще, котрим тепер завдаток дав злотих десять, а лише приступлять до роботи, тоді маю дати злотих польських шістдесять, а в половині роботи – злотих тридцять. Залишок грошей, тобто злотих п'ятдесять, як будуть доробляти.

А скоро, як дороблять, зі всім, і роботу віддадуть згідно реєстру описаного, тоді повинен їм дати залишок грошей злотих польських п'ятдесять. Ця сума складе злотих польських двісті.

А по закінченню роботи повинні розписатися в одержанні грошей під правом Війта Польського.

Діялося в Кам'янці десятого числа (?) червня (місяця?) Року Божого тисяча шістсот сорок шостого. При цьому (*виставлено*, прим. упорядн.) і пів бочки пива за злотих п'ять. Як зазвичай Договір судді затверджують і в Журнал szacus ae trnius wbir (? , *запис роблять*, ?) обов'язково.

Примітки:

1. ЦДІАУ у Києві, Ф. 39, оп.1, справа 39, арк. 23 – 23зв., 24. повна назва Угоди латинською мовою звучить: «Contraktus Domini Proconsulis cum Architectoribus».
2. Кам'янець-Подільський, який знаходився на військовому порубіжжі, завжди вважався важливим стратегічним об'єктом, і лише, з переходом під російську державу, поступово, вже на початку XIX століття, втрачає своє військово-оборонне значення.
3. Архив Ю.З.Р., V, II, 165 – 166; Е. Сицинский. Город Каменец-Подольский. Киев. – 1895. – С. 88.

4. AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. LVI. – Sygnatura 4. I. “Inwentar Zamku I starostwa kamienieckiego Vrodzonego Stanislawo Wlodka z Hermanowa, I Ierzego Sulime podstarosciego kamienieckiego Vrodzonemu Stanislawowi Wrzesczowi komornikowi Krola Iego M. Dnia 20 Grudnia Roku 1570”; **там само:** „Inwentar Zamku I starostwa kamienieckiego oddany przez Vrodzone(go) Stanislawo Wlodka z Hermanowa, I Ierzego Sulime podstarosciego kamienieckiego Vrodzonemu Stanislawowi Wrzesczowi komornikowi Krola Iego M. Dnia 20 Grudnia Roku 1570”; М. Мошак. Краєзнавчими стежками Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 2013. – С. 98-99, 116, 118.
5. Йдеться про план 1684 року, більш відомий, як римський план Кам’яncia 1684 року, з присвятою для польського принца Якова (старшого сина Яна Собеського) “KAMIENIEC. Serenissimo Jacobo Poloniae principi magnarum victutum Patris Regis invictissimi iminatori studiosissimo” На цьому плані під буквою F відновується «*Бастіон для військових машин, побудований вірменською нацією з різаного каменя*» (Юхим Сіцінський. Нариси з історичної топографії міста Кам’яncia-Подільського та його околиць. Видання Подільського Братства. Кам’янець-Под. 1994. – С. 39, 41).
6. Makowiecki S. Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / Oprac. P. Bonek. Kraków, 2008.
7. Станом на 2 червня 1660 р. Ципріан Томашевич, відомий виконавець плану-гравюри про Кам’янець 1672(3) р. значиться писарем права польського Кам’яncia-Подільського (ЦДІАУ у Києві, Ф. 39, оп. 1, спр. 42, арк. 148).
8. А. Сементовський. Каменец-Подольский. – СПб., 1862. – С. 27-28.

Мирослав Мошак

краєзнавець, директор історико-культурологічного товариства «Подільське братство»

ДІАРІУШ МІХАЛА КУЧИНСЬКОГО ВІД 1764 РОКУ, ПРО ПЕРШУ СПРОБУ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ЗАВОЛОДІТИ КАМ’ЯНЕЦЬКИМ ЗАМКОМ

На сьогоднішній день не так багато відомо про роль Поділля в польсько-російських стосунках у др. половині XVIII ст. А ще менше відомо про неодноразові тогочасні спроби росіян оволодіти кам’янецьким замком.

Їхня присутність на теренах Поділля зумовлюється імперською політикою, якою Росія керується, на цей раз в плані загарбання і поділу Польської держави, разом із таким серйозним західним сусідом Речі Посполитої як тодішня Прусія.

Ці дві агресивні сусіди Речі Посполитої, претендуючи на окремі землі Речі Посполитої та цілі панства, не лише впливають на внутрішню політику останньої, зокрема релігійну, нав’язуючи свої бачення, але й зрештою просувають на королівський престол свого ставленика Станіслава Августа Понятовського (1674 р.) [1].

Ця подія викликала шалений спротив серед польської пануючої верхівки, коли на противагу імперській політиці шляхта формує польську конфедерацію.

У тому ж 1764 році відбуваються події зафіксовані у щоденнику (діаріуші) Міхала Кучинського [2], коли російські війська під командуванням генерала, князя Дашкова, що діяв проти польських конфедератів, намагалися оволодіти Кам’янем [3].

Це була чи не перша спроба росіян заволідити кам’янецьким замком.

Користуючись шляхетською невизначеністю, яка розхитувала польський трон генерал російського корпусу князь Дашков, який тоді знаходився в околицях Кам’яncia робить спробу заволідити замком і містом.

Свої війська він розквартирував у передмісті Кам’яncia, на Довжку. Ці спроби продовжувались впродовж чотирьох днів. Спочатку він надсилає трубача та двох офіцерів з вимогою здати негайно замок, а коли комендант відмовився, то наказує взяти в облогу місто зі всіх сторін та перекрити усі під’їзди та доступи. На другий день він робить спробу захопити місто з боку Польської брами, на що польська залога відповіла гарматними пострілами. Тоді князь Дашков віддає команду відкрити по замку і місту вогонь, що, в свою чергу, викликало відповідний крок з боку кам’янецького гарнізону. Російські кулі падали прямо на вулиці міста, дзвеніли по бруківці та дахах, чим вчинили значний переполох серед міських жителів. Правда, на щастя, ніхто не постраждав.

Наступний день теж розпочався із стрілянини. Ввечері князь Дашков віддає корпусу наказ припинити стрілянину. Корпус здійнявся із місця та рушив у напрямку Жванця, де розквартирувався в околицях с. Браги, навпроти Хотинського замку. Там Князь Дашков робить спробу познайомитися із розташуванням турецьких військ на протилежному березі р. Дністер. Та отримавши від турків вимогу покинути цю місцевість і перестати домагатися заволідити кам’янецьким замком під загрозою військових дій з боку останніх,

повернувся до свого штабу на Довжку, а звідти, повечерявши, вирушив із своїм Корпусом у бік Чемеровець. Та спроба так і закінчилася безрезультатно для російських військ.

Ми маємо можливість запропонувати цей діаріуш (щоденник) писаний у ті складні дні комендантом Кам'янця-Подільського.

Діаріуш про домагання Війська Російського під командуванням Князя, їх милості, Дашкова, Генерала того ж Війська, писаний ... 3. П(ам'яті, прим. упорядн.) липня 1764 року у Кам'янці [4]

Дня 26 представлений. Підступивши під Кам'янець Князь, Його милість Дашков, Генерал Військ Російських, із кількома сотнями людей, заклавши Гаубквартури на Довжку, де вже застав всяку готовність Фортеці тутешньої із замкнутими Брамами до оборони своєї, а натомість одразу ж прислав до мене, під Фортецю, одного Трубача для оповіщення ним перемовин. На те оповіщення я вислав (*посильного*, прим. упорядн.) з запитанням, на що би (*він*, прим. упорядн.) претендував. Я отримав відповідь, що делеговані від того ж Князя, Його милості Дашкова, Генерала Військ Російських із самим лише комендантом мають повноваження *konterowac* (*спілкуватися*), а зважаючи на різні обставини, не випадало мені їх до міста впустити, для чого взявши із собою кількох, вищого рангу, штабних офіцерів, я наблизився до шлагбаума Замкової Брами і зміцнивши значною частиною сторожі, там же, а не бажаючи так добре дати із собою зустрічі, я вислав наперед за шлагбаум одного Полковника і одного майора, тому що і ці делеговані (*з боку росіян*, прим. упорядн.) були у тому ж ранзі, як то Його милість Пан Хоткевич, Полковник Військ Коронних і майор Військ Російських, але коли ультро сі ж, їх милість, до Коменди із своїми перемовинами домагалися, (*і*, прим. упорядн.) як наслідок, їх із звиклою Церемонією пропустити я наказав і у офіцерській ізбі давши їм аудієнцію. На те місце Ясновельможний Пан Хоткевич, Полковник, таку розпочав у присутності, їх милості Панів штабсофіцерів Пропозицію. Розумію, що відомі вельмишановному Панові дані кількарарозові вістові (*ординарці*) Князя, Його милості Генерального Руського Воєводи об'єднаної Речі Посполитої Маршалка, а якби і Конституція теперішнього Сейму Конвокаційного, якою підтвердила, так Князь, його милість Дашков, Генерал Військ Російських, і як є на те висланий, за вістовим того ж Князя, Його милості Руського Воєводи і Маршалка Генерального спільних Станів Речі Посполитої, щоби Військо Коронне до визнання тієї ж влади примусив і нахилив, так сподівається той же Князь, Його милість Дашков, що Вельможний Пан тій волі Речі Посполитої, не будеш противитися, якнайшвидше до тієї влади, через право дане приступиш. Оскільки же і вже, властиво, ціле Військо (*Коронне*, прим. упорядн.) до неї приступило.

Я на те таку дав репліку, що як Річ Посполита дала міць і владу Ясновельможним Гетьманам Коронним над Військом, нічого собі не залишивши, як стількома Конституціями є затверджена, а так мені, Жовнірові, не велика йде у Цивільне інтересу вістовим лише чинити задосить належить.

Ті тоді Коменда Генеральна Фортець Пограничних, як собі маю порученою і вістовими (*ординарцями*) їх милість, ясновельможних Гетьманів Коронних підтвердження, щоби вони при достоїнстві, *ludze* їх милість, ясновельможних Гетьманів вірно Речі Посполитій дотримав, а відтак Князь, його милість Дашков, від мене, впевнено прошу, щоби мені не *tentował*, коли ж не інша думка має лише до останнього, при тому достоїнстві готовий (*якщо той*, прим. упорядн.) гостем - обставати (*захистити*).

На що той же, Його милість Пан Хоткевич, Полковник, відповів. Не сподіваюся ніколи, щоби с, Вельможний Пан, від так справедливого мав відступити кінця, бо інакше виставляв би і самого себе і усіх під його Коменду будучих, а Фортеця і Край тутешній багато би мав понести Кривди.

Я відповідав, (*що*, прим. моя) інакше не може бути, а Князь Його милість Дашков, якщо правити і Фортеці наругу чинити буде, тоді (*я*, прим. упорядн.) іншої думки. не гостем, лише до останнього (буду, прим. упорядн.) боронити Фортеці, а з тим (*я*, прим. упорядн.) і від'їхав.

Того ж дня військовий Товариш Передньої Сторожі з одним Почтом, на *dotarczke*, коли впав на Козаків, що під Довжком знаходилися, котрі будучи заскочені, від тих властиво, швидко сальвували, і шеренговий там із конем взятий, у неволі залишився.

Дня 27 представлений. О сьомій годині зранку, Князь Його милість Дашков, із Конвоєм стокінним виїхавши із Довжка в Ціркумференцій Фортеці оглянув, і прибувши понад скалу Лядської (*Польської*, прим. упорядн.) Брами, повернувши Конвой догори до Беланівки, нижче шанців, відділившись від того Конвою із одним Майором, близько Лядської Брами, Фоси рекогноскував (рекогносціровка, прим. упорядн.), але зважаючи так гвалтовні (*раптові, наглі*, прим. упорядн.) поступки у противній Праву Фортець (*справі*, прим. упорядн.), із однієї гармати, що була над Лядською Брамою, наказав видати вогню так добре, що кінь із Майором впав, а Князю, Його милості Дашкову капелюх раптово збив, без забитого. А так повернувся одразу ж за Конвоєм від'їхавши, своїм Конвоєм з того моменту, навколо Фортеці усі шляхи обложив, по всіх Пагорбах і Ровах Форпости розставивши, найменшого провіанту допустити (*до міста і замку*, прим. упорядн.) заборонив.

Того ж дня, о третій годині після полудня, те вчинивши, повторно прислав із Трубачем під замкнуту Браму Полковника Військ Російських, на ім'я Зейгнер, і Майора Плева із домаганням ся, щоби знову, із Комендантом міг говорити, і виразити думки того ж Князя Його милості Дашкова. Але не хотячи дальше просуватися і вдаватися у ті перемовини, я вислав одного Полковника, одного Майора із запитанням, чого би потребував. (*Трубач*, прим. упорядн.) відповідав, що ще раз Князь, Його милість, чинить відповідь Пану Комендантові, щоби не хотів воювати проти Цілої Речі Посполитої, і Військом Зколігтованим Російським оскільки же, той же Князь Його милість Дашков, як Приятель, трактувати хоче і заспокоїти Вітчизну розсіяну (*розтерзану*, прим. упорядн.).

Я відповідав, що то не є Приятельські кроки, коли вже *Violencia* Фортеці вчинив, замкнувши Комунікації до живності, через що, тим більше виглядає бути скривдженим, а так ту ж саму думку мою засвідчую Князю, Його милості, яку на дню вчорашнім я виразив.

І з тим, той же Полковник Зейгнер від'їхав, і одразу ж (*нісля*, прим. упорядн.) того наступили моменти найнагілші *violencie*, коли на Фільварках, так Польських, як і Руських, безкінечні грабунки і насильства (*наруги*) із образою Божею розпочалися. Хотячи припинити ті *exorbitancie* (*неподобства*, прим. упорядн.), я вислав Хоругву Передньої Сторожі, яка була стягнена до Фортеці, котра (*Хоругва*, прим. упорядн.), виперши тих (*насилників*, прим. упорядн.) із Фільварків до своїх Форвахтів відкинула.

Тієї же самої ночі, підсунувши під Фортецю із різних місць, безперестанку алярмуючи, Гарнізоном, був примушений Гранати і Піхткуглі виставити, і їх, все таки, я відкинув.

Дня 28 представлений. Щораз ближче Форпости під Фортецю по кількадесять коней підсунули, по яких, із Гаківниць і Гармат змушено видати вогню, і так той цілий день, безкінечний алярм, із усіх місць чинено. Тієї же ночі, щораз жвавіше і ближче чинили (*росіяни*, прим. упорядн.) атаки, коли по кількадесять коней випадали під Фортецю. (*Також вони*, прим. упорядн.) цілу ніч даючи вогонь, так далеко, що багато куль у Місті, по різних місцях знайдено, щоправда, при ласці Божій, без забитого.

Дня 29 представлений. Я отримав із Довжку листа від їх милості Панів урядників тутешнього Воеводства, а в і аковух (*і в яких*, прим. упорядн.) термінах. Копію якого і Відповідь від мене прикладаю.

Тієї ж самої ночі знову, із різних місць був Гарнізон *pagabanu* (*настирливий*, прим. упорядн.). На котрих, також з різної зброї вогню змушено видати.

Дня 30 представлений. Князь, Його милість Дашков, зранку, о сьомій годині, при значному Конвої, до Жванця виїхав, і там Берегову Коменду, до признання нової влади нахилив, і там, з'ївши сніданок, у його величності Каштеляна Київського, кількома кіньми під Браму, навпроти Замку Хотинського *rekonosliowac* (*оглядати*, прим. упорядн.) виїхав. Де зараз Турки, виславши кілька значних офіціалістів (*представників*, прим. упорядн.) до того ж Князя Його милості Дашкова, до Жванця, не лише про те були вражені, що близько їх Фортеці роблять огляд, але також із домаганням ся, щоби перестав *inkwietowac* Фортецю Кам'янецьку, бо інакше будуть вимушені дати відсіч. Про що вже декілька Кур'єрів до Двору свого вислали. Той же Князь, Його милість Дашков, повернувши самим вечером на Довжок, і там з'ївши вечерю о годині десятій, вирушив із своїм Корпусом на Жердя до Лянцкоруня, за котрим я вислав шпигунів, (*щоб вивідати*, прим. упорядн.) куди би (*він*, прим. упорядн.) повернув у своїй дорозі. Що дальше наступить, час навчить, а я Репорт занести не затримаю. (*підпис*, прим. упорядн.) М. Кучинський, гмук.

Примітки:

1. Станіслав II Август Понятовський, останній король Речі Посполитої (1764–1795), обраний на трон за підтримки російської цариці Катерини II та пруського короля Фрідріха II.
2. Генерал-майор Міхал Кучинський перебував на посаді коменданта кам'янецького замку у 1764–1768 рр. Його наступником на комендантському посту, був Ян де Вітте (1768–1785 рр.), на долю якого випала честь також давати відсіч російським військовим домаганням, що мали місце у 1768 році. (Zbigniew Hornung- Jan de Witte. (Pod red. Jerzego Kowalczyka). Warszawa. 1995. S. 36).
3. На жаль, журнал (щоденник) іншого сучасника – польського майора Пташинського не віднотує цих подій, хоча останній і поступив на службу до кам'янецького гарнізону ще в 1750 р. Його записи військових подій поблизу Кам'янця стосуються 1769–1795 рр. (Й. Ролле. Выдержки из журнала майора Пташинского. ПЕВ, №23 від 3 червня 1880 року. – С. 295-298 та ін.). Про те цю спробу описує Й. Ролле у своїй відомій праці: «В 1764 р., коли спільний сейм усунув владу гетьманів і призначив генеральним командувачем князя Августа Понятовського... В тому ж часі генерал Дашков, на чолі 2000 відділу ганаяючись за Радзивілом, коли той йому втік на Волощину, підступив під Кам'янець, бажаючи його зайняти на честь імператриці Катерини, але Кучинський віднісся до цього гостро, і приготувався до відсічі; тоді російський полководець, бачачи, безперспективність свого задуму, обмежився лише спустошенням Поділля...» (Doctor Antoni J. Zamiecki *rodolskie na kresach multanskich*. Kraków. Т. II. 1880. S. 67-68).
4. Archiwum Państwowe w Krakowie – Zesp. Archiwum Podhoreckie. – VII, 1/22.

СЕКЦІЯ 4. ГАЛЕРЕЯ ДОСЛІДНИКІВ

Лев Баженов

доктор історичних наук,
професор кафедри Всесвітньої історії
Кам'янець-Подільського національного
університету ім. І. Огієнка,
голова Хмельницької обласної організації НСКУ

Олександр Баженов

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії народів Русі
і спеціальних історичних дисциплін
Кам'янець-Подільського національного
університету ім. І. Огієнка

Є.Й. СІЦІНСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ БАКОТИ ТА ЇЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО СКЕЛЬНОГО МОНАСТІРЯ

Досліджується та узагальнюється діяльність Є.Й. Сіцинського з археологічного та історичного вивчення колишньої літописної Бакоти, її печерного Михайлівського монастиря XI-XV ст., що на Середньому Дністрі в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, Бакота, скельний монастир, скит, Є.Сіцинський, В. Антонович, археологічні розкопки.

У липні 2013 року в Україні широко відзначено 1025-річчя хрещення Київської Русі. Ми знаємо, що в давньоруський період важливим центром процесу християнізації Середнього Подністров'я виступав печерний скельний монастир, який височів над літописною Бакотою – столицею Пониззя. За його трагічну долю діяч української революції 1917-1921 рр. і письменник О. Назарук назвав його «Українською Помпезєю» [5]. Перші наукові розвідки залишків Бакотського печерного християнського храму в скелях Білої гори над Дністром провели влітку 1883 року подружжя - відомі вчені В.Б. Антонович і К.М. Мельник-Антонович [1], і від часу цієї події сьогодні минає 130 років. Стаціонарні археологічні дослідження даного об'єкту розпочалися в 1889 році під керівництвом того ж професора Київського університету св. Володимира В. Антоновича та його учня-подолянина Є. Сіцинського, і даній події у 2014 р. виповниться 125 років.

Матеріали цих розкопок відображені в працях В. Антоновича [2], Є. Сіцинського [3; 4], О. Назарука [5] (кінець XIX – перші десятиліття XX ст.), І. Винокура [6; 7] та в його спільній з П. Горішнім монографії [8], А. Трембіцького [9], авторів цієї статті [10; 11; 12; 13] та інших науковців. Проте роль і місце Є.Й. Сіцинського в археологічних та історичних дослідженнях історії Бакоти, її печерного монастиря практично в історіографії недостатньо вивчалися і не узагальнювалися. Всі знавці цієї проблеми лише констатували, що Є. Сіцинський був учасником розкопок у Бакоті і перелічували відповідні його публікації. Тому ми ставимо за мету конкретизувати участь Є. Сіцинського в дослідженні Бакотського мікрорегіону.

Євфимій (Євтим, Юхим) Йосипович Сіцинський (1859-1937), визначивши свої історико-краєзнавчі зацікавлення ще під час навчання в Подільській духовній семінарії й перетворивши їх на наукову пристрасть, студіюючи в Київській духовній академії (1870-1875 рр.), навіть вчителюючи майже п'ять наступних років у Бахмуті Катеринославської губернії, не тільки не переривав свої заняття історією Поділля, її єпархії, церковного життя, етнографією, мистецтвознавством, але й сформувався і утвердився як провідний поділезнавець. Коли ж на початку 1889 р. Є. Сіцинський повернувся на постійну роботу до Кам'янця-Подільського, то він одразу ж став одним із лідерів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету – організатора краєзнавчого руху в регіоні, привіз з собою готові рукописи з краєзнавства. Вже в перших числах «Подольских єпархиальных ведомостей» 1889 року Є. Сіцинський публікує важливу працю «Древнейшие православные церкви Подолии» [14], потім історичний нарис «Церковно-иерархическое отношение Подолии к Киевской и Галицкой метрополиям» [15], «К истории унии в Подолии» [16] та ін., які засвідчили його активу участь у створенні історії Подільської православної єпархії.

Саме у 1889 році увага вчених і краєзнавців була прикута до Бакоти та її давньоруського скельного монастиря над лівим берегом Дністра, тоді в Ушицькому повіті Подільської губернії (нині – східна Кам'янецьчина). Ця увага була викликана відвіданням цієї місцевості архієпископом Подільської єпархії Димитрієм (в миру

Д. Самбікін), який подорожуючи по історичним містам, селам і церквам краю, спеціально прибув до Бакоти, щоб вклонитися її печерному храму і взявся підтримати її наукове вивчення [17]. Під впливом єпископа бакотські селяни на чолі з місцевими поміщиком К. Шиманським та священиком Е. Праницьким розпочали розкопки в урочищі Монастирисько на висоті 70 м від підніжжя Білої гори і стали розчищати печери колишнього монастиря, виявляючи поховальні ніші, людські черепа, кістки, речовий матеріал різних епох. Не маючи досвіду в проведенні таких робіт, власник села К. Шиманський при підтримці владики Димитрія звернувся по допомогу до Імператорської археологічної комісії, яка заборонила стихійні розкопки і доручила їх провести експедиції на чолі з відомим археологом В. Антоновичем [18].

Подіями в Бакоті дуже зацікавився Є. Сіцінський, який тоді досліджував найдавніші церкви і монастирі Поділля. Про Бакотський скельний монастир він довідався із доповіді В. Антоновича «О скальных пещерах на берегу Днестра», виголошеній 1884 року на VI Археологічному з'їзді в Одесі, де брав участь ще будучи студентом Київської духовної академії. Водночас він розширив знання з історії Пониззя та літописної Бакоти за рахунок книги Н. Молчановського «Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.» [19] та давньоруських літописів. Він же опублікував статтю «Посещение преосвященным Димитрием, епископом Подольским и Брацлавским, с. Бакоты и новоткрытых монастырских пещер» [20]. Тоді ж вирішив особисто познайомитися з матеріалами проведених розкопок і здійснити самостійні дослідження на місці колишнього скельного скиту. 18 вересня 1889 року він сюди прибув сюди разом з відомим поділлєзнавцем М. Яворовським за дорученням Подільського єпархіального історико-статистичного комітету.

Є. Сіцінський особисто провів огляд виявлених пам'яток, коридорів, гробниць. Він же звернувся по допомогу до свого наставника В. Антоновича. Після призупинення розкопок Є Сіцінський опублікував їх результати на шпальтах «Подольских епархиальных ведомостей» у великій статті за назвою «Бакота, древняя столица Понизья» [3].

Зміст цієї статті складався з двох частин. У першій він детально описав природу, рельєф с. Бакоти і Білої гори, проходи до колишнього монастиря, топографію розміщення печер, святої кринички та потічків, а, головне, зафіксував хід розкопок бакотських селян, знайдені речі, подав їх класифікацію й, таким чином, зберіг для наших потреб відомості про початки вивчення скельного скиту. Тут же автор наводить тексти давньоруських написів, у тому числі про ігумена монастиря XII ст. Григорія, що ще збереглися на стінах печер, та здійснив їх аналіз. Зокрема, з ім'ям Григорія пов'язується освячення печерного скиту на честь архангела Михайла. Є. Сіцінський прагнув також з'ясувати час і хто є засновником християнського храму. Як аргумент, він викладає сюжет народної легенди про одного з фундаторів Києво-Печерської лаври Антонія Печерського (983-1073), який після паломництва до Афону й постригу в монахи повертався Дністром до Києва. Прибувши до Бакоти і побачивши в скелях Дністра печери, зупинився в одній з них, освятив і провів тут певний час й, отже, започаткував тут монастир. Автор зазначив, що не потрібно відкидати цю легенду, бо в ній є історичні реалії. Сьогодні ми знаємо, що Антоній Печерський повертався з Афону в 1028 році. Йому приписується заснування християнських скитів у печерах Лядави і Бакоти на Середньому Дністрі. Ймовірно, Бакотський скельний скит був заснований у першій третині XI ст. Якщо ж вірити цій легенді, то в 2013 р. виповнюється гіпотетично 985 років з часу заснування цього монастиря.

У другій частині статті «Бакота, древняя столица Понизья» автор викладає і узагальнює історію с. Бакоти від найдавніших часів до другої половини XIX ст. Він констатує, що перше достовірне письмове свідчення про Бакоту з'являється в давньоруських літописах досить пізно, тобто датується 1240 роком, коли орди хана Батия вторглися в південно-західну Русь. На 1889 рік ще не було з'ясовано, де власне знаходилося місто Бакота, як центр давньоруського Пониззя. Як пише Є. Сіцінський, частина дослідників указують на те, що це місто розташовувалося на вершині Білої гори, тобто над скельним монастирем. Проте автор заперечує цю тезу. Зокрема, він зазначає: «Нам здається, що місто, як поселення, було саме внизу, якщо не на самій теперішній Бакоті, то, в усякому разі, в долині, на якій розташовувалися Бакота і Теремці (останнє село було, очевидно, замиським княжим теремом). Сама природа вказувала людям для поселення цю долину, яка захищена з трьох сторін і примикала до ріки, цьому першому та головному шляху зв'язку і торгівлі» [3, с. 1083-1084]. Археологічні розкопки Бакотської долини 1960-1970-х років, які проводили І. Винокур і П. Горішний повністю підтвердили припущення Є. Сіцінського і локалізували літописну Бакоту [8].

Отже, праця Є. Сіцінського «Бакота, древняя столица Понизья» підсумовує знання та дослідження про Бакоту та її скельний михайлівський монастир на кінець 80-х рр. XIX ст., як свідчить позитивна рецензія на неї Н. Молчановського [21], стала важливим внеском в історіографію проблеми і не втратила своєї актуальності для науки і краєзнавства в наші дні.

В середині жовтня 1889 року до Бакоти прибув професор В. Антонович і продовжив разом з Є. Сіцінським дослідження печер скельного монастиря [9, с. 68]. За дорученням Імператорської археологічної комісії в липні 1891 року В. Антонович розгорнув стаціонарні розкопки залишків скиту, залучивши до експедиції свого учня М. Грушевського, професора Київської духовної академії С. Голубева, Є. Сіцінського та інших

науковців і краєзнавців. Крім детальних досліджень ярусів печерних келій та гробниць, експедиція виявила і розчистила на вершині Білої гори підземний хід, який вглиблювався в скелю і доходив до двох вирубаних у породі келій. Значним відкриттям експедиції стало виявлення нижнього ярусу скельного монастиря, в якому було розчищено і досліджено три печери, а в їх стінах 17 гробниць, у підлозі 19 поховань [22, с. 168]. Результати цих досліджень були опубліковані 1891 року В. Антоновичем у часописі «Киевская старина» [2] та Є. Сіцінським в «Подольских епархиальных ведомостях» [23]. Завершилися розкопки печер, коридорів, поховальних ніш скиту влітку 1892 року, про що повідомив у публікації про ці археологічні дослідження Є. Сіцінський [24]. Після цього в 1893 р. була змурована підпірна стіна-площадка, на якій споруджено дерев'яну церкву в ім'я милостивого Спаса, що примикала до головних печер колишнього монастиря і з'єднувалася з ними. Її відкрив і освятив 1 серпня 1893 р. (у день свята Спаса) подільський архієпископ Димитрій [22, с. 168-169]. У 2013 році минає 120 років з часу даної події. На жаль, цей храм на початку 1960-х років був розібраний. Тільки за роки незалежності України в головних печерах колишнього монастиря знову відновлена храмова служба, яка здійснюється переважно влітку і буває особливо велелюдною в дні на свято Маковея. а сам об'єкт включений як пам'ятка давньоруського часу культури і духовності до Національного природного парку «Подільські товтри» й слугує потребам вітчизняного і світового туризму.

Яку ж роль відіграло вивчення минувшини Бакоти та її скельного монастиря в житті Є Сіцінського? По-перше, беручи участь у дослідженні печер скиту впродовж 1889-1892 рр., він, з одного боку, чимало зробив для з'ясування таємниць та узагальнення його історії, а, з другого, - набув практичних навичок, утвердився як учений-археолог. З цього часу і до кінця 1920-х років, поки дозволяло здоров'я, він постійно займався в різних регіонах Поділля археологічними розвідками і розкопками. По-друге, Бакотський скельний монастир зайняв важливе місце в його творчості. Він постійно в своїх працях повертався до історії та результатів досліджень цього скиту, його популяризував. Ми маємо на увазі його спеціальні роботи «Бакотський скельний монастир» [4], «Історичні записки про Бакоту, Смотрич, Кам'янець» [25], «Приходы и церкви Польской епархии» [22], «Нариси історії Поділля» [26], «Археологічні дослідження академіка В.Б. Антоновича» [27] тощо. По-третє, саме дослідження християнського монастиря в Бакоті спонукали Є. Сіцінського до створення під наставництвом В. Антоновича «Археологічної карти Подільської губернії», яка була представлена на XI Археологічному з'їзді в Києві 1899 року і опублікована з 1901 року окремими виданнями [28]. Нарешті, завдяки подвижництву В. Антоновича, Є. Сіцінського та їх послідовників, ми на порозі III тисячоліття маємо чудову пам'ятку давньоруської історії – в основному досліджені та збережені залишки Бакотського михайлівського печерного монастиря.

Як засвідчили археологічні дослідження 2006-2007 рр. на території Бакотського печерного комплексу, які здійснили спеціалісти Національного природного парку «Подільські товтри» та історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом Т. Горбняка та О. Баженова, було виявлено ще чотири ніші поховань із залишками людських кісток, вирубаних у скелі [13, с. 237]. Усе це свідчить, що є ще перспектива подальшого археологічного вивчення території колишнього монастиря. Тим паче, що й досі існують легенди про бібліотеку печерного скиту, яка нібито завалена в одній із печер. Адже кожний давньоруський монастир мав свого літописця і зберігав рукописи. До кінця не з'ясовані етапи діяльності монастиря за 300 років свого існування. Печерний комплекс усіляко ховає від дослідників свої таємниці. Цьому сприяють його складна топографія, рельєф, крутизна стіни Білої гори та її схилів над Дністровським водосховищем, які заросли деревами і чагарниками, ерозія, обвали порід, у тому числі з культурними шарами, що разом утруднює організацію стаціонарних розкопок. Сподіваємось, вони рано чи пізно продовжаться, що буде даниною подвижницької діяльності в цьому контексті В. Антоновича, Є. Сіцінського та їх послідовників.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегах Днестра в Подольской губернии / В.Б. Антонович // Труды VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86-102.
2. Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь / В.Б. Антонович // Киевская старина. – 1891. – № 9.
3. Сецинский Е.И. Бакота, столица древнего Понизья / Е.И. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1889. – № 46. – С. 1132-1137; № 47. – С. 1175-1184; № 48. – С. 1202-1212; № 49. – 1235-1241; окр. вид. – Каменец-Подольск, 1889. – 34 с.
4. Сецинский Е.И. Бакотский скальный монастырь / Е.И. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1890-1891. – Вып. 5. – С. 217-222.
5. Назарук О. До Бакоти. Враження з подорожі до української Помпеї / Осип Назарук. – Кам'янець: Вид-во «Стрілець» УГА, 1919. – 32 с.
6. Винокур І.С. Археологічні дослідження у науковій діяльності Ю.Й. Сіцінського / І.С. Винокур // Музей і Поділля : тези доп. наук. конф., присв. 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 40-41

7. Винокур І.С. Ю.Й. Сіцинський та його діяльність в галузі археології / І.С. Винокур // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, інформ.-вид. від., 2004. – С. 17-25.
8. Винокур І.С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. – 362 с.
9. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцинський (1859-1937) : наукова та громадська діяльність / А.М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 300 с.
10. Баженов Л.В. Володимир Антонович та його учні-дослідники Поділля / Л.В. Баженов // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педінституту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 163-170.
11. Баженов Л.В. Євтим Сіцинський і Михайло Грушевський / Л.В. Баженов // Дивокрай. Хмельниччина Подільська. – 1997. – Вип. 2. – С. 79-80.
12. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. / Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 255 с.
13. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністрів'я ІХ-ХІІІ ст. / О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. – 204 с.
14. ПЕВ. – 1889. - № 2. – С. 49-59; № 3. – С. 74-81 (неоф. ч.).
15. ПЕВ. – 1889. - № 45. – С. 1070-1076; № 46. – С. 1105-1113 (неоф. ч.).
16. ПЕВ. – 1889. - № 20. – С. 443-445; № 21. – С. 455-463; № 22. – С. 488-500 (неоф. ч.).
17. Сецинский Е.И. Записки преосвященного Дмитрия по обозрению церковей Подольской епархии // Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. Р-3333, оп.1, спр. 8, арк. 1-19.
18. Старенький І.О. Археологічна та пам'яткоохоронна діяльність В.Б. Антоновича на Поділлі / І.О. Старенький // Краєзнавець-Хмельниччини : науково-краєз. зб. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 5. – С. 40-45.
19. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н.В. Молчановский. - К., 1885. – 388 с.
20. ПЕВ. – 1889. – № 38. – С. 165-172.
21. Н.М. Рец.: Е. Сецинский. Бакота, древняя столица Понизья // Киевская старина. – 1890. - № 6. – С. 573-574.
22. Сіцинський Ю. Бакота // Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю.Й. Сіцинського і М.І. Теодоровича) / упор. О. Тимошук. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.
23. Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакота Ушицкого уезда / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1891. – № 46. – С. 1213-1221.
24. Сецинский Е. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1892. - № 39. – С. 706-708.
25. Авторський рукопис Є. Сіцинського. 1926-1928 рр. // ДАХМО. – Ф. Р-3333, оп.1, спр. 28, арк. 1-9.
26. Сіцинський Є. Нариси історії Поділля / Є. Сіцинський. – Вінниця, 1927. – 87 с.
27. Сіцинський Є. Археологічні дослідження академіка В.Б. Антоновича / Є. Сіцинський // Наш край (м. Кам'янець-Подільський). – 1920. – 6 черв.
28. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии /Е. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-365.

Анатолій Трембіцький

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент Хмельницького інституту МАУП,
заступник директора з наукової роботи
Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»

Руслан Йолтуховський

вчений секретар Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника

**ЗВІТ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ЗА 1926 РІК,
ЯК ДЖЕРЕЛО НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ МУЗЕЮ**

У статті йдеться про оригінал «Звіту Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею за 1926 рік», виявленого у фондах Наукового архіву Інституту археології Національної академії наук України.

Ключові слова: звіт, Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей, О.Неселовський, Є. Сіцинський, експедиції.

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник – один з найдавніших музеїв України, який засновано «30 січня 1890 року» [8, с. 7]. За понад 120-річну історію музей-заповідник, разом із суспільством зазнав багато змін та потрясінь.

Складним періодом в історії музею-заповідника стали 20-ті роки ХХ ст., коли в листопаді 1920 року встановлено Радянську владу на Поділлі. Тоді припинило свою діяльність «Подільське церковне історико-археологічне товариство» [2, с. 10], в результаті чого змінився і статус музею, який втратив зв'язок з релігійними установами краю.

Внаслідок різних експериментів та пертурбацій, його розформували на «4 самостійні музеї» [8, с. 7]. У 1924 році постановою Кам'янецького окружного виконавчого комітету «археологічному і природничому музею було надано частину будинку колишньої чоловічої гімназії. 1 лютого 1925 року музеї відкрито для відвідування» [7, с. 14]. Завідувачем музею призначено подолянина Опанаса Захаровича Неселовського [5, с. 6; 1, с. 295-296].

Важливим свідченням роботи музею в цей складний період є «Звіт Кам'янець - Подільського історико-археологічного музею за 1926 рік» [3], надрукований у 1927 році в науковому бюлетні «Наука на Україні». В ньому повідомляється, що музей розміщувався на другому поверсі «колишньої чоловічої гімназії» складався з двох відділів: історико-археологічного й природничого. Однак за браком коштів у травні 1926 року природничий відділ було передано у відання сільськогосподарського інституту. Штат музею складався з трьох осіб: завідувача музею О. Неселовського, завідувача фондів Є. Сіцинського і служника М. Сміянова. Фонди музею нараховували 10129 експонатів, розділених на 19 груп. Бібліотечний фонд становив 5008 книжок. Музейні експозиції для відвідування були доступні для відвідувачів тричі на тиждень: у середу, п'ятницю і неділю з 12 до 15 години. Як зазначається у звіті, за період з 1 жовтня 1925 р. до 1 жовтня 1926 р. музей відвідало 9809 осіб. Здебільшого це були учні міських і сільських шкіл, студенти місцевих вишів. Для них було проведено 97 екскурсій.

Незважаючи на важкі умови праці, музейні працівники проводили роботу для поповнення музейних і бібліотечних фондів, здійснили 7 експедицій. Найрезультативнішою була експедиція до с. Велика Мукша (тепер – Велика Слобода Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.), де під час земельних робіт було виявлено археологічні матеріали, пов'язані з культурою культури амфор. Згодом опрацьовані матеріали експедицій увійшли до статі Є. Сіцинського «Матеріали до археології Західного Поділля» [6].

Однак незважаючи на такий начебто детальний звіт авторам вдалося виявити оригінал цього документа, який подано рукописом українською мовою [4]. У свою чергу він дещо відрізняється від надрукованого звіту за 1926 р. у науковому бюлетні «Наука на Україні».

З метою введення звіту у науковий обіг та надання можливостей історикам і краєзнавцям використовувати його у своїх дослідженнях і враховуючи значення цього документа для дослідників музейної справи на Поділлі, він подається в авторській редакції з використанням діалектів правопису 1920-х років та особливостям вимови, поширеної на той час на Поділлі.

ВУАК

Відомості про науково-дослідну роботу
музею в 1926 році
м. Кам'янець-Подільський
9.XI.1926 р.

Арк. 2. До Всеукраїнського Археологічного Комітету.
Кам'янець-Подільський історико-археологічний музей
Надсилає при цьому відомості про науково-дослідну працю
музею в 1926 р.

..... Зав. муз.

1926 р. 9 листопада

А. Неселовський
На відношення

від 28/Х

№ 345.

№ 1132

Арк. 3. Відомості про науково-дослідну роботу
Кам'янець-Подільського історико-археологічного
музею в 1926 році.

В широкому масштабі розвинути наукову діяльність музею не має змоги з причини дуже обмеженої кількості наукових робітників в ньому: мається всього два чоловіки, при чому один з них майже весь час присвячує канцелярсько-бухгалтерській роботі, а другий – задовольняє біжучі потреби музейного життя. При таких умовах наслідки наукової праці, що все-ж таки в можливій мірі переводилася, не могли бути значними. Виявилися вони ось в чому:

1. На підставі матеріалів, що мають у музеї, зав. музеєм А. Неселовський досліджував Подільську метрологію, а також і де-які питання, що зв'язані з історією економіки Поділля, зокрема з історією економічного побуту селянства. Ним написані розвідки: про «Грошові знаки та грошові рахунки на Поділлі в XVIII ст.», про «Подільський третинник», розвідка: «Наймити та наймички на Поділлі в XVIII ст.». Зараз він розробляє матеріали для дослідів про «Міри на сипке на Поділлі».

Хранитель музею Є. Сіцінський написав дослід про «Вплив атонсько-візантійської архітектури на будову кам'яних церков Поділля» й «Нариси з історії Поділля». Цю працю він продовжує й тепер.

2. Протягом 1926 р. музеєм переведено де-кілька екскурсій з метою перш за все винаруження місцевостей з залишками трипільської культури. Такі екскурсії переведено було до с.с. Кадієвець, Великої Мікши (правильно Мукши, тепер с. Велика-Слобідка Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницької обл.- автор), Фридровець, Баговиці, Врублівець та інших, що знаходяться недалеко від м. Кам'янця.

Арк 4. Участь в цих екскурсіях приймали або лише одні службовці музею, або де-хто з членів наукового товариства при музеї. Кожна з таких екскурсій відбулася до с. Кадієвець, де працювали в той час археол. комісія під проводом т. Рудинського.

Три екскурсії переведено музеєм до с. Великої Мікши, де знайдено було в залізничнім кар'єрі кам'яний гріб («кіста») неолітичної доби. Тут музейними робітниками зроблено було обміри, фотографії, зібрано кістяки й т.п.

В тій же В. Мікшівинаружено декілька майданчиків (точки) зі слідами старовинного поселення й значною кількістю печини. Щупом встановлено приблизний розмір площі цих майданчиків, зібрано тут уламки черепків і кавалки печини зі слідами в них колів.

Зроблено було також декілька (5) екскурсій для огляду залишків старовинних замків Поділля, обміру городищ, фотографування їх. Такі екскурсії відбулися до с. Пановець, м. Жванця, Чернокозинець, Міхалівки, Рихти.

Нарешті, музеєм переведено огляд культмайна по всіх культустановах м. Кам'янця й в 22 селах біля нього. Під час поїздок для перевірки культмайна музейні робітники збирали зразки розпису селянських будинків, а також збирали відомості про археологічні знахідки, що мали місце в тих селах, збирали й ці знахідки, коли тільки була можливість їх набути.

3. В результаті вище вказаних екскурсій музей збагатився значною кількістю зразків кераміки трипільської культури. Він набув один зовсім цілий горнець (горщик – авт.) з кольоровим розписом (с. Фридривці), одну миску, що вже музеєм складена з кавалків (Кадієвці), багато уламків біноклів, фігурок і розмальованих або лишеприкрашеного різними рисами посуду.

З кам'яного гробу в с. В. Мікші музей має два **Арк. 5.** горшки, майже цілих (по кресах надщерблені), з орнаментом в вигляді риблячої луски, 4 кремінних сокіри, одна з яких дуже велика й добре відшліфована, й значну кількість кістяків.

З цього-ж села, В. Мікша, музей має багато кавалків печини.

Кам'яний гріб з різних боків сфотографовано й таких фотографій має 5. Крім того, сфотографовано знайдені тут горшки й сокіри (2 фото), а рівно й кавалки печини (1 фото) з майданчиків. Взагалі-ж всіх фотографій знаходок зроблено 10.

Зроблено також до 30 копій та фотографій орнаменту селянських будинків.

В с. Врублівцях придбано знайдену там кістку з ноги мамута (нижня частина) й де-кілька монет.

Що до огляду культмайна, то хоча він переводився при дуже несприятливих умовах, однак дав змогу винаружити не мало цінних в археологічному відношенні речей, переважно образів та різьби по дереву (частини іконостасів); винаружено також де-кілька зразків стародруків, портретів та старовинних церковних документів, що можуть послужити матеріалом при обслідуванні де-яких питань місцевої економіки та статистики.

4. З вище вказаних праць службовців музею надрукована вже праця Є. Сіцінського про вплив атонсько-візантійської архітектури на будову Подільських церков. Дві розвідки Неселовського друкуються – одна (про наймитів) в збірнику праць Кам'ян. И. Д. К. (Д. В. Ч. – Харків), а друга (третинник) в науковому збірнику Кам'янець. І. Н. О. – Нариси з історії Поділля Є. Сіцінського прийняті до друку Вінницькою філією Всенарод. Бібліотеки.

Зав. муз. А. Неселовський

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський: Міська друкарня, 1993. – 480 с.
2. Волкова В. М., Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський історичний музей: перші 50 років; посібник. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г., 2010. – 24 с.

3. Звіт Кам'янець – Подільського історико-археологічного музею за 1926 рік. // Наука на Україні. Бюлетень Укрнауки. – К.: Держвидавництво України, 1927. – № 2–4. – С. 247-251.
4. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.ВУАК. – Спр. 109/8. Кам'янець-Подільський музей. Відомості про науково-дослідну роботу музею в 1926 році. 09. 11. 1926 р. – 3 арк.
5. Нестеренко В.А. Відомий дослідник історії Поділля О.З. Неселовський. // Музейний вісник. – 2001. – № 1. – С. 6-7.
6. Сіцінський Ю. Матеріали до археології Західного Поділля. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1930. – Т. 1. – С. 25-44.
7. Соловей В.П. Історія музею в 20-30 – роки. // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Борщівська районна друкарня Тернопільського облполіграфвидаву, 1990. – 96 с.
8. Станіславська Л.П. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: від створення до сьогодення. Становлення та сучасна музейна справа. // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. / [редкол.: Л.П. Станіславська (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 7-12.

Віталій Гуцал

здобувач, асистент кафедри
історії народів Росії та
спеціальних історичних дисциплін
КПНУ ім. Івана Огієнка

І.С. ВІНОКУР ТА ВЧИТЕЛІ – КРАЄЗНАВЦІ

У статті йде мова про співпрацю І.С.Винокура із краєзнавцями-археологами Житомирщини та Хмельниччини.

Ключові слова: Винокур, краєзнавство, археологія.

Працюючи в сфері археології, відомий дослідник старожитностей І.С. Винокур намагався залучити до цієї науки якомога більше число тих людей, які цікавилися давньою історією. Особливо потужний резерв він бачив у вчительському контингенті, музейних працівниках, співробітниках культури. Тому завжди намагався знаходити з ними контакт.

Така співпраця була започаткована ще в далекі 50-ті роки, коли після закінчення вузу він розпочав працювати в Житомирському краєзнавчому музеї. Як зазначив М.Ю. Костриця, «здібний організатор І.С. Винокур зумів зібрати і згуртувати навколо себе багатьох ентузіастів-звитяжців, переважно педагогів, людей закоханих у минуле рідного краю, які попри нестатки залюбки відправлялись манівцями Житомирщини на розкопки. Серед колег аматорів, особливо теплі стосунки склались з вчителем історії Г.Г. Богуном із с. Бистрик Бердичівського району та вчителем хімії і біології з Любара С.А.Липком» [1, с. 32-37].

Спільно із Г.Г. Богуном було проведено ряд археологічних розвідок, під час яких виявлено багато давніх пам'яток. До цієї роботи Гаврило Григорович залучав своїх учнів. У Слободищенській школі було створено гурток «Юний краєзнавець». Інтерес науковців і їх допомога, увага обласних районних та сільських організацій до роботи гуртка сприяли тому, що батьки учнів теж включились у збирання археологічних пам'яток [2]. За короткий час гуртківцями було зібрано та передано до наукових установ велику кількість різноманітного матеріалу, за що Інститут археології АН УРСР виніс подяку членам гуртка, преміювавши їх бібліотекою науково-популярної літератури з археології, а керівнику гуртка надав право проводити самостійні розкопки [3, с. 86-89].

І.С. Винокур консультував Г.Богуна з приводу методики археологічних обстежень та підготовки наукових звітів, ділився своїм досвідом написання науково-популярних статей, сприяв друкуванню його наукових робіт, що у той час було досить проблематично [4, с. 22-25; 5].

Така ж сама співпраця склалась із С.А. Липком у Любарі. Ним також були організовані археологічні гуртки. Під час шкільних канікул він разом з учнями здійснював обстеження археологічних пам'яток, збирав матеріали до шкільного краєзнавчого музею, брав участь у археологічних розкопках. За деякий час ним були підготовлені «Облікові картки на археологічні пам'ятки верхів'я басейну Случі в околицях Любара». В подальшому Сергієм Андрієвичем було здійснено також декілька особистих досліджень, результати яких були оприлюднені у фахових виданнях [6; 7; 8; 9; 10].

Не дивлячись на те, що обидва краєзнавці не мали спеціальної освіти, завдяки спілкуванню із досвідченим археологом і особистому завзяттю вони виростили у справжніх археологів, дослідників, професіоналів своєї справи [1, с. 32-37], особливо багато зусиль вкладено ними у створення археологічної карти України [11, с. 157-158].

Після переїзду до Кам'янця-Подільського у 1963 р. І.С. Винокур відразу ж встановив ділові зв'язки з місцевими любителями старовини.

Тісні відносини зав'язались з вчителем історії із с. Жванець Б.М. Кушніром. Його зацікавленість давниною, неординарний підхід до використання знайдених артефактів на уроках історії, доповнення матеріалу відповідними реконструкціями вразили науковця [12, с. 79-80]. Борис Михайлович з учнями брав участь в роботі археологічної експедиції під керівництвом відомої дослідниці трипільської культури Т.В. Мовші, яка працювала на той час у Жванці. У ряді публікацій, зокрема у книзі «Світанок зустрічаємо в дорозі» [13; 14; 15; 16], він ділився своїм досвідом археолога краєзнавця з іншими вчителями. Матеріали пошуків і досліджень дали можливість відкрити шкільний історико-краєзнавчий музей [17, с. 13]. За рекомендацією І.С. Винокура Бориса Михайловича запросили на роботу до Кам'янець-Подільського педагогічного інституту на посаду лаборанта кабінету археології. Це сприяло його подальшому входженню в науку.

Своїм учителем І. Винокура вважав археолог-краєзнавець Л.М. Куземський з Малішівців, що на Дунаєвеччині. В усіх школах, де йому доводилось працювати, він обов'язково засновував гурток юних археологів-пошуківців. Протягом 60-70-х років вони обстежили трипільські поселення басейну р.Ушиця, зібрали колекцію античних монет, на основі чого Левко Миколайович підготував відповідні матеріали: «Трипільська культура в басейні річки Ушиці», «Римська монета на Придністров'ї», «Організація і робота історико-краєзнавчого музею з демонстрацією експонатів» та ін. З цих та багатьох інших питань давньої історії він довгий час консультувався у професора. На жаль, низка його досліджень залишилась не завершеними й досі перебувають в рукописному варіанті, чекаючи свого опублікування [18, с. 225].

Певні творчі інтереси склались у І.С. Винокура з вчителем історії з с. Галузинці Старокостянтинівського району М.Й.Ягодзинським – людиною, яка була закохана у минуле свого краю і намагалась всіляко прищепити цю любов своїм вихованцям [19, с. 207-211; 12, с. 79-80]. Разом з І.С.Винокуром вони відкрили і обстежили чимало пам'яток. В їх числі були два черняхівські поселення і могильник в с. Гнатки. Матеріал, зібраний тут, ліг в основу статті, опублікованої у 1969 р. в журналі «Советская археология», яка присвячена духовній культурі черняхівських племен [20, с. 49].

Таке спілкування було корисним не тільки для краєзнавців, але й для самого І.С. Винокура. Підсумовавши увесь накопичений досвід роботи, він у 1967 р. видав посібник для вчителів «Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі» [12], в якому дає поради, як краще навчити учнів визначати археологічні пам'ятки, як їх збирати та використовувати на заняттях археологічного гуртка, уроках історії, в позакласній роботі, як обладнати шкільний музей тощо. Довгий час даний посібник був і залишаються одним із найпотрібніших методичних забезпечень вчителя історії.

За словами І.С. Винокура, ще коли він працював у Житомирі, відбулось його заочне знайомство через листування із завідувачим відділом Хмельницького облвиконкому С.К. Гуменюком, яке в подальшому привело до створення у 1964 р. обласного історико-краєзнавчого товариства. І.С. Винокур згадував: «Не дивлячись на певні складності, ми разом з Степаном Костянтинівичем оптимістично дивились на можливість створення такого товариства. З рештою нас підтримали партійні і радянські органи Хмельницької області» [21, с. 60-64]. Зусиллями цих двох непересічних особистостей було проведено вісім Подільських історико-краєзнавчих конференцій, які стали своєрідним прикладом для інших регіонів України. Що ж стосується співпраці на ниві археології, то у 1965 р. ними була підготовлена брошура «Археологічні пам'ятки Хмельниччини», в якій були зібрані усі доступні на той час матеріали про старожитності краю [22].

1966 року історико-краєзнавче товариство плідно співпрацювало з Хмельницькою обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії і культури [23, с. 12а-12г], постійним членом правління якої став І.Винокур. 1967 року при товаристві було створено секцію археології, керівництво якою доручили йому. До роботи секції були залучені представники старшого покоління краєзнавців і нові випускники Кам'янець-Подільського педінституту, які органічно влились в археологічну родину. Так у І. Винокура формувалася своя «школа».

Число ентузіастів, з якими І.С. Винокуру довелося співпрацювати значно більше. Він мав своїх однопідприємців і у Вінницькій, Чернівецькій, Тернопільських областях. Ми навели лише кілька прикладів, як наглядно показують наскільки масштабною і потрібною була його подвижницька праця на ниві шкільної освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Костриця М. Ю. Академік І.С. Винокур – дослідник і краєзнавець Волині-Житомирщини. // Давня і середньовічна історія України. (істор.-археол. зб. на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 32-37
2. Богун Г. Віч-на-віч з історією // Радянська Житомирщина. – 1968. – 22 вересня.
3. Проценко І.М. Краєзнавець і фольклорист Г.Г. Богун // Народна творчість і етнографія. – 1963. – № 2. – С. 86-89.
4. Винокур І.С. Співпраця з Г.Г. Богом у вивченні археології Житомирщини / І. С. Винокур // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 22. / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2001. – С. 22-25.
5. Богун Г. Г. Археологічні пам'ятки р.Гнилопяти // «Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету» – Т. VIII. – серія археологічна. – Вип 1; «Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е. – Чернівці, 1960. – С. 131-137.
6. Липко С.А. Археологічна розвідка давньоруського міста Болохова. // Археологія. – 1973. – Т. 12. – С. 95-98.
7. Липко С.А. Де був давній Болохів? // Український історичний журнал. – 1971. – № 4. – С. 99-104.
8. Липко С.А. З історії заснування міста Острополь. // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 112-115.
9. Липко С.А. Любартов: сторінки історії. // Велика Волинь, 1994. – Т. 15. – С. 134-137.
10. Липко С.А. Старожитності верхів'я річки Случ: Матеріали до археологічної карти // Археологія. – 1982. – Вип. 41. – С. 83-90.
11. Винокур І.С. Краєзнавці збирають археологічний матеріал / І. С. Винокур, Г. Г. Богун, С. А. Липко // Український історичний журнал. – 1963. – № 3. – С. 157-158.
12. Винокур І.С. Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі: посібник для вчителів / І. С. Винокур. – К., 1967. – 90 с.
13. Кушнір Б. М. Світанок стрічаємо в дорозі / Б. М. Кушнір. – К., 1965.
14. Кушнір Б. М. До питання про вивчення історії Поділля в школі. – С. 96–97. Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції, квітень 1967 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т; [редкол.: Л. А. Коваленко (відп. ред.), С. І. Білецький, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, В. І. Тищенко]. – Львів : Каменяр, 1968. – 232 с.
15. Кушнір Б. М. Активізація учіння школяра на факультативних заняттях з історії Хмельницької області. Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 21-23 трав. 1985 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В. П. Затонського; [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк, А. Ф. Суровий]. – Кам'янець-Подільський : [Кам'янець-Поділ. тип. ім. В. І. Леніна], 1985. – С. 55-56.
16. Кушнір Б. М. «Історичне краєзнавство» у вузі. VIII Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доповідей, 15–17 листоп. 1990 р. / Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т ім. В. П. Затонського та ін.; [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк]. – Кам'янець-Подільський : [Дунаєвецька рай. друк.], 1990. – С. 90-92.
17. Талановитий педагог, відомий методист і провідний краєзнавець: Матеріали круглого столу до 90-річчя від дня народження Б.М.Кушніра, м. Кам'янець-Подільський, 24 травня 20011 року / Редкол.: к.і.н. проф. О.М.Завальнюк (голова) та ін. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 72 с.
18. Прокопчук В.С. Професор І.С. Винокур – почесний член Дунаєвецької районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців / В.С. Прокопчук // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Зб. наук.-краєзн. Праць / редкол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, ІВВ, 2003. – Вип. III. – С. 225.
19. Гуцал В.А. І.С. Винокур і археологія Старокостянтинівщини // Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби XVI-XVIII ст. Матеріали науково-практичної конференції. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2012, – С. 207-211.
20. Винокур І.С. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен // Советская археология. – 1969. – № 1. – С. 48-62.
21. Винокур І.С. Степан Гуменюк / І. С. Винокур // Хмельниччина : роки становлення та поступу. (1937-1997). (Матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.), 26 верес. 1997 р. – Хмельницький, 1997. – С. 60-64.
22. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини : конспект лекцій на допомогу студентам / І. С. Винокур, С.К. Гуменюк. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.
23. Винокур І.С. Розвиток історичного краєзнавства на Поділлі: досвід і проблеми / І. С. Винокур // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 12а-12г.

Сергій Маярчак

кандидат історичних наук, викладач,
провідний фахівець відділу наукової роботи
Хмельницького кооперативного
торгівельно-економічного інституту

ВИСВІТЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У НАУКОВИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ СРСР

Дослідження присвячене узагальненню інформації про археологічні старожитності Хмельницької області, що опублікована у центральних часописах у галузі археології Радянського Союзу.

Ключові слова: Хмельницька область, археологія, періодичні видання.

Частина 1. Археологія Хмельниччини на сторінках «Советской археологии»

Під назвою «Советская археология» упродовж 1937-1991 рр. виходило центральне наукове періодичне видання у галузі археології Радянського Союзу. Спочатку часопис мав формат збірника (у 1937-1959 рр.), а пізніше – шоквартального журналу. Наступником «Советской археологии» після розпаду СРСР стала «Российская археология» – центральне періодичне видання археологів Російської Федерації. Серед публікацій «Советской археологии» є й такі, де поглиблено розглядаються археологічні старожитності, виявлені на території Хмельниччини. Зробимо огляд публікацій такого характеру.

Висвітлення археології Хмельницької області на сторінках «Советской археологии» розпочалося 1949 р., після завершення II Світової війни. Значною мірою це було пов'язано з обмеженістю археологічних досліджень прикордонних територій СРСР у передвоєнний час, до котрих входила і територія сучасної Хмельниччини. Після війни наукове вивчення раніше малодоступного Подністров'я у межах Хмельниччини зацікавило співробітника Інституту історії матеріальної культури АН СРСР С.М. Бібікова, який очолював об'єднану Середньодністровську експедицію ПМК та ІА АН УРСР. Особливо успішними виявилися її роботи біля тепер затопленого Дністром с. Лука Врублівецька (Кам'янець-Подільський район). Результати досліджень експедиції викладені у кількох публікаціях часопису.

Так, керівник загону експедиції П.І. Борисковський опублікував статтю «Древнепалеолитические местонахождения Среднего Поднестровья». У ній учений обнародував інформацію про знахідки у 1946-1947 рр. біля Луки Врублівецької 50 крем'яних виробів ашельського періоду раннього палеоліту, – одних з найдавніших на території України [4]. Розкопки на багат шаровому поселенні Лука Врублівецька теж дали цінний археологічний матеріал для вивчення давнього минулого регіону. Зокрема, на поселенні виявлено один з перших відомих гончарних горнів ранньоземлеробського населення півдня СРСР. Досить значною виявилася й колекція теракотових статуєток (понад 260 знахідок), що стали предметом спеціального аналізу С.М. Бібікова на сторінках часопису [1, с. 140-150; 2, с. 124-139]. Цікавим виявився і крем'яний інвентар з культурного шару поселення раннього трипілля, – зокрема ножеподібні заполіровані пластини, які детально розглянув у своїх статтях С.О. Семенов. Дослідник за допомогою бінокулярного мікроскопу та експериментів з'ясував, що їх використовували для різання злаків (як серпи), та запропонував реконструкції таких знарядь – у вигляді жатних ножів [22; 23, с. 360-367]. С.М. Бібіков не погодився з такою реконструкцією, запропонувавши свою: пластини по 5-7 штук закріплювали смолистими речовинами як вкладні в пази дерев'яної чи кістяної оправи [3, с. 5-6]. Про культурний шар черняхівської культури на багат шаровому поселенні йдеться у статті М.О. Тиханової [25, с. 179-184].

Основні результати дослідження експедицією Київського історичного музею пізнотрипільського поселення біля с. Цвіклівці Кам'янець-Подільського району відбиті у статті Т.Г. Мовші «Новое поздне трипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье». На поселенні у 1959 р. випадково був знайдений унікальний скарб пізнотрипільських прикрас, у тому числі мідних. Експедиція виявила на поселенні низку господарських ям, кілька жител і поховання за обрядом тілоспалення [13].

Проблематика трипільської культури розкривається й у публікації Т.Г. Мовші «Гончарный центр трипольской культуры на Днестре». У ній дослідниця розповідає про результати археологічного вивчення шести поруч розташованих трипільських гончарних горнів біля с. Жванець Кам'янець-Подільського району. Вдалося з'ясувати їх досить складну конструкцію й обґрунтувати висновок про наявність спеціалізації зазначеного виду виробництва у носіїв трипільської культури Середнього Подністров'я, наближення його до рівня ремесла [14].

Значною подією в археологічному вивченні території області стали розкопки під керівництвом М.О. Тиханової багат шарового поселення біля с. Лепесівка Білогірського району. Найбільш насичений знахідками виявився культурний шар II-IV ст. н. е. [26]. До числа унікальних відносяться знахідки на поселенні

фрагментів двох ритуальних керамічних чаш зі складними орнаментальними композиціями. Їх смислове навантаження у своїй публікації спробував розкрити академік Б.О. Рибаків. Він дійшов висновку, що одна з посудин являла собою календар, який використовували для новорічних гадань про урожай. Іншу чашу могли використовувати для гадань про погоду [20, с. 67-72, 84]. Спробу аналізу колекції кераміки з Лепесівки здійснив М.Б. Щукін. Наголошуючи на загальному домінуванні у ній кераміки черняхівської культури, науковець вказував на присутність у ній також кераміки вельбарської і, навіть, київської культури [27].

К.В. Каспарова ввела у науковий обіг скарб металевих виробів III-IV ст. н. е., знайдений 1964 р. у глиняній посудині біля с. Окнини Білогірського району [12]. Вироби вивчали на предмет їх хімічного складу у лабораторії спектрального аналізу Ленінградського відділення Інституту археології СРСР, про що розповідається у повідомленні М.В. Наумова [15].

У четвертому номері журналу за 1964 р. вміщена публікація І.С. Винокура й Г.М. Хотюна, присвячена випадково виявленим поруч язичницьким скульптурам у с. Ставчани (Новоушицький район). Автори інтерпретували скульптурну групу як залишки жертovníка часів черняхівської культури [6, с. 212].

У праці І.С. Винокура «Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен», зокрема, здійснено спробу інтерпретації семантики орнаментальних композицій на окремих керамічних виробках черняхівської культури, знайдених на Хмельниччині [7].

Продовжує «черняхівську» тематику стаття І.С. Винокура «Лесостепные племена II-V вв. н. э. и их роль в истории Юго-Восточной Европы» [9]. У ній автор виклав своє концептуальне бачення історичного розвитку черняхівської культури, що значною мірою аргументувалося на матеріалах власних досліджень Хмельниччини. Основними є тези: поліетнічності черняхівської культури при домінуванні в ній слов'янського компоненту (с. 133, 143), розширення ареалу зарубинецької культури на Побужжя і Середнє Подністрів'я (с. 134), визначення Дністро-Дніпровського межиріччя як основного ареалу культури «черняхівців» (с. 137), необхідності датування черняхівської культури II-V ст. (за В.В. Хвойкою) (с. 138), «черняхівської» (а не гето-гепідської – за М.О. Тихановою) інтерпретації поселення Лепесівка (с. 140), спадкоємності черняхівської культури з прязкою на прикладах подністровських поселень (с. 142).

Кілька публікацій часопису присвячені окремим знахідкам давньоруського періоду з території Хмельниччини. До них належить, зокрема, стаття О.А. Брайчевської «О содержании изображений на браслете из клада у с. Городище Хмельницкой области». У статті аналізується сюжет, зображений на браслеті, що знайдено 1970 р. експедицією В.І. Якубовського на городищі XII-XIII ст. у с. Городище Деражнянського району. На погляд дослідниці, змістом композиції на браслеті «являються зображення, связанные с языческой символикой летних русалий, и сцены самих русальных игр, изображающие их участников – музыкантов и скоморохов, «водящих зверей» [5, с. 192].

У статті О.В. Овсяннікова введено у науковий обіг знайдені експедицією М.К. Каргера на розкопках давньоруського городища біля м. Шепетівка замки та деталі замків рідкісного на Русі «болгарського» типу [17].

У публікації С.П. Пачкової та Р.С. Орлова дається загальна характеристика результатів розкопок городища Гринчук на Дністрі. Детальніше автори зупиняються на знахідці енкаліпсона борисоглібського типу [18].

Ще дві статті з давньоруської проблематики присвячені старожитностям м. Ізяслав. У 1982 р. у ході архітектурно-археологічних досліджень учасниками інституту «Укрпроектреставрація» замку князів Заславських в Ізяславі була досліджена напівземлянка XII – 1 пол. XIII ст. Деякі результати цих досліджень висвітлені у статті М.М. Нікітенко, Є.І. Осадчого і А.Г. Полегайлова «Древнерусское жилище в г. Изяслав Хмельницкой области» [16]. В окремій публікації А.Г. Полегайлова та Є.І. Осадчого розповідається про рідкісну знахідку свинцевого важка, виявленого у напівземлянці. Форма й вага важка може свідчити про його використання у платіжних операціях [19].

Крім названих, у часописі є й інші публікації, де згадуються археологічні старожитності Хмельниччини, але лише побіжно.

Робота Третьої (травень 1969 р.) та Четвертої (травень 1971 р.) Подільських історико-краєзнавчих конференцій, а також симпозіуму «Позднейшие судьбы черняховской культуры» (вересень 1981 р.), що відбулися у Кам'янці-Подільському, теж висвітлювалися на сторінках журналу [8; 10; 11]. Безумовно, це сприяло популяризації наукових здобутків дослідників Хмельниччини та піднесенню їх авторитету. У «Советской археологии» з'явилися також рецензії авторитетних археологів І.П. Русанової та Е.А. Симоновича на монографію викладача Кам'янець-Подільського педагогічного інституту І.С. Винокура «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е.» (К., 1972) [21; 24].

Отже, у розглянутому виданні союзного масштабу порівняно добре висвітлювалися здобутки археології на Хмельниччині. Особливо ґрунтовно висвітлені результати робіт на поселеннях Лука Врублівецька й Лепесівка. Найповніше відображені результати вивчення старожитностей трипільської і черняхівської культур, а також давньоруського періоду.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бибииков С.Н. Поселение Лука-Врублевская и его значение для истории раннеземледельческих племен Юга СССР // Советская археология (СА). – 1949. – Вып. XI. – С. 127–150.
2. Бибииков С.Н. Культурные женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы // СА. – 1951. – Вып. XV. – С. 122–139.
3. Бибииков С.Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы / С.Н. Бибииков // СА. – 1962. – № 3. – С. 3–24.
4. Борисковский П.И. Древнепалеолитические местонахождения Среднего Поднестровья // СА. – 1949. – Вып. XI. – С. 103–112.
5. Брайчевская Е.А. О содержании изображений на браслете из клада у с. Городище Хмельницкой области // СА. – 1988. – №2. – С. 185–193.
6. Винокур И.С., Хотюн Г.Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // СА. – 1964. – №4. – С. 210–214.
7. Винокур И.С. Некоторые вопросы духовной культуры Черняховских племен // СА. – 1969. – №1. – С. 48–61.
8. Винокур И.С., Сымонович Э.А. Третья подольская историко-краеведческая конференция // СА. – 1970. – №2. – С. 292–294.
9. Винокур И.С. Лесостепные племена II-V вв. н. э. и их роль в истории Юго-Восточной Европы // СА. – 1972. – №4. – С. 131–144.
10. Винокур И.С. Четвертая подольская историко-краеведческая конференция // СА. – 1972а. – №4. – С. 291–292.
11. Винокур И.С., Сымонович Э.А. Симпозиум «Позднейшие судьбы черняховской культуры» // СА. – 1983. – №3. – С. 270–276.
12. Каспарова К.В. Новый комплекс Черняховского времени из Хмельницкой области // СА. – 1972. – №3. – С. 344–349.
13. Мовша Т.Г. Новое поздне трипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье // СА. – 1964. – №1. – С. 131–145.
14. Мовша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. – 1971. – №3. – С. 228–234.
15. Наумов Н.В. Химический состав предметов из Окнинского клада // СА. – 1972. – №3. – С. 349–350.
16. Никитенко М.М., Осадчий Е.И., Полегайлов А.Г. Древнерусское жилище в г. Изяслав Хмельницкой области // СА. – 1985. – №1. – С. 270–274.
17. Овсянников О.В. О замках «болгарского типа» // СА. – 1971. – №1. – С. 258–260.
18. Пачкова С.П., Орлов Р.С. Борисоглебский энколпион из раскопок древнерусского городища у с. Гринчук // СА. – 1980. – №3. – С. 298–301.
19. Полегайлов А.Г., Осадчий Е.И. Свинцовая гирька из Изяслава на р. Горыни // СА. – 1988. – №3. – С. 253–254.
20. Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян // СА. – 1962. – №4. – С. 66–89.
21. Русанова И.П., Винокур И.С. История та культура черняховских племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. Київ, 1972 // СА. – 1975. – №4. – С. 301–304.
22. Семенов С.А. Жатвенные кремневые ножи из поздне неолитического поселения Лука-Врублевская на Днестре // СА. – 1949. – Вып. XI. – С. 151–154.
23. Семенов С.А. Древнейшие каменные серпы // СА. – 1954. – Вып. XXI. – С. 355–367.
24. Сымонович Э.А., Винокур И.С. История та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е. Київ, 1972 // СА. – 1975. – №4. – С. 297–301.
25. Тиханова М.А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА. – 1957. – №4. – С. 174–201.
26. Тиханова М.А. Раскопки на поселении III-IV вв. у с. Лепесовка в 1957-1959 гг. // СА. – 1963. – №2. – С. 178–191.
27. Щукин М.Б. Керамика киевского типа с поселения Лепесовка // СА. – 1988. – №3. – С. 207–214.

Частина 2. Археологія Хмельниччини на сторінках «КСИИМК-КСИА»

Одним з центральних радянських періодичних наукових видань у галузі археології з 1939 р. було «Краткие сообщения Института истории материальной культуры о докладах и исследованиях» (КСИИМК). Після перейменування у 1957 р. Інституту історії матеріальної культури на Інститут археології АН СРСР видання виходить під назвою «Краткие сообщения Института археологии» (КСИА). Серед публікацій «КСИИМК-КСИА» є й такі, де висвітлювалися результати досліджень археологічних старожитностей Хмельницької області. Розглянемо їх нижче.

Найбільше публікацій присвячені висвітленню результатів досліджень археологічних пам'яток у Луці Врублівській Кам'янець-Подільського району, які проводила Середньодністровська експедиція під керівництвом С.М. Бібікова. Праця П.Й. Борисковського знайомить зі здобутками заgonу експедиції щодо виявлення палеолітичних місцезнаходжень [7]. Статті С.М. Бібікова та В.І. Бібікової з різних ракурсів ха-

рактикують ранньотрипільське поселення Лука Врублівецька: особливості топографії, житлобудування, остеологічний матеріал та ін. [2–5]. Крім ранньотрипільського, внаслідок розкопок експедиції були виявлені культурні нашарування поселень перших століть нової ери та давньоруського періоду. Археологічні старожитності давньоруського періоду привернули меншу увагу дослідників, проте старожитностям черняхівської культури було присвячено декілька публікацій: М.О. Тиханової [26; 29; 31], Е.А. Симоновича [25], І.Д. Зільманович [15].

Керівник експедиції Державного історичного музею УРСР Т.Г. Мовша опублікувала у «КСИА» статтю, де розповідається про результати розкопок двох жител на пізньотрипільському поселенні в с. Жванець Кам'янець-Подільського району [21].

У 1951 р. співробітниками Інституту археології АН УРСР були здійснені розвідкові роботи на місці виявлення групи з трьох кам'яних язичницьких ідолів на території с. Іванківці (Новоушицький район). Результати досліджень були висвітлені у двох статтях часопису – В.Й. Довженка [13] і М.Ю. Брайчевського [8]. Дослідники датували скульптури орієнтовно серединою I тис. н. е., оскільки вони знаходилися на поселенні черняхівської культури.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. на Хмельниччині працювала Дністровсько-Волинська експедиція Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури, яку очолювала М.О. Тиханова. Археолог описала на сторінках «КСИА» деякі результати розкопок експедиції на багатошаровому поселенні біля с. Лепесівка Білогірського району, а також – діяльності її розвідкових загонів по обстеженню берегів Горині, Смотрича й Случі [27; 28; 30].

Публікація Д.Н. Козака присвячена узагальненню даних про вельбарську культуру Волині і Поділля, а також аналізу результатів розкопок поселення III-IV ст. цієї культури в с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району [19].

Стаття Л.В. Вакуленко і О.М. Приходнюка оповідає про результати археологічних розкопок на ранньосередньовічних (з нашаруваннями черняхівської та праської культур) поселеннях біля сіл Лука Каветчинська та Сокіл Кам'янець-Подільського району. На матеріалах цих поселень науковці спромоглися простежити спадкоємність черняхівської і праської культур у Подністров'ї [9].

Декілька публікацій часопису присвячені результатам розкопок експедицією М.К. Каргера городища 2-ї половини XII – 1-ї половини XIII ст. біля м. Шепетівка (можливо, літописний Ізяславль). Так, у статті А.А. Пескової дається загальна характеристика результатів робіт М.К. Каргера: у своїх публікаціях він залишив дуже мало інформації про розкопки городища [23]. У публікації О.В. Овсяннікова та А.А. Пескової характеризуються знайдені на городищі замки і ключі [22]. Аналіз знахідок, що стосуються зброї, здійснив у трьох статтях видання А.М. Кірпицьких [16–18].

У праці П.О. Раппопорта «Города Болховской земли», зокрема, описані результати розвідкових археологічних досліджень 1953 р. городищ літописних міст XII-XIII ст. Губин (Старокостянтинівський район) і Кудин (Летичівський район) [24].

М.В. Малєвська у дослідженні, присвяченому з'ясуванню особливостей кераміки XII-XIII ст. Галицької землі, використала й керамічні колекції з кількох давньоруських поселень території Хмельниччини (передусім Луки Врублівецької) [20].

Часопис містить також стислі повідомлення, що стосуються археології Хмельниччини: «Работы на Среднем Днестре по изучению палеолита» [6] (про місцезнаходження в Луці Врублівецькій), «Югоподольская экспедиция» [1] (про обстеження Маціорського городища у Новоушицькому районі), «Симпозиум «Позднейшие судьбы черняховской культуры» [12] (відбувся 1981 р. у Кам'янці-Подільському) тощо. Крім зазначених, археологічні старожитності Хмельниччини згадуються у деяких інших публікаціях видання, але лише у контексті [10; 11; 14 та ін.].

Таким чином, у публікаціях «КСИИМК-КСИА» добре висвітлені результати археологічних робіт 1940-х – 1970-х рр. на території Хмельниччини. Найбільше праць присвячено старожитностям Луки Врублівецької, Лепесівки та Городища під Шепетівкою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артамонов М.И. Югоподольская экспедиция // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР (КСИИМК). – 1947. – Вып. XXI. – С. 74–76.
2. Бибииков С.Н. Дотрипольское поселение Лука-Врублевская // КСИИМК. – 1947. – Вып. XXI. – С. 60–64.
3. Бибииков С.Н. Жилища раннеземледельческого поселения в Луке-Врублевской на Днестре // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXV. – С. 74–84.
4. Бибииков С.Н. Из работ в Луке-Врублевской // КСИИМК. – 1952. – Вып. XLV. – С. 19–29.
5. Бибиикова В.И. Домашние и дикие животные из поселения Лука-Врублевская // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXII. – С. 57–61.

6. Борисковский П.И. Работы на Среднем Днестре по изучению палеолита // КСИИМК. – 1947. – Вып. XXI. – С. 46.
7. Борисковский П.И. Основные группы палеолитических местонахождений Среднего Поднестровья // КСИИМК. – 1949. – Вып. XXVI. – С. 12–14.
8. Брайчевский М.Ю. Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре // КСИИМК. – 1953. – Вып. 52. – С. 43–53.
9. Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Роль черняховской культуры в формировании раннесредневековых древностей Среднего Поднестровья // Краткие сообщения Института археологии АН СССР (КСИА). – 1983. – Вып. 178. – С. 40–47.
10. Винокур И.С. Волыно-Подольское пограничье – один из районов формирования черняховской культуры // КСИА. – 1970. – Вып. 121. – С. 27–33.
11. Винокур И.С. Черняховская культура лесостепной полосы Правобережной Украины и ее традиции в раннесредневековых славянских древностях // КСИА. – 1983. – Вып. 178. – С. 47–51.
12. Винокур И.С. Симпозиум «Позднейшие судьбы черняховской культуры» // КСИА. – 1983а. – Вып. 178. – С. 92–97.
13. Довженок В.И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // КСИИМК. – 1952. – Вып. XLVIII. – С. 136–142.
14. Журко А.И. К вопросу об углубленных жилищах черняховской культуры // КСИА. – 1983. – Вып. 178. – С. 51–55.
15. Зильманович И.Д. Гончарные печи Луки-Врублевецкой // КСИА. – 1967. – Вып. 112. – С. 112–117.
16. Кирпичников А.Н. Крюк для натягивания самострела (1200-1240 гг.) // КСИА. – 1971. – Вып. 125. – С. 100–102.
17. Кирпичников А.Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля // КСИА. – 1975. – Вып. 144. – С. 30–34.
18. Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // КСИА. – 1978. – Вып. 155. – С. 80–87.
19. Козак Д.Н. Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и Подолии) // КСИА. – 1983. – Вып. 178. – С. 55–60.
20. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. – 1969. – Вып. 120. – С. 3–14.
21. Мовша Т.Г. Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.) // КСИА. – 1970. – Вып. 123. – С. 84–93.
22. Овсянников О.В., Пескова А.А. Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА. – 1981. – Вып. 171. – С. 93–99.
23. Пескова А.А. Древний Изяславль // СА. – 1980. – Вып. 164. – С. 66–73.
24. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли // КСИИМК. – 1955 – Вып. 57. – С. 52–59.
25. Сымонович Э.А. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевецкой // КСИИМК. – 1955 – Вып. 57. – С. 23–32.
26. Тиханова М.А. Раскопки поселения первых веков н. э. в Луке-Врублевецкой (Днестр) // КСИИМК. – 1949. – Вып. XXVII. – С. 72–74.
27. Тиханова М.А. Разведка в районе верхнего течения реки Горыни // КСИА. – 1962 – Вып. 87. – С. 46–53.
28. Тиханова М.А. Днестровско-Волынская экспедиция 1960-1961 гг. // КСИА. – 1964 – Вып. 102. – С. 48–56.
29. Тиханова М.А. О раннеславянском поселении в Луке-Врублевецкой // КСИА. – 1971 – Вып. 125. – С. 7–12.
30. Тиханова М.А. Гончарные печи на поселении у с. Лепесовка // КСИА. – 1973 – Вып. 133. – С. 129–137.
31. Тиханова М.А. Жилище ремесленника-древодела на поселении у с. Лука-Врублевецкая на Днестре // КСИА. – 1976 – Вып. 148. – С. 69–76.

Частина 3. Археологія Хмельниччини в «Археологічних відкриттях»

Інформаційно-довідковий щорічник, що містив стислі (обсяг часто менше однієї сторінки) повідомлення про результати польових досліджень в різних регіонах Радянського Союзу, видавався з 1965 до 1986 р. Інститутом археології АН СРСР. У виданні присутні і публікації про результати досліджень на території Хмельниччини. Охарактеризуємо їх нижче.

Про результати дослідження старожитностей доби палеоліту-мезоліту розповідається у повідомленнях співробітниць Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Л.І. Кучугури. Очолована нею експедиція стаціонарно вивчала культурні нашарування на території с. Лука Врублевецка, а також проводила археологічні розвідки в сусідніх пунктах Кам'янець-Подільського району [31–35].

Найбільш значні дослідження трипільської культури проводила експедиція на чолі з Т.Г. Мовшею на городищі біля с. Жванець Кам'янець-Подільського району [38; 40; 41]. Стаціонарні роботи здійснювалися також експедиціями Інституту археології АН УРСР на трипільських поселеннях Велика Слобідка, Гринчук, Бакота (той же район) [18; 39–41; 45], Коржівка (Старокостянтинівський район) [27].

Вивчення старожитностей епохи бронзи на Хмельниччині у 1960-1980-х рр. здійснювалося не дуже активно, що відбилось й на публікаціях щорічника. Спеціально їм присвячено всього два повідомлення: про розкопки (експедицією Київського університету ім. Т. Шевченка) гробниці культури кулястих амфор біля с. Горбасів Летичівського району [36], а також (експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту) – курганів у с. Дорогоша Ізяславського району [20].

Серед археологічних пам'яток раннього залізного віку, які досліджували на Середньодністровському Лівобережжі у 1970-х рр., важливе значення має Рудковецьке городище (Новоушицький район). Досліджувала його експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом І.С. Винокура і А.Ф. Гуцала [7–10]. Стаціонарні дослідження пам'яток I тис. до н. е. здійснювалися також на поселеннях у Жванці [39], Великій Слобідці (Кам'янець-Подільський район) [15], курганних могильниках у Редвинцях (Хмельницький район) [7] і Лоївцях (Новоушицький район) [28]. Розвідкові роботи проводили на городищах Пижівка, Маціорськ (Новоушицький район), Подільське (Кам'янець-Подільський район) [11].

Археологічні старожитності I тис. н. е на час видання щорічника на Хмельниччині вивчали активно. Особливо широко розгорнулися такі роботи в районі с. Бакота Кам'янець-Подільського району. Тут працювали експедиції Інституту археології АН УРСР й Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Головні здобутки експедицій їхні керівники висвітлювали, зокрема, на сторінках «Археологических открытий» [1; 2; 6; 8–13]. Значні роботи цими експедиціями здійснювалися також в с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району, зокрема на селищі рубежу і перших століть нашої ери [14–16; 21; 37]. Волино-Подільська експедиція Інституту археології АН УРСР вивчала могильник і поселення IV ст. н. е. у с. Воробіївка Полонського району [17]. Цікавий матеріал дали тривалі розкопки могильника III-V ст. н. е. біля с. Думанів Кам'янець-Подільського району, де кілька років працювала експедиція Інституту археології АН СРСР на чолі з В.В. Кропоткіним [22–26]. Черняхівські могильник і поселення у с. Ружичанка, а також могильник в с. Рідкодуби Хмельницького району вивчала експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту [4; 5]. Правобережна Лісостепова новобудовна експедиція Інституту археології АН УРСР у 1982 р. здійснювала розкопки на черняхівському поселенні Ставище Дунаєвського району, а один із загонів експедиції досліджував черняхівський могильник біля с. Малинівці на Кам'яниччині. Наймасштабніші стаціонарні дослідження проводили у зоні затоплення Дністровським водосховищем. Так, під керівництвом О.М. Приходнюка і Л.В. Вакуленко проводили розкопки багаточарових поселень поблизу сіл Каветчина і Сокіл Кам'янець-Подільського району. Особливо цінними стали виявлені археологічні матеріали другої половини I тис. н. е., недостатньо вивчені у Середньому Подністров'ї [3; 47–49].

У низці повідомлень збірника відбиті результати досліджень давньоруських пам'яток області. Так, повідомлення О.П. Моці знайомить з результатами розкопок могильників XII-XIII ст. у с. Коржівка та с. Махаринці Старокостянтинівського району [42]. Інші повідомлення ознайомлюють з наслідками стаціонарних робіт на городищах XII-XIII ст.: Теліжинці Старосинявського району [50–52], Гринчук [45; 46] і Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району [29; 30], Ізяслав Ізяславського та Меджибіж Летичівського районів [43; 44]. Ці експедиції проводили співробітники Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Інституту археології АН УРСР, інституту «Укрпроектреставрація». Про дослідження давньоруських пам'яток (у Бакоті, Усті, Жванці, Ставищі, Суржинцях, Луці-Каветчинській, Соколі) згадується і в деяких інших повідомленнях [3; 7; 15; 18; 19; 39; 47; 49].

В одному з випусків збірника є інформація про результати дослідження залишків кам'яної фортеці XVII ст. у с. Студениця, а також залишків церкви XVIII ст. у с. Бакота Кам'янець-Подільського району [18].

Отже, у 52 повідомленнях щорічника «Археологические открытия» були опубліковані основні результати про абсолютну більшість значних археологічних досліджень, проведених на Хмельниччині в 60-х – 80-х рр. XX ст. У переважній більшості публікацій розкриваються результати проведених досліджень на пам'ятках I – поч. II тис. н. е., які, власне, і досліджували в цей час найактивніше.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баран В.Д. Исследование поселения у с. Теремцы // Археологические открытия (АО) 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 251.
2. Баран В.Д. Исследование поселения у с. Теремцы // АО 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С. 227–228.
3. Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Раскопки в окрестностях с. Сокол на среднем Днестре // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 311.
4. Винокур И.С. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка // АО 1966 г. – М.: Наука, 1967. – С. 228–229.
5. Винокур И.С., Приходнюк О.М. Работы славянского отряда Подольской экспедиции // АО 1967 г. – М.: Наука, 1968. – С. 234–235.
6. Винокур И.С. Поселение у с. Бакота на Днестре // АО 1971 г. – М.: Наука, 1972. – С. 364–365.

7. Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Работы Подольской экспедиции // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 255–256.
8. Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Раскопки на Среднем Днестре // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 312.
9. Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Исследования в Среднем Поднестровье // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 276–277.
10. Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Журко А.И., Мегей В.Ф., Щегельский И.И. Раскопки и разведки на Среднем Днестре // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 306–307.
11. Винокур И.С., Мегей В.Ф., Петров Н.Б., Щегельский И.И. Исследования Бакотского селища // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 312.
12. Винокур И.С. Раскопки Бакотского селища // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 258–259.
13. Винокур И.С. Исследования у с. Бакота // АО 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С. 236–237.
14. Винокур И.С. Раскопки селища рубежа новой эры на среднем Днестре // АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 249.
15. Винокур И.С. Исследования в Хмельницкой области // АО 1982 г. – М.: Наука, 1984. – С. 248–249.
16. Винокур И.С. Раскопки у с. Большая Слободка // АО 1984 г. – М.: Наука, 1986. – С. 223.
17. Воляник В.К., Кухтенко И.Н., Карчина Л.Я., Бондарчук А.А. Исследование памятников черняховского времени в с. Воробиевка // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 313.
18. Горишний П.А., Юра Р.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 317–318.
19. Горишний П.А. Работы Древнерусского отряда Днестровской экспедиции // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 264–265.
20. Гуцал А.Ф. Исследование курганов эпохи бронзы в Хмельницкой области // АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 324–325.
21. Козак Д.Н. Раскопки у с. Великая Слобода на Днестре // АО 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С. 259–260.
22. Кропоткин В.В., Кропоткин А.В. Раскопки Думановского могильника // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 291.
23. Кропоткин В.В. Раскопки Думановского могильника // АО 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С. 266–267.
24. Кропоткин В.В. Раскопки Думановского могильника // АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 275–276.
25. Кропоткин В.В. Раскопки Думановского могильника // АО 1982 г. – М.: Наука, 1984. – С. 282–283.
26. Кропоткин В.В. Раскопки Думановского могильника // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 299.
27. Круц В.А., Рыжов С.Н. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 341.
28. Крушельницкая Л.И. Исследования в Непоротово // АО 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С. 269.
29. Кучера М.П., Горишний П.А., Моця А.П. Раскопки летописной Ушицы // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 320–321.
30. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки летописной Ушицы // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 345.
31. Кучугура Л.И. Раскопки многослойного поселения Врублевцы // АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 281–282.
32. Кучугура Л.И. Изучение многослойного поселения Врублевцы на Среднем Днестре // АО 1982 г. – М.: Наука, 1984. – С. 287.
33. Кучугура Л.И. Исследование поселения Врублевцы // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 304.
34. Кучугура Л.И. Работы Каменец-Подольского исторического музея-заповедника // АО 1984 г. – М.: Наука, 1986. – С. 262.
35. Кучугура Л.И. Исследование памятников каменного века на юге Хмельницкой области // АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 362.
36. Малеев Ю.Н., Якубовский В.И. Раскопки гробницы культуры шаровидных амфор на Южном Буге // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 305.
37. Малеев Ю.Н., Прищепа Б.А., Бондарчук В.А. Раскопки в Хмельницкой и Черновицкой областях // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 363–364.
38. Мовша Т.Г. Городище трипольской культуры Жванец-Щовб // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 310–311.
39. Мовша Т.Г., Крушельницкая Л.И., Бузян Г.Н. Работы Позднетрипольского отряда // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 340–341.
40. Мовша Т.Г., Бузян Г.Н. Работы Позднетрипольского отряда // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 372–373.
41. Мовша Т.Г. Работы в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 307.
42. Моця А.П. Древнерусские могильники в верховьях р. Случь // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 361.
43. Никитенко М.М. Исследования в Хмельницкой области // АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 378–380.
44. Никитенко М.М., Авагян А.Б. Древнерусское городище в г. Изяславле Хмельницкой области // АО 1986 г. – М.: Наука, 1988. – С. 316.
45. Пачкова С.П., Петрашенко В.А., Яковенко Э.В. Работы на Среднем Днестре // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 374–375.
46. Пачкова С.П. Раскопки древнерусского городища Гринчук // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 369.
47. Приходнюк О.М. Из работ Среднеднестровской экспедиции // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 380–381.

-
48. Приходнюк О.М. Поселение Лука-Каветчинская // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 357.
 49. Приходнюк О.М. Лука-Каветчинская – поселение середины I тысячелетия н. э. // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 376.
 50. Якубовский В.И., Иванов В.М., Царук В.И. Исследования в верховьях Буго-Слуцкого междуречья // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 412.
 51. Якубовский В.И. Раскопки на р. Иква // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 427–428.
 52. Якубовский В.И. Раскопки Телиженецкого городища // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 355–356.

Тетяна Яцечко-Блаженко

старший викладач

Східноєвропейського національного
університету ім. Лесі Українки

Валентина Петрович

кандидат історичних наук, доцент,
Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки

МІСТО КРЕМЕНЕЦЬ ТА ЙОГО ЗАМОК У СПОГАДАХ ІНОЗЕМЦІВ

У статті проаналізовано спогади окремих мандрівників, які відвідали Кременець в XV-першій половині XX століття. Виявлено нову цікаву інформацію про розвиток міста. Показано стан збереження головних будівель міста, зокрема, Кременецького замку, спираючись на свідчення мандрівників.

Ключові слова: місто, князь, замок, костел, вулиця, площа, лицар, історик.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність теми дослідження полягає в тому, при вивченні історії міст не завжди враховуються усі наявні джерела, інколи спогади мандрівників на погляд істориків є досить суб'єктивними. Але для повної характеристики діяльності міста їх обов'язково потрібно враховувати, адже вони можуть містити важливу інформацію, яка гідно доповнить характеристику міста того чи іншого періоду.

Спогади сучасників передають такі аспекти життя міста, які не знайшли належного відображення ні в документах, ні в історичних дослідженнях того періоду. Вони містять унікальну інформацію про громадсько-політичне, економічне та культурне життя міста, менталітет, побут і звичаї його мешканців. Вивчення історії окремих регіонів України набуло нового значення після здобуття Україною незалежності. Історична наука поповнилася все новими дослідженнями місцевої історії. З огляду на це, вивчення спогадів, на сторінках яких відбиті основні віхи історії Кременця, становлять інтерес для широкого загалу краєзнавців, усіх, хто цікавиться минулим рідного краю.

Аналіз досліджень і публікацій із цієї проблеми. Основними працями які були використанні в статті є спогади мандрівників. Усі джерела були подані згідно хронологічного порядку, від найстарішого до найновішого. Всього проаналізовано п'ять свідчень, які відносяться до різни часів, від XV до початку XX століття. Це було зроблено спеціально, для того, щоб побачити, як місто виглядало в різні періоди, і яке воно місце займало на політичній і культурній арені країни в склад якої входила. Серед мандрівників, праці яких використано нижче варто назвати бургундського лицаря Гільбера де Ланнуа (1386-1462) [6], швейцарського дипломата Блеза де Віженера (XVI ст.) [1], польського пам'яткознавця Юліана Немцевіча (1758-1841), службовця Міністерства закордонних справ Російської імперії Андрія Глаголева (XIX ст.), польський письменник і історик Фердинанд Хоесік (1867-1941).

Слід зазначити, що спогади мандрівників про Кременець ще не стали об'єктом окремого комплексного дослідження. Історіографічною базою роботи стали праці загального характеру, які стосуються даної теми лише побічно. Їх автори, не розкриваючи ряду проблем, пов'язаних з використанням мемуарної літератури, згадували у своїх працях даних мандрівників та їх роботи. Автори не йдуть далі короткого переказу праць цих авторів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування одержаних результатів.

Традиційно місто Кременець завжди привертало увагу у туристів та мандрівників із інших країн. Сьогодні віднайдені спогади про місто суттєво доповнюють наше уявлення про Кременець. Незважаючи на значну суб'єктивність цього виду джерел, воно має вагомe значення для дослідників, оскільки в ньому події описуються самими свідками, так би мовити, з перших вуст, що дає нам можливість отримати свіжий погляд на історичну епоху, в яку жив автор. У даній роботі ми зробимо спробу проаналізувати деякі із наявних спогадів мандрівників, які відвідали місто.

Першим джерелом дуже важливим для нас є праця бургундського лицаря Гільбера де Ланнуа, який багато подорожував, і в одній із своїх мандрівок по Східній Європі відвідав Кременець. Пізніше написав один із перших описів Русі західним мандрівником [3]. В 1421-1423 роках лицар мандрував через Прусію, Литву і Польщу. Саме під час цієї подорожі, яка датується 1421 р. на його шляху опинилось місто Кременець.

В своїх записках лицар називає його чомусь іншою назвою, а саме – Кам'янець [3, 65]. Ймовірно причиною було побачене гостем міста, адже саме в XV ст. розпочалось і якраз активно тривало будівництво кам'яного замку на горі Боні. Хоча на перший погляд звичайному читачу може здатись, що мова йде про тодішнє місто Кам'янець (сучасне Кам'янець-Подільський). Другим доказом того, що мандрівник пише саме про Кременець є дані про відстань від міста до Львова. Крім того, прибувши до Кременця Гільбера де Ланнуа зустрів сам Великий князь і король Литви Вітовт (1350-1430) разом із своєю дружиною. Мемуарист вказує на те, що в цей час крім них в Кременецькому замку тоді перебував татарський князь, велика кількість литовських князів, княгинь і лицарства [3, 65].

В подарунок князю із своєї батьківщини лицар привіз вітання і клейноди в подарунок від англійського короля Генріха V (1387-1422) [3, 66]. Далі лицар подає інформацію, про те, як князь Вітовт приймав його в своєму замку. Зокрема, він зазначає, що Великий князь посадив його до свого столу, на якому було безліч рибних і м'ясних страв. Також за тим столом сидів татарський князь [3, 67]. Після перебування в Кременецькому замку Ланнуа був змушений вирушити до Турції. Вітовт надав йому відповідні документи, які забезпечували лицарю спокійне просування по країні. Документи були на трьох мовах: татарській, руській і латині [3, 69]. Ще в допомогу лицарю князь надав людей: 2 татарів і 16 русичів. Дуже щедро гість був обдарований подарунками не лише з боку Вітовта, а і його дружини.

Після дев'ятиденної гостини Гільбер де Ланнуа від'їхав до наступного пункту міста Львова. Він був приємно вражений від свого перебування в Кременецькому замку і його господарів, про що говорять його коментарів під час характеристики свого перебування [3, 70].

Протягом усієї розповіді відчувається захоплення автора Вітовтом та його гостинністю до закордонного гостя. І не дивлячись на те, що мандрівник не подає дуже точної характеристики самого міста і будівель, які в ньому були розташовані, його інформація варта уваги. Адже вона суттєво показує нам атмосферу, яка панувала в Кременецькому замку, з усього видно, що місто, як і замок переживало піднесення, не дивлячись на важку політичну ситуацію в країні. Судячи з опису господарів замку та побуту, який був на той час, можна сказати, що місто Кременець займало високий щабель у політичному і культурному розвитку Великого князівства Литовського. Кременецький замок був центром, в якому відбувались важливі політичні зустрічі, заключались дипломатичні договори.

Більше чим через століття, а саме в 1573 р. місто Кременець відвідав інший західний мандрівник. Ним став швейцарець за національністю, королівський придворний Блез де Віженер. Його мандрівка була не його власною забаганкою, а виконанням наказу нового польського короля Генріха Валуа (1551-1589). Новий правитель, який походив із французької королівської сім'ї уявлення не мав про край, в якому мав правити. Тому завданням Блез де Віженера було подорожувати і робити нотатки про нові володіння короля.

У своїх записках де Віженер згадує також про місто Кременець. Воно подається в контексті характеристики регіону. Мемуарист говорить, про нього як одне із найбільших міст Волині. Серед споруд автор згадує лише могутній Кременецький замок [1, 66]. Крім того в ході розповіді про вірування населення, автор подає інформацію, про те, що в 1361 р. в Кременець була перенесена католицька єпископська кафедра [1, 64]. Цей факт свідчить про роль, кременецьких костелів, як важливих релігійних центрів країни.

Таким чином, праця Блез де Віженера є відносно інформативною, даним, що в ній наводяться, можна довіряти через те, що складалася вона для користування офіційними особами і не могла містити якісь істотні помилки. Автор мемуарів від самого початку не ставить собі за мету подати всю інформацію про місце своїх зупинок під час подорожі, тому відомості, які ми знаходимо в спогадах, інколи не надто точні. Проте його праця вирізняється спробою автора не лише описати побачене, але й дати йому аналіз.

Протягом наступних століть місто переживало різні періоди, як піднесення, так і занепаду. Важким випробовуванням для міста стало знищення його та Кременецького замку козацьким військом Максима Кривоноса в 1648 р. Саме тому в наступних джерелах про значущість замку вже згадуватись не буде, бо ніхто з наступних правителів міста не ризикнув його відбудувати.

На початку XIX ст., а саме в 1818 р. Кременець відвідав мандрівник з Польщі Юліан Немцевіч. На той час місто вже знаходилося в складі Російської імперії. Назва подорожі пам'яткознавця звучала, як «По Волині, Подолу і до Одеси». Місто на гостя не справило яскравого враження, навпаки, здалося похмурим і спустошеним. В своїх мемуарах Ю. Немцевіч постійно вказує на недоліки утримання міста, ніби робить порівняння, що при поляках місто було в кращому стані. Серед суттєвих зауважень, які згадує автор є той факт, що по місту не вистачає бруківки на вулицях і дорогах. До того ж той факт, що воно лежить в долині

між горами забезпечує стікання води з гір, які оточують Кременець до вулиць міста. В результаті проїзд по центральній частині стає дуже проблематичним, а при поганих погодних умовах неможливим.

Крім негативних фактів утримання міста, як прогрес автор виділяє те, що стараннями мешканців бруківка все ж була покладена частково на вулиці Широкої [7, 294]. На вулицях Кременця знаходиться багато будинків, але не всі вони однакові за своїм зовнішнім виглядом, так автор характеризує їх за власниками. Він виділяє часто вибілені будинки, які належали мешканцям української і польської національності та брудні – єврейські будинки [7, 294].

Важливим для нас є інформація про кременецьку ринкову площу. Мемуарист зазначає, що вся вона була заставлена дерев'яними торговими клітками. Далі свою подорож мандрівник продовжує вже стоячи навпроти колишніх величних єзуїтських будівель. Станом на 1818 р. вони перебували в розпорядженні Вищої Волинської гімназії [7, 295]. Юліан Немцевіч, бував в Кременці раніше, тому як для порівняння він наводить такий факт, що раніше жили будинки навколо Єзуїтського комплексу були чисті і мали гарний вигляд, а тепер вони порожні і сірі [7, 295].

Після центру міста, автор переходить до переказу про стан Кременецького замку. Перебуваючи на Замковій горі мемуарист побачив дві чотирикутні цегляні вежі та зруйновані залишки кам'яних мурів. Тут же подається характеристика матеріалу з якого були зроблені стіни і мури. При читанні відчувається, що автор дещо стурбований такою ситуацією, адже як він пише, на давні мури вкриті травою і на них пасуться корови [7, 295].

Вищезгадане джерело також містить відомості про головний навчальний заклад Кременця – лицей, його викладачів, кількість студентів [3, 295]. Отже, як бачимо спогади польського мандрівника носять дещо суб'єктивний і критичний характер, що дозволяє побачити деякі особливості в розвитку міста на початку ХІХ ст. і порівняти, що в ньому змінилось з часів польського панування.

Буквально за кілька років після Юліана Немцевіча в місто завітав державний службовець Міністерства закордонних справ Російської імперії Андрій Глаголев. Він відобразив місто в своїх «Записках російського мандрівника з 1823 по 1827 р.» На початку свого нарису він подав коротку характеристику історії та місцевості, в якій був розташований Кременець. Одне із найбільших вражень залишилось в Ю. Немцевіча від перебування на Замковій горі. Там він побачив, як і його попередник, розташовані залишки замку, зокрема вищезгадані зруйновані вежі і стіни, які ніхто не відбудовував з 1648 р.

Мемуарист подає інформацію про те, що за переказами Кременець в ХV ст. нараховував 70 церков. [2, 114-115]. Такі дані, ймовірно він почув від місцевих жителів, адже документально вони нічим не підтверджені. Таким чином, опис Кременця, зроблений А. Глаголевым можна охарактеризувати як неповний, некритичний, наведена інформація загального плану, а її джерела - це, переважно, історичні факти, чутки та власні спостереження гостя міста.

Останнім мемуарам, який буде проаналізований в нашому дослідженні буде книга «Вільно і Кременець: враження від двох літературних подорожей під знаком Словацького», написана поляком Фердинандом Хоесіком. Вона присвячена двом містам – Вільно і Кременцю. З огляду на тему статті, нас цікавить лише друге місто. В рамках своєї подорожі автор перебував у Кременці в 1932 р. В цей час воно знову опинилось в складі Другої Речі Посполитої.

Фердинанд Хоесік в своїх спогадах приділяє свою увагу опису вигляду міста Кременця, його архітектурних пам'яток, які датуються давнішими періодами. Їх же на період мандрівки які збереглося немало. На початку розповіді автор подає опис головної вулиці міста. Він оповідає про те, що по її обидва боки переважно знаходились двоповерхові дерев'яні будинки. Інколи трапляються і трьохповерхові, але верхній поверх, здебільшого, це лише горище, на якому ніхто не мешкає.

Серед величних архітектурних пам'яток автор виділяє залишки замку на горі Боні [4, 91]. Мандрівник порівнює волинське місто із німецьким Гейдельбергом. Приводячи таку аналогію, він аргументує її схожою формою і географічним розташуванням біля гір. В Гейдельберзі, так як і в Кременці є руїни середньовічного замку. Вони теж розташовані на вершині гори, яка знаходиться посеред міста [4, 102].

Далі, автор подає опис культової будівлі – Єзуїтського барокового костелу. Мандрівник повідомляє, що з входженням території міста до складу Російської імперії (1795) костел дуже змінив свій вигляд. Точніше буде сказано, що в ньому зникло багато внутрішніх оздоб, які були раніше. Крім того в період із 1832 по 1919 р. він виконував функції православної церкви [4, 102].

Після входження міста в склад Другої Речі Посполитої (1919), костел почав частково відновлюватись завдяки коштам католицької громади. Але нові колони та ікони на вівтарі не мали вже такої мистецької цінності, як оригінали, що були в попередній період. Тобто минулої слави будівля вже не здобула. Як і вищеподані мемуари, розглядуваний нами зараз опис, також має в тексті коротку історію міста. Автор розпочинає її від 1226 року, зосереджуючи свою увагу на головних датах і подіях, які відбувались в Кременці аж до 1919 р.

Серед цікавих фактів, що стосуються топографії об'єктів на мапі міста, можна виділити існування підземель. Польський мемуарист також підтверджує їх існування, наводячи факти, про те, що в різних частинах міста були провали ґрунту. Він датує їх появу періодом перших нападів татаро-монгольської навали на місто Кременець [4, 143]. Даний опис міста є важливим із огляду на його різноманітність в подачі і аналізі історичних фактів про саме місто. Отже, як бачимо, праця Фердинанда Хоесіка досить насичена різноманітною інформацією з життя Кременця. Ми знаходимо в ній відомості про устрій міста, життя простих людей та місцеві архітектурні пам'ятки та заклади освіти.

Висновки. На основі дослідження даного комплексу мемуарної літератури, можна зробити висновки, що місто Кременець протягом XV – першої половини XIX ст. стало об'єктом дослідження і різноманітних описів, зроблених мандрівниками. Більшість з них залишили досить змістовні замітки про цю територію України. Їх автори були громадянами різних країн, хоча і намагались більш-менш об'єктивно охарактеризувати побачене.

У спогадах мандрівників та мемуарах знайшли своє відображення не лише позитивні сторони Кременця – гарне розташування міста серед гір, широкі вулиці і площі, навчальні заклади, гостинність його мешканців, але й негативні – забрудненість, байдужість до стану культурних пам'яток.

Безумовно, мемуарні джерела є найцікавішим видом джерел, який найкраще передає дух епохи, але, в той же час, несе в собі досить значний суб'єктивізм та емоційне навантаження. Часто Кременець, не будучи об'єктом спеціального дослідження, виступає лише фоном для опису автором свого погляду на політику нового уряду.

Головна увага пізніших мемуарів зосереджена на «милуванні» забудовою міста, наданні характеристик вулиць міста, будівель, описі життя та побуту різних прошарків населення, роздуми про культурне життя в Кременці, роль та місце в ньому навчальних закладів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Блез де Виженер Описание Польского королевства // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. Выпуск I (XVI ст.). Киев, 1890. – 136 с. – С. 59-88.
2. Глаголева А. Записки русского путешественника с 1823 по 1827 год. Россия. Австрия./ Глаголев Андрей./ Часть 1. Санкт-Петербург: Типография императорской Российской Академии. 1837. – 290 с.
3. Путешествие Гильбера де-Ланноа в восточные земли Европы в 1413-14 и 1421 годах // Киевские университетские известия, № 8, отд. 2. 1873.
4. Hoesick F. Wilno i Krzemieniec: wrazenia z dwóch wycieczek literackich pod znakiem Slowackiego./ Hoesick Ferdynand. – Warszawa, 1933. – 151 s.
5. Krzemieniec. – Wyd. Krzemieniecki Oddział P.T.K. – Ogólnopolski komitet uczczenia Juliusza Slowackiego w Krzemieńcu, Wilno: Drukarnia «Grafika», 1939. – 210 s.
6. Lelewel J. Gilbert de Lannoy i jego podróże. / Lelewel Joachim / Poznań: J. K. Żupański. Poznan. 1844. – 91 s.
7. Niemcewicz J. *Podróże historyczne po ziemiach polskich, między rokiem 1811 a 1828 odbyte.* / Julian U. Niemcewicz./ Paryż. 1858. – 390 s.

Оксана Адамишин

аспірант відділу археології

Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ РОМАНА БАГРІЯ В ІНСТИТУТІ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

Розглядаються питання археологічної діяльності українського археолога Р. Багрія за період його праці в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові та археологічне вивчення середньовічних пам'яток Прикарпаття і Волині

Ключові слова: археологічна наука, відділ археології, інститут, наукові дослідження, археологічні пам'ятки, давньоруський період.

Серед представників української археології повоєнного періоду помітною є діяльність Романа Степановича Багрія. Значний період його наукової діяльності припадає на працю у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Останній створений 1951 р. у м. Львові і був єдиною академічною установою гуманітарного профілю на теренах західних областей УРСР [1, с. 5]. Наукове завдання установи полягало у всебічному дослідженні різних питань суспільно-політичного профілю на заході України. У складі

Інституту діяли такі відділи – філософії, новітньої історії, історії суспільних рухів, історії культури, української літератури, мовознавства, археології [1, с. 6–7].

Вивченню Львова та його околиць Роман Багрій присвятив більше тридцяти років своїх наукових пошуків [2]. Народився 1927 р. в селі Шили Збарзького району, що на Тернопільщині, у 1947–1952 рр. навчався на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка. Після закінчення вузу працював на посаді вчителя середньої школи села Королівка Борщівського району Тернопільської області. Потім переїхав до Львова, де продовжував викладати історію (1955–1957 р.) у Великолюблінській школі Городоцького району Львівської області. З 1957 р. розпочинає свою наукову діяльність у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР, де працює лаборантом, а згодом науковим співробітником (1979–1993 рр.) [3, с. 44–46]. У 1963 р. він переходить працювати науковим співробітником відділу історії радянського періоду до Львівського історичного музею, а у 1967 р. стає завідувачем відділу історії первісного суспільства музею. Протягом 1976–1978 р. тимчасово виконував обов'язки директора музею. У 1968 р. їздив на сесію Відділу історії АН СРСР в Москву, 1969 р. – на сесію Інституту археології АН СРСР у Ленінград. Він виступав на V Міжнародному конгресі слов'янської археології [4, с. 165]. Над слов'янською середньовічною тематикою науковець продовжує працювати наступних два десятиліття у відділі археології Інституту суспільних наук.

Роман Багрій, 1950 р.

Вивчення княжої доби чи давньоруського періоду було досить актуальним в колишньому СРСР, особливо в Москві та Ленінграді, оскільки пропагувало тяглість імперських традицій і доказувало інтернаціоналізм уже в середні віки. У 1962 р. Р. Багрій досліджував житло-напівземлянку з городища в Зимному Володимир-Волинського району Волинської області, виявлене під час археологічних розкопок, що велися В. Ауліхом 1959 р. [5, с. 190]. Мало наукове значення й обстеження поселення XII–XIII ст. у с. Дем'янів Галицького району Івано-Франківської області, яке розташоване на правому березі р. Гнила Липа в урочищі «Мірчуки» [5, с. 113]. Плідною і важливою була співпраця Р. Багрія з О. Ратичем – працівником відділу археології Інституту суспільних наук, одним з основоположників львівської повоєнної археології Середньовіччя.

Особливу увагу Роман Степанович приділяв обстеженню археологічних пам'яток Львівської області. Можна відзначити його дослідження у 1969–1972 роках давньоруського селища [5, с. 170], розташованого на городищі Пліснесько, що біля Підгірців. Дослідження в Пліснеську дали цінні матеріали для подальшого вивчення матеріальної культури мешканців цього міста. Окрім великої кількості керамічного матеріалу, виробів з металу та кістки, були виявлені захоронення XII, XIII, XIV століть. Варто додати, що Р. Багрій вважав Пліснеськ найповніше дослідженим містом після Галича [НА ВА ІУ, с. 2].

Р. Багрій проводив також археологічні обстеження у 1973 р. городища Урич Сколівського району Львівської області [5, с. 184], де було знайдено вертикальні пази для дерев'яних стін, що оточували городище та зібрано багато фрагментів кераміки та виробів із заліза IX–XI ст. Розкопки пам'ятки підтвердили факт існування в околицях с. Урича укріпленого пункту в IX–XI ст. [6, с. 241]. Пізніше, у 1984 р. під час обговорення в секторі слов'яно-руської археології Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР дослідження Тустані отримало схвальну оцінку: «...Сліди, що збереглися на скелях, дають можливість реконструювати наземні дерев'яні конструкції фортеці, що не вдалося досі виконати на жодній іншій пам'ятці Давньої Русі» [7, с. 8]. Для вивчення Тустанської фортеці була створена постійно діюча Карпатська архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом Михайла Рожка, чим було визнано перспективність майбутніх наукових досліджень скельної фортеці [7, с. 8].

У 1974 р. Р. Багрій разом з О. Ратичем вивчали скарб срібних прикрас, що був знайдений на околиці м. Сокаль (скарб передав у Львівський історичний музей вчитель місцевого технічного училища – Є. В. Тіоса) [НА ВА ІУ, с. 5]. Археологи датували Сокальський скарб кінцем XII–початком XIII ст. Біля місця виявлення скарбу, на правому березі р. Західний Буг, Роман Степанович знайшов рештки давньоруського городища [5, с. 184].

Разом із В. Петегиричем науковець досліджував пам'ятки княжої доби у верхів'ях Дністра. Спільна експедиція проводила дослідження в ділянці меліоративних робіт на території Городоцького і Старосамбірського районів Львівської області. В результаті було знайдено давньоруські поселення у селах Дроздовичі та Нижанковичі, городища в Стрільках (урочище Замок) та Турье Старосамбірського району, а в с. Підзвіринець Городоцького району були проведені археологічні розкопки давньоруського поселення за участю місцевого вчителя історії В. І. Великого [НА ВА ІУ, с. 1]. В 1983–1984 рр. біля с. Копуж в урочищі Селисько науковці виявили поселення XI–XIII ст. В результаті робіт Миколаївської археологічної експедиції 1982 р. Р. Багрієм було обстежене городище в с. Більче Миколаївської району, що досліджувалось ще у 1965 р. В. Ауліхом.

Археологи датували городище XIII ст. і припускали, що його могли використовувати як сховище під час воєнних дій [НА ВА ІУ, с. 7].

Не можна не вказати про стаціонарні польові дослідження, що велися Р. Багрієм на давньоруському городищі у Судовій Вишні спочатку під керівництвом О. Ратича, а згодом Р. Багрія. Під час археологічних робіт на городищі у 1961 р. було відкрито кілька півземлянок з печами, а також зібрано невеликий речовий інвентар. Житла датуються кінцем X початком XI ст. [НА ВА ІУ, с. 2].

Окрім, багаторічних досліджень пам'яток Львівської області науковець приділяв багато уваги дослідженню селищ і городищ княжої доби сусідніх областей. Так, у 1987 р. під час відрядження у Збаразький район Тернопільської області Р. Багрій виявив слов'янське поселення біля с. Луб'янки, давньоруські – біля сіл Бодаки, Капустинці, Кретівці, Лози та Старого Збаража, а також були відкриті поселення трипільської культури біля хутора Коршелики. Всього на Тернопільщині науковець виявив п'ятнадцять археологічних пам'яток. Як бачимо, дослідник доповнив археологічну карту України багатьма новими пунктами, а також дослідив низку археологічних пам'яток на території Тернопільської, Івано-Франківської та Львівської областей.

«Давньоруський Львів» – так звучала тема його кандидатської дисертації, що була затверджена на засіданні вченої ради у квітні 1986 р. В записках, що знаходяться в особистому архіві, Р. Багрій писав про Львів: « положення Львова не давало у доісторичну добу надто сприятливих умов до життя, а пізніший вибір того місця на столицю був радше випадковий і мав на меті сховати місто осторонь від головного шляху, ніж зробити його комунікаційним вузлом та добре приступним центром...» [НА ВА ІУ, с. 11]. Із середини 70-х рр. XX ст. археолог розпочав досліджувати центральну частину історичного Львова. Вивченню княжого періоду міста сприяло створення у 1975 р. Львівського історико-археологічного заповідника (Постановою Ради Міністрів РСР від 12 травня 1975 р.), який розгорнув усебічну наукову діяльність. Перспективним планом роботи заповідника передбачено було й археологічне дослідження міста [НА ВА ІУ, с. 1]. На думку Р. Багрія, створення заповідника у Львові було вкрай необхідним, «бо це місто було і залишається одним з найбагатших в археологічному аспекті на території України» [НА ВА ІУ, с. 1], а також залишається найбільш дискусійним в питаннях історичної топографії. Назвемо основні розбіжності в інтерпретації Львова, які спонукали нові археологічні дослідження: час виникнення на території Львова міського поселення та набуття ним статусу столичного; планувальна структура, зовнішні межі, основні транспортні артерії; розташування та площа укріплених частин, конструктивні особливості оборонних укріплень; датування найдавніших сакральних об'єктів; дату закладення нового Середмістя [8, с. 40]. Територія княжого Львова поділялась на «дитинець» (княжий двір) та «пригородок», що були розділені внутрішнім оборонним ровом [8, с. 46]. З 1975 р. територія «пригороддя», що прилягає до південних схилів Замкової Гори, стала об'єктом зацікавлення Львівської міської археологічної експедиції, яка провела багаторічні дослідження Львова. До неї входили: Р. Багрій, І. Могитич, І. Свешніков, В. Ауліх, О. Денис, Г. Кос, С. Малець, О. Скрентович, Р. Бучко, А. Мартинюк, В. Пшеничних, М. Пристай (художник), І. Хереско (фотограф). Згодом в археологічному плані Львів вивчали В. Малевская, В. Петегрич, Ю. Лукомський, Р. Могитич, С. Терський, М. Филипчук, В. Шишак, В. Оприск, М. Рожко та ін.

Першим об'єктом досліджень була Замкова Гора у Львові, яка вивчалась О. Ратичем ще у 1955–56 роках. Він вважав, що давньоруське поселення на Замковій горі існувало вже у X ст. [НА ВА ІУ, с. 7]. Її подальше дослідження відновилось у 1975 р. Експедиція у складі Р. Багрія, І. Могитича, О. Ратича, І. Свешнікова виявила на Замковій Горі залишки південно-західної вежі замку та фрагменти кераміки XII–XIV ст. В 1976 р. основну увагу було приділено дослідженню залишків оборонних споруд вздовж західного і частково північного краю Замкової Гори, де простежувались рештки земляного валу і рову зі слідами частоколу [НА ВА ІУ, с. 1]. Наступні дослідження проводились в саду школи №19 по вулиці Замковій. В результаті археологічних робіт знайдено фрагменти посуду XI–XIV ст., стилос-писало, залишки скляних браслетів, два наконечники арбалетних стріл. Далі науковці проводили археологічні обстеження монастиря Святого Онуфрія, де виявили прямокутну споруду – давньоруське житло (напівземлянку), яку І. Свешніков датував X–XIII ст., а також було знайдено прошарки обпаленої глини, вугілля та кераміку XII–XIII ст. [9, с. 12]. Археологічне вивчення монастиря підтверджували межі княжого кремля і посаду давньоруського Львова.

У тому ж 1975 р. Р. Багрій, І. Могитич та І. Свешніков провели стаціонарні дослідження вірменської церкви Святої Анни по вулиці Татарській, де крім внутрішньої оборонної стіни, виявлено фрагмент зовнішньої низької стіни із підковоподібною баштою [НА ВА ІУ, с. 3]. Як бачимо, не зважаючи на складні умови археологічних досліджень у Львові, які Р. Багрій назвав рятівними, працівникам міської експедиції вдалося дослідити три давньоруські пам'ятки.

Експедиція Львівського історико-археологічного заповідника у 1977 р. продовжила археологічні дослідження території скверу по вулиці Підвальной-Руській, поряд будинків Львівського обласного і філіалу Центрального історичного архівів. В результаті дослідження на площі було проведено уточнення лінії обо-

ронних стін, локалізація Мулярської вежі виявлення залишків оборонних споруд кінця XIV–XVII ст. Вони підтверджують припущення, що система оборонних споруд міста XIV–XVII ст. була розібрана лише в наземній частині, що дає підстави для майбутніх досліджень [НА ВА ІУ, с. 7].

У 1978 р. Р. Багрій, а також В. Ауліх, О. Денис, Г. Кос, С. Малець, О. Скрентович, Р. Бучко провели дослідження на площі І. Підкови (шпиталь Св. Духа) XIV ст., де віднайшли оборонну стіну товщиною 1,9 м, керамічний та скляний посуд XIV–XVII ст., фрагменти кахель, металеві предмети, монети XIV–XVII ст. і герб Львова 1608. У тому ж 1978 р. проводились археологічні дослідження території Лисої гори (або Кальварії) у Львові, де простежувався культурний шар XIX–XX ст.

У 1979 р. Р. Багрій розпочав дослідження львівського міського арсеналу, який є пам'яткою оборонної архітектури XVI ст. Завдання експедиції полягало у дослідженні культурного шару і його датуванні [НА ВА ІУ, с. 1]. В результаті археологічних обстежень було знайдено дерев'яну забудову XVI ст., підземний хід, скарб мідних і бронзових монет XVII ст., багато керамічного матеріалу XVI–XVII ст. В наступному археологічному сезоні (1980 р.) науковець продовжив вивчати територію міського арсеналу, а саме – дерев'яні споруди XVI ст. Р. Багрій встановив, що залишки північно-західного кута дерев'яної зрубної споруди (призначена для вичинки шкіри) [НА ВА ІУ, с. 3] за дендрохронологічним датуванням відносяться до останньої чверті XIII ст.

Фото 1. Рештки дерев'яної споруди "чинбарні" на площі біля міського арсеналу

Фото 2. Рештки бочок з комплексу дерев'яних споруд на площі біля міського арсеналу

Фото 3, 4. Розкопки біля міського арсеналу у Львові

Наступними об'єктами, що досліджувалися Р. Багрієм у 1984–1985 рр. були історико-архітектурні пам'ятки, які містилися на площі Старий Ринок – осередку давньоруського Львова. Основна увага дослідника зосередилася навколо костелу Івана Хрестителя. На думку археолога, храм був збудований у XIV ст., але багаторазові перебудови змінили його первісний вигляд. Останню ґрунтовну реконструкцію храму (вигляд романського стилю) у 1887 р. здійснив відомий львівський архітектор Юліан Захарієвич (1837-1898).

Архітектурно-археологічні обстеження храму підтверджують факти історичних джерел і дають можливість відтворення первісного вигляду храму. Культурна споруда була перекрита склепінням, з хорами в західній частині, окремими двохярусними арками [9, с. 1]. В середині храму розкопками виявлено 38 різночасових захоронень. Найдавніші поховання датуються (завдяки керамічним знахідкам та монетам) рубежем XII–XIII ст., чим засвідчують існування храму у вказаному періоді [8, с. 13]. Дослідник акцентує увагу на

ямі посередині храму, тобто – на центральному захороненні. Р. Багрій допускає, що воно належало Констанції, дружині князя Льва, яку, ймовірно, пізніше перезахоронили в інше місце [9, с. 6].

Ще одним об'єктом зацікавлень працівників відділу археології була церква Святого Миколая. Дослідження фундаменту споруди визначили дату будівництва храму – перша половина XIII ст. Ще однією спорудою давньоруського часу є церква Святої П'ятниці, що реконструйована у 1946–1947 рр. на основі решток давнішої будови, яку можна датувати серединою XIII ст. [19, с. 252].

Археологічні дослідження проведені Львівською міською експедицією в останній чверті XX ст., дали можливість не тільки одержати нові матеріали про планувальну структуру міста і його топографію, дослідити залишки оборонних структур, засвідчити характер та особливості культурного шару а й з'ясувати, або уточнити час виникнення кожного з досліджуваних об'єктів і тим самим окреслити час і територію заселення Львова [НА ВА ІУ, с. 21].

Результати багаторічних досліджень Романа Багрія були опубліковані багатьох наукових виданнях – це «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», «Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині», «Київська Русь: культура, традиції», «Археологические открытия», «Новейшие открытия советских археологов». Він є також співавтором колективної монографії «Археология Прикарпаття, Вольни и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)», де його перу належить розділ «Древнерусские города»: – Плеснеск, Львов; «Древнерусские городища»: – Вишня; «Древнерусские селища».

Багаторічна праця Р. Багрія на археологічній ниві дала позитивні результати: ним відкрито та досліджено велику кількість археологічних пам'яток, вивчено давньоруські городища, міста. Останнім дослідник приділяв особливу увагу вивчав їх топографію, фортифікацію, найдавніші пам'ятки архітектури, чим доповнив і збагатив середньовічну історію України.

Список використаних джерел:

1. Ісаєвич Я. Микитів Б. Інститут суспільних наук – Інститут Українознавства. Етапи історії. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 5–7.
2. Романова Д. Археологічні дослідження Романа Багрія на теренах Львова і Львівщини// МДАПВ, 2002. – Вип. 8. – С. 44–47.
3. Особова справа Р. Багрія // Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Спр. 3, арк. 41–113.
4. Зарубій Е. Історія відділу археології Львівського історичного музею // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Київ, 2009 – Вип. 13. – С. 152–172.
5. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів (Ауліх В., Крушельницька Л., Свєшніков І., Цигилик В., Черниш О.). – К.: Наукова думка, 1982. – 266 с.
6. Багрій Р. С. Исследования древнего Плиснеска // Археологические открытия 1973 г. – М., 1974. – С. 241.
7. Рожко М. Тустань давньоруська наскельна фортеця. – Київ, 1996. – 240 с.
8. Диба Ю., Петрик В. Планувальна структура «Долокаційного Львова». // Княжі часи. – Львів, 2002. – С. 40–46.
9. Багрій Р. С. Звіт про археологічні дослідження за 1984 р. // НА ВА ІУ НАНУ.
10. Багрій Р. С. Особливості соціально-економічного та культурного давньоруського Львова. // МДАПВ, 1995. – Вип. 6. – С. 250–258.
11. Науковий Архів Відділу Археології Інституту Українознавства – Ф. № 3 (Багрій Р. С.). – 540 арк.

Віталій Галатир

старший науковий співробітник
Державного архіву Хмельницької області

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДАВНЬО-АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ОКОЛИЦЯХ СІЛ ЧАБАНІВКА, ЧУГОР, ГУТА-ЧУГОРСЬКА

У дослідженні автор узагальнив археологічні розвідки здійснені за попередні роки та описав давньо-археологічні знахідки на околицях сіл Чабанівка, Чугор, Гута-Чугорська.

Ключові слова: Чабанівка, Чугор, Гута-Чугорська, археологічні знахідки, археологічні дослідження, поселення, кургани.

На сучасному етапі становлення незалежності все більший інтерес викликають краєзнавчі дослідження окремо взятого населеного пункту. Загальна історія України не може бути відокремленою від конкретних

особистостей, сіл, містечок. Все починається з малого, так і історія держави починається із маловідомих околиць, які зберегли автентичність.

Стародавня історія краю починається з часу заселення її первісними людьми. Територія, природні ресурси урочищ здавна приваблювали людей. Важливу роль у життєдіяльності стародавніх жителів краю відігравала річка Дністер та її притока Ушиця. Основними джерелами пізнання стародавньої історії околиць сіл Чабанівки, Чугра, Гути-Чугорської, Камянець-Подільського району, Хмельницької області є археологічні об'єкти та пам'ятки (залишки древніх людських стоянок, поселень, поховань і т. ін.). Найбільший вклад в дослідження цих об'єктів на вказаній території, зробили дослідники В. Антонович, В. Гульдман, Ю. Сіцінський, В. Ромарнюк, А. Гуцал, В. Гуцал, В. Мегей.

Першу наукову археологічну розвідку на території краю очевидно провели в 1883 р. В. Антонович та К. Мельник. Під час обстеження лівого берега Дністра та зокрема й притоки Ушиці вони зібрали відомості про скельні печери, стоянки давніх людей, городища, кургани, тощо. В подальшому це дозволило систематизувати археологічні пам'ятки М. Сімашкевичу, В. Гульдману, Ю. Сіцінському. Останній застосувавши анкетування серед місцевого населення отримав наступні відомості про археологічні пам'ятки в околицях досліджуваних сіл: «Під горою біля с. Чугор на березі річки Ушиці в скелі знаходиться 7-8 печер висічених рукою людини. В печерах зустрічаються залишки людського житла – черепки, вугілля, кістки, тощо. За переказами ці печери в свій час слугували схованкою жителям від татарських набігів; На полях поблизу Гути-Чугорської на схилах р. Жванчик знаходиться городище оточене подвійним валом. Біля села знаходиться камінь схожий на плиту, на поверхні якої висічений нібито грецький надпис. За народними переказами тут похована грецька царівна; Біля с. Чабанівка в урочищі «Вишнева» на схилі гори р. Ушиці є група з 8 курганів, прикритих кожний зверху кам'яною кладкою. Знайдена половинка крем'яної шліфованої сокири; поблизу с. Лисківці біля р. Жванчик в 1891 р. знайдена крем'яна шліфована сокира» [4, с. 97].

Хоча заселення досліджуваної території розпочалося ще в добу палеоліту (стоянки тих часів виявлені поблизу сіл Студениця, Бакота, Стара Ушиця, крем'яні вироби пізнього палеоліту зібрані біля с. Гута-Чугорська), археологічні дослідження околиць с. Чабанівки виявили здебільшого залишки поселень мідно-камяного віку (енеоліту), а саме так званої трипільської культури IV-III тис. до н.е., раннього залізного віку – скіфські кургани VI-III ст. до н. е. та ранньослов'янські пам'ятки VI-VII ст. н.е.

Безумовно найбільший вклад для виявлення, дослідження та збереження археологічних пам'яток краю належить краєзнавцю В. Ромарнюку. Розвідковими роботами в 1975 р. поблизу с. Чугор були досліджені рештки трипільської житлової будівлі і хрестовидного в плані жертovníка, зібрано уламки кількох посудин, глиняну антропоморфну статуетку [1, с. 93]. У 1988 р. В. Ромарнюком було проведено розкопки поселення трипільської культури в урочищі «Межі». За висновком дослідника воно займало площу в 3 гектари з кількома рядами жител, що тягнулися вздовж берега. В. Ромарнюк виявив на місці розкопок чимало крем'яних знарядь праці, глиняний посуд, керамічні антропоморфні та зооморфні статуетки, кістки тварин, тощо. Цінною стала знахідка моделі унікального глиняного кріселка розміром 6x6 см та висотою 8,5 см (фото 1, 2). Також дослідником було виявлено ранньослов'янське поселення із залишками капища. На його місці лежав кам'яний чотиригранний тесаний стовп заввишки 1,65 м, який міг виконувати роль ідола, і шестикутна масивна плита 1,75x1,45 м із отвором посередині.

Фото 1

Фото 2

Підсумком розвідок В. Ромарнюка стала складена ним археологічна карта околиць с. Чабанівка (фото 3). Згідно неї залишки поселень трипільської культури було знайдено в урочищі «Вали», «Городисько», на околицях с. Гути-Чугорської, с. Чугра, с. Чабанівка, урочищ «Зади», «Межі». В урочищі «Вишнева» виявлено

Фото 3.

повернутого на схід схилу. Залишки жител фіксувалися через кожні 10-15 м. Повсюди була присутня кераміка із заглаженою, іноді підлощеною поверхнею з кольорами від світло-коричневого до чорного. Найбільше уламків належало горщикам і мискам характерних для цієї пори форм. Помітне місце в керамічній колекції належало черпакам, ще однією різновидністю посуду були друшляки.

Порівняно часто зустрічалися і глиняні кришки з діаметром 10-12 см. та грузила. Описана кераміка датується VII-VI ст. до н. е., хоча деякі її ознаки не виключаються і у більш ранній час.

Слід зазначити, що в південній частині поселення зафіксовано керамічні матеріали ранньослов'янського часу, але більш виразно ця культура проявляється в наступній пам'ятці. Поселення ранніх слов'ян займало терасовий схил за 0,6 км. вверх по річці від селища, про яке велася мова. Виходи культурного шару простягаються на 100 м. Виявлений посуд був з тіста поганої якості, з шершавою, горбкатою поверхнею. Переважали горщики витягнутих пропорцій, у яких розширеність тулуба припадала на верхню частину. Вінця у них відігнуті назовні з гладким краєм або прикрашеним пальцевими заціпами, вдавленнями. Діаметри вінець – 22-30 см. Зустрічалися уламки товстостінних до 1,5 см. посудин [2, с. 103-104].

У 2000-2001 рр. експедицією Кам'янець-Подільського державного університету на чолі з А. Гуцалом в рамках дослідження курганів скіфського часу на території Кам'янець-Подільського району – поблизу с. Чабанівка, за 0,4 км східніше села в урочищі «Вишнева», на плато, було проведено дослідження групи із дев'яти курганів. Всі вони давно були пограбовані і сильно пошкоджені різними роботами. На час розкопок три насипи були повністю розорані, а шість інших – мали різну ступінь збереженості. Було досліджено сім курганів. В усіх – кам'яні насипи, але різної конструкції, серед яких можна простежити певну подібність. Така схожість, наприклад, виявлена у курганах № 1 і 4, де у центрі знаходилося скупчення каміння діаметром від 11 м. (курган № 1) до 7 м. (курган № 4), яке закривало поховання. У першому випадку могила мала вигляд ями зі сторонами 4 x 1,8 м., заглибленої на 1,2 м., а у другому – це був 4-стовповий дерев'яний склеп

групу курганів. Знайдені археологічні пам'ятки стали частиною експозиції створеного В. Ромарнюком в 1990 р. Народного музею історії села Чабанівка. На сьогодні вони поповнюються та демонструються відвідувачам.

У 2000 р. в урочищі «Межі» археологічну розвідку трипільського поселення провели дослідники Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету А. Гуцал, В. Гуцал, В. Мегей. На той час культурний шар простежувався вздовж берега на 200-250 м. За його інтенсивністю можна було визначити, що будівлі розташовувалися з інтервалом у 15-20 м. Враховуючи всю затоплену річкою Ушицею площу дослідники припускали, що селище трипільців нараховувало не менше 60-70 осель.

Серед підйомного матеріалу на поселенні зустрічались крем'яні скребки, проколки, розтиральники, пластини, уламки кам'яних зернотерок, заготовки для виготовлення знарядь. Глиняний посуд репрезентували різного роду уламки, які свідчили про високу майстерність тодішніх гончарів. Весь посуд був доброго обпалу, з міцного тіста жовтого кольору. Привертала увагу фрагменти великих горщиків з роздутим тулубом, конічних мисок із розписним орнаментом.

Серед маси трипільської кераміки зрідка зустрічались і уламки посуду ранніх слов'ян (VI-VII ст.), а з підтопленого берега вдалось виїняти верхній камінь давньослов'янських жорен, вагою до 70 кг, діаметром 50 см. та 16 см. завтовшки.

Друге поселення епохи раннього залізу знаходилося за 0,5 км від першого, вище по течії річки в урочищі «Обора». Топографічна ситуація тут була схожа. Селище займало в довжину до 150 м.

(3,8 x 2,8 м.). Подібність кам'яних споруд обох курганів доводить також наявність кам'яного напівкільця з південно-західного боку, яке ніби підковою охоплює місце могили.

У курганах № 5, 8, 9 не було зафіксовано якихось складних могильних споруд. Скоріш за все їх тут і не було. Поховання мабуть здійснювались на рівні давнього горизонту, оточувались, і закладались камінням.

В жодному із курганів основні поховання не уцілило. Навіть там, де було розчищено залишки кістяків, вони знаходились не на своїх первісних місцях. Але на периферії підкурганної поверхні (кургани № 1 і 5) виявлено окремі захоронення (одне із них кенотаф), закладені кам'яними плитами. А у кургані № 1 зроблено спробу частково облицювати стіни ями.

Осторонь від інших, як за своєю будовою і розміщенням (вони займають крайню південну лінію Чабанівського некрополя), так і самою суттю, були кургани № 1 і 3. Це невеликі насипи до 0,4 м. висоти та діаметром до 12 м., в центрі яких були округлі в плані скупчення каміння, викладені на давньому рівні. Зовнішні контури скупчень були обставлені великими каменями. За рядом ознак ці кургани можна вважати святилищами.

Серед поховального інвентаря, знайденого у курганах, знайдено кілька бронзових і кістяних наконечників стріл, залізний ніж, бронзові шпилька і сережка, точильний брусок, скляне намисто, та глиняний посуд [3, с. 120].

Таким чином, археологічне вивчення давніх пам'яток в різні роки на околицях сіл Чабанівка, Чугор, Гути-Чугорської дало нові відомості для розуміння еволюційних процесів походження та розвитку духовної і матеріальної культури жителів краю. Дослідники вказують на давнє та глибоке коріння місцевих жителів, їх древній генетичний зв'язок. Будівництво у 80 рр. XX ст. ГЕС спричинило до того, що значну територію земель було затоплено, старожитності з кожним роком втрачаються. Тому є нагальна необхідність проведення в найближчі роки археологічних досліджень з метою збереження пам'яток для наступних поколінь.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів: РВК «Деснянська правда» 2011. – 176 с.
2. Гуцал А. Археологічні розвідки в околицях с. Чабанівки / А. Гуцал, В. Гуцал, В. Мегей // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – 560 с.
3. Гуцал В. Дослідження курганів скіфського часу експедицією Кам'янець-Подільського університету у 2000-2004 рр. / В. Гуцал // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 600 с.
4. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упор. О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 136 с.

Анатолій Трембіцький

кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи,
Державний історико-культурний заповідник
«Межибіж»

Лілія Іваневич

кандидат історичних наук,
голова циклової комісії,
Хмельницький коледж технологій та дизайну

АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ЧИ БУКОВИНСЬКОГО ПОДІЛЛЯ У ПРАЦЯХ ІВАНА ЖУКОВСЬКОГО

У статті на підставі маловідомих праць знаного українського архітектора, професора Українського технічного інституту (Нью-Йорк), члена-кореспондента УВАН і члена НТШ (США), знаного громадського діяча Івана Жуковського, розкрито історію археологічних досліджень Північної Буковини, а вірніше Буковинського Поділля.

Ключові слова: археологія, Північна Буковина, Буковинське Поділля, Іван Жуковський, діаспора.

Археологічну спадщину Північної Буковини, а вірніше Буковинського Поділля, в своїх працях висвітлили багато відомих українських і зарубіжних археологів та істориків. Зокрема, австрійський історик, видат-

ний краєзнавець, етнограф, теоретик народознавства, фольклорист, археолог, буковинознавець, педагог, громадський та політичний діяч кінця XIX – поч. XX ст., декан історичного факультету і ректор Чернівецького університету (1912-1913), член НТШ у Львові Раймунд Кайндль (*31.08.1866 – †14.03.1930) у своїх численних працях: «Історія Буковини» (в 3-х т.), монографія «Гуцули», «Історія німців Прикарпаття», «Календар свят у русинів і гуцулів», «Фольклорні матеріали», «Русинські казки й міфи на Буковині» та інших, хоча й дотримувався погляду про позитивний вплив німецьких колоністів на культуру і побут корінного населення, але утверджував думку про «автохтонність українців на Буковині» [16]. Під його керівництвом відбулися численні археологічні дослідження. Зокрема, в 1899 р. він проводив малі археологічні розкопки в придністрянському селі Василеві, і в праці «Archeologische Untersuchungen zu Wasilew und Panka in der Bukowina» (1901) подав «частини правильні оцінки цієї української, а зокрема давньоруської історичної літописної пам'ятки, але не мав достатнього зацікавлення тодішньої австрійської влади на докладніші розкопки». Його наступні праці «Die Ruthenen in der Bukowina» (1889) і «Geschichte von Czernowitz» (1908) також «не дають, повних і достатньо вірних оцінок нашої тисячолітньої слов'янсько-української землі» [7].

Американський археолог і культуролог литовського походження, одна з великих і самих спірних фігур індоєвропейістики, археолог та етнограф, спеціаліст з ранньої історії слов'янських і балтійських племен, загалом історії Східної Європи, професор Каліфорнійського університету Марія Гімбутас (дів. Алсейкайте) (*23.01.1923 – †02.02.1994) в своїх працях «The Balts» (1963) і «The Slavs» (1971) розкрила історію протослов'ян, слов'ян, індоєвропейців, кімерійців, протоскітів, скитів, готів, Київської Русі, України. Німецькі дослідники Г. Кіндер і В. Пльгеман в «Атласі історії світу» (1964) на мапі неолітичних культур згадали «Tripolye-Cucuteni Cultureseз», вказавши, що трипільська культура знаходилась в Україні між Карпатами й Дніпром. Їхню думку про трипільську культуру подав професор Оксфордського університету А. Шеррат у «Кеймбріджській енциклопедії археології» (1980), що охоплює доісторичні часи всього світу [12].

До цієї проблеми зверталися у своїх працях відомі науковці українського походження: український вчений, публіцист, історик, письменник, професор Мирон Кордуба (*02.03.1876 – †02.05.1947) в своїй «Ілюстрованій Історії Буковини» (1906) досить детально і вірно визначив етнографічні межі українського населення, але не міг тоді ще твердити, що ця частина Буковини була довгі тисячоліття заселена людьми, а передусім українцями; український поет, археолог і політичний діяч Олег Кандиба (Олег Ольжич, *21.07.1907 – †10.06.1944) залишив наукову студію з археології Буковини «Schipenitz» (1937); історик, адвокат, публіцист, педагог, видавець, політичний та громадський діяч, буковинознавець Денис Квітковський (*22.05.1909 – †15.03.1979), професор Т. Бринзан та український історик, громадський і політичний діяч Аркадій Жуковський (*12.01.1922) в своїй праці «Буковина – її минуле і сучасне» (1956), розкрили деталі археологічних досліджень таких дослідників території української Буковини, як Амброжевич, Арейчук, Костін, Лазар, Ромсторфер [7]; знаний історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець, член НТШ у Львові, Вадим Щербаківський (*17.03.1876 – †18.01.1957) у праці «Формація Української Нації» (Прага, 1941, Нью-Йорк, 1958) [22]; відомий археолог, член НТШ у Львові, Ярослав Пастернак (*02.01.1892 – †22.01.1969) в праці «Археологія України» (Нью-Йорк, 1961) [13]; відомий дослідник Михайло Паламар у праці «Трипільська і Кукутенська культура» (Нью-Йорк, 1989) [12]; археолог, краєзнавець і дослідник давньої історії східних слов'ян, історії Буковини, Борис Тимошук (*07.04.1919 – †26.02.2003) у працях «Північна Буковина – Земля Слов'янська» (1969) і «Общинний устрій східних слов'ян VI–X століть (за археологічними даними Південної Буковини)» (1983); вчений в галузі середньовічної археології та краєзнавства, доктор історичних наук, професор Сергій Пивоваров (*16.12.1960) у праці «Історичний розвиток населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в XI – першій половині XIII ст.» (2007) та багато інших.

Я. Пастернак під час своєї зустрічі з українським громадянством у Торонто 22 травня 1961 р. представив свою книгу «Археологія України», де «використавши численні джерела своїх і чужих дослідників» подав досить «обширні відомості про трипільську культуру» [12]. Він, зокрема, вказав на те, що археологія України, – це первісна історія найдавнішого населення України. Її завданням «взагалі є добувати розкопками із землі все нові матеріали для розкриття духової й матеріальної культури населення даного краю та взагалі всіх виявів його творчого духа, винахідливості і мистецьких наснажень». Саме завдяки археології пересуваються «початки історії нашої батьківщини на багато тисяч років назад, перед перші писані історичні джерела, виявляє її праісторію, перші початки культури, цивілізації, релігійних вірувань, економіки, торгівлі, організованого життя, державотворчих процесів та їх завершення – формування нації» [13, с. 2].

Далі Я. Пастернак вказує, що «за абсурдною псевдонауковою теорією советського лінгвіста Я. Марра «про місцевий, стадіальний розвиток усіх племен і народів, які будь-коли в праісторичних часах мешкали на землях України» «кочуючі орди скитів і сарматів не прийшли з Азії, а тільки були автохтонами в Україні і тим самим предками українського народу». За цією ж теорією готи також «не були зайшлими з півночі германськими племенами», а сформувалися на місці, зокрема, в Південній Україні [13, с. 2].

Я. Марр, – вказує Я. Пастернак, – у своїй теорії доходить до чистого абсурду і стверджує, що автохтонами в Україні були «казанські татари, північнокавказькі хозари і багато кочуючих племен», які всі разом, «всуміші мали би бути предками українського народу». Таким чином, – пише дослідник, – «советські археологи намагаються доказати єдність усіх ранньослов'янських племен Подніпров'я, Полісся й Повисля» і «не визнають окремого походження західних і східних слов'ян». При цьому Я. Пастернак зауважує, що українські, а не радянські, і зарубіжні археологи на підставі доволі давніх археологічних досліджень стверджують, що для «українців розвоюючою етнічною базою були трипільські племена Подніпров'я й Подністрів'я». А «безперервний, органічний розвиток їхньої культури, що з ходом тисячоліть не раз змінювала свій матеріальний вияв, можна добре простежити, на підставі конкретних археологічних матеріалів, аж до ранньослов'янських та княжих часів». Крім того, наголошує вчений наявні археологічні матеріали свідчать, що «окремність українського народу від московського існувала по всі часи» і виявляється вона в «окремому стилі життя, в духовій та матеріальній культурі, в психіці, духовій структурі і в глибоко відчутій національній індивідуальності» [13, с. 4].

За ці твердження, тоталітарна радянська влада і її придворні археологи, вважали Я. Пастернака українським буржуазним націоналістом і забороняла користуватися його працями та цитувати їх. Проте советські археологи активно використовували праці багатьох українських археологів, що перебували в еміграції, але при цьому не згадували їхніх прізвищ [13, с. 4].

Зокрема, майже не відомими для українських археологів та істориків, є праці відомого українського архітектора, автора трьох українсько-німецьких словників та проектанта українських церков, інженера, доволі активного члена і голови (1956-1958) Управи Товариства українських інженерів в США, голови Союзу архітекторів Буковини у міжвоєнний період, колишнього голови і диригента чоловічого та жіночого хорів «Думка», організатора і диригента «Молодої Думки», диригента оркестру «Думка» (Нью-Йорк, 1959), мистецького керівника українського професійного театру (Нью-Йорк), засновника Українського академічного товариства «Чорноморе» (Філадельфія), професора Українського технічного інституту (Нью-Йорк, 1957-1961), члена-кореспондента УВАН у США (з 1972), члена НТШ і багатьох інших професійних та культурно-громадських установ в Україні та США, знаного громадського діяча, члена-засновника Українсько-Чеського комітету для роздачі стипендій українським студентам у Празі, голови Центрального об'єднання буковинських українців у США (1954-1978) [5; 10], генерального секретаря Української національної партії (УНП), єдиної легальної української політичної партії на окупованих Румунією українських землях у 1927-1938 рр. [21], доволі давнього голови (1972-1977) й члена Літературно-Мистецького Клубу в Нью-Йорку, Івана Жуковського [1].

В Україні він майже невідомий, лише в біографічному довіднику «Мистецтво України» (1997) І. Гамкало подав коротке гасло вказавши, що Іван Євгенович Жуковський народився 4 березня 1901 р. у м. Кіцмань, Чернівецької області [6; 11]. В 1926 р. закінчив архітектурний факультет Політехнічного інституту (Прага), одночасно вивчав диригування та композицію в Празькій консерваторії. Був художнім керівником українського професійного театру, диригентом «Чоловічого хору» (Чернівці) та хору «Читальні» (Кіцмань) [3]. Помер І. Жуковський 4 грудня 1980 р. у Нью-Йорку [2-5; 14; 16-19] і похований на українському православному цвинтарі в Бавнд Бруку [2; 5-6; 14].

У своїй цінній, але маловідомій історико-аналітичній праці «З археології Північної Буковини» (Нью-Йорк, 1978) [7-10], Іван Жуковський на підставі багаторічних археологічних досліджень висвітлює історію Північної Буковини, як споконвічної та стародавньої частини великої України. При цьому він вказує на те, що «майже всі советські та частина історики будували свої висновки про цю землю й її походження на дуже непевних і невірних припущеннях, або навіть, на нарощено пофальшованих твердженнях», без таких достатніх матеріальних доказів, як «археологічні розкопки, що їх вже не можна нехтувати ні перекручувати, яких тоді ще майже не було» [7].

І. Жуковський пише, що до 1945 р., коли «советські дослідники-археологи» почали детально досліджувати стародавню історію Буковини, «панувало фальшиве переконання, що в першому тисячолітті нашої ери і десь до XIV ст., Буковина була незаселеною землею і що нею лише проходили різні кочуючі орди, як гети (готи – авт.), гуни, авари, угри». При цьому заперечувався той факт, що там впродовж багатьох століть «жило слов'янське плем'я, котре входило навіть у склад давньої Русі й Київської Держави, – українські люди». Саме тому «часті окупанти північної Буковини й претенденти на цю територію як поляки й румуни, стараються нібито історично доказувати, що ця земля їхня і повинна тепер входити в склад їхньої держави» [7].

Так, румунський історик І. Ністор особливо наполегливо в своїх працях «Problema ucraïneana în lumina istoriei» (1934), «Nationale Kampf in der Bukowina» (1949), «Румуни за Дністром», «Трансністрянські румуни», «Давність румунських поселень за Дністром», доводить, що за Дністром, на теренах України, лежать виключно землі румунів, на які вони мають абсолютне право. Він стверджує, що ріка Дністер є границею

між румунами й українцями і пише, що лише в XVIII ст. українці зайшли на цю територію й «живуть там як зукраїнізовані румуни» [7]. І. Ністор у своїх дослідженнях не зважає на те, що знайдені поблизу Перебиківців і Гордівців, Хотинського району, Чернівецької області «відламки гостродонної і плоскодонної ліпної кераміки, прикрашеної лінійним або спіральним орнаментом» т. зв. «Буго-Дністровської» культури епохи неоліту VII тис. до н. е. та інші археологічні дослідження вказують на те, що вже в V тис. до н. е. при Дністрі й південному Бузі створилась найдавніша землеробська цивілізація України, яка перебувала дещо «під впливом передньої Азії» [9]. Дослідник також зумисно пропускає той факт, що вже в XII – XIII ст. Буковина була частиною Галицько-Волинського князівства [7].

Подібні «наукові» висновки роблять й інші румунські історики. Зокрема, Балан у праці «Tara Sîpenitului» (1926) і в 6-ти томах «Documente bucovinice» (1933-1942), Йорга в праці «Romanismul în trecutul Bucovinei» (1938), стверджують, що «крім гуцулів, тих зукраїнізованих румунських селян і кількох колоністів-українців, які з 1670 р. поселились біля Хотина, та крім тих людей, що осіли тоді в Чернівцях, на території від Черемошу до Дорни і від Кімполунгу до Новоселиці не було іншого населення» [7].

У своїй праці І. Жуковський наголошує на тому, що, на жаль, навіть у багатьох українських виданнях про Північну Буковину «дуже мало було згадано, а в згадках чужих, часто ворожо наставлених, наших сусідів і колишніх окупантів цієї країни, назва «Буковина» вживалась як до дикої землі, вжитої буковими лісами, без культури й історії, а тому й Буковина». Всесвітня історія також «мало говорила про те, що це зовсім не дика земля, або що в XII – XIII ст. Буковина належала до Галицько-Волинського князівства» і добрих 400 років була «частиною давньої Русі з незвичайно високою культурою». Він також зауважує, що ще 150 тисяч років до н. е. на теренах Північної Буковини мешкали люди, про що свідчать сліди ашельського періоду відкриті біля села Бабин над Дністром і в інших місцях Придністров'я [7]. Ці люди вже знали вогонь, хоча їхнім знаряддям були ще грубі кремінні скребла, ножі тощо [8].

Далі він зауважує, що археологами на правому березі Дністра, біля м. Хотина, а також сіл Атаки, Бавин, Василів, Молодове розкопано багато стоянок доби мезоліту, що свідчать про те, що тут, у т. зв. «муст'єрську» епоху (100-40 тисяч літ до н. е.), мешкали люди. Зокрема, в с. Молодове відкрито 14 шарів різного культурного віку, що свідчить про влаштування людьми все нових і нових стоянок. При цьому останній шар налічує біля 10 тис. років до н. е. І. Жуковський описав форми літніх стоянок у вигляді наметів з дерев'яних жердин, накритих шкірою великих тварин, а також зимових – у вигляді напівземлянок. Як правило люди жили «вже родовими групами, до певної міри матриархального ладу», а їхнім «знаряддям були все ще досить примітивні кремінні ножі, різці», «свого роду списи з наконечниками з рогів звірів». Цікавим є той факт, що ці люди вже відчували музику і робили сопілки-флейти з рогу оленя» [8].

«Буго-Дністровську» культурну епоху неоліту (7-5 тис. років до н. е.) виявлено поблизу Василіва, Гордівців, Звинячого, Перебиківців. Тут знайдено досконаліші камінні знаряддя, відламки гостродонної і плоскодонної ліпної кераміки з лінійним, прямолінійним стрічковим або спіральним орнаментом. Люди, що мешкали при Дністрі й Південному Бузі, вирощували «культурні рослини», зокрема, просо, пшеницю та ячмінь, «плекали освоєні тварини», в т. ч. кіз, корів, овець і свиней, «стаючи тим самим землеробами». Тобто, на думку І. Жуковського, тут створилась «найдавніша землеробська цивілізація України» [8].

В V–IV тис. до н. е. «розвинувся, – пише І. Жуковський, – мідно-кам'яний «енеолітний» вік, більш відомий як «трипільська культура». В найранішому поселенні трипільців на правому березі Дністра «віднайдено житла-землянки другої половини IV тис. до н. е., перекриті дахом із жердин, гілля і соломи» (урочище Лука), а також «наземні, глинобитні житла великих розмірів, що складались з кількох кімнат, заселених кожна окремою сім'єю, що вели спільне господарство» (с. Ленківці). Також «знайдено глиняні статуетки жінок, кремінні серпи, зернотерки, кістяні риболовні гачки та багато інших кам'яних виробів для полювання й риболовства», кам'яні мотики та серпи, горщики з пшеницею (с. Дорошівці), ячмінь (с. Витилівка), біб (с. Магала). Загалом на теренах нинішньої Чернівецької області виявлено більше 300 трипільських поселень. На трипільському поселенні (с. Поливаний Яр) віднайдено «більше 20-ти великих глинобитних жител, що їх підлога була вже з випалених плиток, покладених в один або два ряди». Також виявлено майстерню кремінних знарядь, де у великій кількості для власної потреби і для обміну виробляли долота, ножі, пилючки, сокири, списи та ін. Мешканці цього поселення вже виготовляли тканини, а столовий посуд розмальовували «трьома фарбами: білою з крейди, червоною з вохри і чорною з сажі». Орнамент був у вигляді спіралі, а в с. Шипнях, на посуді віднайдено намальованих літаючих собак. Крім того, пише І. Жуковський, Поливаний Яр є водночас і «одною з найдавніших оборонних споруд на території України, укріпленої також оборонним ровом» [8].

І. Жуковський пише, що наприкінці III тис. до н. е. з приходом у Південну Буковину скотарських племен, т. зв. «ямної культури», «зникає розмальована кераміка, а основою орнаментатії стають відбитки шнурів». Багатокімнатні будинки трипільців замінюються напівземлянками. При археологічних розкопках курганів у Ставчанах і в околиці Заставки, в їх центрі, «під земельними насипами, були виявлені могильні ями з

останками померлих, що лежать на спині, а їх ноги зігнуті й в колінах підняті вгору». В пізніших похованнях «ранньо-бронзового віку померлі лежали на правому боці, в зігнутому, мов сплячому стані». В усіх курганах «дно могильної ями було посипане червоною вохрою, що символізувало вогонь і кров, а місця поховання були обсіпані кільцевим насипом світло-жовтої глини», тобто «кромлехами». Поза ними виявлено рештки ритуальних вогнищ і уламки глиняної посуду, адже під час похорону розбивали посуд, а яму перекривали дерев'яним настилом і засипали землею, створюючи курган [8].

У добу т. зв. «подільської мегалітичної» культури (кінець III – початок II ст. до н. е.), коли землеробсько-скотарські племена почали вже застосовувати вироби з бронзи, померлих також ховали у кам'яних скринях (с. Веренчанці, Кисилев, Ленківці, Ставчани), де «покійники лежали в скорченому стані, а біля них були горщики з відбитками шнура, кремінні сокири й долота» [8].

У добу бронзи (майже 4 тис. років до н. е.) на території правобережної України від Дніпра до Карпат, включно з Буковиною, люди й «дальше використовували кам'яні й кістяні знаряддя, але метал вплинув на землеробські племена» і вони почали виробляти більше речей ніж їм було необхідно і могли їх обмінювати на різні металеві вироби закарпатського походження. Про це свідчать археологічні знахідки. Так, зокрема, у Просіках віднайдено горщик із 12 бронзовими сокирами, у Прилипчу – бронзовий шолом і браслети, в Мамаївцях – 30 бронзових браслетів [8].

У XV ст. до н. е. слов'янські народи Буковини мали культуру названу «комарівською» від села Комарова (нині Івано-Франківської обл.), де вперше було досліджено цю культуру, що охоплювала Подністров'я, частину Правобережжя і навіть Лівобережжя. Люди «комарівської» культури «жили осіло, в будинках із дерева й глини, займались землеробством і скотарством, орючи землю дерев'яним плугом» [8].

Найбільш знаною пам'яткою пізньо-бронзового віку (кінець II – початок I тис. до н. е.) на Буковині є Магала, над Прутом, де розкопано наземні і землянкові житла XIII–VIII ст. до н. е., в яких «знайдено кам'яні зернотерки, бронзові серпи, обгорілі зерна пшениці, жита, ячменю та кістки тварин, а також і ливарні форми й зливки міді» [8].

На початку I тис. до н. е. племена т. зв. культури «Фракійського гальштату» Буковини переходять до вжитку заліза завдяки контактам між праслов'янськими племенами правобережної України і Фракійськими племенами карпато-дунайської групи. В VII–II ст. до н. е. Україну стали заселяти скити, але Буковина в склад Скитії не входила, хоча вплив цієї високорозвиненої культури відчувався. Про це свідчать поховання «спалених померлих в курганах з кам'яними насипами, та в городищах, укріплених валами й ровами» (с. Мамаїці) [9].

Далі І. Жуковський пише, що в 1-ій половині I тис. територію на Дунаї, Дніпрі, Дністрі й Вислі, тобто й Буковини, займали т. зв. «венеди» або «венеди-слов'яни». Культуру цих племен (II ст. до н. е. – II ст.) учені називають «зарубинецькою культурою». Зокрема, під час археологічних розкопок у селі Кругляку «виявили житла того часу, зроблені з хмизу, обмазаного з обох боків, глиною, що їх опалювали печами з каменів, поблизу котрих знайдено багато залізних речей і знахідок ліпної кераміки і власного виробу, а також і привізної, з клеймами ремісника з Херсонесу». Подібні поселення виявлено в Рогізній, Ставчанах і Малинцях [9].

В II–V ст. на Буковині створилась т. зв. «Черняхівська культура», яка виявлена в більше як 200 місцях. На Черняхівську культуру, особливо III – IV ст., певний вплив мала римська держава, але «римське панування ніколи не простягалось на Буковину». Про вплив римської держави свідчить «кераміка й срібні монети», віднайдені в с. Плоска, Банилові [9].

Далі І. Жуковський пише, що в III ст. починається масове переселення кочових народів із сходу на північ. Так, терени Північної Буковини заселили гети (*romi – авт.*), що «вірили в бога сонця, Білбога», який в IV ст. у слов'ян «став Дажбогом». Після гетів на Правобережжя Дністра «прийшли з Азії монголи-гуни, потім гепіди і тюркського походження авари, що їх сильну державу в 797 р. розбив Карл Великий». Опісля них теренами Північної Буковини проходили угри [9].

В VII–IX ст. слов'яни-венеди, пише І. Жуковський, створили «Антську державу», до її складу увійшли племена, що мали спільну мову, поганське вірування й спільні зайняття: гончарство, скотарство, ткацтво, хліборобство: білі хорвати, дерев'яни, дуліби, поляни, сіверяни, тиверці, уличі, що населяли Північну Буковину, Молдавію, Бессарабію й частину Волощини. Із них найбільш розвиненим і культурним були поляни з-понад середнього Дніпра. Вони в VIII–IX ст. заснували свою державу «Русь» із столицею в Києві, до якої «приєднались всі українські племена, включно з буковинцями-тиверцями», а в X ст. приєднались ще й кумани-половці, печеніги і татари. Північна Буковина в 882-1340 рр. «входила в склад княжої Київської держави, не творячи окремої політичної чи адміністративної одиниці». Тобто буковинці-тиверці «поділяли всі періоди державностей Київської, а згодом Галицько-Волинської держави» [9].

Про входження Північної Буковини до Галицького, а потім Галицько-Волинського князівства (XI–XIV ст.) свідчать археологічні артефакти «підплитового поховання», а також «уламки тонкостінного, добре випаленого глиняного посуду, виробленого на гончарному крузі з його тулубом, дном і шийкою та формою вінців

поширених на Русі». Цінні артефакти було отримано під час археологічних розкопок дерев'яного храму XII – XIII ст. поблизу с. Вікно. Храмова споруда мала «дерев'яні підвалини на каменях, долівку з глиняних, поливаних плиток і кам'яну гробницю з кістками двох осіб». Крім того, дуже цікаві жіночі прикраси – мідні та срібні лобові кільця XI – XII ст. було виявлено при археологічних розкопках у Василеві, Міткові, Онуті, Чернівцях та інших місцях [9].

В радянській Україні Івана Жуковського намагалися викреслити з української історії, його було заборонено згадувати та друкувати, хоча в українській діаспорі США він є досить відомою і шанованою особою. На жаль, життєві шляхи, науково-дослідницька діяльність і творча спадщина знаного архітектора та професора ще й досі залишаються невідомими широкому загалу істориків і краєзнавців та чекають свого дослідника, хоча вже з'явилися перші публікації про нього та його спадщину [20].

Список використаних джерел:

1. «Б. Б.» З діяльності Літературно-Мистецького Клубу в Нью-Йорку. Звичайні Загальні Збори ЛМКлубу / Б. Б. // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 27. – 4 лютого. – С. 4.
2. Бл. п. архітект Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 258. – 11 грудня. – С. 3.
3. Бл. п. інж. архітект Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 262. – 17 грудня. – С. 3.
4. Бл. п. інж. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 258. – 11 грудня. – С. 3.
5. В Нью-Йорку помер св. п. інж. Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 254. – 5 грудня. – С. 1.
6. Гамкало І. Жуковський Іван Євгенович / І. Гамкало // Мистецтво України: Біографічний довідник / За редакцією А. В. Кудрицького. – К. : [б. в.], 1997. – С. 244.
7. Жуковський І. З археології Північної Буковини / Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 23. – 31 січня. – С. 2.
8. Жуковський І. З археології Північної Буковини / Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 24. – 1 лютого. – С. 2.
9. Жуковський І. З археології Північної Буковини / Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 25. – 2 лютого. – С. 2.
10. Жуковський І. З археології Північної Буковини / Іван Жуковський // Свобода (Нью-Йорк). – 1978. – Ч. 26. – 3 лютого. – С. 2, 4.
11. Жуковський Іван Євгенович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
12. Паламар М. Трипільська і Кукутенська культура / Михайло Паламар // Свобода (Нью-Йорк). – 1989. – Ч. 214. – 10 листопада. – С. 2.
13. Пастернак Я. Археологія України (Із слова на зустрічі з громадянством у Торонті 22 травня) / Ярослав Пастернак // Свобода (Нью-Йорк). – 1961. – Ч. 106. – 8 червня. – С. 2, 4.
14. Професор, інженер, архітект, бл. п. Іван Е. Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 255. – 6 грудня. – С. 7.
15. Раймунд Фрідріх Кайндль [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
16. Св. п. інж. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 259. – 12 грудня. – С. 3.
17. Сл. п. інж. архітект, проф. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 265. – 20 грудня. – С. 3.
18. Сл. п. інж. проф. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 256. – 9 грудня. – С. 3.
19. Сл. п. проф. інж. Іван Жуковський [Некролог] // Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 263. – 18 грудня. – С. 3.
20. Трембіцький А. М. Іван Жуковський та його археологія Північної Буковини / А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький : ІРД, 2013. – С. 190-208.
21. Українська національна партія (1927-1938) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
22. Щербаківський В. Формация української нації / В. Щербаківський. – Прага : [б. в.], 1941. – 91 с.; 2-е вид.: Нью-Йорк : Говерля, 1958. – 144 с.

СЕКЦІЯ 5. АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПОЗИЦІЯ

Катерина Мінакова

старший науковий співробітник

відділу археології

Дніпропетровського національного

історичного музею ім. Д.І. Яворницького

ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНИЙ СТАН МУЗЕЄФІКАЦІЇ МАСОВОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ

В статті йдеться про можливі шляхи вирішення проблеми загромождження музейних фондів масовими археологічними предметами.

Ключові слова: археологія, музеєфікація, критерії відбору музейних предметів, законодавча база археологічних досліджень.

Археологічна частина музейної колекції являє собою своєрідну групу зберігання. Її поповнення відбувається головним чином за результатами археологічних робіт експедицій, керівники яких відповідно до Закону України «Про охорону археологічної спадщини», зобов'язані передати колекційні знахідки на зберігання до фондів Інституту археології Національної академії наук України, до фондів музеїв та/або навчальних закладів, наукових установ, закладів культури державної або комунальної форми власності, де забезпечені належні умови їх зберігання, вивчення, експонування тощо. Установи та організації, до яких передаються знахідки, вказуються попередньо у відкритому листі¹ і відповідному дозволі², при цьому має бути визначений пріоритет утворення центральних, регіональних або місцевих (в археологічних заповідниках) цілісних колекцій [1, ст. 18]. Вимоги закону знайшли не повне відображення в «Тимчасовій інструкції до «відкритого листа» на право проведення археологічних досліджень на території України», згідно з якою колекція має бути передана до державної музейної установи, яка заздалегідь вписана до «відкритого листа». При цьому фонди інших установ для подальшого зберігання тут не зазначені.

Факт передачі колекції має бути зафіксований спеціальним актом, який обов'язково додається до наукового звіту. Оскільки звіт потрібно подати до 1 травня наступного року, то повна передача колекції має відбутись не пізніше цього терміну (передача предметів з дорогоцінних металів має відбутись протягом 24 годин після їх знахідки) [2, с. 14-16].

Критерії відбору колекційних предметів в польових умовах були вироблені ще у минулому столітті та не втратили актуальності на сьогоднішній день. Усі знайдені предмети проходять сортування та заносяться до польового опису з зазначенням матеріалу, кількості та попереднього датування. Якщо пам'ятка досліджується вперше, то з неї потрібно взяти всі фрагменти кераміки. На пам'ятках, дослідження яких продовжується в наступному, а кераміка є попередньо вивченою, для лабораторної обробки обираються вінця, денця та орнаментовані стінки. На античних пам'ятках, кераміка з яких є добре вивченою, беруться лише одиничні екземпляри. Відібрані для подальшого вивчення предмети заносяться до колекційного опису. Відсіяні предмети заривають поряд з розкопом або в самому розкопі після досягнення материкового шару з зазначенням цього місця на плані розкопу [4, с. 263].

Оскільки предмети, занесені до колекційного опису, згідно до діючого законодавства мають бути передані до музейної установи, після кожного польового сезону відбувається надходження нових одиниць зберігання. Під час їх прийому співробітники музею керуються «Инструкцией по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР», яка вийшла у 1984 році і не змінювалась з того часу. Інструкція вказує, зокрема, що матеріали археологічних експедицій, на відміну від інших експедиційних зборів, не підлягають передачі на тимчасове зберігання [3, с. 31]. Прийом колекції за результатами

¹ Відкритий лист – кваліфікаційний документ (посвідчення установленого зразка, що визначає фаховий рівень дослідника) на дозвіл на проведення відповідних робіт на об'єкті археологічної спадщини.

² Дозвіл – документ установленого зразка, виданий центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, що дає право на проведення археологічних розвідок, розкопок на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, історичних ареалах населених місць, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею та водою.

власних музейних експедицій дещо різняться від прийому експонатів, отриманих за результатами роботи інших організацій або індивідуальних дослідників. У разі, якщо матеріал надходить до фондів з власної музейної експедиції, прийом експонатів на постійне зберігання може здійснюватись або за актами або за колекційними описами комплексом. Тобто, допускається не розписувати колекцію попредметно. Якщо матеріал передають експедиції інших організацій, то вони надходять до музею за актами (додаток 1) з обов'язковими попредметними описами, в яких однотипні матеріали записуються групами, а унікальні індивідуально. Разом з предметами надається колекційний опис (додаток 2), що має бути підписаний особою, яка його склала, завіреним підписом начальника експедиції, пронумерований та опечатаний печаткою музею. Реєстрацію опису проводять в книзі реєстрації.

Перед записом в книгу надходжень, археологічні матеріали систематизуються, розподіляються на основний та науково-допоміжний фонди. В останній виділяються масові знахідки (крем'яні відщепи, фрагменти кераміки та ін. предмети, які сильно зруйновані і не підлягають реставрації). Археологічному комплексу надається єдиний номер КН (КП), кількість предметів фіксується дрібними порядковими номерами на основі попредметного колекційного опису. У зв'язку з необхідністю попередньої систематизації та камеральної обробки матеріалу, строки їх запису в книгу надходжень визначаються фондово-закупівельною комісією з огляду на складність їх описання (в інших випадках такий запис потрібно зробити протягом місяця після протоколу комісії). Відповідно до рішення фондово-закупівельної комісії, наукові співробітники музею складають науково-уніфіковані паспорти на предмети основного фонду та інвентарні картки для науково-допоміжного фонду [3. с. 35-36].

Після проведення відповідних процедур, предмети передаються на постійне зберігання до археологічного фонду. При подальшому вивченні дослідник пам'ятки має пріоритетне право на користування матеріалами колекції.

Окрім наукового призначення, багато археологічних предметів виконують інші функції. Матеріали поховальних комплексів, скарби та індивідуальні знахідки становлять значний інтерес серед пересічних відвідувачів музею. Отже їхнє зберігання зумовлюється не тільки науковим інтересом, а й експозиційною цінністю. Більш складна ситуація спостерігається щодо зберігання масового матеріалу з поселень. В першу чергу це стосується фрагментів кераміки. Як було зазначено вище, за археологічною методикою, з поселення, яке копається вперше, всі фрагменти кераміки беруться для лабораторної обробки, а отже заносяться до колекційного опису. Така процедура є необхідною з точки зору наукового дослідження пам'ятки, адже в польових умовах можна випадково пропустити важливий матеріал. Після лабораторної обробки більшість таких фрагментів може бути відсіяна через однотипність та невиразність. Але за діючими нормативними документами всі вони згідно з колекційним описом мають бути передані до музейної установи. Це питання, зокрема, знайшло відображення у доповіді Д.Н. Козака 2009 року: «Великою проблемою майже всіх польових археологів залишається передача археологічних колекцій до «державної музейної установи». За специфікою польових археологічних досліджень археологічні колекції повинні здаватися до музеїв комплексами, а музеї намагаються приймати лише експозиційні речі. Це питання вимагає негайного врегулювання державними органами з питань охорони культурної спадщини» [5, с. 18]. В цілому це зауваження є вірним, але варто відзначити, що проблема прийому експонатів полягає не в суб'єктивній оцінці музейних співробітників експозиційного значення археологічних предметів і торкається не лише критеріїв комплектування фондів¹, але головним чином криється в обмеженості фондових приміщень музею.

Під час надходження предметів в музей і дослідник пам'ятки, і музейний співробітник переслідують єдину мету – зберегти колекцію для майбутніх досліджень з застосуванням більш досконалих технологій. Сьогодні неможливо представити ситуацію, описану О.О. Формозовим, коли співробітники музеїв просто викидали масовий археологічний матеріал палеолітичної доби, для того щоб «не завантажувати фонди незрозумілими кремінцями» [7, р. 4]. З іншого боку, недоцільно брати на довічне зберігання у фондах музею весь однотипний статистичний матеріал, який все одно знаходить відображення у науковому звіті та публікації.

Найбільш простим шляхом вирішення цієї проблеми є не включати до колекційного опису під час першого вивчення пам'ятки предмети, які не підлягають подальшій передачі до музею. При цьому всі фрагменти кераміки будуть забиратись з поля за польовим описом та проходити лабораторне дослідження. У разі виявлення цікавих предметів, які доцільно зберігати, їх можна буде передати до музею окремим актом прийому та приєднати до колекції.

В той же час, масовий статистичний матеріал може бути цікавим для експозиції народних музеїв, які з різних причин сьогодні взагалі не мають археологічних артефактів. З огляду на це, варто дозволити музейно-

¹ До цих критеріїв відносять загальні (інформативність, атракційність, репрезентативність джерела) та приватні, які визначаються специфікою конкретної колекції (матеріал, техніка виготовлення, датування, форма, розмір та ін.) [6, с. 86].

му закладу, назва якого вписана до «відкритого листа», рекомендувати рішенням фондово-закупівельної комісії передачу частини предметів за колекційним описом до іншої музейної установи, яка не має відповідних аналогів, з уточненням пам'яток, щодо яких можливе застосування такого рішення (поховальні або скарбові комплекси розривати недопустимо з огляду необхідності їх вивчення у єдиному комплексі). Основна частина колекції при цьому має залишитись у музейному закладі, який вписаний до «відкритого листа». У разі вироблення такої процедури, всі фрагменти з пам'ятки, яка попередньо не вивчалась, як і раніше можуть заноситись до колекційного опису і проходити сортування вже після лабораторної обробки (основний фонд – науково-допоміжний фонд – народний музей). Таке вирішення питання слід розглядати як тимчасове, адже з часом народні музеї отримають достатню для експонування кількість археологічних предметів та втрачатимуть змогу приймати нові надходження через обмеженість фондів площ.

Іншим способом вирішення проблеми завантаженості музейних фондів статистичним археологічним матеріалом вживається створення спеціальних сховищ. Сьогодні складно передбачити, який саме матеріал знадобиться для подальших досліджень, отже потрібно максимально розширити вибірку. У разі появи спеціальних приміщень, статистичні предмети після лабораторної обробки згідно до рішення фондово-закупівельної комісії будуть передаватись до них на зберігання. При цьому в фондах музеїв, як і раніше, будуть залишатись експозиційні та унікальні речі, матеріали поховань та скарбів, які затребувані вже сьогодні, а також невелика частина (7-10 фрагментів) статистичного матеріалу з пам'ятки.

Слід відзначити, що це питання неможливо розв'язати виключно музейними силами або силами фахівців-археологів, адже зберігання матеріалу передбачає обладнання приміщень та їх обслуговування, ведення обліку предметів, дотримання температурного та вологового режиму та вимагає значних витрат. Тому вирішувати проблему потрібно на державному рівні.

Таким чином, археологічні експедиції є важливим джерелом надходження до музею предметів давнини, які необхідно зберегти для прийдешніх поколінь. В той же час у фондах опиняються предмети, що не мають експозиційного значення та не затребувані дослідниками сьогодення. Вони зберігаються в очікуванні більш досконалих технологій, поява яких передбачається в майбутньому. Зберігання таких предметів у приміщеннях музею є витратним та ускладнюється через брак площі. Щорічні археологічні дослідження призводять до поглиблення проблеми та вимагають негайного її вирішення. З метою врахування всіх тонкощів зберігання та подальшого наукового аналізу матеріалу, а також вироблення найбільш оптимальних шляхів вирішення ситуації, до цієї роботи варто залучити як археологів, так і музейних співробітників, а результати обговорення представити на вищому державному рівні для подальшого впровадження на практиці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.).
2. Інструкція до «відкритого листа» на право проведення археологічних досліджень на території України (тимчасова): затв. Інститутом археології НАНУ 12.05.1998. – К., 1998. – 17 с.
3. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. – М., 1984. – 152 с.
4. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. – 2-е изд., перераб. и доп. / Д.А. Авдусин. – М.: Высш. школа, 1980. – 335 с.
5. Козак Д. Н. Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні / Д.Н. Козак. – К., 2009. – 40 с.
6. Рутинський, М. Й. Музезнавство: навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К. : Знання, 2008. – 428 с.
7. Формозов А.А. Человек и наука: Из записей археолога / А. А. Формозов. – М.: Знак, 2005. Интернет-версія <http://qwercus.narod.ru/zz/formozov.htm>

Додаток 1. Приклад оформлення колекційного опису згідно до «Инструкции по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР»

КОЛЛЕКЦИОННАЯ ОПИСЬ

Акт N -----
N по книге поступлений -----

Дата записи -----
Дата составления описи -----

На обложке: подробное наименование коллекции -----

Количество предметов в коллекции -----

Стоимость коллекции -----

Время и место нахождения сбора или приобретения коллекции с указанием лиц, собравших и определивших ее -----

В какое собрание поступила коллекция -----

Опись

NN п/п	Наименование и описание предмета	Материал и техника,	Размер и вес	Сохранность	Примечание

Додаток 2. Приклад оформлення акту прийому згідно до «Інструкції по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР»

Наименование музея

«УТВЕРЖДАЮ»

Директор музея

« » ----- 19 года

(печать музея)

АКТ N

приема предметов на постоянное (временное) хранение

« » ----- 19 года

Настоящий акт составлен представителем музея -----

(ф.и.о., должность)

с одной стороны, и лицом (представителем учреждения) -----

----- с другой,

(ф.и.о., должность)

в том, что первый принял, а второй сдал в постоянное (временное) хранение

(полное наименование музея)

следующие предметы:

NN п/п	Наименование и краткое описание	Учетные обозначения	Материал, техника,	Размер	Сохранность	Примечание

Всего по акту принято: ----- предметов.

(цифрами и прописью)

Основание: (N протоколов фондово-закупочной комиссии).

Акт составлен в ----- экз. и вручен подписавшим его лицам

Принял:

Сдал:

Присутствовали:

ПОРТРЕТИ ПОТОЦЬКИХ ТА САДОВСЬКИХ З ФУНДАЦІЇ ІЄРОНІМА САДОВСЬКОГО У КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Дана стаття є продовженням дослідження історії власників Чортківського замку. Колекція портретів, що колись знаходилися у палаці, а зараз знаходяться у фондах Львівського історичного музею та Львівської галереї мистецтв «Олеський замок» дає можливість з'ясувати суперечливі факти та заповнити існуючі на даний час прогалини.

Ключові слова: палац, портрет, художня колекція, Львівський історичний музей, Львівська галерея мистецтв «Олеський замок».

Впродовж тривалого часу власниками Чорткова були представники двох великих родин – Потоцьких та Садовських. Перші володіли містом з 1618 по 1777 рік. Згодом маєток придбали Садовські – першим власником був Станіслав, а останнім – Ієронім, який помер у 1854 році.

У другій половині XIX століття Садовські збудували новий величний палац. Свої останні дні власники місцевого маєтку доживали в обох резиденціях. У старому дворі (тепер територія Чортківського комбінату хлібопродуктів [5]) до смерті мешкав останній чоловічий нащадок Чортківської лінії Садовських – Ієронім. У новому палаці (тепер територія, де знаходиться Собор Верховних Апостолів Петра і Павла [5]) мешкала його сестра Марія Борковська з роду Садовських (пом. 1895 р.). У своєму заповіті Ієронім Садовський усі свої цінності передав згромадженню сестер милосердя [10, с. 174]. Маєток складався зі Старого Чорткова, міста Чорткова і Вигнанки, в загальній площі 1 тис. моргів. Окрім цього Ієронім Садовський передав свої коштовності, картини, портрети і бібліотеку з призначенням для подальшого створення Музею родини Садовських [12, с. 28].

В 1895 році у місті була заснована Фундація ім. І. Садовського, при котрій діяли виховний заклад для молоді, школа, дім для перестарілих [10, с. 174].

Оскільки утримувати музей, про який заповідав Ієронім Садовський, при Фундації було б надто складно, коштовності та предмети розкоші було передано до міських колекцій Львова [12, с. 28].

В палаці Потоцьких-Садовських у Чорткові склалася типова шляхетська збірка портретів. Вона є однією з небагатьох цілісних, хоч і не у повному складі збережених колекцій. Стилiстичні особливості творів вказують, що для Садовських працювало багато місцевих авторів, з яких збереглося лише одне ім'я – Франциска Павліковича [2]. Ім'я цього художника знаходимо на підрамнику портрета Теодора Потоцького.

Очевидно, галерея портретів виникла на початку XVIII ст. і її заснування пов'язується з Йоахимом Потоцьким. Збірка відзначається особливим родинним, камерним характером, містить кілька дитячих портретів, а також «вікові» портрети (зображення однієї особи в різний вік). Збірка нараховувала близько 150 творів, переважно портретів. Авторами більшості творів були місцеві майстри, які, напевно, перебували на службі у Потоцьких та Садовських [4, с. 202].

Портрети з колекції палацу Потоцьких-Садовських були передані на депозит (річ передана на зберігання [3, с. 155]) Національному музеєві ім. короля Яна III у Львові. Освячення заснованого музею урочисто відбулося 12 вересня 1908 року [7, с. 7]. У тимчасовому путівнику по Національному музеї, виданому у 1908 році, поданий перелік портретів, що на той момент знаходилися у його експозиції. Загальна кількість портретів, наданих на депозит Фундацією ім. І. Садовського, становила близько сімдесяти.

У 1940 році твори перейшли до Львівського історичного музею (*далі – ЛІМ*), у 1983 році – більша частина з них була передана до відділу Львівської галереї мистецтв «Олеський замок» (*далі – ЛГМ*) [4, с. 202]. Портрети з колекції чортківського палацу, що перейшли до ЛГМ, були опубліковані у книзі «Український портрет XVI – XVIII ст.» [2006]. Ще цілий ряд портретів знаходиться у колекції ЛІМ.

На даний час вдалось віднайти двадцять один портрет з Фундації ім. І. Садовського, що знаходиться у Львівському історичному музеї. На підрамниках портретів містяться паперові етикетки, де вказані певні дані: номер твору, авторство, назва, розміри і, найголовніше, походження: «Dep. Fund. H. Sadowskiego». На окремих полотнах, зі звороту містяться чорнильні штампи: «FUNDACJA im. HIERONIMA SADOWSKIEGO».

Умовно ці портрети можна поділити на три групи. Перша – найбільша – це портрети представників родини Потоцьких. Друга – портрети представників з родини Садовських. Третя – портрети трьох осіб, приналежність яких до власників Чорткова встановити не вдалось.

Портретів Потоцьких налічується п'ятнадцять. П'ять портретів зображують тих представників родини, які мають відношення до Чорткова. Зокрема, це Стефан Потоцький, Йоахим Потоцький та його дружина Єва Потоцька з Канєвських, Вінцентій Потоцький та Теодор Потоцький.

Стефан Потоцький (Stefan Potocki, h. Pilawa Złota) (1665 р. – 05.05.1730 р.) – син Павла Потоцького. Галицький підкормчий, з 1703 року – коронний крайчий, з 1710 року референдаж коронний, з 1724 року воєвода поморський, а з 1726 року – мазовецький, староста львівський у 1726-29 роках, маршалок надвірний коронний з 1726 року, староста черкаський і теребовлянський. У 1715 році був відзначений Орденом Білого Орла [11].

Стефан Потоцький був тричі одружений. Перший шлюб (XVII ст.) із Уршулою Бегановською завершився народженням доньки Уршули. Шлюб завершився розлученням (XVIII ст.). У наступному шлюбі (від 1696 р.) із Констанцією Донхофф народилося двоє синів – Йоахім та Ігнацій. Третій шлюб (від 1711 р.) з Терезою Контською був бездітний.

Помер Стефан Потоцький 5 травня 1730 року у Львові [6].

Йоахім Потоцький (Joachim Potocki, h. Pilawa Złota) (≈1700 р. – 1764 р.) – син Стефана Потоцького. Староста львівський у 1729-54 роках, з 1745 року полковник артилерії коронної, з 1750 року генерал майор військ коронних, генерал лейтенант військ коронних з 1754 року, генеральний комендант фортець.

Перед 1748 роком Йоахім Потоцький одружився з **Євою Канєвською** (Ewa Kaniewska Potocka, h. Nałęcz) (XVIII ст. – до 1774 р.) [6]. У подружжя народилось четверо доньок – Христина, Маріанна, Францішка, Констанція та син – Вінцентій Гавел Потоцький [6].

Вінцентій Гавел Потоцький (Wincenty Gaweł Potocki, h. Pilawa Złota) (XVIII ст. – перед 1789 р.) – син Йоахіма Потоцького, великий ротмістр цісарський.

Від 1787 року був одружений з Анною Міцельською [6].

Теодор Потоцький (Teodor Potocki, h. Pilawa Złota) (1664 р. – 13.11.1738 р.) – син Павла Потоцького і Елеонори Солтиков, брат Стефана Потоцького (власника Чорткова). Пробошч перемиський і канонік краківський 1687 р., єпископ хелмінський 1699 р., вармінський 1711 р., архієпископ гнєзненський. Відзначений Орденом Білого Орла 02.08.1732 р., примас Польщі [6].

Хресним батьком Теодора Потоцького був російський цар. У 1733 р. Теодор Потоцький коронував на короля Станіслава Лещинського. Похований у Гнєзно [6].

Окрім вищезгаданих портретів у колекції ще є:

- два портрети Йозефа Потоцького (1673 – 1751 рр.) – каштеляна краківського, великого гетьмана коронного;
- два портрети Миколи Потоцького (1712 – 1782 рр.) – канівського старости;
- портрет Миколи Потоцького (1593 – 20.11.1651 рр.) – каштеляна краківського, великого гетьмана коронного;
- портрет Міхала Потоцького (1660 – 02.12.1749 рр.) – великого маршалка коронного, воєводи волинського;
- портрет Станіслава Потоцького (1698 – 1760 рр.) – воєводи познанського;
- портрет Станіслава «Ревери» Потоцького (1579 – 27.02.1667 рр.) – краківського каштеляна, гетьмана великого коронного;
- портрет Стефана Потоцького (02.03.1568 – 05.03.1631 рр.) – воєводи брацлавського;
- портрет Францішека Салезія Потоцького (≈1720 – 22.10.1772 рр.) – воєводи київського.

Відносно власників Чорткова – представників з родини Садовських, то нам достеменно відомо, що останнім власником міста був Ієронім. Також можна припустити, що після Потоцьких першим власником з родини Садовських був Станіслав Садовський, імовірно, чоловік Францішки Потоцької, швагрю Вінцентія Гавела Потоцького. Про це дізнаємося з документу «Про продаж Чорткова Вінцентієм Потоцьким Станіславу Садовському» [1].

У колекції портретів із Фундації ім. І. Садовського знаходяться три портрети: Райнхольда Садовського, Ігнація Леонарда Садовського та Станіслава Садовського.

Райнхольд (Райнольд) Садовський (Raynchold Sadowski, h. Lubicz) (≈1660 – 1721 рр. [9]) – каштелян брестський Великого Князівства Литовського. Сенатор Королівства Польського.

Судовий староста Слонимського повіту. Регіментар військ литовських.

Ігнацій Леонард Садовський (Ignacy Leonard Sadowski, h. Lubicz) (≈1690 р. [9] – після 1755 р.) – син Рейнхольда Садовського каштеляна брестського Великого Князівства Литовського, регіментаря військ литовських і Христини Поцейовни. Староста Слонимський, полковник військ литовських.

Фундатор єзуїтського та василіанського костелів у Володимирі.

Станіслав (Костка?) Садовський (Stanisław Kostka Sadowski ?, h. – ?) (? – ?) – ловчий Белзький, староста Робчицький, маршалок конфедерації і посол на сейм 1784 року з воєводства Чернігівського [8, с. 228].

Родинні зв'язки між вищезгаданими Садовськими та останнім власником міста Ієронімом на даний час встановити не вдалось.

Залишилось вказати ще три портрети, які знаходяться у збірці колекції Фундації. На жаль, відомостей про них немає. Це, зокрема:

- портрет невідомої жінки;
- портрет Тарлової;
- портрет князя Четвертинського (Федора?).

Таким чином, у даній роботі вдалося віднайти та зібрати відомості про частину портретів, які колись знаходилися у палаці Садовських у Чорткові. Важливо те, що ці портрети збереглися, оскільки вони є надзвичайно цінним джерелом у вивченні та подальшому дослідженні історії містечка Чортків та його замку, у заповненні існуючих прогалів. Хоча у ході роботи виник цілий ряд нових завдань, які потребують подальшого вирішення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Про продаж Чорткова Вінцентієм Потоцьким Станіславу Садовському. – Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 146. – Оп. 86. – Од. зб. 1899. – Арк. 230-240.
2. Семенюченко О. Український портрет XVII-XVIII століть (за матеріалами виставки у Національному художньому музеї) // . – [Електронний ресурс]. – Точка доступу: <http://www.uagolos.kiev.ua/toprint.html?id=88>
3. Словарь иностранных слов. – 9-е изд., испр. – М.: Русский язык, 1982. – 608 с.
4. Український портрет XVI – XVIII ст. Каталог-альбом. – Видання друге. – К., 2006. – 351 с.
5. Чорпіта Яромир Іванович – директор Чортківського районного краєзнавчого музею.
6. Genealogia Dynastyczna // . – [Електронний ресурс]. – Точка доступу: <http://www.jurzak.pl>
7. Muzeum Narodowe imieni króla Jana III. Przewodnik tymczasowy. – We Lwowie, 1908. – 31 s.
8. Niesiecki K. Herbarz Polski. – W Lipsku, 1841. – Т. VIII. – 632 s.
9. Rajnold Sadowski // . – [Електронний ресурс]. – Точка доступу: <http://www.sejm-wielki.pl/s/i.php?i=Rajnold&n=Sadowski>
10. Rąkowski G. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Cz. 1. – Pruszków, 2005. – 463 s.
11. Stefan Potocki // . – [Електронний ресурс]. – Точка доступу: [http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Potocki_\(marszałek_narodowy_korony\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Potocki_(marszałek_narodowy_korony))
12. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993. – 234 s.

Ольга Тирон

директор Ізмайльського історико-краєведческого музею Придунав'я

Светлана Паламарчук

кандидат історических наук,
заместитель директора по научной работе
Ізмайльського історико-краєведческого музею Придунав'я

КОНЦЕПЦИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПОЗИЦИИ МУЗЕЯ ПРИДУНАВЬЯ: ПОИСК ОПТИМАЛЬНЫХ РЕШЕНИЙ ПРЕЗЕНТАЦИИ МАТЕРИАЛОВ

Статтю присвячено розгляду сучасних проблем вирішення експозиційного показу археологічних матеріалів різних епох певного регіону – українського Придунав'я. Основні концептуальні засади виходить з ідеї «музей у русі», що передбачає розширення традиційного показу давніх артефактів шляхом створення сучасних умов їх експонування. З метою повного оновлення діючої експозиції розроблено проект «Зародження і розвиток культури Придунайського краю: археологічний погляд» із застосуванням сучасних методів подання матеріалів та синтетичної реконструкції епізодів минулого. Показано, що завдяки новим методам діяльності музею Придунав'я відповідає сучасному тренду «музей у русі».

Ключові слова: археологія українського Придунав'я, розбудова музейної експозиції з давньої історії, «музей у русі», інтерактивні інсталяції, збереження пам'яток історії і культури.

Ізмайльський історико-краєведческий музей Придунав'я относится к молодой генерации украинских музеев, возникших с обретением страной независимости. За двадцатидвухлетний период существования он значительно расширил свое собрание оригинальных экспонатов, значительную часть которых составляют поступления материалов раскопок археологических экспедиций в группу хранения «Археология». В нее входят также отдельные древние предметы, сданные в музей жителями города и края, случайные находки с территории города и его окрестностей, из других местностей страны. Общее количество археологических экспонатов превышает 1000 единиц хранения.

Репрезентативность археологического собрания выразительна, и вместе с тем выявляет определенную неполноту представления культурно-хронологической колонки древнего, отраженного в памятниках археологии, периода истории Придунайского края. Это связано как с возрастом самого музея, так и резким снижением в Придунавье числа полевых исследований в 90-е годы прошлого века и в первое десятилетие нынешнего. В результате следует констатировать отсутствие каких-либо артефактов целого ряда древних эпох, памятники которых хорошо известны в междуречье Дуная и Днестра. Поэтому при создании концепции экспозиции пришлось отказаться от классического показа цепочки археологических культур от палеолита до позднего средневековья.

В качестве пробного варианта на суд посетителей несколько лет назад была представлена археологическая выставка «Смил, Синил, Измаил» с материалами из раскопок на территории бывшей крепости Измаил, проводившихся периодически с 1989 по 1991 гг., а также в 1993–1995 гг. Материалы раскопок трех последних лет в свое время поступили в дирекцию так наз. «Мемориального парка-музея Крепость» (сам музей так и был создан), и на некоторое время для экспонирования в совместной выставке переданы в наш музей, но затем отозваны обратно. В настоящее время выставка продолжает работать, представляя только артефакты из фондов музея Придунавья, начиная с античного периода и по начало XIX в.

В перспективе музей Придунавья намерен создать полноценную археологическую экспозицию, отражающую во времени ситуацию во всем крае, что в свою очередь потребовало, исходя из сложившихся реалий, создания новой концепции.

Прямая зависимость от исходных коллекций археологического фонда музея привела к поиску оптимальных решений презентации имеющихся материалов. Нами была разработана историко-культурная хронологическая шкала для Придунайского края, и выделены те эпохи, по которым материалы имеются. На основе этого был разработан специальный проект «Зарождение и развитие культуры в Придунайском крае: археологический взгляд». Он отражает не только достижения современной науки в этой области знания, но и такую сложную проблему в жизни современного украинского общества как сохранение памятников культуры, в частности, археологического наследия, и нацелен на пропаганду сохранения историко-культурных памятников Придунайского края как национального достояния.

Общественные попытки решить эту проблему в целом не возымеют достаточного эффекта, пока в каждом уголке Украины не будет развернута информационная борьба с расхитителями и разрушителями памятников истории и культуры, обращено особое внимание на воспитание соответствующего видения этой проблемы нашими соотечественниками, начиная со школьников и молодежи. В музее Придунавья лучше всего это делать наглядно с использованием историко-археологического потенциала, мы пытаемся обычным полевым коллекциям дать новое прочтение, предложить оригинальную интерпретацию.

Междуречье Дуная и Днестра с давних времен, от появления в крае первобытных общин каменного века и на протяжении всего исторического пути, являлось межкультурной контактной зоной, на просторах которой встречались Запад и Восток, Север и Юг. Особое значение для развития края во все времена имела река Дунай. Древние артефакты, найденные в процессе многолетних исследований в Буджаке, свидетельствуют о тесной связи полиэтничных носителей разных культур, взаимовлияниях, преемственности и трансформации традиций, что обнаруживает корни главной тенденции межнационального развития края и на сегодняшний день. Отрастить материально подобный, трудноуловимый на первый взгляд, момент крайне сложно, но если рассматривать параллели в археологическом фонде и историко-бытовом, где представлены этнографические артефакты, то можно попробовать.

Как отмечено выше, в фондах музея Придунавья хранится свыше тысячи разновременных археологических предметов, которые служат исходным материалом для новой экспозиции. В их числе уникальные вещи эпох мезолита и энеолита, бронзового века, памятников фракийской, скифской, гетской и черняховской культур, золотые украшения из Ялпугского клада эпохи Великого переселения народов, артефакты балкано-дунайской культуры и османского периода с территории крепости Измаил и пр. Учитывая их наличие и значительный информационный потенциал, разработаны план и структура построения оригинальной археологической экспозиции и её художественного оформления.

Цель проекта – создание инновационного музейного комплекса по археологии Придунайского края для увеличения популяризации музея среди населения и приобщения широкого посетителя к проблемам сохранения историко-культурного достояния. Актуальность данного проекта обусловлена тем, что в последние двадцать лет систематическое уничтожение культурных объектов черными археологами и разворовывание древних предметов составляет прямую угрозу для сохранения национального достояния Украины в крае. Другой стороной этого же процесса является ажиотажный спрос на «антики» на черном рынке и связанное с ним развитие индустрии подделок, не обошедшей и наш город. Музейные работники собрали целую коллекцию современных «древних» артефактов, чтобы представить их в отдельной витрине новой экспозиции с разоблачительной целью.

Создав новую археологическую экспозицию, музей Придунавья впервые представит древнюю и средневековую историю края на конкретных памятниках с историей их исследования, в том числе речь идет о памятниках на территории города Измаила и его окрестностей, имевших место, но затем полностью или частично разрушенных черными копателями. Тем самым он берет на себя роль информационного центра по борьбе с несанкционированными раскопками на территории города и края.

Один из ведущих европейских музейщиков современности М. Гнедовский, наблюдая процессы преобразований в музеях, отметил, что сегодня «исчезает понятие «постоянная экспозиция», сейчас говорят об «основной экспозиции». Её, как правило, мыслят как композицию со сменными блоками, где имеются ядерные элементы и есть также возможность вносить изменения» [3]. Наш музей является наглядным примером подобного процесса, хотя вошел в него вынужденно, но теперь, обретя теоретическую базу, укрепился в правильности избранного пути развития.

Построение экспозиции предусматривает использование инновационных методов как в идейной части, та и в практической. В частности, предлагаются археологические инсталляции из массового материала, мини-макеты реконструкций облика оригинальных памятников, виртуальная презентация кладов, известных на территории края, экспонирование подделок под «антику» и пр., а также современный дизайн и внедрение новых методов работы с посетителями.

Как справедливо заметил знатный музейщик М. Гнедовский: «Музей вынужден быть творческим, инновационным, ярко и неожиданно мыслящим институтом» [4]. Только так можно привлечь современного посетителя, искусственного виртуальной доступностью культурных сокровищ всего мира.

Для реализации проекта поставлены следующие задачи:

- широкое использование информационного потенциала археологических памятников края;
- исследование и представление истории научного изучения Придунайского края учеными-археологами для противопоставления грабительским раскопкам.
- проведение предварительной реставрации предметов из фондов музея для подготовки их к экспонированию;
- создание художественных реконструкций памятников (в миниатюре);
- разработка детального проекта экспозиции с трехуровневой системой показа. Разные форматы: плоскостной настенный, объемные витрины, диорамки с макетами и манекенами, позволяют расширить экспозиционное пространство. Предусмотрено создание эскизов моделей витрин, полотна, диорам, необходимых для экспонирования артефактов;
- оформление настенного художественного полотна с изображением масштабной карты-схемы с указанием основных археологических памятников, в том числе разграбленных, и иллюстрацией их ценностей с включением картин (сцен) из жизни в прошлом, как на исторических картах XVI–XVII вв.;
- создание единого художественного образа зала – эффект «виртуального погружения в древность», в «мир наших предков».

Наши устремления направлены на:

- изменение отношения к археологическому и вообще к культурному наследию жителей края, представителей бизнеса и властей города; привлечение внимания широкой общественности к проблемам охраны памятников;
- воспитание населения в духе уважения к памятникам, важности их научного изучения для воссоздания истории края на материалах экспозиции и на тематических конференциях; укрепление связей с научными сообществами.
- привитие чувства патриотизма путем приобщения к историческим ценностям и традициям украинского Придунавья;
- объединение на базе музея краеведов-любителей и расширение информационной базы для исследовательской деятельности;
- превращение музея в одно из наиболее привлекательных познавательных мест для жителей и гостей города Измаила и региона.

Учитывая, что на современном этапе развития музейного дела экспозиция рассматривается как вид искусства, требующий создания сценария, который является основой ее драматургической традиции [3], археологический зал по новому замыслу претворяется в «портал времени», погружающий посетителя в глубокую древность.

Современные исследования в этом плане предлагают изучение археологических моделей эпизодов истории первобытных обществ на территории Украины с целью возможности создания синтетической (комплексной) реконструкции того или иного «фрагмента» культуры исчезнувшего социума [5]. Одним из важнейших требований музейного дела является достижение у посетителей целостного восприятия экспозиции, которое не должно складываться из разнообразных впечатлений от отдельных музейных предметов [8],

а более полно представлять мир древности. Работа с посетителями должна непременно вмещать в себя психолого-педагогический аспект [7].

План археологической экспозиции содержит три раздела: 1. Древнейшие охотники и собиратели Придунайского края (поздний палеолит, мезолит, неолит). 2. Земледельцы и кочевники эпохи палеометалла (энеолит – бронзовый век – ранний железный век); фракийский и скифский мир рядом с античной цивилизацией (культуры Гумельница вариант Болград-Алдень, нижнемихайловская и усатовская; культуры многоваликовой керамики, сабашиновская, белозерская; ранний железный век – фракийская, скифская, греки). 3. 1 тыс. от Р.Х. по XIV в.: славяне венеды – этулийская культура, сарматы-аланы, черняховская культура, эпоха Великопереселения народов (Ялпугский клад), Первое Болгарское царство, Улус Джучи.

Усилить зрительное восприятие посетителя призваны помочь четыре угловых диорамки: 1. **стоянка** первобытного человека (Мирное Килийского р-на) – реконструкция; 2. **курган** (эпоха палеометалла и раннего железного века) – с погребениями древних кочевников у с. Суворово с изготовлением миниманекенов и макета кургана в разрезе; 3. **поселок** черняховской культуры/ранних славян/балкано-дунайской культуры (Нагорное Ренийского р-на) и погребальные комплексы; здесь также возможна разработка интерьерного комплекса древнего жилища; 4. **археологическая ситуация** района г. Измаил, территория крепости, окрестности современного города, курганы, поселения (до появления самого города) с применением макетов.

На отдельной большой «Карте сокровищ Придунайского края» указаны основные места находок известных кладов, размещены иллюстрации уникальных предметов, которые прежде хранила земля края, а теперь они – в других музеях разных стран или пропали бесследно, распроданные на черном рынке. Особой гордостью являются те из них, что удалось спасти и экспонировать в музее.

Данные комплексы призваны обогатить восприятие посетителей, одновременно обзоревающих оригинальные археологические артефакты. Для учащихся предлагаются интерактивные занятия по темам из жизни наших предков, с опорой на конкретные экспонаты зала, представляющие разные стороны их культуры и быта. В качестве усиления эффекта небезынтересно высказанное в литературе предложение «для активизации восприятия посетителем музейной информации» использовать соответствующее световое, цветное и музыкальное оформление. Последнее – с записями традиционной музыки народов Крайнего Севера и Сибири [6], добавим сюда же звуки древних музыкальных инструментов, используемых в шаманской практике и т.п. Также вполне уместна идея создания тематических фризов по периметру стены в виде фотопанно или баннеров, запечатлевших процесс раскопок стоянок, курганов или поселений в Придунайском крае учеными Института Археологии АН НАНУ, Одесского археологического музея АН НАНУ или Одесского национального университета им. И.И. Мечникова, проводивших исследования в регионе. В экспозиции может быть размещена дополнительная текстовая и графическая информация, касающаяся отдельных артефактов или эпох, ими представленных, научных персоналий археологов, исследовавших регион и т.п. Задуманная археологическая экспозиция как «способ интерпретации прошлого» [9] будет нести региональную специфику, выявляя местные особенности развития культуры, а также отражая общие закономерности развития социума.

Ко всему изложенному, музей Придунавья может предложить оригинальное комплексное музейное зрелище, используя музейный театр исторического костюма, имеющий многолетний опыт работы, с подготовкой мизансцен, перформансов, мини-спектаклей на основе тематики, навеянной археологическими реалиями. Рассказ экскурсовода(ов) в одежде человека древности сопровождается показом содержимого зала, а затем переходит в мини-спектакль, в зависимости от сценария, зрители (или их часть) вовлекаются в действие и сами становятся участниками происходящего. Предлагаются различные сюжетно-ролевые игры. При этом вновь созданное «древнее общество» передвигается в соседний просторный зал, где и завершается интерактивное представление. Чтобы по настоящему впечатлило, и поход музей посетителю запомнился полученными здесь необычными яркими эмоциями.

Для пропагандирования (рекламы) будущей экспозиции целесообразно заимствовать опыт популяризации археологической коллекции Харьковского исторического музея. Его разработчики предложили изготавливать рекламную продукцию в виде закладок с изображением наиболее аттрактивных и характерных для определенной эпохи или культуры археологических артефактов, которые будут сопровождаться краткой информационной справкой о назначении, времени и распространении конкретного экспоната» [1]. Со своей стороны, добавим буклеты, открытки со сценами театральных постановок в исторических костюмах.

Идей у музейных креативщиков много. Одна из них может быть непосредственно использована для комплексной программы археологической экспозиции. Имеется в виду создание при музее кружка детского прикладного творчества «Дунаюшка», во время занятий которого его участники будут своими руками создавать (лепить) модели древних жилищ типа трипольских, разные виды посуды, кукол – героев мира древнего человека. В перспективе планируем приобретение муфельной печи для обжига лепных произведений детского творчества, их раскраску, выставки и конкурсы и даже последующую продажу в качестве сувениров.

Особое место отводим созданию образа самой «Дунаюшки» – шаловливой и любознательной дочки самого Дуная-батюшки (античные авторы пишут о древнем божестве реки Истр) для последующего его тиражирования в разных материалах. Образ должен стать узнаваемым, скажем даже, брендом музея Придунавья и города Измаил, а главное – привлекательным.

В свете задействования новых информационных технологий при проектировании экспозиции музей готов разработать виртуальную экскурсию с электронным путеводителем. А в случае с вышеприведенной «Картой сокровищ» создать виртуальные выставки вещей, которые реально отсутствуют, но имеют прямое отношение к нашему краю и содержатся в информационном пространстве.

Важнейшей стороной создания археологической экспозиции является отражение в ней глубокого единства человека древнего мира с природой края, его ландшафта, особенностями условий междуречья больших рек: Дуная и Днестра с удивительными придунайскими озерами. Другой стороной присутствия человека явилось изменение степного ландшафта с появлением сотен, и даже тысяч курганов, создаваемых в качестве погребальных памятников, начиная с IV тыс. до Р.Х по I тыс. Р.Х.

В целом археологическая экспозиция предполагает сложный состав: статичную основную часть (периодически обновляемую), динамичную выставочную (с часто меняющимся содержанием и соответствующими баннерами), сопряженные со свободной музейной площадью. Это создаст дополнительные возможности для проведения интерактивных мероприятий с детьми, разного рода работы с заинтересованными посетителями и «друзьями музея», отдельных презентаций (например, особых музейных приобретений, подборок из фондохранилища музея, книг и т.п.). Для демонстрации музейного собрания мы предлагаем сочетание постоянной и временной частей в одной экспозиции с отказом от закрытого пространства зала (нескольких залов) путем включения в маршрут незанятой экспозицией площади, по Д. Богнеру, «зоны размышлений и действия». Такой путь соответствует богнеровской стратегии, которая «вместо закрытого пространства предлагает динамичную концепцию» [2]. Создание адекватных условий для интеллектуального и эмоционального насыщения посетителей находится в основе музейной работы, представляющей «сложное сочетание психологических, интеллектуальных, физических, логистических и технических движений».

Таким образом, музей Придунавья полностью разделяет и воплощает на практике позицию Д. Богнера: «Гибкость – это один из принципов музея в движении» [2]. Практикуя подобную деятельность с 2010 г. музей Придунавья тем самым уже является «музеем в движении».

Результатом воплощения проекта археологической экспозиции мы видим появление особенного художественного пространства в музее, образующего своеобразный портал в прошлое, с «окнами» в каменный век, эпоху палеометалла и ранний железный век или средневековье. И в заключение отметим, что созданием концепции археологической экспозиции дело только начинается, сама концепция также должна быть постоянно «в движении», в развитии, а поиск оптимальных решений презентации материалов и форм работы с посетителями, ради которых всё это создается, бесконечен, как неисчерпаемо знание.

Список использованных источников:

1. Аксьонов В.С., Бабенко Л.І. Експозиція «На перехрестях століть. Археологія краю»: втрапи, здобутки, перспективи [Електронний ресурс] // 17 Сумцовські читання: Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму. – Харків, 2011. <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2011/article.html?n=66>
2. Богнер Д. Рух як складова частина музейного досвіду. – Лекція. www.istpravda.com.ua/articles/2013/.../129437/
3. Гнедовский М.Б. Коммуникационный поход в музееведении: теоретические и прикладные аспекты: Дис. в виде науч. доклада канд. ист. наук. – М., 1994. – 18 с.
4. Гнедовский М. Лекція «Сучасні тенденції в європейських музеях». <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/25/105482/>
5. Кепін Д.В. Музеєзнавчі концепції створення експозицій з історії первісного суспільства. – Автореф. к. і. н. – Київ, 2008.
6. Археологічне музейництво: енциклопедичний довідник. Автор-укл. Д.В. Кепін – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK – К., 2010.
7. Побудова музейної експозиції з історії первісного суспільства (психолого-педагогічний аспект) <http://ua.textreferat.com/referat-13702-3.html>
8. Принципи і методи побудови експозицій музеїв історичного профілю. <http://bookster.com.ua/seminars/question/1361>
9. Формування експозиції в музеї: музейна експозиція як спосіб інтерпретації минулого <http://ukrefs.com.ua/148109-Formirovanie-ekspozicii-v-muzee.html>

КАМ'ЯНЕЦЬКА ФОРТЕЦЯ ХІХ СТ. ЯК ГУБЕРНСЬКА ТЮРМА ТА ВИПРАВНЕ АРЕШТАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

У статті розглядається Кам'янець-Подільська фортеця ХІХ ст. як губернська тюрма та виправне арештантське відділення.

Ключові слова: фортеця, губернська тюрма, кат, військовий арештант Устим Кармелюк, арештантське виправне відділення.

Тюрма (нім. – башта) – місце ув'язнення, де перебувають особи засуджені до позбавлення волі або які знаходяться під судовим слідством.

В давні часи арешт використовувався суто як засіб покарання та поєднувався з накладанням на руки кайданів [2, с. 107].

В підземеллях і баштах королівських фортець та феодалних замків без суду і слідства утримувалися особи підозрювані в злочинах, непокорі, інакомислії. Місцем ув'язнення слугували і християнську монастирі, в яких панували суворі правила виживання. Починаючи з Візантії, можновладці утримували в монастирях супротивників, змушуючи їх приймати постриг. Адже той, хто ставав ченцем, вже не міг повернутися до світського життя, навіть приймаючи постриг не з власної волі.

1777 року з'явилася книга англійця Джона Говарда: «Про стан тюрем», в якій наводилися факти жорстокого поводження з арештантами в європейських тюрмах, зокрема в Росії [2, с. 108].

Позитивні зміни в пенітенціарній системі розпочалися в Америці, де в кінці ХVІІІ ст. сформувалися філадельфійська і оборнська системи перевиховування арештантів. Філадельфійська система полягала в утримуванні арештантів в одиночній клітці (камері), де той би міг покаятися у скоєному [1, с. 694]. Оборнська система базувалася на примусовій роботі в повному мовчанні [1, с. 694].

Комбінація з двох систем, яка використовувала одиночне утримання з примусовою працею, була прийнята в тридцятих роках ХІХ ст. в усіх європейських тюрмах [1, с. 694].

1767 року імператриця Катерина ІІ склала проект тюремних реформ в Росії, в яких передбачалося покращення умов в російських в'язницях та побудови тюрем нового зразка [4, с. 81].

Коштів на будівництво тюрем нового зразка не було, тому в новостворених губерніях Правобережної України, приєднаних до Російської імперії 1793 року, під тюрми відводили фортеці.

Фортеця в Кам'янець-Подільському на початку ХІХ ст. входила в склад прикордонних захисних споруд Російської імперії.

1812 року Росія і Туреччина уклали Бахчисарайський мир, за яким Бессарабія увійшла у склад Росії, в результаті чого кам'янецька фортеця втратила прикордонне значення і була виключена зі штату прикордонних об'єктів [4, с. 100].

23 березня 1819 року в фортеці була розміщена губернська тюрма. До складу тюремних об'єктів увійшли усі будівлі, що розміщувалися на території фортеці, окрім цейхгауза [5, с. 5]. Арештанти в тюремному замку поділялися на військових, цивільних та секретних [5, с. 5].

Серед військових арештантів переважали солдати-дизертири. Одним з них був Устим Кармелюк, легендарний герой українського народу, якого тричі ув'язнювали у тюремному замку.

Військові арештанти у фортеці утримувалися лише на період слідства і судочинства. Після езекуції, а багатьох за вироком військового суду карали батогами, солдат відправляли в штрафні команди для продовження військової служби [5, с. 5].

Езекуцію на Центральній площі в Кам'янець-Подільському проводив тюремний кат, якого обирали з посадських, вільних людей [7, с. 202].

1812 року генерал-губернатор Куракін повідомляв Сенату, що серед вільних людей в Малоросії немає охочих йти в кати, тому на весь край нараховується лише один майстер своєї справи [7, с. 202].

Згідно з поданням Подільському суду в серпня 1813 року в тюремному замку утримувалося 259 військових та понад 100 цивільних арештантів [5, с. 5].

У вересні 1842 року Кам'янець-Подільський відвідав імператор Микола І, який залишився незадоволеним обмундируванням караульних, поганим станом їх зброї. За це наказав коменданта передати до військового суду. Але виїхавши з міста, імператор прислав кур'єра з його помилюванням [4, с. 81].

1859 року вступив в дію новий будинок в'язниці, який називали «тюремний замок» на протипагу фортечної в'язниці, що в документах іменувався «фортечний тюремний замок» [5, с. 5]. У фортеці розмістилася арештантська піврота цивільного відомства, яка складалася з 97 засуджених [5, с. 5].

Для нагляду за умовами в арештантській півроті була створена Рада попечителів на чолі з губернатором [3, с. 3].

Були створені умови для виконання релігійних потреб арештантів, для чого в одній з башт улаштована церква Св. Миколая [4, с. 157]. Одним з перших священнослужителів церкви став церковний і громадський діяч, знавець подільської старовини Ю. Сіцінський.

Арештанти півроти були зобов'язані працювати. Вони виконували роботи на замовлення міських організацій і окремих осіб. В 70-х роках XIX ст. їх залучили до робіт пов'язаних з розширенням дороги, що з'єднувало місто з Підзамчем. Були розібрані давні будови, що захищали місто з боку фортеці: Підзамецька брама, брама Станіслава Августа, башта Св. Ганни на Замковому мості [6, с. 6]. У 1892 році під час одного з ремонтів зроблені гонтові перекриття фортечних башт [6, с. 6].

1914 року розпочалася Перша світова війна. Подільську губернію перевели на військовий стан, в зв'язку з чим арештантське відділення було евакуйовано [5, с. 5]. Кам'янецька фортеця припинила виконувати функцію тюрми або будь якого виправного закладу.

23 березня 1928 року фортеця в Кам'янці-Подільському була оголошена державним історико-культурним заповідником.

Список використаних джерел та літератури:

1. Большая энциклопедия. – Т. 18. – Спб., 1896.
2. Народная энциклопедия. – Т. XI. – Москва, 1911.
3. Подольський адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895.
4. Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895.
5. Соловей В.П. Кам'янець-Подільська фортеця-в'язниця // Музейний вісник. – 2008. – № 1/
6. Соловей В.П. У фортеці – в'язниця? // Музейний вісник. – 1998. – № 5.
7. Студеникин П.И. Заплечных дел мастера // Русская старина. – Т. VIII. – 1873.
8. Филиппов М.В. Тюрмы в России // Русская старина. – Т. VIII. – 1873.

Володимир Захар'єв

молодший науковий співробітник
науково-методичного відділу
Комунального закладу культури
«Хмельницький обласний краєзнавчий музей»
здобувач кафедри історії України
К-ПНУ ім. І. Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНО ДОСЛІДЖЕНІ ДАВНЬОРУСЬКІ ЦЕРКВИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті йдеться про археологічно досліджені давньоруські дерев'яні церкви XII-XIII ст., що виявлені на території Хмельницької області.

Ключові слова: дерев'яна церква, XII-XIII ст., Хмельницька область, Сокилець, ур. Батарей, Кам'янець-Подільський, церква Святої Трійці, реконструкція.

На території Хмельницької області археологічно досліджено такі літописні міста як Бакота, Ушиця, Губин, а також деякі поселення, які функціонували у XI-XIII ст. При цьому знайдено не один десяток християнських артефактів, зокрема, натільних хрестиків, енкаліпціонів, свинцевих печаток з документів та листів.

Незаперечними є свідчення про існування християнських святинь у печерах поблизу Бакоти та Субича, гіпотетичними – поблизу Малісєць та Отрокова. Однак залишається білою плямою теми система світських церков. Зрозуміло, що більшість з них були зрублені з дерева. Тому кожна знахідку залишків таких храмів слід вважати чималим набутком подільської археології.

Поки що на цій території археологічно досліджено лише дві. Одну з них виявив автор 1994 р. у с. Сокилець Дунаєвського району. Вона знаходилася на комбінованому підплитово-грунтовому могильнику XII-XIII ст. в урочищі Батарей на плато правого берега р. Ушиці (Рис. 1, 2). Він же ввів її у науковий обіг [1, с. 46-47; 2, с. 125-127; 3, с. 243-249; 4, с. 189-192; 5, с. 16-21; 6, с. 23-25; 7, с. 221-229; 8, с. 72-75; 9, с. 75-77]. Зацікавився нею і світлої пам'яті Народний архітектор України, кандидат історичних наук І. Могитич (1933-2006) [10, с.103-104]. Крім того виявилось, що сокилецька знахідка була досить дочасною і заповнила відповідну нішу в класифікації дерев'яного християнського зодчества України, яку на той момент укладав. Згадували у своїх працях подільські дослідники С. Маярчак [11, с. 60], О. та П.Білі [12, с. 78].

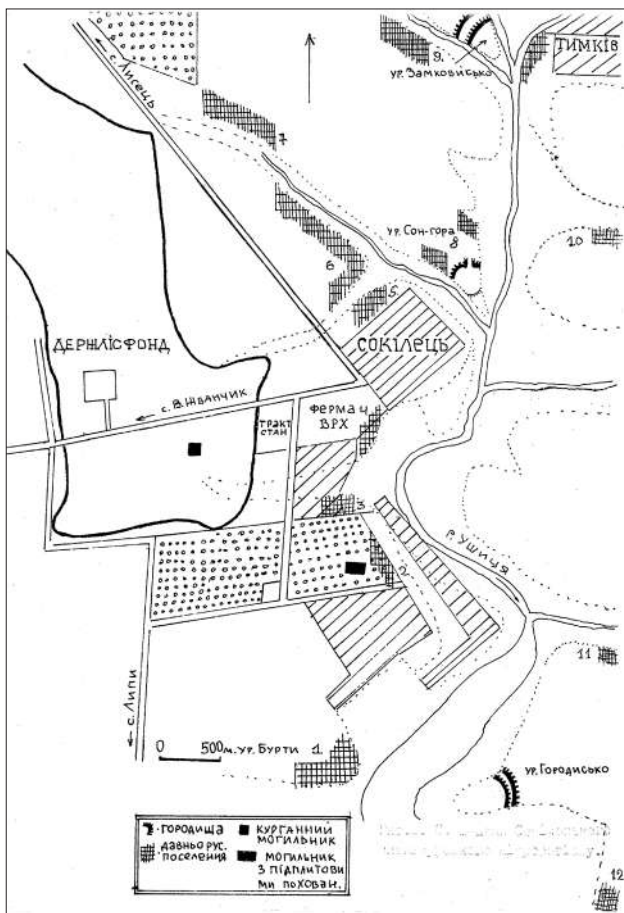

Рис. 1.

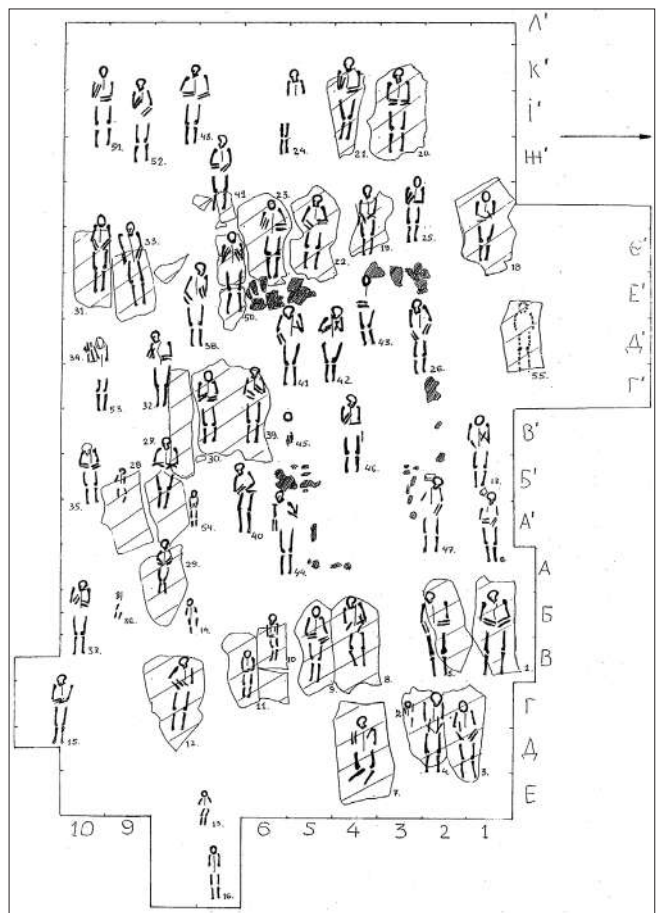

Рис. 2.

Сокілецька церква розташовувалася в центральній частині могильника, де за час дослідження виявлено 100 поховань мешканців регіону кінця XII – початку XIII ст. Зі сходу, півдня та заходу впритул до неї підступали вапнякові плити, що перекривали ранні поховання могильника. Така традиція існувала у Галицькій землі, куди у X-XIII ст.ст. територіально сходило теперішнє Поділля (давньоруське – Пониззя).

Рештки церкви виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. На щастя, їх не надто потривожила оранка. Тому що обробітку землі, який інтенсивно вівся тут після створення радянських колгоспів у 30-х роках XX ст., заважали вищеназвані плити перекриття, але частина конструкції все-таки була зрушена з первинного місця.

Склалося враження, що конкретна церква не мала постійного суцільного фундаменту. По периметру збереглися окремі камені, на яких лежали підвалини, що дають певну уяву про споруду. На основі польових обмірів довжина західної стіни складала 4,2 м, південної – 4,7 м (Рис. 3).

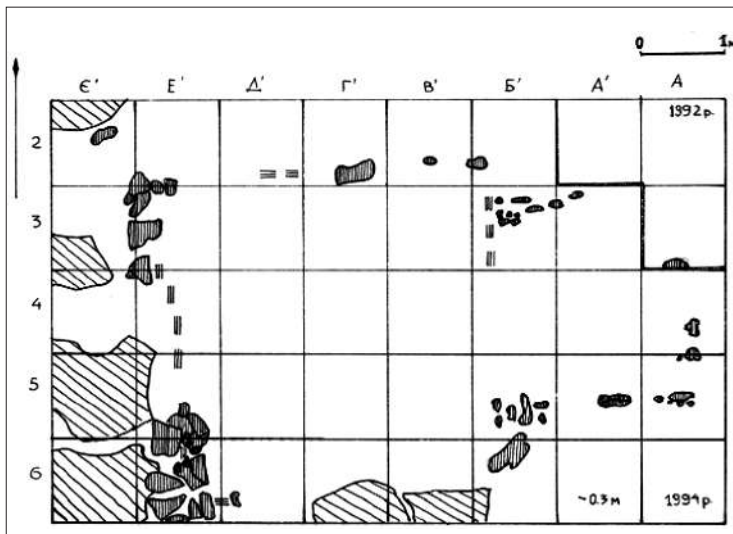

Рис. 3. Схема розташування залишків церкви XII-XIII ст. на могильнику в ур. Батарея.

До східної стіни наві прилягав вітвар, викладений найдрібнішим камінням зі слідами перебування у вогні (наслідок пожежі) розмірами 3,2x2,3 м. У цій частині знайдено звідницю – пластинчастий предмет, що використовувався для підтримки килимка над чашею для причастя, а також єдині у культурному шарі могильника фрагменти кришки кружальної давньоруської посудини.

По периметру церкви місцями простежувалися незначні фрагменти спалених колод, що утворювали центральний квадрат споруди. В день пожежі дув південно-східний вітер. Шлейф рознесених ним вуглинок простежено на північний захід від церкви.

На основі польового матеріалу професор І.Могитич зробив уявну реконструкцію сокілецької давньоруської церкви (Рис. 4). На його думку, вона була двозрубна. До нави, розміряної на основі квадрату у 10 стародавніх ліктів (462 см) прилягав вівтар 5х7 ліктів. Поперечні зрубни викладені по осях, а повздовжні – у середину розмірних кілків. Реконструктор не виключав, що із заходу був легкий ганок, сліди якого втрапились [13, с. 104].

Високо оцінивши знахідку, він 1999 року в своїй аналітичній статті «Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х-XIV ст.» ввів її як окремий тип у класифікацію дерев'яних церков Галицько-Волинського регіону [14, с. 5]. А 2002 року і у ще кардинальнішу статтю «Архітектура дерев'яних храмів» [15, с. 8-29]. Зокрема, вказав таке:

«У нашому розпорядженні є, наразі, 21 план церков Х-XIII ст. – від найпростіших квадратів до складної конфігурації. Розмір розбивочних квадратів (чи радіусів) центрального ядра церкви коливається від 4,20 м (10 ліктів по 0,426 м) до 10,65 м (23 лікті). Розміри церкви завжди були у визначеній пропорційній залежності від розмірів центрального зрубу (нави), який визначався кількістю парафіян та призначенням храму. Для центрального зрубу розбивали потрібних розмірів квадрат і по кутах вбивали у землю кілки. Підвалини (нижній вінець зрубу) вкладали різними способами: дві ззовні, а дві всередині кілків; всі всередину, але одна паралельна пара зсувалась всередину на товщину зрубин; дві по осях, а дві ззовні чи всередину. Дуже рідко вживали рівносторонній квадрат, щоб уникнути «сухости» зрубу. Різностороннє розташування зрубин відносно кілків у лексиці українських майстрів має вирази: «на зрубину у середину», «на дві зрубни до середини» тощо. Такий захід забезпечує відношення сторін зрубу як 2:Ц5, що, за виразом академіка І.В. Жолтовського, дає «живий квадрат» – характерний захід будівничих княжих часів.

Велика кількість відкритих археологами церков була двозрубною. Серед них – з більшим зрубом нави та меншим, близьким до квадрату, вівтарним зрубом. Першу з церков цього плану відкрили ще у 1936 р. Р. Якимович та Я. Пастернак у Давидгородку, між Прип'яттю і Горинню. Це була родова церква-усипальниця XI ст. князя Давида Ігоровича – засновника міста і дреговицької (поліської) княжої династії. Загальні розміри церкви 7,60х5,30 м. До квадратної нави, збудованої ззовні розбивочного квадрата 4,60х4,60 м (11х11 ліктів), прилягав вівтарний зруб завширшки 3,20 м (7 ліктів), висунений на схід на 2,30 м (5 ліктів). Товщина підвалини складала «неповних 50 см». Такі церкви теж обстежені: у с. Сокілець Хмельницької обл., XII-XIII ст., центральний зруб 4,6х4,6 м (10х10 ліктів), бабинець – 2,3х3,2 м (5х7 ліктів); у Терепчі біля Сянока, друга пол. XIII ст., нава – 5,5х6,0 м, вівтар – 2,5х3 м, відкрита у 1996 р. Юрієм Гінальським; у Галичі на «Церквиськах» церква Благовіщення, XII ст., значно більших розмірів (7,4х7,1 – нава та 4х4,16 – вівтар). У Василеві та його околицях двозрубні церкви мали трапецієві вівтарі, які ховались під широке піддашшя, або вівтар творив гранчастий зруб. Першого варіанту відомі дві церкви: у с. Вікно (урочище Мартинівка), за 15 км від літописного Василева, церква XII-XIII ст., нава – 6,0х6,0 (13х13 ліктів) та вівтар, висунений на схід на 1,4 м (3 лікті), церква XII-XIII ст. на замчищі Хом літописного Василева, нава з товщиною зрубу мала 8х8 м (розбивочний квадрат 7,4х7,4 м, тобто 16х16 ліктів) та, ймовірно, вузький вівтар. Церква другого варіанту, відкрита Б. Томенчуком на дитинці Василева у 1984-1985 рр., мала велику наву розміром 9,5х9,5 м (розбивочний квадрат 9,25х9,25 м, тобто 20х20 ліктів) та висунений на 8 ліктів трапецієвий вівтар...» [16, с. 9-11].

За лічені місяці до відходу у потойбіччя, в середині 2006 р., Іван Романович створив графічну реконструкцію сокілецької церкви і надіслав її для експонування у місцевому історичному музеї та використання при відбудові церкви (таку ідею виношував, але поки що не реалізував, автор). Нещодавно проявив до неї інтерес музей православ'я Хмельниччини, в експозиції якого вирішили встановити модель цієї церкви.

Залишки другої дерев'яної церкви, яку автори трактують як давньоруську, знайдено у Кам'янці-Подільському при реставрації церкви Св. Трійці, перше документальне існування якої зафіксоване з 1582 р. (Шурфування проводив 1992 р. А.Задорожнюк, подальші дослідження 1992-94 рр.

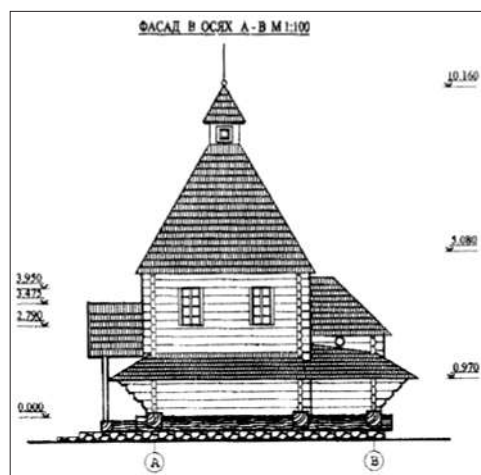

Рис. 4. Графічна реконструкція сокілецької дерев'яної церкви. Автор І.Могитич

Рис. 5. Сокілецька давньоруська дерев'яна церква. Художник А. Буднік-Пітик

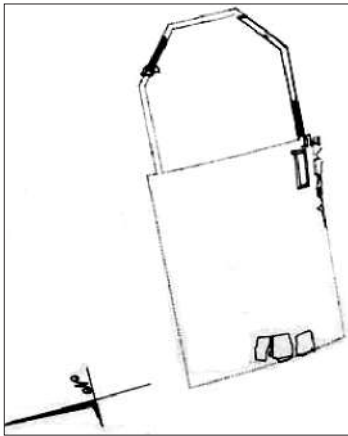

Рис. 6. Уявний план давньоруської дерев'яної церкви-попередниці церкви Св. Трійці у Кам'янці

– Кам'янець-Подільський ДІАЗ, “Фундація Кам'янця-Подільського” /США, Канада/ та інститут “Укрзахідпроектреставрація”. Безпосереднє археологічне розкриття проводила експедиція «Кам'янець-Подільської Фундації» [17, с. 73-78].

Сліди давньоруської церкви археологи виявили під глиняною підготовкою в середній частині церкви, поблизу південної її стіни. Це було скупчення згорілого дерева. Під згарищем – паралельно до фундаменту південної стіни храму 1616 року лежала кам'яна кладка з колотого пісковикана глиняно-земляному розчині. Інші фрагменти такої ж кладки, яку дослідники трактують як підмурки згадуваної дерев'яної церкви, були виявлені також і біля фундаменту вівтарної перегородки та в західній частині церкви [18, с. 74-75].

Північніше першого з описаних фрагментів кладки, під скупченням згорілого дерева трапилася фрагментована керамічна полив'яна плитка з рельєфним зображенням орла та фрагменти плиток з іншими зображеннями.

Саме їх дослідники взяли за датуючий матеріал, посилаючись на роботи чеських вчених [19, 20].

Автор публікації «Попередні результати дослідження церкви Св. Трійці і місті Кам'янці на Поділлі» у «Віснику Подільського братства» В.Бевз в своєму повідомленні навів описи всіх виявлених фрагментів плиток.

«З наведеного опису попередньо визначаються 15 сюжетів, частина з яких уже відома із знахідок на інших пам'ятках України /.../, хоча зображення дуже відрізняються окремими елементами й деталями. Інша частина має аналоги в сюжетах чеських плиток XII-XIII ст.ст., знову ж таки із значними відмінностями в деталях. Звертають на себе увагу два геральдичні сюжети – орел в короні та роза («Порай»). Тут видається доцільним пошукати історичних підстав для стелення геральдичних зображень під ноги, адже, на думку чеських фахівців, значна частина мотивів плиток виходила з містично-символічного знаку зла, котре необхідно потоптати /.../. Інші два фрагменти плиток мають різне композиційне розташування мотиву дубового листка (священний дуб язичників) та елементи різних зображень над ними. Це свідчить про викладення в підлозі ряду плиток, об'єднаного мотивом дубового листка в нижній частині. А це, в свою чергу, наштовхує на думку про існування в підлозі кам'янецької ц. св. Трійці композицій з диференційованими щодо ідеологічного навантаження ділянками. Тобто, що підлога церкви, як і стінопис, та ікони була підпорядкована єдиному задуму ідейного впливу інтер'єру храму. Такий підхід є характерним для храмів як на Русі, так і за її межами в XII-XIII ст.ст. /.../. Сподіваємось, що детальніше вивчення виявлених зразків плиток та подальші дослідження допоможуть

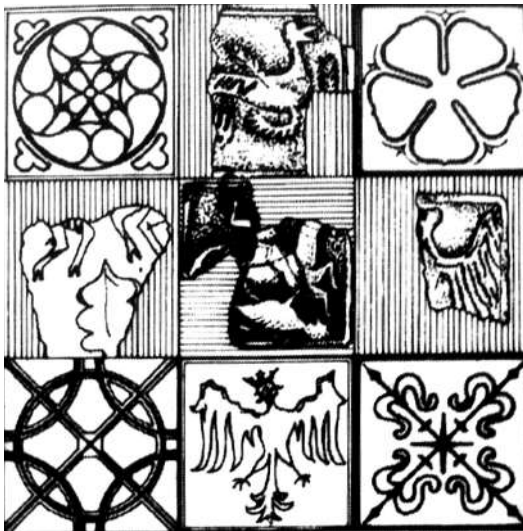

Рис. 8. Зображення на рельєфних плитках з підлоги та стін давньоруської дерев'яної церкви у Кам'янці

докладніше висвітлити різні аспекти цього питання.

На жаль, як і в інших випадках, кам'янецькі зразки плиток виявлені у перевідкладеному стані. Цей поважний недолік частково компенсує стан збереження глиняної підготовки підлоги мурованого храму та локалізацію виявлених зразків під нею. Свідченням того, що підлога з плиток перестала функціонувати внаслідок пожежі є налиплий до їх лицевих поверхонь шар спаленого дерева та сильно обгорілий, аж до розплаву поливи, стан лицевих поверхонь окремих плиток. На торцях і тильних сторонах жодного із зразків таких ознак не виявлено.

Отже, – підсумовує автор, – враховуючи сказане вище й приймаючи згадку про Привілей Коріатовича за вірогідну, а також беручи до уваги твердження Софоновича про те, що Коріатовичі спустошені міста, зокрема й Кам'янець, відбудували, а не заснували /.../, беремо на себе сміливість твердити, що кам'янецька

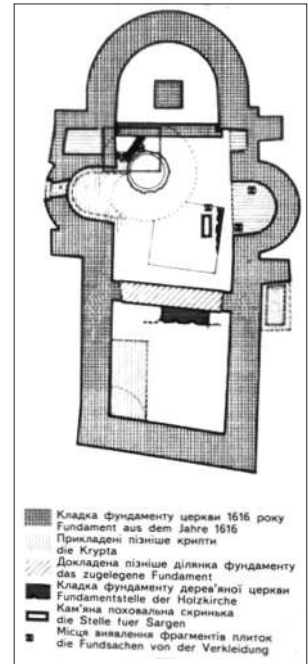

Рис. 7. План фундаментів церкви Св. Трійці зі слідами залишків давньоруської дерев'яної церкви

церква св. Трійці існувала у XII-XIII ст. і мала на той час підлогу з керамічних рельєфних поливаних плиток» [21, с. 75-77].

Більше того, автор стверджує, що «розмаїтість зразків та відсутність ідентичних (з тих же форм) серед виявлених в інших місцях робить справедливим припущення про існування кам'янецького осередку з виготовлення плиток і свідчить про високий рівень його майстрів [22, с. 77].

Судячи із доступних автору статті джерел, в отриманні яких посприяв колега-археолог Р.Нагнибіда, за що йому велика вдячність, церква, на місці якої стоїть церква Св.Трійці, належала до 4-го типу двотрубних дерев'яних давньоруських церков (за класифікацією І.Могитича.) – аналогією є церква з с. Терепча біля Сяноку (Польща). Вона була двозрубною, мала п'ятистінний трапецієвидний вівтар [23, с. 10-11]. Розміри цього храму, через відсутність доступу до Наукового звіту про розкопки, на жаль, встановити не можливо.

Таким чином, розкопки сокілецької та кам'янецької давньоруських дерев'яних церков дали неоціненні дані для пізнання процесу християнізації Пониззя, а також середньовіччя в Україні в цілому.

Список використаних джерел та літератури:

1. Захар'єв В. Давньоруські могильники Соکیلця на Ушиці // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тис. до н.е. Тези доповідей та повідомлень. – Чернівці, 1994. – С. 46-47.
2. Захар'єв В. Давньоруські могильники Центрального Поділля // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 125-127.
3. Захар'єв В. До питання про подільський варіант давньоруського поховального обряду // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 243-249.
4. Захар'єв В. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Соکیلця // Матеріали ІV Міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. – Київ, 1996. – С. 189-192.
5. Захар'єв В. Стародавня Русь на Дунаєвеччині // Дивокрай. Науково-популярний альманах Хмельниччина Подільська. – Хмельницький, 1997. – В. 2. – С. 16-21.
6. Захар'єв В. Давньоруський Сокілець // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали науково-краєзнавчої конференції. – Київ, 1997. – С. 23-25.
7. Захар'єв В. Давньоруські пам'ятки на Дунаєвеччині: нові відкриття // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1990): Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1997. – С. 221-229.
8. Захар'єв В. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокілецького мікрорегіону // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. Вип. ІІІ. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 72-75.
9. Захар'єв В. Давньоруські язичницькі та християнські святині Соکیلця // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. Вип. ІІІ. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 75-77.
10. Захар'єв В., Могитич І. Сокілецька давньоруська церква // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1996. – Ч.5. – С. 103-104.
11. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки ІХ-ХІІІ ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.
12. Білий О.П., Білий П.А. Миньковеччина: Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 180 с.
13. Захар'єв В., Могитич І. Сокілецька давньоруська церква // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 1996. – Ч. 5. – С.104.
14. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х-ХІV ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», число 10. – Львів, 1999. – С. 3-14.
15. Могитич І. Архітектура дерев'яних храмів // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», число 12. Львів, 2002. – С. 8-29.
16. Там само. – С. 9-11.
17. Бевз В. Попередні результати дослідження церкви Св.Трійці і місті Кам'янці на Поділлі. // «Інформаційний вісник Подільського братства», №4. – С.73-78.
18. Там само. – С. 74-75.
19. Anezka Merhautova. Skromne umeni, Praha Academia, 1988.
20. Emanuel Poche, Praha stredoveka, Praha panorama, 1983.
21. Бевз В. Попередні результати дослідження церкви Св. Трійці і місті Кам'янці на Поділлі. // «Інформаційний вісник Подільського братства», №4. – С.75-77.
22. Там само. – С. 77.
23. Могитич І. Архітектура дерев'яних храмів // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», число 12. Львів, 2002. – С. 10-11.

Наукове видання

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

**III Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника**

Оригінал-макет – Грозний А. Б.
Дизайн обкладинки – Годний В. В.

Підписано до друку 01.10.2013. Формат 60x84/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 31.03.
Наклад 200 прим. Зам. № 399.

Надруковано у друкарні **ПП Мошак М. І.**
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua